

१३०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
(जिल्हा वाचनालय)

२

मासिकाचे नांव — मराठी शाळापत्र

संपादक —

मासिक क्रमांक —

सन — १९२२

अंक —

(महिने) ७ १ १२.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

शाळाखात्याच्या आश्रयाखाली चालिलेले मासिक पुस्तक.

मराठी शाळापत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER.

पुस्तक नववे.

सन १८९८.

येथें शद्ध नाही शिष्यांसी । हें अवघे सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू बालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावे । ते हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करून सोडावे । सकळां जनां ॥

रामदास.

व्यवस्थापक व प्रकाशक

विनायक त्रिंबक चिपळूणकर,

चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह, रु० १०३. मागाहून २०४.

फुटकळ अंकास ०३.

[या पुस्तकाच्या संवंधाचे सर्व हक्क मालक यांणीं स्वाधीन ठेविले आहेत.]

सूचना—या वर्षाच्या सातव्या अंकापासून कांहीं गैरसमजानें पृष्ठांचे आंकडे प्रत्येक अंकास निराळे घातले गेले, यासाठीं पुढील अनुक्रमणिकेंत त्या अंकापुढील पृष्ठांक अगोदर चौकोनी कौसांत [] अंकाचा आंकडा घालून त्याचे पुढें दाखविले आहेत. पुढील सालीं जुनी वहिवाट कायम ठेवूं. शा० प० कर्ते.

अनुक्रमिका

विषय.	पृष्ठ.
गणीत विषय शिकविण्याचा उपयोग...	[१२] ८
चसत्कारिक माहिती...	[११] २८
चाटफाल्ड-स्मारक ..	[११] १
नामदार करख्याम साहेब ..	१००
नारायण पांडुरंग शास्त्री साठे (मृत्युलेख).	२५
पत्रव्यवहार:--	
अंक ३-गणिताच्या शंकांची उत्तरे-गणितसंबंधी नवीन रीत-मराठी शुद्धलेखन...	८५
अंक ४-ट्रेनिंगमध्ये इंग्रजी भाषा-शुद्धलिहिण्याविषयी-मराठी शुद्धलेखन-परीक्षा आणि परीक्षक..	११८
अंक ७-परीक्षा व परीक्षक-शिक्षणसंबंधाने एका शिक्षकाचे विचार-मोडी लेखन व वाचन व तोंडचे हिशेब.	[७] २५
अंक ९-लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतीतील गुणदोष.	[९] २२
अंक १०-भाषाशोधन...	[१०] २९
शुद्धीवरील कांहीं ठिकाणच्या वेळा.	[११] २५
प्रख्यात शिक्षक जोसेफ पेन....	[११] १७
प्रतिसाक्षिक स्फुट विचार:--	
अंक २-चाटफिल्ड-स्मारक-ट्रेनिंग कालेजांत फेलोशिपा-शाळाखात्याचे गेलें वर्ष-सूर्यग्रहणांत आम्हीं काय केले? खी शिक्षण-प्रसाराचा एक अलौकिक उद्योग	५५
अंक ३-सूर्यग्रहणसंबंधी लेख-एका शंकेचे निरसन.	६५
अंक ४-शाळेतले खेळ-शाळामास्तर व राजकीय चळवळी-एक प्रशंसनीय कारकीर्द.	१७
अंक ५-शाळामास्तर व पोष्टहपीस-याला तजवीज काय?-सुविचारसमागम-डेप्युटी इन्स्पेक्टर चांस विनंती-मराठी शुद्धलेखन.	१२९
अंक ६-ग्ल्याडस्टन यांचा मृत्यू-त्यांचे मुख्य काम-त्यांनी आमच्या देशासाठी काय केले?	१६१
अंक ९-देशभाषांची निराशा-प्रवस्था कशी पाहिजे.	[९] १
अंक १२-सरे प्राथमिक शिक्षण-टाटा युनिव्हर्सिटी-अभ्यासाचे मदतीची पत्रे व पुस्तके-चाटफिल्ड बक्षीस.	[१२] १

विषय.

प्रथमिक शाळांची योग्यता...	पृष्ठ.
पुस्तकांवर अभिप्रायः—			[१०]	२८
अंक ३-विश्वचमत्कार-राष्ट्रनापा-		
अंक ४-नीतिबोध.		६५
अंक ७-पटकांवर उपाय		११५
भूगोलविद्येची पहिली इयत्ता.	[७]	३२
भूगोलविद्येची दुसरी इयत्ता.		१५
भूगोलविद्येची तिसरी इयत्ता.		६२, ६७
भूगोलविद्या-सृष्टिज्ञानाचं माहिती.		११०
मराठी भाषेचा अभ्यास.		१३७
मराठी भाषेची लेखन पद्धतीः--			[८]	१
रा० सा० साने, गोडबोले व हातवळणे यांचे लेख...			[७] ८, [१०] १	
रा० पेंढे यांच्या लेख.	[९]	१२
मराठी शाळांची यत्ता.	[९]	४
लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतीतले दोष.	[९]	१
शकर बाळकृष्ण दाक्षिण-पूर्वार्ध-उत्तरार्ध.		१४४, १६६
सत्ताचे प्राथमिक शिक्षण.		३३
गूर्यप्रदण, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध.		१, ३९
वस्तुदर्शन-शिक्षणः--				
शिक्षकाची भाषा.	[८]	१
अश्र विचारणे.	[१०]	१८
कथन, निष्कर्षण, अवधारण, मदतीची पुस्तके, इत्यादि.			[११]	
वार्षिक परीक्षेचे प्रश्नः--				
पुणे ट्रॅनिंग कालेज.	[१२]	११
धुळे ट्रॅनिंग स्कूल.	[१२]	२४
मराठी भाषेची लेखनपद्धतीः--				
रा० साने, गोडबोले व हातवळणे यांचा लेख. निराळीं				
पृष्ठे) अंक ६.		१ ते १६
शिक्षणपद्धतीवर व्याख्याने (रा० सा० साने) नि-				
राठी पृष्ठे		१५३ ते १६०

शालापत्रक

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सदुरूपाशी ।
 सदुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
 जें कांहीं आपणास टावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
 शाहाणें करूनी सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९. ता० १५ जानेवारी १८९८. अंक १

सूर्यग्रहण.

चालू महिन्याच्या बाविसाव्या तारखेस क्षणजे येत्या पौष वद्य अमावास्येस खगोल सूर्यग्रहण होणार आहे, हें आतां सर्वास माहित झालेंच आहे. सूर्यग्रहण हा सृष्टिचमत्कार जगाच्या आरंभापासून मनुष्याला मोठा प्रेक्षणीय वाटत आला आहे. अज्ञान स्थितीत मनुष्यास हा सृष्टिचमत्कार भयंकर वाटून त्यानें त्याचिवर अनेक तर्क बांधले आहेत. प्राचीन काळीं सर्व देशांत ग्रहणांचे संबधानें चमत्कारिक कल्पना व दंतकथा असत, व त्यांचेवर अजूनही पुष्कळांचा विश्वास असतो. फार प्राचीनकाळीं एशियेच्या वायव्य भागांत मीडियन व लीडियन या लोकांमध्ये दारुण युद्ध चाललें असतां अकस्मात् मध्यान्हीं सूर्य काळा पडून दोन्ही बाजूंचे योद्धे भयभीत झाले व युद्ध बंद पडलें, अशी कथा आहे. आमच्या महाभारतांत जयद्रथवधाचे समयी श्रीकृष्णांनीं सुदर्शन आड घालून सूर्य लपविला. त्यावेळीं वस्तुतः सूर्यग्रहणच पडलें होतें असें कित्येकांचें मत आहे. कोलंबस अमेरिकेंत असतां तेथील रानटी लोकांस भिवविण्यासाठीं त्यानें ' आज रात्री ईश्वरी क्षोभानें चंद्र

काळा पडणार आहे, ' असें सांगून त्या लोकांस वश करून घेतल्याचें सुप्रसिद्ध आहे. अशा रीतीने ग्रहणाचा धाक घालून फसविल्याचें अनेक वेळा घडले असेल ! कारण अज्ञान लोकांस ग्रहणाचें भय नेहमीं वाटणारच. याप्रमाणें ग्रहण हा चमत्कार लोक प्राचीनकाळापासून भयप्रद मानीत आले आहेत. आमच्या पुराणांतील राहुकेतूंची कथा सुप्रसिद्धच आहे; व आमचे लोक अजूनही त्या गोष्टीवर विश्वास ठेवूनच वागतात. तथापि ग्रहणाचें खरें कारण काय आहे हें आमचे लोकांस फार प्राचीनकाळापासून माहित आहे. ऋग्वेदाचे वेळीं सुद्धां चंद्र व पृथ्वी हीं परप्रकाश आहेत, चंद्र सूर्यास लोपून टाकितो, वगैरे प्रकार आमच्या लोकांस ठाऊक होते असें त्या वेदांतील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसते. सध्या जरी धार्मिक आचारांचे संबधानें राहुकेतू चंद्रसूर्यास आसितात असें आमचे लोक मानितात, तरी आमचे ज्योतिषी भूच्छाया व चंद्रबिंब यांच्या हिशोबानेंच चंद्रसूर्याचीं ग्रहणें वर्तवितात.

आमच्या वाचकवर्गास ग्रहणें ह्यणजे काय, तीं कशीं होतात, यासंबंधानें कांहीं सांगावयास नकोच आहे. या लेखांत फक्त प्रस्तुत ग्रहणाचे संबधानें माहिती देऊन, हें ग्रहण सर्वांनीं तत्संबंधाची पूर्ण माहिती करून घेऊन पाहार्चें, एवढेंच सांगावयाचें आहे. —

वास्तविक पाहिलें तर दोन्ही प्रकारचे ग्रहणामध्ये सूर्यग्रहणें जास्त होतात; परंतु एकादें नियमित स्थळ घेतलें तर तेथें सूर्यग्रहणें हीं वारंवार होत नाहींत. चंद्रग्रहणाचा योग आला असतां त्यावेळीं जेथें ह्यणून रात्र असेल, तेथें तें दिसतेंच; व चंद्रग्रहणाचे स्थितींत स्थलभेदानें फारसा फरकही पडत नाहीं. पण सूर्यग्रहणाचें तसें नाहीं. ज्या चंद्रबिंबाचे योगानें सूर्य आच्छादित व्हावयाचा, तें चंद्रबिंब फार लहान असल्यामुळे एकाच स्थळीं सूर्यग्रहणाचा योग तितका वारंवार येत नाहीं, व ग्रहण पडतें तेव्हां त्याचेमध्ये स्थलांतरानें फार फरक पडतो. त्यांतही स्वप्नास सूर्यग्रहणें क्वचित् घडतात. येणाऱ्या सूर्य-

ग्रहणाच्या तोडीचे ख्यास सूर्यग्रहण आमचे इकडे ता० १८
 आगष्ट सन १८६८ सालीं एडले होते. परंतु ते येणाऱ्या सूर्यग्रह-
 णाइतके सोयीवार वेळीं नव्हते व त्यावेळीं आमच्या देशांत पुष्कळ
 ठिकाणीं पावसाळा असल्यामुळे आतां जसा चमत्कार दृष्टीस पड-
 णार आहे, तसा त्यावेळीं दिसला नाही. या ग्रहणास तीस वर्षे होऊन
 गेलीं. त्यावेळीं युरोपांतील ज्योतिष्यांना ग्रहणाचे द्वारे ज्योतिःशास्त्रसंबंधी
 शोध लावण्यास उत्तम सोयी सध्याप्रमाणे अनुकूल नव्हत्या. येते ग्रहण
 हे योग्य ऋतूंत उत्तम वेळीं होत आहे. आमच्या देशांत त्यावेळीं
 वा स्वच्छ व आकाश निरभ्र असते, यामुळे वेध घेण्याचे कामांत
 कोणच्याही प्रकारची अडचण घेण्याना मुळींच संभव नाही.
 शिवाय ते ख्यास दिसण्याचीं ठिकाणेही सर्व हिंदुस्थानभर पुष्क-
 लच आहेत. यामुळे देशोंदेशींचे मोठे मोठे ज्योतिषी ग्रहण पाह-
 ण्यासाठीं इकडे येणार आहेत. आमच्या सरकाराने व विलायत-
 सरकाराने ग्रहण पाहण्यासाठीं ज्योतिषी नेमले आहेत. आमचे
 इकडे विजयदुर्ग येथे विलायतचे प्रख्यात ज्योतिषी डा० लाकेअर
 हे येणार आहेत; व सोलापुराजवळ जेऊर येथे पुण्याचे प्रो० ना-
 इगामवाला हे मुंबईसरकाराचे वतीने जाणार आहेत. बंगाल्यांत
 तेथील सूदकार योग्य स्थळीं ज्योतिषी पाठवून वेध घेवविणार आहे.
 शिवाय युरोपांतील बहुतेक देशांतून जपानांतून व अमेरिकेंतून खासगी
 रीतीने व आपापल्या सरकारांच्या आश्रयाने अनेक ज्योतिषी इकडे
 वेध घेण्यासाठीं येणार आहेत. या ग्रहणाच्या संबधाने अनेक गो-
 ष्ठींची अनुकूलता असल्यामुळे ज्योतिःशास्त्रसंबंधी पुष्कळ गोष्टींचे
 शोध होतील अशी सर्वास खात्री वाटत आहे.

आतां इतकी खटपट करून सूर्यग्रहणाचे संबधाने पाहणार तरी
 काय, असा प्रश्न उत्पन्न होईल. तर सूर्यग्रहणाचे संबधाने पुष्क-
 लच गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत, व त्याचे वेधावरून अनेक शा-
 स्त्रीय गोष्टींचा निकाल लागण्यासारखा आहे. पहिली गोष्ट सूर्य,
 पृथ्वी व चंद्र यांची परस्परांमधील अंतरें, त्यांच्या आकारांचे प्र-

माण व त्यांच्या गती हीं तपासून पाहणें. ह्या गोष्टी प्रथ-
 मतः गणिताच्या अनुमानानें : ज्योतिष्यांनीं ठरविल्या आहेत;
 व पुढें यांत्रिक साधनें जसजशीं वाढत गेलीं त्या त्याप्रमाणें प्रत्येक
 सूर्यग्रहणाचे वेळीं या गोष्टी तपासीत आले आहेत, व कसर दिसली
 तर ती काढून टाकीत आहेत. सूर्यग्रहणांच्या स्पर्शादि वेळा या पर-
 स्परांमधील अंतरादिकांच्या व त्यांच्या गतींच्या व आकारांच्या-
 प्रमाणानें बसवावयाच्या. या ज्याप्रमाणें बरोबर जुळतील किंवा चु-
 कतील, त्याप्रमाणें या गोष्टींत दुरुस्ती करितात. तेव्हां यासंबं-
 धानें सूर्यग्रहणांचा ज्योतिष्यांस भोटाच उपयोग आहे. दुसरा उप-
 योग सूर्याचे सन्निधचा प्रदेश शोधून पाहणें. या प्रदेशांत सूर्याचे
 तेज नेहमीं प्रखर असल्यामुळे तेथें आहे काय हें पाहण्यासाठीं कृ-
 त्रिम उपाय कितीही केले तरी यत्न चालत नाही, परंतु सूर्यग्र-
 हणीं चंद्रानेंच सूर्यास आच्छादून टाकून वेध घेणाऱ्याच्या डोळ्यांवर
 घडणारें प्रखर तेज कमी केलें ह्मणजे दुर्बिणीच्या व दुसऱ्या यंत्रांच्या
 साहाय्यानें सूर्याच्या सभोवतालचा प्रदेश शोधितां येईल. या प्रदेशांत
 सूर्याला बुधाहून जवळ असा व्हल्कन नांवाचा एक ग्रह आहे असें अनु-
 मान केलेले आहे. त्या ग्रहाचे अस्तित्व पक्कें ठरवून त्याचे स्थिती-
 बद्दल जास्त शोध लावणें आहे; व त्या प्रदेशांत आणखी एकाद-
 दुसरा ग्रह आहे कीं काय हेही शोधून पहावयाचें आहे. तसेंच खगोल
 सूर्यग्रहणाचे वेळीं स्वतः सूर्याचे स्वरूप काय आहे हें पाहतां येईल. सूर्य हा
 जळणाऱ्या वायुरूपी पदार्थांचा एक प्रचंड लोळ आहे, असा सध्या
 बहुतेक ठरल्या सारखा समज आहे. चंद्रग्रहणाचे वेळीं सूर्यबिंबाचे भों-
 वतीं एक तेजोवलय (Corona) दिसत असतें. हें तेजोवलय सूर्य
 बिंबाभोवतीं नेहमींच असलें पाहिजे; परंतु तें अन्य वेळीं तेजो-
 तिश्यामुळे पाहतां येत नाही. हें काय आहे त्याबद्दल अनेक तर्क
 आहेत; तथापि तें सूर्याचे तेजामुळेच दिसतें याबद्दल ऐकमत्य आहे.
 तेव्हां या तेजोवलयाचें स्वरूप तपासलें, व त्यामध्ये जे निरनिराळे
 रंग दिसतात त्यांवरून तेथें कोणचे पदार्थ वायुरूपानें आहेत, हें

समजले ह्यणजे सूर्य कशाचा बनला आहे हे कळेल; हे पाहण्यास खगोल सूर्यग्रहण हीच संधि उत्तम आहे. सूर्यग्रहणाचे वेधावरून लावावयाचे हे मुख्य शोध आहेत. सूर्यबिंबावर वारंवार काळे डाग दिसतात हे सर्व प्रसिद्धच आहे. त्यावरून अशी कल्पना करितात की सूर्याचे अंतरंग वायुरूप नसून त्याचे भोंवती प्रज्वलित वायूंचे मंडल फिरत आहे. तेव्हां ग्रहणाचे वेळीं पूर्णग्रस्त सूर्यबिंबा भोंवतालचे जे तेजोवलय, त्याला गति आहे कीं काय हे ठरवावयाचे आहे. याशिवाय खगोलाचे वेळीं हवेतील उष्णता कमी होऊन उष्णमापक यंत्र व वायुभारमापक यंत्र यांचेवर व हवेवर काय परिणाम होतात, वाऱ्याचे गतींत फेरफार काय झाले, व पशुपक्षी आणि वनस्पति यांचे स्थितीवर परिणाम काय होतो हे पाहतां येते. हे पाहण्यापासून अप्रत्यक्ष रीतीने अनेक प्रकारचा उपयोग होईल. खगोल सूर्यग्रहणाचे वेळीं पृथ्वीवर प्रकाश व छाया यांची चमत्कारिक व सुंदर वलयें दृष्टीस पडत असतात. यांना ' छाया-वलयें ' (Shadow-bands) असे ज्योतिषी म्हणतात. हे कशांने दिसते हे अजून ज्योतिष्यांनीं ठरविलें नाहीं. त्याबद्दल ही खगोल सूर्यग्रहणाचे वेळीं ज्योतिषी अवलोकन करून शोध लाविलील. या गोष्टी पाहण्याचे मार्ग असे आहेत. प्रथमतः हुषार चित्रलेखकांनीं खगोल बिंब होतांच सूर्यबिंबाचीं विशेषतः तेजोवलायाचीं चित्रें काढून घ्यावयाचीं. हीं घेणारांनीं खगोलास आरंभ होण्यापूर्वीं डोळे बांधून बसले पाहिजे; व मग खगोल बिंब होतांच डोळे सोडून चित्रें काढून घ्यावयाचीं. कित्येक लोक पूर्णग्रस्त सूर्यबिंबाचे फोटोग्राफ काढून घेतील. त्यांत तरी तेजोवलायाचेच स्वरूप दृष्टीस पडेल. निरनिराळ्या ठिकाणीं हुषार चित्रकार व फोटोग्राफर यांनीं काढलेले चित्रपट व फोटो घेऊन त्यांवरून ज्योतिषी विचार करतील. कित्येक ज्योतिषी ठिकाठिकाणचा स्पर्शकाल, खगोलास आरंभ काल, खगोलान्त काल व मोक्षकाल यांचे बरोबर टिपण करतील. कित्येक हवेवर, प्राणावर व एकंदर सृष्टीवर झालेले परि-

णाम नटिपणें पाहून त्यांचें टांचण लगेच करून घेतील. कित्येक छाया-बलयांची गति पहातील. अशा प्रकारें ग्रहणाचे वेळीं ज्योतिष्यांचे अनेक प्रकारचे शोध चालतील.

हें सूर्यग्रहण सूर्योदयाबरोबर मध्य आफ्रिकेमध्ये भूमध्यरेषेवर पूर्वरेखांश १८ या ठिकाणीं सुरू होऊन, तेथून चंद्रच्छाया आमचे इकडे येत येत रत्नागिरीजवळ हिंदुस्थानदेशांत शिरून, ईशान्य दिशेनें मध्यप्रांतांत व बंगाल्यामध्ये शिरेल; व तशीच जात जात कामश्वाटकामध्ये संपेल. या सगळ्या प्रदेशाच्या मध्यभागीं एक पन्नास मैलांचा पट्टा काढला असतां त्यामध्ये जीं स्थळें येतील, तेथें ग्रहण खग्रास असेल. हिंदुस्थानचा एक नकाशा घ्यावा; व त्यांत रत्नागिरीचे पश्चिमेस अक्षांस १६ क. १२, व पूर्व रेखांश ७२ क. ४७ येथें एक बिंदु घ्यावा; व तेथून ईशान्येकडे येऊन अक्षांश २७ क. ४३ व पूर्व रेखांश ८६ क. ५१ येथें दुसरा एक बिंदु घ्यावा; हे दोन बिंदु सांधणारी जी रेषा, तिजवर असणारे स्थळीं हें ग्रहण खग्रास असेल. या रेषेच्या उत्तरेस व दक्षिणेस किंवा वर आणि खालीं अनुक्रमें पंचवीस मैलाचे अंतरावर समांतर रेषा काढल्या असतां नकाशावर नैर्ऋत्येकडून ईशान्येकडे जाणारा एक पट्टा होईल. यामध्ये येणाऱ्या स्थळींही हें ग्रहण खग्रास असेल; परंतु खग्रास-मध्यरेषेवर येणारीं जीं स्थळें, तेथें खग्रासाची वेळ अधिक असून त्या रेषेपासून जसें लांब जावें, तशी ती कमी होईल. खग्रास सूर्यग्रहणाची फार जास्त वेळ सुमारे आठ मिनिटें असते; या ग्रहणाची ही वेळ २ मि. १२ से. आहे. खग्रासमध्यरेषेवरील निरनिराळ्या स्थळीं खग्रास काळ किती असेल व खग्रासास आरंभ केव्हां होईल हें पुढील अक्षांश रेखांशाचे कोटकावरून कळेल.

वेळ (मद्रास)	त्रिनिच पूर्व रेखांतर.	अक्षांश	खग्रास काळ (मिनिटे)
क. मि.	अं. क.	अं. क.	
१ - १३	७२ - ४७	१६ - १२	२. ११
१ - १७	७४ - १	१७ - १३	२. ६
१ - २१	७५ - १८	१८ - १७	२. ५
१ - २५	७६ - ३८	१९ - २४	२. १
१ - २९	७८ - २	२० - ३४	१. ५७
१ - ३३	७९ - ३१	२१ - ५०	१. ५३
१ - ४१	८२ - ५०	२४ - ३४	१. ७
१ - ४९	५८ - ५१	२७ - ४३	१. ५

आमच्या प्रदेशांत खग्रास मध्यरेषेवरचीं किंवा तिच्या जवळचीं मुख्य मुख्य ठिकाणें विजयदुर्ग, राजापूर, रत्नागिरी, देवगड, कऱ्हाड, मसूर, कोरेगांव, सातारा, खटाव, फलटण, बेलापूर, टेंभुर्णी, डिकसाळ, पमळवाडी, जेऊर, केम, बारशीरोड, करमाळें, पंढर, श्रूम, खर्डें, बीड, आष्टी, बेलूर, पाथी, हिंगोळी, करंजा, धामणगांव, पुलगांव वरधा, वाशीम, आरधी, नागपूर, कामठी, रामटेंक, मंडळा हीं आहेत. या सर्व ठिकाणीं ग्रहण खग्रास दिसेल. खग्रास मध्यरेषेच्या दोन्ही बाजूस ७० मैलांपासून पुढें एक कला ग्रास कमी दिसेल. ह्मणजे रविबिंब त्यावेळीं ३२ $\frac{१}{२}$ कला आहे, त्यांतलें ३१ $\frac{१}{२}$ कला अस्त होईल; व १४० मैलांपलीकडे २ कला ग्रास कमी दिसेल. उत्तरेस एक कला ग्रासाचीं ठिकाणें सुवर्णदुर्ग, पुणे, नगर, इत्यादि व दोन कला ग्रासाचीं मुंबई, जऱ्हार इत्यादि, दक्षिणेकडे एक कला ग्रासाचीं ठिकाणें मुरगांव, बेळगांव, कुडची, जत, सोलापूर, इत्यादि व दोन कला ग्रासाचीं गांवे कुमठा, हवळी, वागलकोट, घाडीस्टेशन, इत्यादि आहेत.

या ग्रहणाचेसंबंधाच्या कित्येक ठिकाणच्या मद्रास टाईमच्या वेळा अशा आहेत:-

स्थळ	स्पर्श	संमिलन	मध्व	मोक्ष	खग्रास किती मिनीटे
उज्जनी ...	११-५४	...	१-५	२-३५	...
राजापूर ...	११-४९	१-१३	१-१५	२-४२	२-२
विजयदुर्ग ...	११-४०	१-१४	१-१५	२-४२	२-५
मसूर ...		१-१७			२-८
जेऊर (नजीक) ...		१-२१			२-४
वेलूर ...		१-२५			२-१
धामणगांव ...		१-२९			१-५७
नागपूर ...	१२-१	१-३०		२-५४	१-५५

आमच्या वाचकांपैकी ज्यांस ह्मणून सवड सांपडेल, त्यांनी खग्रास ग्रहण पाहण्याची संधि घालवूं नये. जे लोक रेलवे किंवा भागवोट यांच्या स्टेशनाजवळ आहेत, त्यांना खग्रासाचे ठिकाणी जाण्यास फारसे कठीण पडणार नाही. स्पर्शकाळ, संमिलनकाळ व मोक्षकाळ यांच्या ठिकाणच्या वेळा बरोबर पाहून त्या लोकांनी प्रसिद्ध केल्या असतां ज्योतिष्यांना मोठा उपयोग होईल. निळें किंवा हिरवें जाड भिंग, अथवा काजळ धरलेले पांढरें भिंग यांनी बरेंच काम होईल; पण त्यानें डोळ्यांस फार त्रास होईल. ह्या गोष्टी बरोबर पाहतां येण्याची युक्ति अशी आहे कीं, एखादी लहानशी दुर्बिण मिळाल्यास मिळवून अथवा जुन्या जोश्यांचे तऱ्हेनें नळिका वेधाची नळी तयार करून ती सूर्याकडे रोखून ठेवावी, व तिच्या मागे सुमारे एक फूट अंतरावर स्वच्छ पांढरा कागद लावून ठेवावा. ह्मणजे त्याचेवर सूर्याची प्रतिमा

चांगली पडून डाळ्यास इजा न होतां स्पर्शापासून मोक्षापर्यंत सर्व ग्रहण दहा पांच माणसांना एके जागीं बसून पाहातां येईल. सूर्य जसजसा पश्चिमेकडे जाईल तसतशी दुर्बिण किंवा नळी हालवून कागदावर पूर्ण सूर्यबिंब सतत राहिल, असें मात्र केले पाहिजे. घराच्या आढ्यास किंवा पडवी, मांडव यांच्या आच्छादनास जर लहान भोक असले तर त्यांतून खालीं जमिनीवर जो कौडसा पडतो, तो सूर्यबिंबाचे प्रतिबिंबच होय. त्याचे खालीं स्वच्छ पांढरा कागद पसरून ठेवूनही काम होणार आहे. हा कवडसा बराच वेळ कोठे पडलेला असेल किंवा एकसारखा एकाच जागीं नसला तरी, असे निरनिराळे कवडसे पडत असतील असें ठिकाण किंवा ठिकाणें अगोदर दोन चार दिवस पाहून ठेवून त्याचे द्वारे ग्रहण पहावे. कुशल व उद्योगी मनुष्यास कागदाचे लांब नळकंडे बनवून ते सूर्याची प्रतिमा आंतून खालीं पडेल असें सोयवियार लावून ठेवून ग्रहण पाहण्याची सोय करितां येईल. दोन तीन दिवस अगोदर पाहून योग्य जागा मात्र कायम करून ठेविली पाहिजे.

आमचे ज्योतिषी ग्रहलाघव या ग्रंथावरून सर्व प्रकारचे गणित करितात, हे आपल्यास माहित आहेच. या गणिताने आलेल्या अस्तोदृश्य्या व युती इत्यादिकांच्या व ग्रहणांच्या वेळा नेहमीं चुकतात, असें प्रत्यक्ष दृष्टीस पडते. अर्थात् त्या गणिताने आलेले तिथ्यादिकांचे आंकडेही चुकीचेच असले पाहिजेत. ही चुकी वारंवार आमचे जोशांचे व सर्व लोकांचे लक्षांत आणून चुकीचे पंचांग सोडून खरे पंचांग वापरण्याचे लोकांचे मनांत भरविले पाहिजे. सध्याचे ग्रहणांत ही चुकी बरीच मोठी आहे. मुंबईचे यासंबंधाचे वेळांचे आंकडे असे आहेत:-

	स्पर्श	मध्य	मोक्ष.
ग्रहलाघव) १०—३८	१२—१३	१—४४
नाटिकल	{ ११—५१	१—२८	२—५९
आल्मनाक			

हीं कलाक-मिनिटे मुंबई मानाची आहेत.

ग्रहलाघ्रव व इंद्रजी पंचांग बांच्या वरून या ग्रहणाचे इतर ठिकाणच्या वेळाचे तुलनादर्शक आंकडे येथे देण्याची आत्मांस सवड नाही. तथापि ते आंकडे जिज्ञासु गृहस्थांस शोध करून मिळतील. शिवाय घड्याळ बरोबर लावून स्पर्शादि वेळा ग्रहणाचे वेळीं पाहून ठेविल्यावर हा फरक मागूनही पाहतां येईल.

खग्रास सूर्यग्रहणाचे वेळीं सृष्टिचमत्कार अनेक प्रकारचे दृष्टीस पडतात. खग्रास ग्रहणाचा एकंदर काळ सुमारे तीन तासांचा असल्यामुळे त्यापासून सृष्टीवर होणारे फेरफार प्रथमतः हळू हळू होऊन खग्रासाचे वेळीं एकदम होऊं लागतात. खग्रासास किंवा बहुतेक सूर्यबिंब ग्रस्त होण्यास आरंभ होण्याचे पूर्वी सुमारे पंधरा मिनिटापर्यंत सृष्टिक्रम सुरळीत चालतो; पण तेव्हांपासून एकाएकी मोठाच फरक दिसण्यास आरंभ होतो. या ग्रहणांत सकाळपासून सुमारे अकरा वाजतपर्यंत सर्वांची निरनिराळीं कामे सुरळित चालू असतील. माणसे उद्योग करित आहेत, पशुपक्षी आनंदानें खात पीत व चरत आहेत, तोंच हळू हळू प्रकाश मंदावत जाईल. अशा वेळीं गुरेंढोरें चरतां चरतां कावरीं बावरीं होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागतात. पक्षी झपाट्यानें व घाबऱ्या घाबऱ्या इकडे तिकडे उडून भयसूचक शब्द करूं लागतात, दिवसास उद्योग करणारे प्राणी विश्रांती घेण्याचे विचारास लागून रात्रिचर पशुपक्षी बाहेर डोकावूं लागतात, हवेत एकदम गारवा येतो, वारा अकस्मात् फिरतो, व सर्वत्र एक प्रकारची उदासीनता भासूं लागते. मोठ्या लोकांना काय होणार हें ठाऊक असतें, पण अज्ञान लोक व मुलें यांची धांदल उडून राहते. पुढें सूर्य खग्रास होतां होतां एक प्रकारची काळोखाची छया सृष्टीवर सर्वत्र पसरूं लागते, व कोठें काळेकुड, कोठें प्रकाशमय असे पट्टे सृष्टीवर इकडे तिकडे पसरलेले दिसतात. अखेरीस बहुतेक अंधार होतो व शेवटीं दोन अडीच मिनिटे अमावास्येचा अंधार-गुडुप पडतो. सूर्याचे तेज जसजसे कमी होत जाईल तसतसे प्रथमतः ठळक तारे व मग लहान.

तारेही दिसूं लागतात; व सूर्याचे जवळ असल्यामुळे न दिसणारे
 ह्यणजे अस्तंगत असलेले व दिसणारे ग्रह पूर्णपणे प्र-
 काशं लागतात. प्रस्तुतच्या ग्रहणाचे वेळी हे जमत्कार निरंतर ध्या-
 नांत राहतील असे दिसणार आहेत. भेदोन प्रहरी अमावास्येसारखा
 अंधार पडल्याने हे काय आहे हे पूर्णपणे जाणणाऱ्या माणसास सुद्धा
 काय वाटेल बरे? त्यावेळीं शुक्र, मंगळ, बुध व शनि हे ग्रह
 सूर्याचे पश्चिमेस दिसूं लागतील. त्यांत शुक्र फार जवळ ह्यणजे
 सूर्यापासून सहा अंशांवर, मंगळ सत्रा अंशांवर, बुध तेवीस अं-
 शांवर आणि शनि त्रैपन्न अंशांवर दिसेल. त्यावेळीं शुक्राचे अस्त
 आहे, ह्यणजे तो सूर्याच्या सन्निध आहे. असे असून तो दिसणार,
 ही विशेष गोष्ट आहे. शुक्राचे अस्त असतां ख्यास सूर्यग्रहण झा-
 लेले अशी संधी शेंकडों वर्षांनी येते. यावेळीं स्वाती, ज्येष्ठा, मूळ-
 नक्षत्राचे सिंहपुच्छाकृति ठळक तारे, आषाढा, श्रवण आणि अ-
 भिजित् हीं नक्षत्रेही सूर्याचे पश्चिमेस क्षितिजापर्यंत दिसतील.

सूर्यग्रहण प्रथमतः हळू हळू लागूं लागते. पण ख्यास होण्याची
 वेळ आली कीं एक प्रकारची कृष्णच्छाया भराभर सृष्टीवर पसरूं
 लागते. ही चंद्राची सावली होय. एवढ्याशा चंद्राची एवढी
 प्रचंड सावली पडत जाते, हे पाहून फार आश्चर्य वाटेल ! या सा-
 वलीच्या गतीचा वेग तोफेच्या गोळ्याच्या वेगाप्रमाणे अ-
 सतो, इतक्या झपाट्याने ती पसरत असते ही अशा
 झपाट्याने पसरत जाते कीं सर्व सजीव-निर्जीव सृष्टीवर
 एकाएकी कांहीं भयंकर प्रसंग आल्यासारखे वाटून मनाला
 सर्व भयाण दिसून अस्वस्थपणा वाटूं लागतो, व मनुष्य भेदरूनच
 जातो. अशा वेळीं जेथून फार लांबपर्यंत प्रदेश दिसत आहे, व
 ज्या प्रदेशांत गावे, शेत, राने, नदी, ओढे, कदाचित् समुद्रही
 जवळ आहे, अशा एकाद्या डोंगरावर जाऊन बसावे. ह्यणजे
 त्यावेळीं कांहीं विलक्षण प्रकारची मनाची स्थिति होईल. त्यावेळीं
 सृष्टीवर कोणी एकदम काळें वस्त्र पसरल्याचा भास होतो. तेव्हां

असें वाटते कीं एकादा प्रचंड काळा पडदा सर्व सृष्टीवर कोणी सोडला, व लगेच दोन मिनिटांनीं वर उचलून घेतला ! यावेळीं प्राण्यांचे व्यापार बंद होतात किंवा अव्यवस्थित भासूं लागतात. आकाशाचा व सर्व सृष्टीचा रंग एकदम फिरतो; पक्षी भयसूचक शब्द करीत उडत सुटतात; पाकोळ्या, वाघळें, घुबडें वगैरे आपापल्या जागांवरून बाहेर पडून उडूं लागतात; कुत्रें भुकूं लागतात; व कावळे, चिमण्या तर ओरडून हाहाःकार करितात; ज्यांना प्रकाश पाहिजे, अशीं झाडें कोमजल्यासारखीं दिसतात, अथवा त्यांचीं पानें मिटतात; इतक्यांत वर पाहार्वे तों आकाशांत चोही-कडे तारे चमकूं लागतात. सूर्यबिंब काळें पडून त्याचे भोंवतीं प्रकाशमान तेजोवलक दिसत असतें. अशी स्थिति फार तर पांच चार मिनिटे राहून पुनः अकस्मात् प्रकाश पडूं लागतो; व जसें काय आपणास कोणीं एकदम उचलून एका दरींत नेऊन घातलें व अकस्मात् पुनः बाहेर आणून सोडलें, अशा प्रकारचा मनास भास होतो; हे सर्व प्रकार इतक्या जलदीनें होतात, कीं सर्व प्रसंग एकाद्या जादूच्या खेळाप्रमाणें किंवा विद्युल्लतेच्या चपळार्ईप्रमाणें वाटतात; अथवा आपणास एकादें भयंकर स्वप्न पडत असून आपण त्यामध्येच एकाएकीं जागे झालों कीं काय असाही भास होतो ! हे सर्व चमत्कार मार्गे होऊन गेलेल्या ग्रहणांचे वेळीं लोकांनीं पाहिलेले वर्णिले आहेत. हे आतां लौकरच प्रत्यक्ष आपल्या दृष्टीस पडतील.

या ग्रहणाच्या संबधानें सरकारानें व दुसऱ्या अनेक शोधक मंडळ्यांनीं काय व्यवस्था केली आहे, याची हकीगत पुढें देऊन हा लेख संपवितों.

रॉयल सोसायटी आणि रॉयल अस्ट्रानामिकल सोसायटी यां-जकडून येणाऱ्या मंडळ्यांपैकीं पहिली मंडळी रत्नागिरीच्या दक्षिणेस विजयदुर्ग येथें आपलें ठाणें करणार आहे. प्रो. सर नार्मन लाकियर हे ह्या मंडळीचे मुख्य आहेत आणि त्यांजबरोबर त्यांचा मुलगा डाक्टर लाकियर आणि रॉयल कॉलेज आफ सायन्स यां-

तील मिस्तर फॉव्लर हे असतील. हिंदिमहासागरातील गंधाराणीच्या गलबतांपैकी एका गलबतावरील कामदार आणि शिंपाई नार्मन लाकियर यांचे ताब्यांत देण्यांत येतील. त्यांच्या मदतीने लाकियर हे १८९६ सालचाच आपला कार्यक्रम पुनः करतील. या कार्यक्रमांत सूर्याच्या प्रभामंडळाचे वर्णलेखकाने परीक्षण हे एक काम आहे. यांत आजपर्यंत जेवढे प्रकाशविकीरण (Dispersion) साधले आहे त्याच्या दुप्पट साधावयाचे आहे.

दुसरी मंडळी मद्रास इलाख्यांतील सरकारी वेधशाळेचे मुख्य मिस्तर मिचिस्मिथ हे व यांच्या हाताखालचे लोक ह्यांची आहे. हिचे ठाणे सदर्न मराठा रेल्वेवरील कन्हाड हे आहे. मिस्तर स्मिथ हे ग्रस्त सूर्यबिंबाचे चार इंच व्यासाचे प्रकाशलेख घेणार आहेत. त्यावरून सूर्याच्या प्रभामंडळादिकांची घटना सावकाशपणे पाहतां येईल. स्मिथ हे वर्णलेखकाचीही योजना करणार आहेत.

ब्रिटिश अस्ट्रानामिकल असोशियेशन या सभेतील कांहीं हौशी लोक मसूराजवळ आपले ठाणे देणार आहेत. त्या मंडळींत सुमारे पंधरा वीस वेधकर्ते आहेत. वाल्टर मांडर आणि येव्हरसेड हे ह्या मंडळीचे मुख्य आहेत. ज्योतिषवर्णलेखनांत यांनी चांगले शोध केले आहेत याविषयी इंग्लंडांत त्यांची प्रसिद्धि आहे.

जेऊर येथे आणि त्याचे आसपास ज्योतिषी लोकांचे चार निरनिराळे समुदाय जुळणार आहेत. त्यांत पहिल्यामध्ये एच्. एम्. खिस्ति रायल अस्ट्रानामर; रायल अस्ट्रानामिकल सोसायटीचे माजी अध्यक्ष डाक्टर कॉमन, प्रोफेसर एच. एच टर्नल आक्सफर्ड येथील सरकारी ज्योतिषी हे आहेत. डाक्टर कामन यांनी मोठमोठ्या परावर्तक दुर्बिणी स्वतः केल्या आहेत आणि त्यांच्या योगाने त्यांनी मोठमोठे वेध घेतले आहेत. या मंडळींतील ज्योतिषी सूर्याचे निरनिराळ्या प्रमाणाचे प्रकाशलेख घेणार आहेत. तसेच ग्रस्त सूर्याचे वर्णलेख घेणार आहेत. प्रभामंडळाचा महत्तम विस्तार आणि

ह्याची घटना ही कळावी हा यांचा हेतु आहे. लिक येथील प्रसिद्ध वेधशाळेंतील प्रो० क्यांब्रेल हेही बहुधा या स्थळीं येतील. ख-
प्रासापूर्वी आणि नंतर तेजाची चमक पाहणें, सूर्यमंडळाच्या
अगदीं जवळील वातावरणाचें स्थान आणि स्वरूप ठरविणें आणि
प्रभामंडलाला स्वतः कांहीं गति आहे कीं काय हें पाहणें हे यांचे
हेतु आहेत. ग्रहणाचे वेळीं प्रकाशाचें मापन करवें असाही यांचा
हेतु आहे.

प्रोफेसर नायगांवत्राला यांच्या हाताखालीं सरकार एक मंडळी
जेऊर येथें पाठविणार आहेत. प्रभामंडळाच्या परिक्षणासंबंधानें हिचा
कार्यक्रम मोठा आहे तो बहुतेक सर नार्मन लाकियर यांच्या कार्य-
क्रमाप्रमाणें आहे. तसेंच सूर्याच्या वातावरणाचें स्थान ठरविणें
निरनिराळ्या सहा यंत्रांनीं निरनिराळ्या प्रमाणावर ग्रहणाचे वेळीं
सूर्याचे प्रकाशलेख घेणें आणि त्यावरून प्रभामंडळाचा विस्तार
ठरविणें हाही यांचा हेतु आहे. अंतरीक्षशास्त्रासंबंधींही अनेक
वेध ही मंडळी घेईल; तसेंच इतालींतील प्रसिद्ध वर्णलेखक ताचिनी
यानें मात्र सूर्याच्या प्रभामंडळादिकांचे जे वेध आजपर्यंत घेतले
आहेत ते ही मंडळी घेईल. ट्र्यान्सवाल प्रांतांतील सर्व्हे जनरल
डीव्हिलिअर्स हेही जेऊर येथें येणार आहेत. इ. स. १८९६ म-
ध्ये नार्वे देशांत जे वेध घेण्याचें ह्यांनीं योजिलें होतें तेच वेध
बहुधा ते येथें घेतील.

इंदापूर येथें ग्रेट ट्रिग्नामिटिकल सर्व्हेची एक मंडळी जाईल.
आणखी वर्धा येथें केंब्रिज येथील नेवाल, चाथाम येथील क्यापट-
न हिल्स आणि आक्सफर्ड येथील डा. रांबो हे जातील. रॉयल
सोसायटीकडून येणाऱ्या तीन मंडळ्यांपैकीं ही तिसरी मंडळी होय.
येथून पलीकडे १९० मैलांवर स्काटलंडचे राजकीय जोतिषी
डा. कोपलंड हे जातील. यांच्या बरोबर यांची अति मोठी दु-
र्विण असेल. जपानांतले कांहीं लोकही येथें येणार आहेत.

ग्रेट ट्रिगनामिटीकल सर्व्हेची मुख्य मंडळी बक्सार येथे जाईल. ती पूर्वाप्रमाणेच वेध घेईल. कलकत्ता येथील सेंट हेवियर कॉलेजांतील प्रोफेसर किंवा फादर हे. प्रकाशलेख आणि वर्णलेख घेणार आहेत. प्रोफेसर शाबर्ले याने एकाच पट्टीवर प्रभामंडळाचा प्रकाशलेख घेण्याची युक्ति काढिली आहे तोही ह्यावेळीं येणार आहे. अमेरिकेतील स्वतंत्र संस्थानांतील आह्वस्ट वेधशाळेंतले प्रो. टाड आणि पारिसचे प्रसिद्ध वर्णलेख कुशल डेसल्यॉडेस हेही या वेळीं येणार आहेत.

भूगोल विद्येची पहिली इयत्ता.

गेल्या दिसेंबरच्या अंकांत आमच्या इतिहास शिकविण्याच्या पद्धतीविषयी थोडी चर्चा केली. आतां या खेपेस भूगोल हा विषय शिकविण्याच्या संबधाने कांहीं विचार करूं.

सध्या आपल्या शाळांतून भूगोल शिकविण्याची जी पद्धत दृष्टीस पडते, ती हा महत्वाचा विषय शिकविण्याची स्वरूप पद्धत मुळींच नव्हे. प्रथमतः पुस्तकावरून कांहीं नांवे पाठ करवावीं व मग वर्गांत भिंतीला किंवा फल्यवर नकाशा टांगून मुलांना तीं चटाचट दाखविण्यास शिकवावे, एवढ्याने भूगोल शिकविण्याचा मूळ उद्देश मुळींच सिद्धीस जाणार नाही. वस्तुतः भूगोल हा विषय मोठा मनोरंजक आहे; परंतु तो शिकविण्याच्या वाईट पद्धतीमुळे कंटाळवाणा व त्रासास कारण झाला आहे. मुलांना नवीन गोष्टी पाहण्याची स्वाभाविकच मोठी हौस असते. तर त्यांचे मनाच्या कलाप्रमाणेच त्यांस नवीन स्थळे व त्यांची माहिती सांगून तीं त्यांचे ध्यानांत राहतील असे करणे, हा भूगोल शिकविण्याचा योग्य मार्ग होय.

‘ज्ञात वस्तूंवरून अज्ञात वस्तूंची माहिती करून देणे,’ हे कोणत्याही विषयाच्या शिक्षणाचे मुख्य तत्व आहे. हे तत्व भूगोलाचे शिक्षणाचे संबधाने तर विशेष रीतीने लक्षांत ठेविले पाहिजे.

भूगोल शिकवितांना ज्या गोष्टीं मुलांस माहित करून द्यावयाच्या असतात, त्या मुलांस मनांतले मनांत पक्क्या माहित असतात. त्यांची संगती जुळवून देणे हेच प्रथमारंभी शिक्षकास करावयाचे असते. ते त्याने नीटपणे केले असता हा विषय मुलांना मनोरंजक वाटलाच पाहिजे. आपला गांव, नजीकचा दुसरा गांव, एकादें मोठे शहर, यांची कल्पना मुलांस असते; नदी ठाऊक असते; मोठेसे तळे त्यांनी पाहिलेले असते. पुष्कळांनी समुद्रही पाहिलेला असतो. गांवाजवळचा डोंगर त्यांनी रोजचे रोज पाहिलेला असतो. दोन चार टेंकड्या गांवाजवळ असल्यास अमकी लहान, अमकी मोठी, ही कल्पनाही त्यांस असते. त्यांस एका गांवापासून दुसऱ्या गांवापर्यंतचे अंतर ह्मणजे काय, पदार्थाची लांबी रुंदी उंची ह्मणजे काय, व त्याचा लहानपणा व मोठेपणा ह्मणजे काय, हे तेव्हांच शिकवितां येते. याप्रमाणे भूगोलसंबंधी प्रत्येक गोष्टीची कल्पना त्यांचे मनांत सुप्त असते, ती जागृत करणे, हेच शिकविणाराचे मुख्य काम आहे. भूगोल-विद्येचे मुख्य साधन अवलोकन हे आहे. ते अवलोकन करून मनांत माहित असलेल्या वस्तूंच्या तुलनेने दुसऱ्या तशा वस्तूंची कल्पना मुलांच्या मनांत येईल असे केले, कीं भूगोलाचे शिक्षणास योग्य रीतीने आरंभ झाला. लहानशी नदी किंवा ओढा, यावरून त्यास गंगा, सिंधु किंवा नैल नदी कशी आहे, हे सांगतां येईल; गांवाजवळच्या टेंकडीच्या कल्पनेवरून हिमालयपर्वत देखील कसा असेल, याची त्यांस बरीचशी कल्पना होईल; आपल्या लहानशा गांवावरून त्यांस पुण्यासारखे किंवा मुंबईसारखे शहर कसे असते हे कळेल; गांवाजवळची सडक पाहून त्यांस साऱ्या देशभर सडका कशा पसरल्या आहेत, यांची कल्पना सुचेल. याप्रमाणे आपल्याजवळच्या संवयीच्या व अल्प वस्तूवरून माहित नसलेल्या व मोठ्या वस्तू त्यांस माहित झाल्या, ह्मणजे त्यांची व्यवस्था व त्यांच्या स्थलनिर्देश, यांचे योगाने भूगोलविषयाचे शिक्षणास आरंभ

होईल. कोणाचें ह्यणणें असें आहे कीं, भूगोल शिकविण्यास आरंभ करणें तो एकंदर जगापासून करून, त्याचे भाग, विभाग असे सांगून क्रमाक्रमानें मोठ्यापासून लहानाकडे यावें. परंतु हें ह्यणणें चुकीचें आहे. असें शिकविण्यांत आपण मुलाचे मनांत आयत्या तयार असलेल्या वस्तू घेऊन त्यांचे आधारे पुढें जाण्याचें सोडून, त्यांच्या कल्पनेच्या बाहेर असणाऱ्या अवाढव्य वस्तू एकदम त्यांचे मनोदृष्टीपुढें मांडतो. याचे योगानें त्यांचा उगाच गोंधळ मात्र होतो. अशा गोष्टींची कल्पना त्यांचे मनांत एकाएकीं भरणार नाही. या गोष्टी त्याला केवळ शिकविणाऱ्यावर विश्वास ठेवूनच मानाव्या लागतील. असली परावलंबनांच्या पायावर रचलेली इमारत केव्हांच ढांसळेल. प्रत्येक गोष्टीची कल्पना मुलानें आपली आपणच बांधलेली असली, ह्यणजे मग त्याची त्याबद्दल खात्री झालेली असेल. मुलांचा स्वभावच असा असतो, कीं त्याला प्रत्येक गोष्ट स्वतः पहावयास पाहिजे असते. मूल दुसऱ्यावर विश्वास कधीं ठेवीत नाहीं. विस्तवाला हात लाविला तर भाजेल असें मुलाला कितीही आपण सांगितलें तरी कळत नाहीं. तें आपलें विस्तवाला हात लावण्यास जातेंच; पण जेव्हां एकदां चटका असतो, तेव्हां मग पक्कें ज्ञान होऊन पुनः म्हणून कधीं विस्तवाचे वाटेस जात नाहीं. यावरून उघड दिसून येईल, कीं मुलांच्या स्वभावास दुसऱ्याचे सांगण्यावर विश्वास ठेऊन वागण्याचें आवडत नाहीं; पण प्रत्यक्ष पाहून अनुभव आलेल्या गोष्टी त्याचे मनावर ठसतात. मुलांच्या या स्वाभाविक गुणाचा आपणास शिक्षणांत पदोपदीं उपयोग करून घ्यावयाचा असतो. व भूगोलाचे शिक्षणांत तर याचा उपयोग फारच होतो. नदी, समुद्र, पर्वत, डोंगर, शहर, देश, मैदान या सर्व गोष्टी मुलांना ठाऊक असतात. 'हे अमुक' असे आपल्या मनांतल्या कल्पनाना त्यांनीं नांव मात्र दिलेलें नसतें. तेवढें त्यांच्याकडूनच देववर्णे, हेंच मुख्यतः भूगोलाचें शिक्षण. आतां कित्येक प्रांत असे असतात, कीं

तेथें भूगोलसंबंधीं कांहीं गोष्टींची कल्पना मुलांचे मनांत भरवून देतां येणार नाही. उदाहरणार्थ, गुजराथेंत डोंगर फार कमी. तिकडे कित्येक गांव असें मिळतील, कीं दहा वीस कोसांत डोंगर नाही. देशावरच्या लोकांस समुद्र काय हें ठाऊक नसतें. परंतु प्रांतोप्रांतीं छटले तरी असे प्रकार फार थोडे असतात; व भूगोलसंबंधीं बरेच प्रकार शिकविल्यावर नकाशा, चित्रें व आकृती यांच्या योगानें बाकीच्या गोष्टी मुलांचे मनांत भरवून देतां येतात. दुसरें असें आहे कीं यासंबंधाची अडचण भूगोलाच्या व्याख्यांच्या संबंधानें यावयाची. व्याख्या शिकविणें त्या सर्व एकदम शिकवाव्या असें कोठें आहे? त्या थोड्या थोड्या सोयीसोयीनें व मुलांच्या सामर्थ्याप्रमाणें शिकवीत गेलें ह्मणजे झालें. यासंबंधानें मुख्य गोष्ट छटली तर शिक्षकास मुलांना नकाशा, चित्रें, आकृती व प्रतिमा (models) दाखवितां आल्या पाहिजेत. ही सामुग्री शाळेंत असली पाहिजे इतकेंच नव्हे, तर शिक्षकास एकेक पदार्थ स्वतः बनवितांही आला पाहिजे. यासाठीं शिक्षकास ड्राइंग या विषयाचें ज्ञान असणें हें फार अगत्याचें आहे. एकादी वस्तू काय आहे हें ती वस्तू जवळ नसतां कल्पनेनें सांगणें, यापेक्षां ती वस्तू प्रत्यक्ष शिकविणें, अथवा प्रत्यक्ष वस्तूचे अभावीं आकृति, प्रतिमा, चित्र किंवा नकाशा यांचे दर्शनानें त्या त्या वस्तूची कल्पना मुलांचे मुखांतूनच काढून घेणें, हें काम फार सोपें आहे. हा शिकविण्याचा सोपा प्रकार आहे इतकेंच नव्हे, तर अशा रीतीनें मुलांचे मनांत जी माहिती ठसेल ती अगदीं कायमची ठसेल. ही युक्ति आरंभीं जरी खटपटीची वाटली, तरी ती परिणामीं हिताची वाटेळ. याचें कारण या युक्तीनें मुलांचे मनांत भरलेली पदार्थांची कल्पना कधींही नष्ट होणार नाही. ही अडचण जरा खर्चाची मात्र आहे. परंतु गांवांतल्या शिक्षणाभिलाषी लोकांनीं थोडी मदत केल्यास सरकारांतून ही मदत मिळून असल्या वस्तूंचा संग्रह शाळेंत करितां येईल.

याप्रमाणें प्रथमतः नदी ह्यणजे काय, डोंगर ह्यणजे काय, सरो-
वर ह्यणजे काय, गांव ह्यणजे काय, देश ह्यणजे काय, ह्याची क-
ल्पना मुलांचे मनांत ठसल्यावर हे प्रकार जगाचे पाठीवर कसे
वसले आहेत, याची कल्पना त्यांस करून दिली पाहिजे. ही गोष्ट
नकाशावरून शिकवावयाची. पण नकाशाची कल्पना त्यांस प्रथमतः
चांगल्या प्रकारें झाली पाहिजे. एकाद्या देशाचा किंवा खंडाचा
नकाशा एकदम मुलांचे पुढें मांडला, तर त्याची कल्पना त्यांस नीट
होणार नाही. तो नकाशा ह्यणजे त्यास घोंटाळ्याचें व रंग सारवलेलें
चित्रच वाटेल. पण प्रत्यक्ष नकाशा त्यांस अगोदर न दाखवितां त्याला
प्रथम स्वतःचा गांव, त्यांतील रस्ते, आळ्या, शेते, हीं एकमेकांशीं
कशीं संबद्ध आहेत, हें सांगण्याचा व तें त्यांचें मनांत ठसविण्याचा
यत्न करावा. अगोदर सारा गांव जर घेतला, तरी तो देखील मुलांचे
दृष्टीने मोठाच. ह्यणून अगदीं एकाद्या घरापासून अरंभ करावा.
याला उत्तम घर झटलें तर शाळागृहच होय. शाळागृहाचा पूर्ण
नकाशा काढण्यापूर्वी देखील पदार्थ एकमेकांशीं कसे अंतरा-अंत-
रावर असतात, त्यांचें अंतर तोकडें करून तें नकाशांत कसे दा-
खवितां येतें, याची कल्पना मुलांस झाली पाहिजे. ती होण्यासाठीं
प्रथमतः टेबलाचाच नकाशा फळ्यावर काढावा. टेबलावर दोन
चार पुस्तके, दौत, एकादी लेखणी व पेनशील, दुसऱ्या
कांहीं वस्तू, अशा कांहीं व्यवस्थित रीतीने व कांहीं
इकडे तिकडे अशा मांडून ठेवाव्या. मग फळ्यावर टे-
बलाची चौकोनी आकृति काढावी. आणि मग त्या आकृतींत
एकेक वस्तू कोठें कशी आहे, हें एकेका मुलास विचारून ती
वस्तू आकृती काढून व नांवें लिहून नकाशांत दाखवावी. ती
दाखवितांना, खऱ्या टेबलापेक्षां त्याची आकृती केवढी लहान आहे,
त्यामुळे पदार्थांमधलें अंतर मूळचें जास्त असून प्रमाणानें कसे कमी
केलें आहे, याची कल्पना मुलांस करून द्यावी. आतां ही प्र-
माणाची कल्पना मुलांस एकदम बरीचशी करून देतां येणार नाही हें

खरें, पण ती आपल्यास पाहिजे तेवढी त्याचे मनांत भरवून देतां येईल. यानंतर दिशांची कल्पना. अमुक पदार्थ अमक्या पदार्थाच्या अमक्या आंगास आहे, हें मुलास प्रत्यक्ष दाखविल्यावर तो अमक्या दिशेस आहे असें त्यास सांगतां आले पाहिजे. आमच्या हिंदू लोकांच्या व साधारणतः आमच्या इकडल्या सर्व मुलांस दिशांची कल्पना आरंभापासून असते. यासंबंधाने आमचीं मुले युरोपियन मुलांपेक्षां फार पुढे आहेत. आमच्या देशांत ही पूर्व, ही दक्षिण, ही पश्चिम, अमकें घर अमक्या घराच्या अमुक आंगास आहे, हें मुलांना लहानपणींच कळत असते. तेव्हां त्यांस टेबलाच्या आकृतीच्या दिशा शिकवून साधारणतः दिशांची माहिती सांगून द्यावी. मग नकाशांत वरचे बाजूस उत्तर, उजवे हातास पूर्व, खालीं दक्षिण व डावे हातास पश्चिम असते हें सांगावें. हा टेबलाचा नकाशा आपण काढीत असतां तो मुलांकडून त्यांच्या स्लेटीवर काढवावा. ल्हणजे पाहण्यानें व प्रत्यक्ष काढण्यानें तो त्यांचे मनांत तेव्हांच टसून, काढतांना त्यांनीं अंतराच्या व दिशांच्या चुका केल्या असल्यास त्या त्यांचे लक्षांत आणून देतां येतील.

याप्रमाणें टेबलाचा नकाशा झाल्यानंतर शाळागृहाच्या नकाशा द्यावा. हा नकाशा शिकवितांना शाळागृहांतील निरनिराळ्या खोल्यांत निरनिराळे पदार्थ मांडून ठेवावे. ते थोडेच असले तर मुलांना ध्यानांत ठेवण्यास वरें, मग मुलांना निरनिराळ्या खोल्यांतून फिरवून त्यांना प्रत्येक खोलींतले पदार्थ ध्यानांत धरण्यास सांगावें. मग एक फळा भुईवर आडवा मांडून वर्गातील मुले सभोवतीं बसवावीं, आणि नंतर दिशा साधून घेऊन निरनिराळ्या खोल्या, त्यांचीं दारें, खिडक्या व त्यांमधील इतर पदार्थ हे नकाशांत दाखवावे. हे पदार्थ कोठें कसे आहेत व ते त्या आकृतींत किंवा नकाशांत कोणच्या ठिकाणीं दाखवावयाचे हें एकेका मुलास प्रश्न करून काढून घ्यावें. हा वर्गातलां नकाशा काढून

घेण्याचे अगोदर शिक्षकानें टिपणादखल एक नकाशा मुद्दाम काढून ठेवावा. मात्र तो मुलांस अगोदर दाखवूं नये. आपला फळ्यावरचा नकाशा तयार झाल्यावर हा नकाशा काढून दोन्ही जवळ ठेवावे व मुलांकडून तुलना करवावी. या तुलनेचे योगानें हा नकाशाचा थडा मुलांचे मनांत उत्तम रीतीने ठसेल.

शाळागृहाचा नकाशा झाल्यावर पुढें सगळ्या गांवाचा नकाशा काढावयाचा. हा नकाशा काढविण्याचे अगोदर शिक्षकानें मुलांना बाहेर फिरावयास घेऊन जाणें अवश्य आहे. तसें फिरावयास गेल्यावर, आपल्यास आतां गांवाचा नकाशा काढावयाचा आहे, यासाठीं सर्व स्थळें ध्यानांत घरा, असें सांगवें; व प्रत्येक मुलगा आपले कल्पनेनें निरनिराळीं स्थळें, त्यांच्या दिशा व त्यांचीं अंतरे कशीं ध्यानांत ठेवितो हें लक्षांत आणवें. मग शाळेंत नकाशा काढण्यास आरंभ करितांना पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें फळा मध्ये मांडून मुलें सभोवतीं बसवावीं. आरंभ शाळागृहापासून करावा. फळ्यावर मध्येच शाळागृहाची खुण करावी; आणि तेथून प्रथमतः जवळचे, मग लांबचे, असें एकेक बाजूस एकेक स्थळ कोठें कसे आहे, हें मुलांना विचारून विचारून मांडावें. भूगोल शिकविण्यास आरंभ करतांना प्रथम सर्व जग घेऊन मग लहान गांवाकडे येणें ही पद्धत चांगली नाही, त्याचप्रमाणें गांवाच्या सीमा एकदम दाखवून मग शाळागृहाकडे जाणें ही पद्धतही नीट नाही. तर प्रथमतः शाळागृहापासून निघून एकेका दिशेनें गांवाच्या सीमेपर्यंत जाणें ही पद्धत चांगली. परंतु त्यांतच मुलांस सोपें जाण्यासाठीं गांवांत निरनिराळ्या बाजूला नदी, टेकडी, एकादे प्रसिद्ध देऊळ, तळें, असें कांहीं असेल तें अगोदर विचारून घेऊन त्यांच्या खुणा करून घेण्यास चिंता नाही. पण या खुणा करून घेतांनाही आरंभ शाळागृहापासूनच करून नदी शाळेच्या अमक्या दिशेला, डोंगर अमक्या बाजूस, देऊळ अमकीकडे असेंच विचारून घ्यावें. निरनिराळीं ठिकाणें दाखवितांना मुलें चुकलीं असल्यास व भिन्न भिन्न स्थळांचीं अंतरे व

दिशा चुकल्या असल्यास त्या चुका मुलांकडूनच काढून घ्याव्या. अशा रीतीने गांवाचा नकाशा काढून झाल्यावर पूर्वी तयार केलेला गांवाचा नकाशा असेल त्याच्याशी तुलना करवावी. गांव फार मोठा असेल तर प्रथमतः शाळागृह ज्या पेटेंत किंवा आळीत असेल तेवढाच गांवाचा भाग घ्यावा; आणि तो नीट समजल्यावर मग केवळ मोठालीं अशीं स्थळे घेऊन त्या मोठ्या गांवाचा किंवा शहराचा पूर्ण नकाशा काढावा.

आमच्या मुलांना दिशांची माहिती सहजीं असते, असें मार्गें लटले आहे. कदाचित् ती माहिती नसल्यास निदान गांवाचा नकाशा काढतांना ती करून दिलीच पाहिजे. जिकडे सूर्य उगवतो, तिकडे तोंड करून मुलांना उभें करावें, व त्यांस दिशा सांगाव्या. कोणच्याही स्थळाचे संबधानें अशा रीतीने दिशा सांगितल्यावर नकाशाचे संबधानें नकाशाची वरची बाजू ती उत्तर, वगैरे प्रकार नीट लक्षांत भरतील असे शिकवावे.

आपल्या स्थळापासून भूगोल शिकविण्यास आरंभ करावा हें जरी खरें आहे, तथापि आपलें स्थळ ज्या प्रांतांत आहे, त्या प्रांताची एकंदर जगाच्या संबधानें स्थलसंबंधी स्थिति कशी आहे हें मुलांना ठाऊक असणें फार जरूरीचें आहे. ही माहिती मुलांना थोडक्यांत द्याव्या. पुरतीच सांगावी. प्रथमतः गोल दाखवून पृथ्वीचा आकार मुलांस समजून सांगावा. मग उत्तर व दक्षिण गोलांचा नकाशा दाखवून त्यांत निरनिराळीं खंडे दाखवावीं. प्रथमतः गोल दाखविल्यावर त्याचा नकाशा कागदावर सपाट कसा आला, अशी शंका मुलांस येईल. त्रासाठीं एक नारिंग घेऊन तें मधोमध चिरावें, व वरच्या व खालच्या भागांच्या साली रुंद करून दोन्ही गोलार्धांच्या नकाशांची कल्पना मुलांचे मनांत भरेल असें करावें. मग त्यांतला हिंदुस्थान देश दाखवावा. नंतर हिंदुस्थान देशाचा नकाशा घेऊन त्यांत आपला प्रांत दाखवावा. इतकी माहिती एकंदर जगाच्या संबधानें आरंभीं मुलांस असली पाहिजे.

इतकें होईपर्यंत मुलांच्या पुढें खरा नकाशा आलाच. तेव्हां आतां त्या नकाशाची माहिती त्यांस झाली पाहिजे. नकाशावर समुद्र, जमीन, डोंगर, पर्वत, नदी, सरोवर, शहर, देश, हे प्रकार कसे दाखविलेले असतात, हें मुलांस समजून सांगितलें पाहिजे. मुलांना अक्षांश रेखांश प्रथमारंभीं मुळांच कळणार नाहींत. तसेंच त्यांस स्केलाचें प्रमाणही समजणार नाहीं. पण स्थळांच्या दिशा व परस्पर अंतरें हीं त्यांस बरींच कळतील; व नकाशा मोठा असेल किंवा लहान असेल त्या मानानें हीं अंतरें कमजास्त असतात हें त्यांस समजून दिलें पाहिजे. तसेंच आपले शहरची किंवा गांवाची नदी किंवा डोंगर हीं केवढींही मोठीं असलीं तरी एकंदर प्रांत, देश किंवा सारें जग यांचे मानानें तीं कशीं अल्प-प्रमाण आहेत व नकाशांत केवळ रेखांचे किंवा बिंदूच्या रूपानें तीं कशीं दाखविलेलीं असतात, हें मुलांस समजून सांगावें.

याप्रमाणें नकाशाची पूर्ण माहिती ज्ञाल्यानंतर मग भूगोलसंबंधी स्थळे, नद्या, पर्वत वगैरे हीं मुलांस सांगावीं. भूगोलाची पहिली इयत्ता झटली झणजे तीमध्ये वस्तुतः पुढील गोष्टींचें ज्ञान मुलांस असावें:—

१. पृथ्वी काय आहे व तिचा आकार कसा आहे, यासंबंधानें अगदीं समजण्यासारख्या सोप्या गोष्टी.
२. पृथ्वीचीं मुख्य खंडे व त्यांचीं नांवे.
३. एशिया म्हणून जें खंड आहे, त्यांत आपला हिंदुस्थान देश आहे, याची कल्पना.
४. हिंदुस्थानचे इलाखे म्हणून भाग केले आहेत, त्यांतला मुंबई इलाखा हा एक भाग आहे, ही गोष्ट.
५. मुंबई इलाखाची विशेष माहिती. ही माहिती आपलें स्वतःचें स्थळ मुख्य धरून तेथून सांगावी. तींत पर्वत, नद्या, जिल्हे, मोठालीं शहरे, एवढ्याच मुख्य मुख्य गोष्टी असाव्या.

६. ध्याख्या सांगणें त्या फक्त थोड्याशा सोप्या तेवढ्या सांगाव्या.

७. जिल्ह्याचा भूगोल निराळा शिकविण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं.

लहान मुलांची भूगोलाची जी पहिली इयत्ता, तींत प्रांताची झणजे इलाख्याची मुख्य मुख्य गोष्टींची माहिती व एकंदर जगाचे संबधानें आपल्या प्रांताचा स्थलनिर्देश एवढ्या गोष्टी असल्या म्हणजे पुरेत. याशिवाय त्यांस समुद्र व जमीन यांतील भेद, समुद्रावरून व्यापार कसा चालतो, जमीनीवरून प्रवासाची साधनें काय, अशा मनोरंजक व माहितीच्या गोष्टी पाहिजे तर सांगाव्या. सांप्रतची पद्धत पाहिली तर इलाख्याचे किंवा जिल्ह्याचे भूगोलाचें एक पुस्तक—पुष्कळ वेळां तर संक्षिप्त पत्रच—ध्यावें व तें तोंडपाठ करावें; व परीक्षेचे वेळीं सटासट उत्तरें द्यावीं, अशी आहे. परीक्षकही त्या पुस्तकांत न येण्यासारखें काय हें पाहूनच प्रश्न करितात. नकाशाची ओळख अगदींच क्वचित्. तो आपल्या पेटीबाहेर कधीं सणावारीं पडावयाचा ! याचा दोष मुख्यतः कोणाकडे आहे, याचें दिग्दर्शन आम्हीं गेल्या दिसेंबरच्या अंकांत केले आहे. वार्षिक परीक्षेत वर्गाची हुषारी ज्या प्रकारच्या शिकविण्यानें दिसून येईल, तशा प्रकारें शिकविण्याकडे, शिक्षकाची प्रवृत्ति साहजिक असणार. त्यास उत्तम रीतीनें शिकविण्याचें कसेही शिक्षण मिळालें असलें, तरी तें त्यास निमुटपणें गुंडाळून ठेवावें लागतें. तेव्हां यासंबंधाची सुधारणा शाळेच्या तपासनीस मंडळीच्याकडूनच झाली पाहिजे. त्यांनीं ज्या गोष्टी मुलांस आल्या पाहिजेत त्याच विचारण्याची शिस्त घातली झणजे शिक्षकही तसेंच शिकवूं लागतील.

या खेपेस भूगोलाच्या शिक्षणाची प्रथमारंभीची इयत्ता सांगितली. आतां पुढील खेपेस पुढल्या इयत्तांसंबंधानें विचार करूं.

कै० वा० नारायण पांडुरंग शास्त्री साठे.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां । विकृतिर्धूर्त्तवितमुच्यते बुधैः ॥

कालिदास-रघुवंश.

१. गुदस्त सालापास्तून मृत्यूर्ने आपले अत्यंत उग्र रूप बाहेर काढून जीं बहुमोल रत्ने आपणांतून अकालीं व अकस्मात् ओढून नेलीं, व मृत्युलोक या नांवाची अन्वर्थकता लहान थोर, श्रीमंत गरीब व सुजाण अजाण या सर्वांच्या मनावर पक्की ठसविली, आणि प्रत्येकावर चिरस्मरणीय दरारा बसवून टाकिला, त्यांपैकीं वे० शा० सं० नारायणशास्त्री साठे हे एक होत. वे० शा० सं० नारायणशास्त्री यांचे मूळचे राहण्याचे ठिकाण श्रीक्षेत्र नासिक हे होय. नासिक येथे शास्त्रीबोवांचे वडिलांची संस्कृत पाठशाळा असे. त्यांनीं आमरणांत विद्यार्थी पढविण्याचे काम करून उत्तम लौकिक संपादिला होता. पूर्वीच्या काळीं महाराष्ट्रांतल विद्यार्थी संस्कृत भाषेचा अभ्यास महाराष्ट्रांत विशेषतः नासिक व वाई येथे करीत असत. तेथे मोठमोठे विद्वान लोक आपला काळ निरपेक्ष बुद्धीनें विद्यार्थी तयार करण्याचे कामीं खर्चून सर्व महाराष्ट्रावर किंबहुना सर्व भरतखंडावर उपकार करीत असत. वे० शा० सं० नारायणशास्त्री यांनीं संस्कृताचा अभ्यास नासिक येथे आपले वडिलांचे पाठशाळेतच केला. व्युत्पत्ति, काव्य, अलंकार, व्याकरण इत्यादिकांवरचे ग्रंथ त्यांनीं तेथेच झटले व विसाव्या वर्षाच्या सुमारास त्यांनीं सर्व विषयांत प्रविणता संपादिली.

२. शास्त्रीबोवांची हुषारी व विद्वत्ता पाहून विद्याखात्यांतून त्यांस सातारा येथील इंग्रजी शाळेत संस्कृत भाषेच्या अध्यापकाची जागा मिळाली. तेथे त्यांनीं उत्तम प्रकारे काम केल्याबद्दल अध्याप त्यांची वाहवा होत असते. सातार्यास असतांना शास्त्रीबोवांचे मनांत इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करण्याची इच्छा झाली, आणि त्याप्रमाणे त्यांनीं सुरुवात केली. त्यांस इंग्रजीचा अभ्यास कठीण वाटला नाही; पुढे म्याट्रिकयुलेशन

परीक्षा देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी इतिहास, गणित, इत्यादि विषयांचेही परिशीलन केले. परीक्षेकरिता युक्लिडच्या भूमितीच्या कांहीं पुस्तकांचेही त्यांनी अध्ययन केले. पाणिनीय व्याकरणाच्या चिंतनिकेने संस्कृत झालेल्या बुद्धीस भूमिती विषयाची दिशा भिन्न असली तरी त्याचे भाकलन करणे कठिण नाही. असो; पुढे म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा देण्याचा शास्त्रीबुवांचा उद्देश मार्ग पडला. तरी त्या परीक्षे इतके इंग्रजी भाषेचे ज्ञान त्यांस झाले. याप्रमाणे अर्वाचीन शिक्षणक्रमाची मूलतत्वे प्राप्त होऊन जुन्यानव्यांची तुलना करण्याचे सामर्थ्य त्यांस आले, व त्या दिशेने त्यांचा व्यासंग आमरण चालला होता. वे. शा. सं. नारायणशास्त्री यांचा संस्कृताचा अभ्यास जुन्या चालीने झाल्यामुळे अलीकडील विद्वान् बुद्धीने कमी अगर श्रम करणारे कमी असा प्रकार नाही, परंतु त्यांस मिळणारे शिक्षणच अशा प्रकारचे आहे की त्याने त्यांस बहुविध परंतु बेताबाताची माहिती मिळते व त्यांची जुन्यांशी लावून पाहण्याची वेळ आली असता, जुने आपल्या कांहींशा एकदेशी परंतु पूर्ण अशा ज्ञानाने नवीनांस खाली पाहण्यास लावतात ! शास्त्रीबुवांचा संस्कृताचा अभ्यास मराठीतूनच झाला. शिवाय ते इंग्रजी मराठीतूनच प्रौढ वयांत शिकले, यामुळे मराठी भाषेची संस्कृताशी व इंग्रजीशी तुलना करण्यास त्यांस उत्तम संधि मिळाली.

३. शास्त्रीबुवा इ० स० १८६८ मध्ये पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत अध्यापकाची जागा मिळून ते कै० रावजीशास्त्री गोडबोले यांच्या मागून भाषागुरूचे काम करू लागले. कै० रावजीशास्त्री गोडबोले हे मोठे बुद्धिमान, मार्मिक व कुशल शिक्षक होते. आपल्या जागी नारायणशास्त्री आले असे पाहून त्यांस फार समाधान वाटले; व पुढे रावजीशास्त्री व नारायणशास्त्री यांचा दृढ परिचय होऊन परस्परांच्या ज्ञानाचा परस्परांस अखेरपर्यंत उपयोग होत गेला.

कै० रावजीशास्त्री देवकुळे व नारायणशास्त्री साठे हे ट्रेनिंग कॉलेजांत समकालीन शिक्षक होते. कै० देवकुळे गणितविषय व

साठे भाषाविषय शिकवीत. दोघांनींही आपल्या भौतिक बुद्धि-सामर्थ्याने व अश्रंत परिश्रमाने विद्यार्थीवर्ग असा कांहीं तयार केला कीं, ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थी विचारी, मार्मिक, कार्यक्षम व विद्वान असतात, असे प्रत्येकाच्या प्रत्ययास आणून दिले. या विद्यार्थीवर्गाने सदर दोन्ही विद्वानांचा कित्ता पुढे ठेवून सर्व महाराष्ट्रभर व्यवस्थित रीतीने व कुशलतेने शिक्षणार्चे काम चालवून मराठी शाळांची स्थिति सुधारिली व शिक्षणक्रम सुलभ करून विद्यावृद्धीस उत्तेजन दिले. अर्वाचीन विद्येचीं गणित व भाषा हीं दोन मुख्य अंगे असल्यामुळे कै० देवकुळे व साठे हे दोघे पुणे ट्रेनिंग कॉलेज नांवाच्या विद्यामंदिराचे आधारस्तंभच होते, असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

४. वे० शा० नारायणशास्त्री यांची वागणूक अत्यंत साधी व शुद्ध असे. त्यांचा शास्त्रीबाण्याचा परंतु थोडासा नवीन तून्हेचा पोषाख व शेवटीं कांहीं वर्षे पायास जळवात असल्यामुळे घालावे लागणारे स्टार्किंग बूट पाहून वर वर पाहणारास एक प्रकारचा यांचा डामडौली प्रकार भासे, परंतु वास्तविकपणे त्यांच्यांत अभिमान किंवा दंभ बिलकुल वास करीत नव्हता; कुलपरंपरागत रीति व सोय इकडे लक्ष दिले असतां त्यांचे करणे अगदीं योग्य होते असे ह्मणणे जरूर आहे. शास्त्रीबोवा विद्यार्थ्यांची अनेक प्रकारे काळजी बाळगीत. पितृप्रेमाप्रमाणे त्यांचे अंगीं शिष्यवर्गाविषयीं प्रेम आढळे. कोणी विद्यार्थी अमळ आजारी दिसला कीं, शास्त्रीबोवांचा "तुला कायरे होत आहे?" असा प्रश्न व्हावयाचाच ! त्याच्या औषधपाण्याची चौकशी करून व त्या विद्यार्थ्याला कशा प्रकारे जंपले पाहिजे त्याचा बोध करून मग ते दुसरे काम पाहत असत. केव्हां केव्हां ते विद्यार्थ्यांच्या औषधाची स्वताही सोय लावीत. ट्रेनिंग कॉलेजांतील अथवा इतर ठिकाणचे विद्यार्थी शास्त्रीबोवांच्या घरीं अगर शाळेंतल्या फुरसतींत कांहीं विचारण्यास गेल्यास त्यांनीं हातचे काम ठेवून त्या विद्यार्थ्यांची शंका सांगावी अगर पाठ समजावून द्यावा.

विद्यार्थ्यांविषयीं काळजी घेणारे असले शिक्षक उत्तरोत्तर मिळणे कठिण आहे. शास्त्रीबोवांस अनीतीचा मार्ग अगदीं खपत नसे. विद्यार्थ्यांच्या अगर इतरांच्या बोलण्यांत किंवा इतर कृत्यांत कांहीं वावगे दिसल्यास ते त्याचा स्पष्टपणे निषेध करीत. यांच्या स्वभावांत दोष पाहूं गेल्यास हे कांहींसे शीघ्रकोपी होते असें झणणे भाग पडेल; तथापि आपल्या अंगीं हा दोष आहे ही गोष्ट त्यांस पूर्ण माहीत होती, व ते त्याजबद्दल कधीं कधीं उल्लेख करीत असत.

५. शास्त्रीबोवांचा ट्रेनिंग कॉलेजाशीं ३० वर्षे संबंध होता. इतक्या मुदतींत इंग्रजी, मराठी व संस्कृत या भाषांच्या व्याकरणाची परिस्थिति मनांत आणून मराठी भाषेच्या व्याकरणावर ते विद्यार्थ्यांस उत्तम प्रकारचे शिक्षण देत असत. शास्त्रीबुवा, कै० रावजी शास्त्री व रा० नारायण धोंडदेव जोशी हे त्रिवर्ग मिळून एक व्याकरण तयार करीत होते, पण ते तडीस गेले नाहीं. ट्रेनिंग कॉलेजांत चालू असलेल्या नवनीताच्या अलीकडील वीस वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या आवृत्ती शास्त्रीबोवांनीं टिप्पणिका जोडून मंडित केल्यामुळे विद्यार्थ्यांवर्गाची मोठी सोय झाली आहे. संस्कृत भाषेच्या उन्नतीसाठीं ज्या कांहीं संस्था पुण्यांत आहेत त्यांच्याशीं शास्त्रीबोवांचा थोडा फार संबंध होताच. पुण्यांतील संस्कृत पाठशाळेच्या व्यवस्थापकांपैकीं हे एक होते. तसेंच वेदशास्त्रोत्तेजक सभेकडून होणाऱ्या परीक्षांचे हे नेहमीं परीक्षक असत. त्या परीक्षांतून उत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी शास्त्रीबोवांच्या विद्वत्तेची व मार्भिकपणाची प्रशंसा करितात.

६. वे० शा० सं० नारायणशास्त्री यांचें जीवनवृत्त पुरें करण्यापूर्वीं त्यांच्या गृहस्थितीचा थोडाबहुत उल्लेख करणे अवश्य दिसते. शास्त्रीबोवांवर एकामागून एक जे दुर्धर प्रसंग कोसळले त्यास कारण बहुधा यांच्या जायास्थानीं मंगळ पीडा करीत असावा ! शास्त्रीबोवांच्या तीन भार्या निवर्तल्या. हल्लीं चवथी हयात आहे. मयत बायकांस मुलें बाळें झालीं होतीं, परंतु त्यांपैकीं एकही त्यांस

लाभलें नाहीं! एक मुलगी लेंकुस्वाळी झाली होती; तीही दोन वर्षांपूर्वी मयत झाली! चतुर्थपत्नीस, दोन मुलगे व दोन मुलीं अशीं मुलें हल्लीं आहेत. त्यांपैकीं वडील मुलगा सुमारे १३ वर्षांचा आहे.

शास्त्रीबोवांचें घर व शेतवाडी नाशिकास आहे. त्यांचें थोडे-बहुत उत्पन्न येतें व त्यांच्या घराण्यास सरकारांतून कांहीं वार्षिक नेमणूक आहे. त्यांस मरणकाळीं नुकताच ७५ रु० पगार झाला होता. गुदस्तसालीं त्यांस आपल्या कुटुंबाच्या पेनशनाची व्यवस्था करण्याची इच्छा होऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं फ्यामिली पेनशन फंड भरण्यास सुरुवात केली होती; त्यामुळे त्यांचे पश्चात् त्यांच्या कुटुंबास पोटापुरतें हयातभर पेनशन मिळेल.

शास्त्रीबोवांस मूळव्याधीचा आजार अलीकडे कांहीं वर्षे जडला होता. परंतु त्यांच्या व्यवस्थित वागण्यामुळे तो अनावर झाला नव्हता; व या आजारामुळेच बाहेरगांवीं नीट व्यवस्था जुळणार नाहीं झणून त्यांच्या मित्रांनीं आग्रहाची विनंति केली तरी ते बाहेरगांवीं गेले नाहींत, व अखेरीस गुदस्त सालापासून खवळून गेलेल्या दुष्ट शत्रूस-अधिक संनिपात ज्वरास-हार जाणें त्यांस भाग पडलें! शास्त्रीबोवांचें कुटुंब व आप्तवर्ग यांवर ही आकाशची कुन्हाडच पडली आहे; परंतु आरंभीं निर्दिष्ट केलेल्या काविश्रेष्ठाच्या उक्तीकडे नजर देऊन मनाची शांतता न ढळूं देणें प्रत्येकाचें मुख्य कर्तव्य आहे.

७. कै. वा. नारायणशास्त्री साठे यांच्या मृत्युमुळे पुणें ट्रेनिंगकालेजचें फार मोठें नुकसान झालें आहे, व हें नुकसान कसें भरून निघेल ही मोठी काळजी आहे. शास्त्रीबोवांच्या जागीं संस्कृतांत, मराठींत व इंग्रजींत प्रवीण असा शास्त्रीवर्गपैकीं मनुष्य मिळणें अत्यंत अवश्य आहे. निदान संस्कृतांत व मराठींत निष्णात असा कोणी शास्त्री तरी मिळालाच पाहिजे. याकरितां ट्रेनिंगकालेजाचे मुख्य अधिकारी या गोष्टीचा विचार करतील अशी

भाशा आहे. शास्त्रीबोवांचें मरणकाळीं वय सत्तावन वर्षांचें होतें. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास सद्गति देवो अशी प्रार्थना करून आम्ही हा दुःखकारक लेख संपवितों.

पत्रव्यवहार.

शुद्धलेखनावद्दल.

शुद्धलेखनाच्या संबंधानें कांहीं सुधारणा झाल्यास चांगलें असें माझ्या मनांत सन १८९४ सालांत आलें. तेव्हां मी एका प्रसिद्ध ग्रंथकर्त्याशीं या बाबतींत पत्रव्यवहार केला; कारण ग्रंथकर्त्यांनीं मनांत आणल्यास या बाबतींत सहज सुधारणा होईल, असें नला वाटलें. निदान एकाच ग्रंथकर्त्यानें तरी आपल्या पुस्तकांत एकाच प्रकारची शुद्धलेखनाची पद्धति ठेवावी असें माझें मत होतें. चहा, चाहा, लिहावें, ल्याहावें, इत्यादि रूपे मीं दाखविलीं होतीं. पण त्यांचें मत या बाबतींत वेगळें पडलें. 'दोन्ही रूपे सारखींच प्रशस्त वाटत असल्यास त्यानें दोन्हींचा उपयोग कां करूं नये? उगाच प्रतिबंध कां असावा?' असें त्यांचें मत पडलें, तेव्हां मी स्वस्थ बसलों. कारण अमकेंच रूप प्रशस्त असें झणण्याचा अधिकार कोणास पाहोचणार ! मीं 'चहा' बरें असें झटलें. ते झणाले आझांस 'चाहा' अधिक प्रशस्त वाटतें! झालें, आटोपलें. या नियमाकडे पाहिलें झणजे एका शिक्षकाच्या (जानेवारी १८९७ शा. प.) शंकांपैकीं ९ व्या शंकेचें साफ निवारण झालें. पहावें, पाहावें, व्याकूळ, व्याकुळ, विनंती, विनंति, शहाणा, शाहाणा, दोन्हीही सारखीच प्रशस्त आहेत, असें झटलें झणजे झालें. पण आपण आतां अधिक मेहनत करण्यास तयार झालां आहां झणून चार ओळी लिहून कळवितों.

(२) 'बोलावें तसे लिहावें' हें नियम सर्वस्वीं लागू पडत नाहीं.

(३) भाषाशुद्धीबद्दल निवम दूरवितांना मोरोपंताची कविता फार उपयोगी पडेल.

(४) आमचे मित्र 'आचार्य' अनुस्वारांवर फारच रागावलेले दिसतात, पण तितकें रागावून निभाव लागेलसा वाटत नाहीं. 'कोंकणी भाषा अनुस्वारामुळें पिळपिळीत, हेंगाडी अशी कानास लागते' इ. त्यांचे विचार सर्वसंमत होतील असे वाटत नाहीं.

(५) संस्कृत शब्दांचीं रूपे मूळचीं असतील तरी कायम ठेवणें अधिक चांगलें असें मला वाटतें. समासांत मूळच्या रूपांखडे लक्ष पुरवावें लागतें. विभक्ति लागल्यावर त्यांस मराठी व्याकरणाच्या नियमांत आणल्यास हरकत नाहीं.

(६) घांटावरील लोक अनुस्वाराचा उच्चार करीत नाहींत व कोंकणांतील लोक अनुस्वाराचा उच्चार करितात. अशा शब्दांची मोलस्वर्थनेही एक याद दिली आहे, तींतील शब्दः—भोंसकणें, रोंवणें, शिसें, वांसा, वांसरूं, पेंचणें इत्यादि यांतील पहिल्या अक्षरावरील अनुस्वार गाळल्यास कांहीं हरकत नाहीं.

(७) अडखळणें, अडखुळणें, अडखूळणें, आडखळणें, आडखुळणें, आडखूळणें, इत्यादि कित्येक शब्दांचीं अशीं अनेक प्रकारचीं रूपे प्रचारांत दिसतात, त्यांतील एक दोन प्रशस्त ठरविल्यास भाषेतील बराच गोंधळ कमी होईल. अशा प्रकारानें ज्या शब्दांचीं वेगळीं वेगळीं रूपे येतात त्यांची याद मोलस्वर्थने दिली आहे.

(८) मोखाडकरांच्या अष्टोत्तरशत शब्दांकडे पाहिल्यास, आचार्यांनीं (२) या कलमामध्यें ज्या प्रकारचे शब्द दाखविले आहेत, त्या दोन्ही प्रकारच्या व कांहीं परभाषेतील शब्दांचाही त्यांत संग्रह झाला आहे, असें दिसेल. यांतील पुष्कळ शब्दांवरचे अनुस्वार गाळण्यासारखे आहेत. मोलस्वर्थनेही आपल्या कोशांत अशा प्रकारचे शब्द दोन प्रकारांनीं लिहून दाखवले आहेत. प्रथम अनुस्वार न देतां व दुसऱ्याने अनुस्वार देऊन, आंच, गोंवरी (गों-

वर), घोंट (घोंटणें), घोंटा, घोंटाळा, टांचणी इत्यादि शब्द हिंदुस्था-
नींतून आलेले आहेत. यांवर अनुस्वार पाहिजे कीं नको, हे त्या
भाषेतील उच्चारारूपून ठरविणें चांगलें. आंव (आम), आंवळा
(आमलक), आवांका (सं-वंक), घांट (घंटा), या शब्दांवर
व्युत्पत्तीकडे लक्ष दिल्यास अनुस्वार देणें वाजवी दिसते. आंच-
वण (आंचमन), आंचळणें (आ+चलन), आंस (अक्ष), आँठ
(आँष्ठ), आँतींव (आँतणें), कांकडा (काकडा), कोंपर (कूर्पर),
कोरींव (कोरणें), खांक (कक्ष), खेंकडा (कर्कटक), खोदींव
(खोदणें), गोंवें, यांवणें, घडींव, घडणें, घांस (घास), घोंस
(गुच्छ), कांठ, कांस, कैचा, खांच, खोंचून, खोंकड, घांटा, चिं-
वट, इ० शब्दांवर अनुस्वार न दिले तरी चालण्यासारखें आहे.

करित असतो, करीत असतो, करून, करून, करवायाचें,
करवावयाचें, इत्यादि रूपांतून एकेक रूप प्रशस्त ठरविणें चांगलें,
असें वाटते. ऊळावें, लोभ करावा हे विनंति.

पनवेल,
ता० २९-११-१७. }

मोरो गणेश लोंढे.

चित्रशाळेत विक्रीस असलेली पुस्तके.

पद्यरत्नावली किंमत ८८. साक्रेतिस किं० ८४. पशुपक्षीवर्ण-
नाचीं रंगी बेरंगी चित्रयुक्त पुस्तके भाग १०, प्रत्येकीं किं० ८१.
विनोदमहदाख्यायिका किं० ८१२ भाणे. रासेलस किं० ८९ भाणे—
शिक्षणसार दामलेकृत किं० ८९ भा०. विजापूरवर्णन किं० १
रु०. भातुकळी अथवा मुलींचे खेळ किं० ८४. गाणीं भाग १, २,
३, ४ प्रत्येकीं किं० ८६. चार एकदम घेणारांस किं० १ रु० गीत-
गोविंद किं० ८७. गोविंदतारक गीत किं० ८६, आरेबियन् नाई-
ट्स किं० ४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलालामृत सार्धे
किं० ८४. रेशमी बांधीव किं० ८७. इतिहासावरील निबंध किं०
८८. शारदीय वाचनपाठमाला किं० ८.१८६. लेखरत्नानला किं०
८६. याशिवाय डेपोचींही पुस्तके विकत मिळतील.

पत्रे पाठविणारांनीं पत्ता स्पष्ट लिहावा.

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

विक्रीस तयार.

१. रा. ना. धों. व म. ना. जोशीकृत सहाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील ग-
द्यपद्यार्थ बोध. किंमत अनुक्रमे ८९, ८७, ८४; सहाव्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधा-
त थर्डग्रेड परिक्षेचे १३ वर्षांचे प्रश्न दिले आहेत. २. रा. ग. व. लिमयेकृत अंकगणि-
त भाग १ व २. ३. रा. म. ना. जोशीकृत शाळेंतील कवार्हत भाग १ व २ किं. ८४
प्रत्येकीं. ४. रा. चिं. ग. गोगटेकृत थोरले शाहूमहाराज किं. १॥; बाळाजी विश्वना-
थाचें चरित्र किं. ८४; औरंगजेवाचें चरित्र पूर्वार्ध किं. ८८; उत्तरार्ध किं. १; डोंगर
किल्ले भाग १ किं. ८१२. ५. मोडी कित्ते नंबर ६ प्रत्येकीं ८१. ६. रा. साठयेकृत उप-
देशपर मनोरंजक गोष्टी भाग १ किं. ८॥. भाग २ किं. ८१॥.

याशिवाय सर्व तऱ्हेचीं पुस्तके व पोथ्या पाठविल्या जाऊन हरएक माल दूर व
पयास अर्धा आणा कमिशनवर पाठविला जातो. उत्तरास तिकीट पाठवावें.

पुणे, शुक्रवार मारुतीजवळ }
घरमंभर १५५.

काशिनाथ लक्ष्मण जोशी,
कमिशन एजन्ट.

चित्रशाळेत छापलेली छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची नवीन सुंदर रंगीत तसवीर.

हीत महाराज हे सिंहगडावरून घोड्यावर स्वार होऊन, बरो-
बरच्या सरदारांसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा
आवेशाने पुढे चाल करून येत आहेत, असा मनोवेधक देखावा
आहे. आकार इंच १६ x २० किं० ८४.

माहे डिसेंबर सन १८९७ अखेर मराठी बालबोध चौथे पुस्तक
दर ८७ पैकीं नवीन छापून विक्रीस तयार आहे,

जे. सी. दुबाश,
क्युरेटर ग० से० बु० डेपो, मुंबई.

ह्या अंकासोबत १८९७ सालच्या पुस्तकांचे मुखपत्र व अनुक्रमणिका वांटलीं जात आहेत. पुस्तके बांधवाचीं.

विक्रीस तयार.

छत्रपति अंकगणित भाग १ ला किं० ८३८६.

टिपू-शाळामास्तरांस आमचेकडील दहा रुपयांचा माल घेत-
ल्यास शेकडा २० टक्के प्रमाणे कमिशन देऊं. पुस्तके वही. पी. ने पाठवूं.

नामदार टिळक यांची सुबक तसवीर साचा (१६+२०)
ची किंमत ८४.

नामदार टिळक यांचे फोटो. प्रत्येक शाळामास्तरांनीं आपलेजत्रळ ठेवण्यास योग्य. किंमत.

फुलसाईज. किं० रु० १

क्याबिनेटसाईज. किं० रु० ८८.

आमचेकडे पुणे चालीचे चर्मा जोडे चांगले मजबूद टिकाऊ
भाऊक दराने मिळतील. जोडे रेलवे पार्सलने मागवावे.

पुण्यास किंवा मुंबईस मिळणारा कोणताही माल कमिशनने
पाठवूं. चित्रशाळा. प्रेस, पुणे.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL-PAPER.

फेब्रुवारी १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण.	३३
सूर्यग्रहण.	३९
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	५५
भूगोलविद्येश्रीं दुसरी इयत्ता.	९२

पुणे येथे, " इंदिरा " छापखान्यात छापले.

भाग्याळ वार्षिक वर्गणी, टपालसचिंसह, १०३

फुटकळ अंकास ०३.

पत्ता-शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

चित्रशाळेत छापलेली

छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची नवीन सुंदर रंगीत तसवीर.

होत महाराज हे सिंहगडावरून घोड्यांवर स्वार होऊन, बरोबरच्या सरदारांसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आवेशाने पुढे चाल करून येत आहे, असा मनोवेधक देखावा आहे, आकार इंच १६ x २० किं० ४४.

विक्रीस तयार.

१. रा. ना. धों. व म. ना. जोशीकृत सहाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोध. किंमत अनुक्रमे ४९, ४७, ४४; सहाव्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधांत थंडपेट परिक्षेचे १३ वर्षांचे प्रश्न दिले आहेत. २. रा. ग. च. लिमयेकृत अंकगणित भाग १ व २, ३. रा. म. ना. जोशीकृत शाळेंतील कवाईत भाग १ व २ किं. ४४ प्रत्येकीं. ४. रा. चिं. गं. गोगटेकृत धोरले शाहूमहाराज किं. १॥; याळाजी विश्वनाथाचे चरित्र किं. ४४; औरंगजेबाचे चरित्र पूर्वाध किं. ४८; उत्तर्गर्ध किं. १; डोंगरी किल्ले भाग १ किं. ४१२. ५. मोडी कित्ते नंबर ६ प्रत्येकीं ४१. ६. रा. साठयेकृत उपदेशपर मनोरंजक गोष्टी भाग १ किं. ४॥॥. भाग १ किं. ४१॥

याशिवाय सर्व तऱ्हेचीं पुस्तके व पोथ्या पाठविल्या जाऊन हरएक माल दर रुपयास अर्धा आणा कमिशनवर पाठविला जातो. उत्तरास तिकीट पाठवावे.

पुणे, शनिवार मारुतीजवळ
घरनंबर १५५.

काशिनाथ लक्ष्मण जोशी
कमिशन एबन्ट.

येत्या वर्षप्रतिपदेपासून सुरू होणार.

काल.

या नांवाचे नवीन साप्ताहिक मराठी वर्तमानपत्र.

संपादक प्रो. शिवराम महादेव पराजपे, एम्. ए.

वर्गणीचे दर—१ रु. व ट. हं. १३ आणे. मुंबईच्या वर्गणीदारांस १ रु. ४ आणे. वर्गणीदार होऊ इच्छिणाऱांनीं प्रथम फक्त आपले नांव आणि पत्ता कळवावा.

म्यानेजर, काल.

जुम्या मंडईजवळ कानड्यांचा वाडा, पुणे.

शालापत्रक

येथें शब्द नाहीं शिष्यांसीं । हें अवघे सदगुरुपार्शीं ।
सद्गुरु पालटी अवगुणांसीं । नाना यत्नें करोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावें । ते हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणे करुनी सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ फेब्रुवारी १८९८.

अंक २

सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण.

गेल्या तारीख २३ डिसेम्बर १८९७ रोजीं मद्रासेस शिक्षणसभा भरली होती, त्यावेळीं मि. सत्यंधन एम्. ए. एल्. एल्. एम्. मद्रास पाठशाळेंतील मानसिक व नैतिक शास्त्रांचे अध्यापक, यांनीं वरील विषयांवर एक उत्कृष्ट निबंध वाचला. हे गृहस्थ शिक्षणासंबंधानें फार कळकळ बाळगणारे असून मद्रास येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'थि इंडियन जर्नल ऑफ एज्युकेशन' या नांवाच्या मासिकपुस्तकांत वरचेवर चांगले वजनदार लेख लिहून पाठवीत असतात. त्यावरून इकडील इंग्रजी शिकलेल्या शिक्षकांस त्यांचा परिचय झालेलाच आहे. परंतु आमच्या मराठी वाचकांस वरील निबंधांतील महत्वाचे विचार कळावे हणून आम्ही आज थोडक्यांत ते येथें देतो.

गरीब प्रजेला शिक्षणाची साधनें मिळवून देणें हें सरकारचें एक कर्तव्य आहे, ही गोष्ट सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांनीं सिद्धांतादाखल गणिली आहे. सरकारच्या कर्तव्याची जर व्याख्या केली तर तीमध्ये वरील गोष्टीचा समावेश जरूर होतो. आतां तें शिक्षण कोणत्या प्रकारानें द्यावयाचें याबद्दल मतभेद असू शकेल व आहेही; परंतु, आपल्या प्रजेला

सरकारानें योग्य शिक्षण दिलेंच पाहिजे याबद्दल शंका नाही. सरकारचे कर्तव्याची कितीही संकुचित व्याख्या केली तरी शिक्षण हा विषय त्यांत आल्यावांचून राहत नाही. कांहीं लोक असे प्रतिपादन करतात कीं, समाजाला सुखानें राहतां येण्याला शिक्षणाची जरूरी आहे, पण नुसत्या राहण्याला म्हणजे समाजाच्या जीविताला तें जरूर आहे असें नाही, आणि समाजाचे जीवितापुरतीच सरकारची जबाबदारी आहे; परंतु हें म्हणणें चुकीचें आहे. कारण समाजाचें जीवित आणि मालमत्ता हीं सर्वच समाज जर अज्ञानदर्शेत कायमचा राहिल तर, कधींही सुरक्षित राहावयाची नाहींत. याचा अनुभव आह्या हिंदुस्थानांतील लोकांना बरेच वेळां आलेला आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळें सांथीवा ताप वगैरे अनिष्टे आलीं असतां तीं न थांबतां उलटीं कशीं वाढत जातात आणि सरकार व सुशिक्षित पुढारी यांचे प्रयत्न कसे व्यर्थ होतात हें आपणा सर्वांस माहित आहे. स्वच्छता म्हणजे काय आणि ती राखण्याची साधनें कोणतीं हें अशिक्षित लोकपैकीं फारच थोड्यांना माहित असतें. यावरून समाजाच्या अस्तित्वाला सुद्धां शिक्षणाची जरूरी किती आहे हें उघड होईल.

व्यापार अप्रतिबद्ध ठेविला असतां जसा भरभराटीस येतो त्याचप्रमाणें शिक्षणाचें कामही कायदा वगैरे कांहीं न करितां स्वतंत्रपणें चालू द्यावें असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे परंतु ही चूक आहे, कारण व्यापार आणि शिक्षण या दोन गोष्टी एक जातीच्या नाहींत. व्यापार हा व्यक्तीच्या सुखाचा व फायद्याचा असतो आणि तो सरकारानें विशेष उत्तेजन न दिलें तरी आपल्या फायद्यासाठीं खासगी व्यक्ती तो चालवितात. प्राथमिक शिक्षणाच्या मुळाशीं व्यापारासारखा फायदा दिसत नाही ह्मणून लोक त्याकरितां आपण होऊन झटणार नाहींत; यासाठीं जीं कामें समाजाच्या जीवित्वाशीं खिळून राहिलीं आहेत तीं सरकारनेंच आपल्या हातीं घेतलीं पाहिजेत. शिक्षणाचें काम व्यापाराप्रमाणें केवळ खासगी चढाओढीवर अवलंबून ठेवितां येणार नाहीं.

शिक्षणप्रकाराचे कामीं खासगी संस्थांकडून साळेलें काम इंग्लंड

देशांत आजपर्यंत जितके झालेले आहे तितके युरोपांतिल दुसऱ्या कोणत्याही देशांत दिसून येत नाही. १८७० साली मिस्टर फास्टर यांचा विद्याखात्यासंबंधी कायदा पास होईपर्यंत इंग्लंडातील बहुतेक शिक्षणक्रम खसगी धार्मिकमंडळ्यांनी चालविळा होता. इतके काम युरोपमध्ये दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी खसगी रीतीने आजपर्यंत झालेले नाही; आणि ते काम करणाऱ्या मंडळ्यांना तो एक हक्क वाटू लागला होता. त्यामुळे या खसगी संस्थांना मदत वगैरे रूपाने प्रोत्साहन द्यावे, पण त्यांतिल अंतर्व्यवस्थेमध्ये सरकाराने ढवळाढवळ करून नये असे पुष्कळ इंग्लिश लोकांचे मत होते; त्याप्रमाणे खसगी शिक्षण ज्या ज्या मार्गाने जोरावेळ असे सरकारास वाटले तितक्या दिशेने सर्वप्रकारे मदत करून पाहिली परंतु अखेरीस असे प्रत्ययास आले की, शेकडा ७० मुलांची शिक्षणासंबंधाने अगदीच हयगय होते; ही गोष्ट ज्यावेळी पूर्ण प्रत्यंतरास आली तेव्हा पूर्वीची सर्व मते रद्द होऊन सरकाराने शिक्षणाचे काम आपले हाती घेऊन जरूर ती सुधारणा करावी असे ठरले. प्रशिया देशामध्ये सक्तीचा शिक्षणक्रम सोळाव्या शतकातील धर्मक्रान्तीच्या वेळेपासून चालू आहे आणि ते काम सरकाराने आपल्या हाती ठेवल्यामुळे त्याचा परिणामही फार चांगला झाला ही गोष्ट इंग्लिश लोकांस फार दिवसांपासून माहित होती, तरी केवळ दुरभिमानामुळे ती गोष्ट त्यास लौकर करितां आली नाही; तरी ती चूक त्यास शेवटीं दुस्त करावी लागली. राष्ट्रीय शिक्षणाची सार्वत्रिक पद्धत अमलांत आणण्यास आणखी वर सांगितलेली दुसरीही एक अडचण होती ती अशी की, मार्गे सांगितल्याप्रमाणे शिक्षणाचे सर्व काम निरनिराळ्या धर्मपंथाच्या लोकांनी आपल्या मताप्रमाणे चालविल्या कारणाने त्यांचा एकप्रकारचा हक्क होऊन बसला होता, आणि त्या कामी सरकारने हात घालणे ही आपल्या हक्काची पायमल्ली होत आहे अशी त्यांची समजूत असे. यामुळे जरी इतकी सन १८९० सालीच सरकाराने शिक्षणाची सर्व व्यवस्था आपल्या ताब्यांत घ्यावी असा प्रश्न निघाला तरी वरील लोकांच्या हरकतीमुळे इ० स० १८७० पर्यंत स्य-

कामां सरकाशला कांहींच करतां आलें नाहीं. हल्लीं सुद्धां तिकडील निर-
निराळ्या बोर्डिंग स्कुलांत कोणत्या प्रकारचें धार्मिक शिक्षण घावें या-
संबंधानें बराच तंटा आहे. वरील गोष्टीमुळें इंग्लंडांत सक्तीच्या शिक्ष-
णाचा कायदा करण्यास फार वेळ लागला खरा, परंतु तशा अडचणी
हिंदुस्थानांत नसल्यामुळें येथें तो मार्ग स्वीकारण्यास केव्हांही हरकत
येणार नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर उलट त्या कामां मदत करण्यास लोक
तयार आहेत.

वरील कायदा करून हल्लीं काम करीत असलेल्या खासगी संस्था
नाहींशा कराव्या अस! मात्र त्याचा अर्थ कोणी समजूं नये. हल्लीं आप-
ल्या देशांत प्राथमिक शिक्षणाच्या चांगल्या रीतीनें चाललेल्या शाळा
फारच थोड्या आहेत आणि ज्या आहेत त्या सरकार, म्युनिसिपा-
लिटीच्या आणि लोकल बोर्डें यांच्या आश्रयानें आहेत. याशिवाय निवळ
खासगी अथवा गांवठी शाळा जितक्या आहेत त्यांची स्थिती विलकुल
समाधानकारक नाहीं, म्हणून हल्लीं चालू असलेला शिक्षणक्रम इतका
मंदगती आहे कीं, पाश्चात्य राष्ट्रांची बरोवरी करणें हें केव्हांही अश-
क्यच आहे. यासाठीं हल्लींची स्थिती सुधारण्यास खासगी संस्थांना
मदत देऊनही त्यांच्याकडून शिल्लक राहणारा शिक्षण भाग सरकारानें
आपल्या हातीं घेऊन पुरा केला पाहिजे.

मद्रास इलाख्याच्या गेल्या वार्षिक रिपोर्टावरून असें दिसून येतें
कीं प्राथमिक शिक्षणास वयानें योग्य असलेल्या मुलांपैकीं शेंकडा फक्त
चोवीस मुलांस शिक्षण मिळतें, म्हणजे चार मुलांपैकीं तिवांच्या शिक्षणाची
व्यवस्था कांहींच लागत नाहीं; शिवाय लोकल बोर्डासारख्या संस्थांकडून
आजपर्यंत जी मदत मिळत होती ती सुद्धां आंखडत चालली आहे;
याचें कारण बोर्डाच्या जमीनमहसुलाच्या उत्पन्नापैकीं निमें उत्पन्न रस्ते
वगैरेकडे खर्च झालें पाहिजे अशाबद्दल सरकारी ठराव सक्तीचा आहे.
यामुळें केवळ लोकल बोर्डाच्या आश्रयावर अवलंबून राहणाऱ्या शाळांची
थोड्याच वर्षांत काय स्थिती होईल याची कल्पना सहज करतां येईल.
अशा आशयाचे उद्गार काढून मद्रासचे आन० डंकन साहेब आपल्या

विद्याखात्याच्या रिपोर्टांत शेवटीं असें ह्मणतात कीं “ या कार्मीं दुसऱ्या सुधारलेल्या देशांतील स्थिती किती तरी समाधानकारक आहे बरें ! ग्रेट-ब्रिटनमध्ये प्रत्येक जिल्ह्यांतील पांच वर्षांपासून चौदा वर्षांच्या मुलापर्यंत प्रत्येक मुलाला शिकविण्याची सोय ज्या ज्या जिल्ह्यांत कायद्यानें च केलेली आहे आणि अकरावर्षपर्यंत शाळेंतून मुलांची सुटका कधींही होत नाहीं. फ्रान्स देशामध्ये सहा पासून तेरा वर्षांच्या प्रत्येक मुलाला प्राथमिक शिक्षण दिलेंच पाहिजे असा कायदा १८८२ सालीं झाला आहे. जर्मनीमध्ये तर सर्व देशभर शिक्षणप्रसार आज कित्येक वर्षपर्यंत मोठ्या जोरानें आणि सक्तीनें सुरू आहे. त्या देशांतील सहापासून चौदा वर्षांच्या मुलास शाळा सोडून घरीं बसतां येत नाहीं. देनमार्क देशामध्येही सातपासून चौदावर्षपर्यंत मुलांनें शाळेंत गेलेंच पाहिजे असा कायदा आहे. त्याचप्रमाणें बेलजियम, ग्रीस, स्वित्झर्लंड वगैरे इतर युरोपीय राष्ट्रांनींही आपापली व्यवस्था केली आहे; येवढेच नव्हे, तर एशिया खंडांत नुकतेंच भरभराटीस आलेलें जें जपानचें त्रिमुकलें राष्ट्र त्यानेंही सहापासून चौदावर्षपर्यंत सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण मिळालेंच पाहिजे असा कायदा केला आहे व त्याप्रमाणें शिकविण्याची सर्व सोय सरकारानेंच केली आहे.”

वर सांगितल्याप्रमाणें सर्व स्वतंत्र राष्ट्रांनीं आपापली सोय केली पण आपल्या हिंदुस्थानाची स्थिती मात्र एखाद्या पोरक्या पोरसारखी झाली आहे. जें औषध सर्व युरोपीयन राष्ट्रांनाच नव्हे तर जपानसारख्या एशियाटिक राष्ट्रांनासुद्धां पुष्टिकारक म्हणून ठरलें आहे तें हिंदुस्थानासही लागू पडणार नाहीं काय ? कांहीं लोक मायात्री कळकळ दाखवून असें ह्मणतात कीं, हिंदुस्थानचे लोक फार मार्गे आहेत त्यांची स्थिती अजून इंग्लिश लोकांसारखी झालेली नाहीं यासाठीं तिकडील संस्था इकडे सुरू करिते वेळीं फार विचार केला पाहिजे. इंग्लंडाला जी जी गोष्ट फायदेशीर आहे ती ती हिंदुस्थानालाही सध्याच्या स्थितींत तशीच हितावह होईल असें नाहीं, अशा प्रकारच्या कोठ्या आज आपण कांहीं नव्यानेंच ऐकत नाहीं. त्यांतील पोंचटपणा उघड उघड दिसून

येणारा आहे. विलायनेत थंडी फार ह्मणून तिकडे जास्त गरम कपडा लागेल पण हिंदुस्थानांत उन्हाळा म्हणून येथे उरुट सीतोपचार करावा लागेल हे खरे. असल्या सृष्टिनियमाच्या स्वाभाविक फरकामुळे कांहीं गोष्टींत फरक करावा लागेल हे उघड आहे, म्हणून तिकडील आगगाडी तारायंत्रे छापखाने वगैरे सुधारणा तिकडे फार दिवसांनी झाल्या म्हणून त्या इकडे सुरू करण्यासही तितका काळ गेलाच पाहिजे असे जर कोणी आज म्हणेल तर त्याला तावडतोव कुळाव्याच्या इस्पितळांत पांचवावा लागेल. या सुधारणा इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या पध्दावर आणि सरकारासही जरूर असल्यामुळे त्या झगट्याने सुरू आहेत; पण शिक्षणाच्या कामी तिकडील सुधारणा तावडतोव इकडे अमळांत आणण्यास इतके आढेवेढे कां ध्यावे हे समजत नाही. शिक्षणासंबंधाने पात्रापात्र विचार करणे म्हणजे हास्यास्पद होय. राजकीय हक्कांची गोष्ट थोडीशी निराळी होईल पण आरोग्याबद्दल व्यवस्था करणे, देवी काढणे वगैरे गोष्टींबंधाने आणि त्याचप्रमाणे विद्यादानाच्या बाबतींत प्राच्य आणि पाश्चिम हे शब्द लावणेच गैरशिस्त होणार आहे. कदाचित् सुधारलेल्या राष्ट्रांनी क शिक्षणाची थोडीशी हयगय झाल्यास चालेल पण ज्या देशांत लक्षावधि लोक अज्ञाननिमिरांत चांचपडत आहेत तेथे वरील गोष्टींत उदासीनता दाखविणे चांगळे नव्हे.

मातां प्राथमिक शिक्षणाचे बंदूक सक्तीचे नियम करण्याचा सुप्रसंग जेव्हां येईल तेव्हां कांहीं किरकोळ अडचणी दिसून येतील ही गोष्ट खरी. उदाहरणार्थ: मुलांच्या शिक्षणाचा कायदा करितांना आईबापांच्या हक्कांचा विचार करणे जरूर आहे. खेड्यांपाड्यांतून शेतकी वगैरे धंद्यांत गुंतलेल्या गरीब आईबापांस पोटाची कामे करिणे वेळी आपल्या लहान मुलांची सुद्धा जरूर मदत लागते, पण पेरणी कांपणी वगैरे दिवसांमध्ये त्या मुलांना विशेष सवलत देतां येईल. कधी कधी शाळा एकच वेळी भरविल्या असतांही चलेक. मजदूर वगैरे लोकांकरितां रात्रीच्या शाळा आहेत त्याच ज्यास्त कराव्या लागतील. मुले शाळेत गेल्याने काचित् थोडीशी अडचण सोसावी लागली तरी हरकत नाही,

कारण मलांच्या शिक्षणाने त्यांची पैसे मिळविण्याची योग्यताही वाढेल; असल्या फिरकोळ अडचणी तेव्हांच नाहोशा करितां येतील. खासगी शिक्षणास धोका येईल असें ह्मणणेंही चुकीचें होई. कारण कायदा जो करावयाचा तो खाजगी शाळा मोडण्याकरितां अगर त्यांना व्यत्यय आणण्याकरितां नव्हे, तर त्यांना उत्तेजन देऊनही शिक्षणाचें जें काम अपुरें राहिल तें भरून काढण्याकरितांच आहे. शिक्षण मोडत देण्याकरितां अगर स्वस्त करण्याकरितां हा कायदा नव्हे, तर ज्या लोकांना गरीबीमुळे पैसे खर्चून शिक्षण देणें केवळ अशक्य आहे त्यांच्याकरितां ही सोय करणें आहे. या कामाला ज्यास्त खर्च लागेल, हें खरें, पण म्युनिसिपालिटी, लोकल बोर्डें, खासगी देणग्या, फीचें उभारून वगैरे उत्पन्नाच्या बाबी वाढवून सरकारानेही ह्या कर्तव्य गोष्टींकरितां इतर खाल्यांत ज्यास्त काटकसर करून इकडे येणारी त्रुट भरून काढिती पाहिजे.

सूर्यग्रहण.

[पाहून आल्यावर]

सन १८६८ सालच्या आगष्ट महिन्यांत हिंदुस्थानाच्या याच भागांत जें मोठे खूपच सूर्यग्रहण झालें, तें मी लहान असतांना पाहिलें होतें. त्यावेळीं जरी मला ज्यातिप्रसंगी गोष्टींची फारच थोडी माहिती होती, तरी ग्रहणें लागतात कां व अशा प्रकारचीं सूर्यग्रहणें कशीं अद्वितीय अमनात, एवढें माहांत होतें. त्यावेळीं मझे मराठी शाळेतले जे गुरुजी होते, ते बरेच बहुश्रुत व शोधक होते, यामुळे त्यांनीं आमच्या वयाच्या मानानें समजण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी आपल्या विद्यार्थ्यांस सांगितल्या होत्या. त्यावेळीं पाहिलेल्या ग्रहणांची जी 'आठवण' होती त्यावरून यदांचें ग्रहण ज्या ठिकाणीं खप्रास व्हावयाचें होतें, त्याठि-

१ हा लेख आमच्या एका मित्रानें सर्व गोष्टी स्वतः अवलोकन करून लिहिला आहे.

कार्णां जाऊन पहावें अशी उत्सुकता उत्पन्न झाली. रत्नागिरी येथें माझ्या एका शास्त्रज्ञ मित्रानें ग्रहणाचे प्रकाशलेख घेणें, पूर्णप्रस्त सूर्य-विवाची हातानें चित्रें काढणें, दुर्विणीनें अवलोकन करणें व ग्रहणसंबंधी आवांतर दुसऱ्या गोष्टी पाहणें यासाठीं बरीच तयारी केली होती; त्याचें बोलावणें आल्यावरून मी तेथें गेलों. त्यावेळीं विजयदुर्ग येथें सरनार्मन लाकेअर या जगत् प्रसिद्ध ज्योतिष्यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुष्कळ ज्योतिषी मंडळी ग्रहण पाहण्याकरितां आली असून त्यांची जय्यत तयारी चालली होती. इतक्यांत आम्हांस असें समजलें कीं, विजयदुर्ग येथें जी यंत्रसामुग्री आणली आहे ती लोकांना जाऊन पाहण्याची तीन दिवसपर्यंत परवानगी दिली आहे. त्यावरून आम्ही कित्येक मंडळी मिळून विजयदुर्गास यंत्रसामुग्री पाहण्याकरितां गेलों. ती यंत्रसामुग्री पाहण्याची संधी खरोखरच मोठी अप्रतीम होती. विजयदुर्ग येथील जुन्या किल्ल्यामधील मैदानांत केवळ बांबूच्याच परंतु सुंदर व टापटिपीच्या अशा झोंपड्या बांधून त्यांत सर्व यंत्रसामुग्री व्यवस्थित रीतीनें लाविलेली होती. तेथील सर्व तयारी रत्नागिरी येथील पारशी कलेक्टर बंमनजी साहेब यांनीं केली होती. परंतु यंत्रे लावण्यापासूनच्या पुढील सर्व गोष्टींची तयारी करण्यास सर नार्मन यांस इंग्रजी खलाशी लोकांचें साहाय्य होतें, सर नार्मन हे कोलंबो येथें आल्यावर तेथून सरकारानें एक लढाऊ गलबत व त्यावरील सुमारे दीडशें खलाशी "त्यांचे दिमतीस दिले होते. ह्या लोकांची टापटीप तत्परता व एकाग्रता ह्या गोष्टी फारच अवर्णनीय दृष्टीस पडल्या. त्यांनीं बांबूच्या भिकार झोंपड्यांस नुसत्या टापटिपीनें, व्यवस्थेनें व ठिकठिकाणीं मजेदार नांवांच्या चिट्या लावून अवर्णनीय सौंदर्य आणिलें होतें. तेथील ज्योतिषी मंडळी फार सुस्वभावाची व आदरशील अशी होती. तेथें गेल्यावर आपणास काय पाहावयास सांपडेल कोण जाणें, अशा प्रकारची आम्हांस मोठी शंका वाटत होती; खेरीज आमच्या गैर माहितीपणामुळे आम्ही तेथें गेल्यावर केवळ वेड्यासारखे होऊं, असें वाटत होतें. आमचे शास्त्रज्ञ मित्र व दुसरी कांहीं मंडळी यांना फक्त पुस्तकांत वाचून व चित्रांत

पाहून झालेली यंत्रांची माहिती होती. परंतु बाकीच्या लोकांस येवढी देखील माहिती नव्हती. तथापि सर नार्मन यांनी प्रथमतः आमचें आदरपूर्वक गोड शब्दांनी स्वागत केले व आपले असिस्टंट मि० फाऊलर यांस आम्हांला सर्व गोष्टी दाखविण्यास सांगितले. त्यांनी वेळ अगदी थोडा होता तरी ज्याप्रमाणे एखाद्या प्रोफेसराने वर्गात विद्यार्थ्यांना समजे अशी माहिती करून द्यावी, त्याप्रमाणे आम्हांस एकेक यंत्र काय आहे व त्याचा उपयोग आपण कसा करणार, हे थोडक्यांत नीट समजून सांगितले. आम्हांस त्या यंत्रांची पूर्वीची माहिती अगदी थोडी होती व अवकाशही फारसा नव्हता, तथापि आम्हांस एकेक यंत्राचा ग्रहण पाहण्यामध्ये काय उपयोग व्हावयाचा आहे, हे बरेच समजले. आपला अमोलीक वेळ मोडून ह्या लोकांनी आम्हांस माहिती सांगितली त्या त्यांच्या सौजन्याबद्दल मात्र आम्हांस मोठे आश्चर्य वाटले. एवढे थोर विद्वान् गृहस्थ अशा अत्यंत ममताळूपणाने आम्हांपार्शीं वागून आपल्या विद्यार्थ्यांस ज्याप्रमाणे एकेक गोष्ट मोठ्या आस्थेने समजून सांगायी त्याप्रमाणे आम्हांस सांगतील, अशी आमची कल्पनाही नव्हती. हे लोक विनयसंपन्न विद्वान् होते; परंतु आम्हीं पुढे लढाऊ जहाज पहावयास गेलों, तेथचे आडदांड असें मानले जाणारे खलाशी लोकही आमच्याशीं फारच सौजन्यानें वागले. इंग्रज लोकांचे खरे थोरपण, त्यांची उदार वृत्ति व त्यांचे सौजन्य ह्या गोष्टी ह्यांच्यामध्ये मूर्तिमंत दृष्टीस पडत होत्या. असो; आतां प्रथमतः ह्या मंडळींतल्या प्रत्येक विद्वान् गृहस्थांची थोडी थोडी माहिती सांगून नंतर त्यांच्या यंत्रसामुग्रीबद्दल व यंत्रांचे उपयोगाबद्दल लिहूं.

ह्या सर्व मंडळींतले मुख्य सर नार्मन लाकेअर हे होते, हे मागे सांगितलेच आहे. यांचे वय ६० वर्षांचे आहे, परंतु ते एखाद्या तरुण मनुष्याप्रमाणे उल्हासवृत्तींत होते. ह्यांनी आजपर्यंत पुष्कळ सूर्यग्रहणांचे वेध घेतले आहेत. परंतु यंदाचेसारखी तयारी त्यांना कधीच मिळाली नव्हती. यंदा निरनिराळ्या देशांतून ग्रहण पहाण्यासाठी जेवढ्या मंडळ्या इकडे आल्या होत्या, त्यांमध्ये एवढी मोठी मंडळी दुसरी नव्हती, व

एवढी सामुग्रीही कोणाजवळ नव्हती. गेल्या वर्षी अशीच मोठी सामुग्री घेऊन सर नार्मन हे नार्वे देशांत खंप्रास सूर्यग्रहण पाहण्यास गेले होते; परंतु त्या वेळीं ऐन प्रसंगीं सूर्यबिंब आभ्राच्छादित झाल्यामुळे त्यांना निराश होऊन परत यावे लागले. सर नार्मन यासारखे विद्वान् ज्योतिषी फार थोडे आहेत. त्यांनीं ज्योतिष शास्त्रावर बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. सूर्याच्या वातावरणाची संस्थिती पाहण्याच्या संबंधानें त्यांचे यत्न आज कित्येक वर्षे चालू आहेत, व या दृष्टीने त्यांचे इतकीं सूर्यग्रहणें कोणीही पाहिलेलीं नाहीत. इतकीं सूर्य ग्रहणें त्यांनीं पाहिलीं असून या वेळीं चाललेली तयारी जशी काय अगदीं नवीनच आहे, अशा प्रकारची उत्कंठा व औत्सुक्य त्यांच्यामध्ये दिसून येत होतें. सरकारानें मदतीस दिलेले खलाशी व त्यांचे अंमलदार यांना या कामाची यत्किंचित् देखील माहिती नसतां त्यांना यांनीं प्रत्येक गोष्ट करण्यास उत्तम रीतीनें तयार केलें होतें. यांत सर नार्मन यांची हुषारी तर दिसून येतेच, परंतु इंग्रज लोकांच्या आंगचा स्वाभाविक व्यवस्थितपणा, आज्ञाधारकपणा व कवाईत, या गोष्टीही याला कारणीभूत आहेत. हे सर्व खलाशी प्रत्येक ज्योतिष्याला त्याच्या त्याच्या कामामध्ये जसे काय त्या कामांत जन्मभर घटलेले आहेत अशा रीतीनें मदत करितात, असें आम्हांस पुढें जी कवाईत झाली तीवरून दिसून आलें. कित्येक सोपीं कामें तर केवळ त्यांचे-वरच सोपविलीं होती; तींही ते पूर्ण माहितीनें व आस्थेनें करित होते. सर नार्मन यांच्याबरोबर त्यांचे चिरंजीव डाक्टर लाकेअर हे आले होते. यांनीं आपल्या वडलांचेंच व्रत उचललेलें आहे व ते वडलांच्या हाता-खाली उत्तम रीतीनें तयार होत आहेत. तिसरे गृहस्थ मि० फावडर हेही मोठे विद्वान् ज्योतिषी आहेत. यांनीं सन १८९३ सालांत आफ्रिकेमध्ये प्रस्त सूर्यबिंबाचे उत्तम फोटो घेतल्याबद्दल यांची मोठी ख्याती झाली आहे. चतुथे गृहस्थ प्रो. पेडलर हे सर नार्मन यांचे शिष्य आहेत. हे कलकत्ता येथें शाळावाऱ्यांत नोकर असून त्यांनीं सन १८७० सालांत सर नार्मन यांस सिशिली बेटामध्ये ग्रहण पाहण्यास मदत केली होती. याशिवाय हिंदुस्थानसरकारानें आपले हवाखात्याचे मुख्य मि०

इलियट यांस हवेचें मान पाहण्यासाठीं सर नार्मन यांच्या हाताखालीं दिलें होते. रत्नागिरी येथील कस्टम कलेक्टर मि० एटकीन हे ग्रहणाचा परिणाम एकंदर सृष्टीवर कांय होतो, हें पाहाणार होते; व मि० टरनर यांस सरकारानें फोटो घेण्याच्या कामांत मदतीस दिलें होतें. याशिवाय या मंडळीबरोबर लार्ड ग्राहाम ह्या नांवाचे एक गृहस्थ आपण होऊनच आले होते, यांनीं फोटोग्राफ काढण्याचीं दोन अपूर्व यंत्रें आणिलीं होती. त्यांची माहिती पुढें देऊं.

आतां या मंडळीबरोबर यंत्रसामुग्री काय होती व यंत्राच्या साह्यानें ही मंडळी काय करणार होती तें थोडक्यांत सांगतो. सूर्यग्रहणापासून जितके म्हणून शास्त्रीय शोध घेण्याचा सांप्रतच्या ज्योतिषांचा हेतु आहे, तेवढे सर्व घेण्याचा या मंडळीचा निश्चय होता. तेजोवलय व तेजःश्रृंगें यांचें वर्णलेखन करणें हें पहिलें काम. वर्णलेखन करणें म्हणजे परशुच्या आकाराचे बिलोरी भिंगांतून सूर्याचा प्रकाश घेऊन त्याच्या पृथक्करणाचें चित्र काढावयाचें. आपल्यास ठाऊक आहेच कीं बिलोरी कांच किंवा पाण्याचा झोत यांतून सूर्यकिरणें जातांना त्याचें पृथक्करण होऊन त्याचे सात रंग निराळे होतात. वर्णलेखक म्हणून जें यंत्र निघाडें आहे त्यांतून प्रकाशाचे किरणांचें पूर्ण पृथक्करण होऊन ते किरण अगदीं भिन्न होतात; व शास्त्रवेत्त्यांनीं पृथ्वीवरील एकेक पदार्थ रासायनिक रीतीनें जाळून अमुक पदार्थाचे किरण जळतांना कसे पडतात, हें पाहून ठेविलें आहे. त्यावरून सूर्याच्या शरीरांत कोणकोणचे पदार्थ आहेत हें पहावयाचें, व सूर्याचे वातावरणाच्या घटनेचा शोध लावावयाचा. हे वर्णलेख घेण्याचीं उत्तम रीतीनें तयार केलेलीं मोठालीं तीन यंत्रें या मंडळीनें आणिलीं होती. या यंत्रांतल्या बिलोरी भिंगावर प्रकाश पडण्याची योजना अशी केली होती कीं, आरशामध्ये सूर्यबिंब पाडून तो आरसा घड्याळासारखें यंत्र लावून सूर्याच्या गतीबरोबर सारखा फिरता ठेवावा, म्हणजे त्यांतलें सूर्यबिंब कधींही जाणार नाहीं. मग त्याचेवर प्रकाशलेखयंत्रें लावावयाचीं. या योजनेनें असल्याजागीं वाजवीपेक्षां जास्त तेज डोळ्यावर न येतां

सुलभ रीतीनें काम करितां येतें. फोटोग्राफ घेण्याचीं तीन मोठालीं यंत्रें आणिलीं होती. त्यांमध्ये तेजोवलय व तेजःश्रृंगें यांसह ग्रस्तसूर्याविंबाचे फोटो घ्यावयाचे होते; व दुसऱ्या तेजोवल्याचे व तेजःश्रृंगांचे फोटो घ्यावयाचे होते. या यंत्रांवर सुमारे पंचवीस पंचवीस फोटो घेतां आले, व प्रकाशलेखनाचें कामही उत्तम रीतीनें पार पडलें, असें सर नार्मन यांनीं ग्रहणाचा वेध झाल्यावर सांगितलें. पूर्ण ग्रस्त होण्याचे पूर्वी व नंतर जो तेजाचा लोळ (flash) दृष्टीस पडतो, तो काय आहे हें पाहण्यासाठीं त्याचा फोटो घेण्याची योजना केली होती. हा लोळ फक्त काय तो एक सेकंडपर्यंत दिसतो. तेव्हां ह्या फोटो घेण्याचे यंत्रांत अशी योजना केली होती कीं तो लोळ दिसण्याचे अगोदर व नंतर मिळून पांच सहा सेकंडपर्यंत फोटोच्या यंत्रांत एकच लांबचे लांब प्लेट घालून, व ती चक्राचे साह्यानेंच भराभर पुढें साखून फोटो काढून घ्यावे. या दोन वेळीं दिसणाऱ्या तेजाच्या लोळाचे प्रत्येकीं तीन तीन फोटो, या मंडळीनें घेतले आहेत. हे सर्व शोध मोठे महत्वाचे असून ते सर नार्मन, डॉ. लाकर व मि. फाव्लर हे स्वतः किंवा खुद्द आपले देखरेखीखालीं करणार होते. एक वर्णलेखन यंत्र एका दुबिणीस जोडलें होतें. खग्रास होण्यापूर्वी तेजोवलय डोळ्यांनीं दिसत, नाही. परंतु तें दुबिणींतून दिसतें कीं काय, हें या यंत्राचे साह्यानें मि. पेडलर हे पाहाणार होते. लॉर्ड ग्राहाम यांनीं फोटो घेण्याचीं दोन विलक्षण यंत्रें आणिलीं होती. त्यांचा उद्देश असा होता कीं त्यांपैकीं एकानें ग्रहण लागल्यापासून सुटपर्यंत सारखे निघतील तितके सूर्य विंबाचे फोटो घ्यावे व दुसऱ्या यंत्रानें चंद्रच्छाया जमिनीवरून व समुद्रावरून झपाट्यानें जाईल त्या देखाव्यांचे पुष्कळ फोटो घ्यावे. या फोटोग्राफच्या यंत्रांत अशी योजना केली आहे कीं, लांबचे लांब प्लेट एकदांच घालून ठेवितां यावी व मग यंत्र सारखें फिरवीत असावें म्हणजे एकसारखे फोटो येतात ! अशा रीतीनें या यंत्रानें या लाट साहेबांनीं हजारों फोटो घेतले असतील, व ग्रहणाच्या प्रत्येक मिनिटाच्या किंवा सेकंडाच्याही स्थितीचे दर्शक असे फोटो ज्यांत आहेत असा एक प्रचंड

चित्रपट हे छापून काढतील ! ह्या यंत्राचा उपयोग या वेळीं प्रथमच केला आहे. तथापि यांनीं पुष्कळच फोटो घेतले आहेत, असें समजतें. याशिवाय स्पर्श, संमेलन, उन्मीलन, मोक्ष, इत्यादि वेळा बरोबर पाहाणें, उष्णतेचें मान पाहाणें, निरनिराळ्या देखाव्यांची हातानें चित्रें घेणें वगैरे बारिक सारिक गोष्टी करण्याचा संकेत होता; त्या सांगण्याची विशेष जरूर दिसत नाहीं.

आह्मी किल्ल्यावर गेलों तेव्हां या मंडळीची कवाडतीची वेळ होती, यामुळे आम्हांस त्यांनीं जरा थांबावयास सांगितलें. परंतु त्यामुळे आम्हांस कवाडित पाहण्यास मिळून पुढें ते काय करणार होते हें स्पष्ट रीतीनें समजलें. नाटकाची जशी तालीम किंवा सैन्याची जशी लटकी लढाई, तशी ही प्रत्यक्ष ग्रहणाच्या वेध घेण्याचे कामाची कवाडित. ही कवाडित अशा रीतीनें रोजचेरोज दहा बारा दिवस चालली होती; व त्यामुळेच अडाणी खलाशी ज्योतिःशास्त्रासारखे कामांत तरबेत झाले होते. घंटा वाजतांच सर्व मंडळी तयार झाली. प्रथमतः ग्रहणाचा स्पर्श झालेला बरोबर पाहून सांगणारे लोक काळीं भिगे घेऊन भर उन्हांत जमीनीवर उताणें निजून एकाग्रतेनें पाहात राहिले, व स्पर्श होतांच (अर्थात् यावेळीं खोटाच) त्यांनीं मिनिटें व सेकंड सांगितले. हे जे आंकडे किंवा दुसऱ्या गोष्टी सांगत त्या समजण्यासाठीं खुणांचे नंबर ठरविले होते, त्याप्रमाणें ते विनचूक ज्याचे त्यानें सांगावे व टिपून घेणारानें टिपून ध्यावें. अशा रीतीनें ग्रहण लागल्यापासून खग्रासाची वेळ संपेपर्यंतची सर्व कवाडित त्यांनीं हुबेहुब करून घेतली. या मंडळींत घड्याळावरून वेळ पाहण्याकडे तिथेजण, स्पर्शाचा वेळ पाहाणारे चौघे, सूर्यबिंबाचीं हातानें चित्रें काढणारे एक-वीस, तेजोवल्याचीं हातानें चित्रें काढणारे अकरा, सृष्टीचे रंग बदलतील ते पाहाणारे सहा, चंद्रच्छाया पाहाणारे सात, हवा पाहाणारे बारा, ग्रह व तारे पाहाणारे सात, सृष्टि चमत्कारांचे फोटो घेणारे सहा, या प्रमाणें मंडळी असून शिवाय प्रत्येक यंत्राकडे निरनिराळी मंडळी नेमलेली होती. मिळून सुमारे दीडशें मंडळी एकाग्र चित्तानें काम करीत होती. गोंधळ, गडबड, गलबळा वगैरे यत्किंचित् होत नव्हता. प्रत्येक

काम जसे यंत्राने चालले होते. सर्व यंत्रे व इतके लोक मिळून जसे काय एक प्रचंड यंत्र असून त्यांतला प्रत्येक अवयव आपापले काम विनवोभाट करीत आहे, असे दिसत होते. हा सर्व प्रकार अवलोकन करून या युरोपियन मंडळीची धन्य होय असे उद्गार आमचे तोंडून निघाले, व इतका त्रास करून आल्याचे पूर्ण सार्थक झालेसे वाटले.

याप्रमाणे विजयदुर्ग येथील सर्व व्यवस्था पाहून आम्ही ग्रहणाचे आदले दिवशी परत रत्नागिरीस आलों. त्यावेळी त्या मंडळीची एवढी जय्यत तयारी व आमच्या लोकांची असली कामे करण्याची निवळ अयोग्यता, या गोष्टी मनांत येऊन आमच्या अंतःकरणाची स्थिति काय झाली असेल याची कल्पना कोणासही करता येईल. आमचे जवळ यंत्रसामुग्री तर कोणच्याही प्रकारची नव्हती. विषयाच्या माहितीच्या नांत्रानेही शून्यच; शिवाय टापटीप, उद्योग, उत्साह मदतनीस वगैरे ज्या इतर गोष्टी पाहिजेत, त्यांचाही मोठा अभाव. अशा स्थितीत आम्ही दोन तीन दुर्विणी लावून, उष्णतामापक यंत्रे टांगून ठेवून व फोटोग्राफ आणि चित्र काढून घेण्याचा धाट करून ग्रहण पाहाणार, या गोष्टी आमच्या आम्हांसच पोरखेळासारख्या व थटास्पद वाटू लागल्या. यामुळे प्रथमतः आमचे मनावर निराशेचा पगडा पडून ग्रहणाचे दिवशी कांही एक डौल न करितां केवळ ग्रहणाची मौज पाहावयाची, असा आम्ही बेत केला. परंतु मनुष्यस्वभावाचा मानीपणा मेठा विलक्षण आहे. या मानीपणाचे नादीं भरून मनुष्य आपल्या हातून कधी न घडतील अशा गोष्टीही करून टाकितो. तो मानीपणा जितका घातास कारण आहे, तितकाच तो विकट प्रसंगी मनुष्याचे पाऊल पुढे पडण्यासही कारण होतो. एवढी तयारी करून आपण स्वस्थ बसावयाचे कीं काय ? ते थोरच आहेत. आम्ही लहान आहो. श्रीमंत आपले घरी पंचपक्वाने खातो, गरीब मुस्ती मीठ भाकरच, पण ती तितक्याच डौलाने व समाधानाने खातो. आपण असे मागे घेतले तर आपले हातून कधीच कांही व्हावयाचे नाही. पोरें लहानपणीं पोरखेळांत सर्व संसाराचा जेव्हा धाट मांडतात, तेव्हाच मोठेपणीं तीं चांगला संसार करितात;

इत्यादि विचार आमचे मंडळीत निवृं लागले. शेवटीं आम्हीं असा वेत केला, कीं आपणास आपल्या स्थितीतच काय करितां येईल हें पाहूं या. आपण उद्यां जें कांहीं करावयाचें, तें एखादें पुस्तक लिहून डौलानें प्रसिद्ध करण्यासाठीं नव्हे, तर केवळ आपल्या समाधानासाठीं व आपल्यास घडा मिळण्याकरितां करावयाचें. अशा रीतीनें आमचे मनाचें समाधान झाल्यावर आमची मंडळी मोठ्या हुषारीनें दुसऱ्या दिवसाच्या तयारीस लागली. रत्नागिरीस धिवा राजाच्या बंगल्याच्याजवळच उंच टेंकडीवरील मैदानांत आम्हीं जागा तयार केली होती. तीस चाळीस लोकांना बसतां येईल असा एक आम्हीं मंडप दिला होता, व तेथें तीन दुर्बिणी लावून ठेविल्या होत्या. सूर्यबिंबाचा फोटो घेण्यासाठीं क्यामेरा व प्लेट्स् यांची तयारी केली होती; व डोळ्यांनीं पाहून चित्र काढण्यासाठीं कागदावर वर्तुळाकार आकृति (डिस्क) काढून उंच काठीवर लावून ठेविली होती. या जागेच्या खालचे बाजूला उतरणीच्या जागेत एक मोठें छायेचें आंब्याचें झाड होतें. त्या झाडास एक बरीच मोठी पोकळी किंवा दोळी होती. तीत दोन उष्णतामापक यंत्रे टांगून ठेविलीं होती. एका सपाट जागेवर एक मोठा लांब रुंद व स्वच्छ रुमाल छायेच्या लहरी (Shadow-band) पाहाण्यासाठीं पसरून ठेविला होता. प्रत्येक काम करण्यासाठीं निरनिराळी मंडळी नेमली होती; व एकेक गोष्ट नेमलेले लोक सांगतील त्याप्रमाणें टिपून ठेवण्याचें कामही एकेका मनुष्याकडे नेमलें होतें. कांहीं मंडळी आम्रवृक्षाखाली असून उष्णतेचें मान पाहात होता. कित्येक काजळ लावलेलीं भिंगे हातीं घेऊन ठिकठिकाणीं उभे राहून ग्रहणाचा स्पर्शकाल पाहाण्याचे तयारीत होते, कित्येक दुर्बिणीतून सूर्यबिंब पहात होते काजळ लावलेल्या भिंगांतून पाहिलेला स्पर्शकाल बरोबर आहे कीं नाहीं, हें एकजण दुर्बिणीतून पाहाणार होता. ग्रहण लभल्यावर फोटो घेण्यास अवकाश होता, परंतु तें काम करणारी मंडळीही तयार होती. हातानें चित्र काढणारी ५१६ मंडळी तयार होती. त्यांची बसण्याची जागा नियमित ठरवून, त्यांनीं खग्रासाचे अगोदर पंधरा वीस मिनिटे

डोळे बांधून बसावे, व खग्रास झाल्याची सूचना मिळाल्याबरोबर डोळे सोडून कामास लागावे, अशी सूचना केली होती. खग्रास होऊं लागल्यावर व खग्रास झाल्यावर सृष्टीवर परिणाम काय होतो. हे पाहण्यासाठी मंडळी नेमली होती. त्यांतच कित्येकांस चारी दिशांकडे, कित्येकांस खाली शहराकडे, कोणास समुद्राकडे, कोणास झाडांकडे वगैरे पाहण्यास सांगितले होते. रात्र झाल्यावर मिटणारीं झाडे कोठे आहेत, हे पाहून त्यांचेवर काय परिणाम होतो, हे कित्येक पाहात होते. कित्येकांनी पक्ष्यांचे हालचालीवर लक्ष ठेविले होते. तेथे जवळपास गुरांचा कळप नव्हता; परंतु सुदैवेकरून ग्रहणाचे वेळीं एक बैल येऊन आमच्या मंडळीजवळच माळावर चरत राहिला यामुळे त्याला काय वाटते हे पाहण्याची चांगलीच सवड झाली.

याप्रमाणे सर्व तयारी करून आम्ही ग्रहण लागण्याची वाट पाहता बसलो. त्या ठिकाणी पुष्कळ मंडळी मौज पाहण्यासाठी जमली होती. मुंबईहून मराठा कॉलेजमधालि प्रोफेसर रा. वैद्य व त्यांचे दोन तीन मित्र खग्रास ग्रहण पाहण्यासाठी मुद्दाम रत्नागिरीस आले होते, त्यांना आम्ही कांहीं विशेष तयारी केली आहे असे कळल्यावरून तेही तेथे आले. या मंडळीचे आम्हांस पुष्कळ साह्य झाले. रा. वैद्य यांना ग्रहणसंबंधी सर्व गोष्टी ठाऊक असून प्रत्येक प्रकार पाहिला तसा टिपून ठेवण्याचा ह्यांचा वेत होता; व त्यांचे स्नेही फोटोग्राफी व चित्रकली यांचे माहितगार होते. यांपैकी एका गृहस्थांनी सूर्यविवाचे एक चित्रही घेतले. आमची जागा फार चांगली होती. तेथून किष्ठा, समुद्र, सर्व शहर व दूरवरचा प्रदेश दिसत होता. शेजारी थिब्रा राजाचे बंगल्यावर राहून राहून सुस्वर इंग्रजी ब्यांड वाजत होता, त्याची मंडळीस चांगली कर्मणुक होत होती. थिबाराजाचे घरी निशाणे लावून मोठा समारंभ केला होता; व पुष्कळ लोक डोक्यावर जलपूर्ण पात्रे घेऊन व त्यावर आम्रपल्लव लावून ब्यांडच्या सुरावर वर्तुळाकार फिरत होते. तेथे हे सर्व काय चालले आहे, हे पाहण्याची आम्हांस इच्छा झाली परंतु जवळ

जाऊन पाहण्यास आम्हांस फुरसतच नव्हती. थिवा राजाचे घरचा सर्व समारंभ ग्रहणाचे संबंधाचाच असावा. असा आमचा तर्क झाला. असो.

आमच्या मंडळीत ज्यांचे जवळ घड्याळें होती, त्यांनीं तीं विजय दुर्गाहून युरोपियन उ्योतिष्यांच्या घड्याळाबरोबर मद्रास वेळाप्रमाणें लावून घेतलीं होती; व वेधस्थानीं मंडळी जमल्यावर पुनः तपासून घेतलीं. पुढें सांगितलेल्या सर्व वेळां मद्रास टाइमच्या आहेत. ग्रहण लागण्याची वेळ जवळ येतांच आमचे वेळारक्षक यांनीं इशारत दिली. तेव्हां स्पर्शाची बरोबर वेळ पहाण्याचें काम ज्यांकडे होतें, ते सर्व काजळ धरलेलीं भिंगें घेऊन संथपणें ठिकठिकाणीं सूर्याकडे पाहात उभे राहिले. प्रत्येक भिंगवाल्याजवळ बहुधा एकेकजण हातीं घड्याळ घेऊन होता. स्पर्श होतांच यांनीं सर्वांनीं व दुबिणींतून स्पर्श पाहणारानें खूण दिली. सर्वानुमतें रत्नागिरीचा स्पर्शकाल ११ वाजून ४४ मिनिटें हा ठरला. रत्नागिरीस ज्या दुसऱ्या मित्रांनीं स्पर्श वेळा पाहिली होती, त्यांनीं हीच वेळ सांगितली. स्पर्श होतांच उष्णतेचें मान पाहणाऱ्या मंडळीनेंही आपलें काम सुरू केलें. प्रथमतः प्रत्येक दहा मिनिटांनीं उष्णतेचें मान पाहात होते; पुढें पांच मिनिटांनीं पाहात होते, व खग्रास होण्याचे अगोदर व मागून थोडा वेळ प्रत्येक मिनिटास पाहात होते. स्पर्श झाल्यापासून सुमारे एक तास ऊन, उष्णता व एकंदर सृष्टिवैभव ज्यांचेवर ह्मणण्यासारखा कांहीं परिणाम झालेला दृष्टीस पडला नाहीं. परंतु सूर्यबिंब अर्धे अधिक ग्रस्त झाल्यानंतर हवेतील उष्णता कमी भासूं लागली; व एकंदर सृष्टि जशी काय काळ्या भिंगाच्या आरशींतून पाहात असावें तशी दिसूं लागली. वारा जास्त वाहूं लागून तो गार भासूं लागला. उष्णतामापक यंत्रांत पारा क्षपाच्यानें उतरूं लागला. एक वाजण्याचा सुमार होतांच खग्रासाच्या वेळीं काम करणारी सर्व मंडळी आपापल्या कामासाठीं सज्ज झाली. सूर्याची नुस्ती कोर राहतांच सर्व सृष्टीवर जसें कार्य पारदर्शक काळे वस्त्र पसरलें आहे, असें वाटलें; किंवा त्या वेळच्या सृष्टिशोभेस एकाद्या नवीन काळी चंद्रकळा परिधान केलेल्या व काळा वारीक

शेला पांवरलेल्या गौरवर्ण युवतीची उपमा दिलेली चांगली शोभेल. तिचे गौरवर्ण गोंडम अंग व अंगाधरील सुवर्ण-मौक्तिक मण्यांचे दागिने जसे त्या कृष्णवर्ण चंद्रकलेंतून व काळ्या शेल्यांतून थोडेसेच दिसावे, त्याप्रमाणे सृष्टिशोभा दिसत होती. असें भासत होतें कीं जसें काय समुद्र, पर्वत, नद्या, झाडे, घरे, मैदान यांवर कोणी एकादें बारीक काळें वस्त्र पसरलें आहे. खग्रास होण्याची वेळ येतांच आम्ही त्या वेळीं दृष्टीस पडणारा जो तेजाच्या लोळाचा चमत्कार तो पाहाण्यास उत्सुक झालों होतो. तोंच सूर्यबिंबामधून एक मोठा तेजाचा लोळ बाहेर पडत आहे असें दिसून झपाडिशीं सूर्यगोल काळा झाला व त्याचे भोवतीं भव्य सुंदर तेजो-मुकूट दिसूं लागला. एक वाजून साडेतेरा मिनिटांत सूर्य पूर्ण प्रस्त झाला. त्या वेळचा तो चमत्कार अत्यद्भुतच होय. हा वर्णन करण्यास भाषेची गति कुंठितें होते. ज्यांनीं तो प्रत्यक्ष अवलोकन केला, त्यांना अत्यंत धन्यता वाटली; व असें वाटलें कीं अशा रीतीनें एकसारखें किती वेळपर्यंत तरी होत राहिलें तरी आपण तहान भूक व जगांतले एकंदर व्यवहार, व सुखदुःख विसरून हेंच पाहत वसूं ! त्या वेळीं काय एकच चमत्कार पाहावयाचा होता ? फोटो घेणारे व चित्र काढणारे हे आपापल्या कामांत दंग झाले होते; पण आम्हां रिकाम्या मंडळीची तेजाचा लोळ पाहूं, कां तेजोवलय पाहूं, का तेजःश्रृंगें पाहूं ; का छायेच्या लाटा (Shadow-bow) पाहूं, का चंद्राची छाया पाहूं का सृष्टिशोभा पाहूं, अशी एकच धांदल उडून गेली. अशा धांदलीच्या वेळेला लग्न-घटका असें आमच्यांत क्षणत असतात; पण ही खग्रास सूर्य ग्रहण-वेळां त्याहूनही अत्यंत घाईची होती ! हा प्रसंग आपण तर आमरण विसणार नाही हें सर्व झालें किती वेळ तर (अर्थात् रत्नागिरी येथे) सुमारे ऐंशी सेकंड. तितक्यांत पुनः एकदम सूर्यबिंबांतून एक तेजाचा प्रचंड लोळ बाहेर पडून नैर्ऋत्य दिशेस सूर्याची बारीक कोर दिसूं लागली व पुनः बराच प्रकाश पडला. सूर्य पूर्णप्रस्त झाला तेव्हांचे तीन चमत्कार फारच

अप्रतीम होते पहिला चमत्कार खग्रासाचे आरंभीचा व नंतरचा तेजाचे लोळाचा शेंकडों विजांचें तेज. एकेजुगों करावें. व ते अकस्मात् डोक्यावर येऊन सुमारे अर्धा सेकंड राहून नष्ट व्हावें, अशी जर कल्पना केली, तर या लोळाची थोडीशी कल्पना मनांत येईल. हा लोळ दोनदां दिसला. दुसरा चमत्कार छायापटांचा; आम्हीं जो शुभ्र कपडा पसरला होना, त्याचे भोवतीं सर्व मंडळी उभी होती. खग्रास होण्याची वेळ येतांच त्या वज्रावर काळ्या पांढऱ्या अशा तेजाच्या लहरी उटूं लागल्या. त्याचें वर्गन खरोखर मला तरी करितां येत नाहीं. एक विस्तृत मैदान असून त्यावर पिंगट रंगाचें उंच बारीक गवत वाढलेलें असावें; आणि त्यावेळर वाऱ्याची झुळूक येत असतांना जवळच जराशा उंचीवर बसलेल्या मनुष्यास त्या मैदानभर गवतांवरील उत्पन्न झालेल्या लाटांचा जसा चमत्कार दिसावा, तसा हा चमत्कार होता. पण या चमत्कारांत नाजुकपणा व सौंदर्य फारच अप्रतीम होतें. त्या वेळेस गवताचे शेंडे हलविणाऱ्या वाऱ्याची झुळूक अंगास भासत तरी असते. येथें अंगास वारा मुळींच लागत नव्हता. किंवा कोणी मृगजळ पाहिलें असल्यास अफाट मैदानावर दृष्टीस पडणाऱ्या मृगजळाच्या चमत्कारावरून या चमत्काराची चांगली कल्पना होईल. हा चमत्कार कसा दिसेल याची आम्हांस तितकी कल्पना नव्हती. नाहीं तर आम्हीं यापेक्षां बऱ्याच मोठ्या जागेवर वज्र पसरलें असतें व दोन चार शुभ्र पडदेही मुशम उभे बांधले असते. अशा पडद्यांवर कुशल चित्रकारास या छायेच्या लहरींच्या रेषा काढून त्यांचा चमत्कार चित्ररूपानें दाखवितां आला असता. असा चित्रपट जेऊर येथें कांहीं मंडळानें काढला आहे असं मां नुकतेंच वाचल्याचें आठवतें. तिसरा चमत्कार सूर्यविवाभोवतालचें तेजोवलय किंवा प्रकाशमुकूट (Corona) व तेजःश्रृंगें काळ्या झालेल्या सूर्यविवासभोवतीं सुमारे दोन आंगुळें रुंदीचें भट्टींत घालून फार तापविलेल्या सोन्याच्या कड्यासारखें शुभ्र तेजःपुंज कडे दिसत होतें. त्यांतून चार बाजूला चार तेजःश्रृंगें दिसत होती. या सर्वांचा रंग शुभ्र, रंगी परंतु अत्यंत तेजोमय असा दिसला.

या वेळीं काळोख फारसा पडला नाही. आमची कल्पना यापेक्षा बराच ज्यास्त काळोख पडेल अशी होती. सन १८६८ सालचे सूर्य-ग्रहणांत फार काळोख पडला होता अशी मला आठवण होती. परंतु शोधाअंतीं असें कळून आले कीं ते ग्रहण सुमारे ७ मिनिटे खग्रास असून हे सारे दोन मिनिटे होते; ते सूर्योदयानंतर लौकरच असून हे भर दोन प्रहरीं होते; त्या वेळीं पावसाळी हवा असून त्या वेळीं हवा अत्यंत स्वच्छ होती. यामुळे या ग्रहणांत तितका काळोख पडला नाही. तथापि आमच्या आम्रवृक्षाच्या ढोलींतील ऊष्णतामापक यंत्राजवळ बसलेल्या मंडळीस यंत्रावरील अंश व घड्याळावरील मिनिटे व सेकंड पाहाण्यास सुमारे चार मिनिटे दिव्याचा उपयोग करावा लागला, व गांवामध्ये घरांतून दिवे लावावे लागले. काळोख फार नसल्यामुळे दिसण्याजोगे ग्रह सर्व दिसले नाहींत. नक्षत्रे तर आम्हांस रत्नागिरी येथे मुळींच दिसलीं नाहींत. शुक्र व बुध हे ग्रह आम्हांस दिसले. दैत्यगुरु शुक्राचार्य तर आपल्यास आपल्या तेजाने कित्येक दिवस दिपवून टाकणाऱ्या सूर्यनारायणाचे तेज कमी झाल्याची संधी सांपडतांच आश्रय देणाऱ्या यजमानाचे छिद्र पाहात बसलेल्या एकाद्या दुष्ट आश्रिताप्रमाणे पूर्ण ग्रासाचे अगोदर सुमारे दहा मिनिटे डोकावू लागला; व नंतर चांगला ठळठळीत चमकू लागून सूर्य पुनः दिसू लागल्यावर वीस मिनिटे दिसत होता. बुध सुमारे तीन मिनिटे दिसला. मंगळ दिसला नाही. या वेळीं रत्नागिरीस सर्व सृष्टीवर एकप्रकारचे जरा तांबूस रंगाचे असें धुकें पसरलेले दिसत होते, यामुळे बहुतेक तशाच रंगाचा मंगळ आम्हांस दिसला नाही; व या धुक्यामुळे व प्रकाश बराच होता यामुळे तारेही दिसले नाहींत. आमचे विद्वान् मित्र रा. रा. दीक्षित हे या वेळीं विजयदुर्गास होते, तेथे त्यांस शुक्र, मंगळ, बुध व दोन नक्षत्रे अशीं दिसलीं; व पूर्ण खग्रासाचे वेळीं एक उल्कापात झालेला दृष्टीस पडला असें ते सांगत होते. चंद्राची प्रचंड छाया जी दिसते म्हणून म्हणतात ती आम्हांस दिसली नाही, पण त्या वेळीं आमचे कित्येक मित्र बोटींतून समुद्रावर फिराययास गेले होते, त्यांनीं हीं

छायेचा चमत्कार उत्तम रीतीने पाहिला. त्यांनी असे सांगितले कीं समुद्राचे पाण्यावर एखाद्या प्रचंड ढगाची छाया धांवत आहे असे आम्हांस वाटले; व पूर्ण ग्रास होताच असा भास झाला कीं भले मोठे काळे वस्त्र आमचे तोंडावर कोणी एकंदम टाकले. हा भास पुनः सूर्यबिंबाची कोर दृष्टीस पडू लागली तेव्हां मात्र त्यांस झाला नाही. रात्री कोभेजून जाणारीं सर्व झाडे ज्यांचेवर आम्हीं नजर ठेविली होती, तीं निद्रिस्त झालीं. पक्षी शांततेचे कारभार सोडून इकडे तिकडे उडू लागले. कावळे ओरडू लागले. मघांशीं जो आमचे शेजारीं चरणारा बैल सांगितला, त्याचे हालचालीवर आमचे सारखे लक्ष होते. सूर्य बहुतेक ग्रस्त होऊन हवेत गारवा आल्यावर तो मधून मधून चरतांना थांबून इकडे तिकडे वळून पाही, व पुनः खालीं मान करून चरू लागे. पुढे सूर्य पूर्णग्रस्त झाल्यावर बैलाने खालीं उतरण्याची वाट धरली. पण लगेच पुनः प्रकाश पडल्यावर तो आपल्या उद्योगास लागला. ह्या सर्व गोष्टी अगदीं थोडक्या वेळांत दृष्टीस पडल्या. पूर्ण ग्रहणाचे वेळीं आम्हीं पसरलेल्या शूभ्र वस्त्राचे भोंवतीं उभे राहिलेल्या मंडळीने हे सर्व चमत्कार एकसमयावच्छेदेकरून झालेले अवलोकन करून 'हुरे' शब्दाने जयघोष केला व टाळ्यांचा गजर केला. तो जय शब्द अजून माझ्या कानांत दुमदुमत आहे! इकडे आमचे शास्त्रज्ञ मित्र व चित्रकार यांचा उद्योग शांतपणे चालला होता. त्यांनीं तेवढ्या वेळांत चार फोटो घेतले; व आठ मंडळींनीं चित्रे काढून घेतलीं. हीं सर्व चित्रे परस्परांशीं ताडून पाहून त्यांनीं एक संदर चित्र तयार केले आहे. ग्रहणाचे आरंभापासून खग्रास होईपर्यंत उष्णतामापक यंत्रांतला पारा सुमारे सात अंश उतरला. एक दोन वाजेपर्यंत उष्णतेचे मान नेहमीं जास्त चढावयाचे ते यावेळीं उतरत गेले हा चमत्कारच होय. त्यानंतर उष्णता चढत गेली, पण ती प्रथमतः होती तेवढी चढली नाही सुमारे साडेतीन अंशच चढली. याचे कारण उघडच आहे कीं, ती संध्याकाळची उष्णता उतरत जाण्याचीच वेळ होती. ग्रहण जसजसे सुटत चालले तसतशी जमलेली मंडळी घराघर निवून

गेली. ग्रहणमोक्ष २ वाजून ४३॥ मिनिटें यावेळीं ज्ञाला. हा वेळ बरोबर टिपून घेतल्यावर आम्ही आपला उद्योग संपविला.

हें जें वर्णन दिलें आहे, त्यावरून मंडळीमध्ये उत्भुक्ता व हौस, मित्रमंडळीची मदत व्यवस्थितपणाची तयारी व थोडाशी यंत्रसामुग्री पत्रां अन्वयावर आपणास बरेच कांहीं करितां येईल असे स्पष्ट दिसून येईल. यंत्रसामुग्र्याचा व विद्वान् मंडळीची चांगली मदत असल्यावर पुष्कळच गोष्टी करितां येतील. जेऊर येथें मुंबई सरकारचे हुकमनें जी मंडळी गेली होती. त्यांमध्ये मुख्य मंडळी आमचेच विद्वान् लोक होते. विजयदुर्ग येथील वेध एकंदरीत फारच मोठा होता, व सर नार्मन यांनी सांगितलें कीं आपले इतकी तयारी कोणी केली नाही व आपण जितकें शोध करण्याचा वेत केला, तितका वेत कोणाचाही नाही. सर नार्मन व त्यांच्यासारखी सर्व गोष्टींची अनुकूलता या गोष्टी कांहीं पृथ्वीच्या पाठीवर फार नाहीत पण उद्योगी मनुष्याच्यानें असल्या प्रसंगीं बऱ्याच गोष्टी करवतील. आमच्या मंडळींत विद्वान्, शास्त्रज्ञ व ज्योतिःशास्त्रवेत्ते असे पुष्कळ गृहस्थ आहेत. त्यांपैकी बहुतेकांनीं ग्रहणाचे वेळीं आपल्या विद्वत्तेसही ग्रहण लावून घेऊन जुन्या समजुतीच्या लोकांप्रमाणें मुद्दाम वेडांत शिरून जो एवढा अमोलिक वेळ निरर्थक ज्ञानदानांत घालविला असेल, त्यापेक्षां कांहीं तरी जर उपयुक्त काम केले असतें तर या ग्रहणाच्या संबंधाचे जे अनेक शोध चालले होते, त्यांत त्यास अंशतः तरी भर पाडतां आली असती. ज्यावेळीं युरोपीय राष्ट्रांतिल लोक उघडे नागडे हिंडत होते, त्या वेळींच ग्रहणादिकांचीं खरीं कारणें जाणणारे आर्यभट्ट, व महामिहीर, भास्कराचार्य असले ज्योतिषी आमच्यामध्ये होऊन गेले ह्मणून आपण डौल मारतो. पण सध्याची स्थिति पाहिली तर अशा थोर विद्वानांचे वंशज आम्ही अज्ञान, रानटी बनलों आहों, व उघडे नागडे हिंडणारांचे वंशज आज प्रति घराहमिहिर व प्रति भास्कराचार्य बनले आहेत. तसेंच आम्ही कोणच्याही विषयांत युरोपियनांची बरोबरी करूं ह्मणून फुशारकी मिरवितो, पण आमच्यांतले परिपूर्ण ज्ञालेले विद्वान्ही सुतकी व्रततात आणि

गिऱ्याचे नांवानें दान करितात, व त्यांच्यांतले विद्वान् मोठ्या परिश्रमानें मोठेमोठे नवे शोध लावितात. तेव्हां फरक कायतो रचटाच आहे, बाकी आम्ही कांहीं युरोपीयपेक्षां किंचित्ही कमी नाहीं ! या ग्रहणाचे वेळीं युरोपियन राष्ट्रांनीं केलेले उद्योग पाहून व आमच्या लोकांचा आळस मनांत येऊन कोण लाही असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं, आमच्या बुद्धिमत्तेचा, विद्वत्तेचा व थोरपणाचा डौल केवळ व्यर्थ आहे व कोणच्याही कामांत आम्हांस त्यांची बरोबरी प्राप्त होण्यास अजून कित्येक शतके गेलीं पाहिजेत !

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

मे० चाटफील्ड साहेब यांच्या स्मारकफंडाची काय व्यवस्था करावी, हे खुद्द त्यांचाच अभिप्राय घेऊन ठरवावें असें चाटफील्ड स्मारक. ठरलें होतें. त्याप्रमाणें कमेटीनें त्यांस विचारून पुढें लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था करण्याचें ठरविलें आहे व हेच अखेरीस कायम होईल असें दिसतें. ही व्यवस्था अर्शाः—(१) वीस रुपये दर-महाची एक स्कालरशिप ठेवावी. ही शाळाखात्यांत काम करणारा किंवा पेंशनर शिक्षक किंवा शिक्षकीण यांच्या मुळापैकीं किंवा मुळी-पैकीं जो किंवा जी माट्रिक्युलेशनमध्ये पास होऊन सर्वांत अधिक मार्क मिळवील, त्यास किंवा तीस मिळेल. ज्यास स्कालरशिप मिळेल त्या विद्यार्थ्यानें कोणच्या तरी आर्ट् कालेजमध्ये किंवा टेक्निकल स्कूल फारेस्ट, आणि कल्वर अथवा डिटरीनरी क्लान यांमध्ये पुढें शिकलें पाहिजे. ही स्कालरशिप त्याचें शिकणें नीटपणें चालत असतां तें पुरें होईपर्यंत चालेल. (२) दुसरें एक शंभर रुपयांचे वार्षिक व वीस ठेवावयाचें आहे. हे वक्षास माट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेन पास होऊन सर्वांत वर यणाऱ्या एतद्देशीय विद्यार्थिणांस मिळेल. या दोन्ही योजना एकंदरीत बऱ्या आहेत. परंतु ही दुसरी योजना करण्याचें विशेष कांहीं कारण आहे असें आम्हांस

वाढत नाही. माट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत पास होणाऱ्या स्त्रियांस दुसऱ्या अनेक उत्तेजनाच्या गोष्टी आहेत. चाटफील्ड साहेबांच्या स्मारकाचा लाभ केवळ शाळाखात्याशी ज्यांचा संबंध अशाच लोकांस मिळावा हें योग्य आहे. हें शंभर रुपयांचें बक्षीस कोणच्याही ट्रेनिंग कालेजामध्ये कोणचाही एकादा विषय उत्कृष्ट रीतीने शिकवून दाखविणाऱ्या शिक्षकास जर ठेविलें, तर त्याचें खरोखरी चांगलें चीज होईल. तसेंच स्कालरशिप ज्यास मिळेल तो मेडिकल किंवा सायन्स कालेजमध्ये शिकला तर चालेल की नाही हें स्पष्ट झालें नाही. स्मारकाची कायमची व्यवस्था ठरविण्यापूर्वी कमेट्री आमच्या सूचनेचा विचार करील अशी आम्ही आशा करितों.

उच्च शिक्षणाचीं जीं इंग्रजी कालेजें आहेत, त्यांमधील वि. ए. पदवीचा अभ्यास पुरा झाल्यावर कांहीं हुषार वि. ए. विद्यार्थ्यांस 'फेलो'

ट्रेनिंग कालेजमध्ये
फेलोशिपा. म्हणून नेमून एक किंवा दोन वर्षे कालेजमध्ये राहूं देतात. या व्यवस्थेचा उद्देश असा आहे कीं त्यांनीं कालेजांतिल अनुभविक प्रोफेसर कसे

शिकवितात तें पाहून व त्यांस शिकविण्यांत मदत करून शिक्षण-कलेचा अभ्यास करावा, व पुढली जी एम्. ए. ची परीक्षा ती द्यावी. मूळारंभीं ह्या फेलोशिपा चांगले शिक्षक तयार करण्याचे उद्देशानें स्थापिल्या, व त्यामुळें मद्रास व बंगाल या प्रांतांत इंग्रजी शिक्षक तयार करण्याचीं निराळीं कालेजें वगैरे व्यवस्था असून इकडे तशी व्यवस्था केली नाही. सध्या तर ह्या फेलोशिपा एम्. ए. व एल्. एल्. बी. या परीक्षांचा अभ्यास करण्याचीं साधनें होऊन बसल्या आहेत, परंतु त्यांच्या मुख्य उद्देशाप्रमाणें त्यांचा उपयोग करून घेण्याचें डायरेक्टर साहेब यांनीं मनांत आणिलें आहे, व तशा व्यवस्थेचे नुकतेच ठरावही झाले आहेत. आमच्या पुण्याच्या ट्रेनिंग कालेजामध्ये दर वर्षी तिसऱ्या वर्षाचें सर्टिफिकीट मिळालेले अशाच प्रकारें फेलोसारखे दोन हुषार विद्यार्थी ठेवावे, व त्यांनीं तीन वर्षे शिकलेल्या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव एक वर्षपर्यंत पाहून व विशेष तयार होऊन नोकरीवर जावें अशी योजना

केली आहे. ही योजना फार उत्तम आहे; या व्यवस्थेने या तयार झालेल्या शिक्षकांस परीक्षेची काळजी मार्गे न राहतां शिक्षणकलेचा अनुभव घ्यावयास सांपडेल. या विद्यार्थ्यांना या एका वर्षांत बरेचसे इंग्रजी शिकविण्याची योजना होईल तर फार बरे होईल; अशा प्रकारचा काळेजचे प्रिन्सिपाल साहेबांचा उद्देश आहे असेही समजते.

* * *

शाळाखात्याचा मार्च सन १८९७ अखेर खलास होणाऱ्या वर्षाचा रिपोर्ट त्यावरील सरकारी ठरावासुद्धां नुकताच शाळाखात्याचे गेलें वर्ष. प्रसिद्ध झाला आहे. या रिपोर्टावरून असे दिसून येते कीं, उच्च प्रतीच्या शिक्षणाची गेले वर्षी जास्त भरभराट दिसून आली. प्राथमिक शाळांची स्थिति पाहिली तर अपर-प्राथमरी शाळा व त्यांतील विद्यार्थी यांची संख्या थोडी वाढली, व लोअर-प्राथमरी स्कूलें व त्यांमधील विद्यार्थी यांची संख्या किंचित् कमी झाली आहे. मुळांची संख्या कमी होण्याची कारणे प्रथमतः दुष्काळ व नंतर प्लेग हीं झालीं आहेत, असें डायरेक्टर साहेब म्हणतात. परंतु एकंदरीत आंकडे पाहिले तर मुद्दाम कारण सांगण्याजोगी विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झालेली नाही. महाराष्ट्रांतील कित्येक जिल्ह्यांत दुष्काळामुळे विद्यार्थी कमी झाले खरे, पण गुजराथ व सिंध-प्रांतांत विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच वाढली आहे. हा शाळाखात्याचा रिपोर्ट मार्च सन १८९७ अखेरपर्यंतचा आहे. तेव्हां प्लेगच्या संबंधाने विचार केला तर त्या वेळीं रोग मुंबईच्या सभोंवतींच कायतो पसरला होता, व त्या प्रदेशांतील शाळाही गेल्या मार्चपर्यंत बंद झाल्या नव्हत्या. त्यानंतर रोग पुणे, कराची, सुरत, कन्हाड, बहुतेक सातारा जिल्हा, सोलापूर वगैरे प्रदेशांत पसरला व तिकडील शाळा बंद पडल्या; तेव्हां प्लेगमुळे शिक्षणावर झालेला परिणाम पुढील सालांतच स्पष्टपणे दिसून येणार आहे. याचे थोडेसे प्रमाण असें आहे कीं, यंदां ज्या ठिकाणी प्लेग होता, तेथच्या इंग्रजी शाळांतून दरवर्षीस जातात त्याच्या निम्मे विद्यार्थी देखील म्याट्रिक्युलेशन व स्कूलफायनल या परीक्षांस गेले

नाहींत. म्यट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेस जाणारे विद्यार्थ्यांची संख्या दर वर्षास सुमारे दोन तीनशान्नीं वाढते, ती यंदा थोडी कमीच झाली; व स्कूलफायनलच्या विद्यार्थ्यांची संख्या फारच कमी झाली. यावरून अनुमान काढले तर पुढील वर्षी प्राथमिक शिक्षणावर या प्लेगमुळे फारच वाईट परिणाम झालेला दृष्टीस पडेल, यांत शंका नाही. गेल्या वर्षी प्लेगमध्ये शाळाखात्यांतल्या नोकरांचा रोग निवारणाच्या उपायांच्या संबंधानें उपयोग करून घेतला, व तसा उपयोग यंदाही होत आहे, ही एका अर्थी शाळाखात्यास भूषणाचीच गोष्ट आहे. दर पांच वर्षी शाळाखात्यांतून हिंदुस्थान सरकाराकडे शिक्षण प्रसाराचा विशेष रिपोर्ट जात असतो. त्या संबंधानें या रिपोर्टांत कांहीं विशेष गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्यांवरून असे दिसते की, विद्येत मागसलेल्या जातींसाठीं जे सरकाराचे विशेष यत्न सुरू आहेत, त्यामुळे त्या जातींत विद्याप्रसार वराच फैलावत चालला आहे, व मुसलमान लोकांचे या संबंधानें स्वतःचे यत्न चालल्यामुळे त्यांचे मध्ये गेल्या पांच वर्षांत शिक्षणप्रसार फार झपाट्यानें झाला आहे. यासंबंधानें व एकंदर शिक्षणप्रसाराचे संबंधानें पैशाची मोठी उणावि आहे. खासगी यत्नांनीं शिक्षणप्रसारार्थ उत्तेजन मिळण्याची सोय फारशी नाही. कारण तशी मदत करण्याजोगे श्रीमंत लोक आमचे लोकांत नाहींत. म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे यांची उत्पन्ने बहुतेक ठरल्यासारखी आहेत, तेव्हां त्यांचे कडून सध्यां होत आहे त्यापेक्षां जास्त कांहीं होण्याचा संभव नाही. शिवाय प्लेगमुळे ठिकठिकाणच्या म्युनिसिपालिट्यांवर एवढा मोठा बोजा चढला आहे कीं, त्यांना पूर्वस्थितीवर येण्यास बरीच वर्षे लागतील. सरकारची मदत वाढेल ह्याबरोबर, तर दुसऱ्या अनेक तऱ्हेच्या खर्चाच्या ओझ्यामुळे सरकारास लोकशिक्षणाकडे जास्त खर्च करण्यास सवड नाही. याचा परिणाम प्राथमिक शिक्षणास भोगावा लागत आहे. लोकांची मदत उच्च शिक्षणास नेहमीं चांगली होत असते, व उच्च शिक्षणाचा उपयोग लोकांना स्पष्ट दिसत असल्यामुळे ठिकठिके श्रीमंत व उदार, लोकांचे लक्ष्य नेहमीं

राहीलच. यासाठी सरकाराने त्या शिक्षणांतून आपला ह्यत बराचसा मोडवून घ्यावा; व इतर खात्याचा खर्च वाढत असतो, त्या मानाने शाळाखात्याचा खर्चही दर वर्षी वाढविण्याचा यत्न करून, उच्च शिक्षणांत वांचविलेला पैसा व सरकारांतून अधिक मिळविलेला पैसा यांचा विनियोग प्राथमिक शिक्षणाकडे करावा. लोकांतली शिक्षणाची गोडी ज्या मानाने वाढत आहे, त्या मानाने त्यांच्या शिक्षणाची सोय जर शाळाखात्याने केली नाही, तर जनसमूहाचे शिक्षणप्रसारास धोका येण्याचा फार संभव आहे.

* * *

यदांचे जे अलौकिक सूर्यग्रहण त्यासंबंधाने युरोपियन विद्वान् लोक काय करणार आहेत, हे मागील अंकी सांगितले; सूर्यग्रहणांत आह्मी काय केले ? व त्यांनी काय केले, याबद्दल आजचे अंकांत लिहिले आहे. त्यावरून पाश्चात्य लोकांचा दीर्घाद्योग व शोधकपणा या गोष्टी लक्षांत येतील; व ते लोक जे प्रत्येक गोष्टींत एवढे श्रेष्ठत्व मिरवीत आहेत, तेही त्यांस सर्व प्रकारे योग्य आहे असे दिसून येईल. आमच्या लोकांजवळ मोठाल्या दुर्विणी व इतर यंत्रे नाहीत, व खर्च करण्यास पैसा नाही अथवा शोधक मंडळ्या किंवा सभाही नाहीत. तथापि शास्त्रीय गोष्टीं शोध करण्यास शिकण्यासाठी ज्या गोष्टी आरंभी केल्या पाहिजेत, त्या करण्याजोगी साधने आम्हांस अनुकूल होती, व त्या गोष्टी ज्यांना करतां आल्या असत्या असे सुशिक्षित कोकही आमच्यामध्यें आहेत. पूर्णग्रस्त सूर्यविबाचे अथवा तेजोबलयाचे फोटो घेणे किंवा होळ्यांनी पाहून हाताने त्यांची चित्रे काढणे, हेचे मान, वाऱ्याची गति, पशुपक्ष्यांवर व वनस्पतींवर परिणाम काय होतात ह्याचे अवलोकन करणे, या गोष्टी कांहीं कठीण नव्हत्या. पण त्या देवील आमच्या लोकांनी केलेल्या दिसत नाहीत. ग्रहण झाल्यावर इंद्रजा पत्रांतून वर्णनपर पत्रे आली, त्यांत आमच्या लोकांपैकी कोणाचेही पत्र नाही; व आमच्या पत्रांतून ग्रहणाबद्दल कांहीं लेख आले, तेही एक दोन शिवायकरून बहुतेक इंद्रजा पत्रांतून

घेतलेलेच आले. ज्यांना ज्योतिःपशास्त्राची नवीन तऱ्हेची चांगली माहिती आहे, असे आमच्या लोकांत कित्येक गृहस्थ आहेत. परंतु या संब-
धाचा उद्योग कोणीच काहीं केलेला ऐकिवांत नाही. असे कां असावे
हे कोणी सांगू शकेल काय ? आम्ही काहीं केले नाही इतकेच
फक्त असते, तरीही एक वेळ विशेषसे दुःख मानण्याचे कारण नव्हते.
परंतु ग्रहणाचे संबधाने आमच्या जुन्या लोकांत ज्या वेड्या समजुती
व चाली आहेत, त्या लोकांनी सोडाव्या, म्हणून ग्रहणाचे अगोदर
व्याख्यान देणे व ग्रहणाचे वेळी त्या गोष्टी प्रत्यक्ष अनुभवाने काय
खऱ्या खऱ्या आहेत हे दाखविणे, अशा प्रकारचे यत्नही आमच्या
सुशिक्षितांकडून झालेले दिसत नाही. इतकेच नाही, परंतु स्वतः सु-
शिक्षित मंडळीच देवाला राक्षसाने गिळले, असे मानून सुतक्यासारखे
वागतांना दृष्टीस पडत होते ! तेव्हां आमच्या सुशिक्षणाचा आम्हांस
स्वतःस उपयोग काहीं नाही व त्यापासून आमच्या हजारां देशबांधवांसही
काहीं उपयोग होत नाही असे म्हटले पाहिजे. आमच्या पूर्वजांना
ग्रहणाचे खरे कारण माहित होते, ते काहीं कमी विद्वान् व शोधक
नव्हते, असे आमची मंडळी डौलाने वारंवार म्हणतांना आपण ऐकतो.
परंतु असल्या सुक्या डौलाचा उपयोग काय ? आर्यभट्ट, भास्कराचार्य
व वराहमिहिर यांच्या वेळांपासून ग्रहणाचे खरे कारण आम्हांस माहित
असून व अलीकडे पाश्चात्य शिक्षणाने अधिक शाहणे झाले असून
अजूनही जर आपण ग्रहणाचे वेळी वेडगळपणाने वागतच असतो, तर
इतके दिवस आपल्याला खरे ज्ञान असल्याचा उपयोग काय ? पाश्चि-
मात्य शिक्षणाचा आमच्यावर योग्य परिणाम होत नाही, असे आम्हांस
पुष्कळ लोक वारंवार सांगतात व त्या सांगण्याचा आम्हांस राग येत
असतो. परंतु हे लोकांचे म्हणणे अगदी खरे आहे, असे निदान या
एका गोष्टीवरून तरी उघड दिसत आहे. खरे ज्ञान झाले असूनही
खोट्याचा कैवार घेणे किंवा जुन्या चालीचा दंभ करणे या गोष्टींची
आपल्यास लज्जा वाटू लागली नाही, तोंपर्यंत त्या खऱ्या ज्ञानापासून
फारसा उपयोग होण्याची आशा बाळगावयास नको !

आमचे विद्याभिलाषी श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी आपल्या प्रजामध्ये विद्याप्रसार करण्याचे अनेक स्तुत्य उद्योग चालविले आहेत; व त्यांचे अभिनंदन करण्याचे आनंदाचे प्रसंग वारंवार येतात ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे. त्यांचे संस्थांनी कालेज, शेतकीचा, कायद्याचा, व इंजिनियरिंगचा असे वर्ग आहेत, कलाभवन आहे, जुन्या तऱ्हेचे शास्त्रीय वैदिक व पंडित यांस दक्षिणा आहे, मराठी व गुजराती भाषेत उत्तम ग्रंथ व्हावे म्हणून मोठाले उद्योग सुरू आहेत, सक्तीचे शिक्षण देण्याचा अनुभव पाहाणे चाललेच आहे, व अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे शिकण्यासाठी पस्रदेशांत विद्यार्थी जात आहेत. अलीकडे स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठी तिकडे एक ध्यानांत घेण्यासारखा उद्योग ऐकित आला. स्त्रियांसाठी शाळा व कालेजे स्थापिली, तरी आमची जी एक प्रकारची गृहस्थिति आहे, तीमुळे उच्चशिक्षणाचा लाभ करून घेणाऱ्या स्त्रियांची संख्या फार थोडी आसणार. स्त्रियांचीं घरचीं कामे होऊन फुरसतीच्या वेळीं ज्ञान साधन करून घेण्याची सोय त्यांस करून दिली, तर त्यांचे हातून कांहीं होण्याचा संभव. ह्या गोष्टी मनांत आणून स्त्रियांसाठी मुंबई, पुणे वगैरे ठिकाणीं घरचे वर्ग व आर्यमहिला समाज अशा सारख्या संस्था आज कित्येक दिवस निघाल्या आहेत. तथापि त्यांपासून फारसा उपयोग झालेला दिसत नाही. बडोदा संस्थानांत अशी नवीन युक्ति काढली आहे, कीं गांवोगांवा स्त्री व्याख्यानकार पाठवून अनेक उपयुक्त विषयांवर स्त्रियांना व्याख्यानं द्यावीं. अशा रीतीने व्याख्यान देण्यासाठी बडोदे संस्थानांत कित्येक सुशिक्षित स्त्रिया फिरत आहेत, बरेच ठिकाणीं यांचीं व्याख्यानं झालीं. या व्याख्यानास पुष्कळ स्त्रिया येतात व ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची इच्छा त्यांच्यामध्ये दिसून येते असे समजते. ही स्त्रीशिक्षणप्रसाराची युक्ति लक्षांत घेण्यासारखी व इतरस्थ मंडळीने अनुकरण करण्यासारखी आहे. मुंबईत अशा प्रकारची एक आठवड्यास भरणारी सभा आहे व तेथे स्त्रियांसाठी उपयुक्त

विषयांवर निबंध वाचले जातात. पुण्यासही असा कांहीं यत्न चालू आहे. या दोन्ही ठिकाणी उपयुक्त विषयांच्या व्याख्यानांवर आणखी शिवणकामाची माहिती करून देण्याचाही यत्न चालू आहे. परंतु या सभांपासून लाभ करून घेण्याची जितकी उत्सुकता व हौस आमच्या स्त्रियांमध्ये दृष्टीस पडायची, तितकी दिसत नाही. याचें कारण काय असावें हें शोधणें अवश्य आहे.

भूगोलविद्येची दुसरी इयत्ता.

मागील खेपेस जी भूगोलाची पहिली इयत्ता सांगितली, ती कदाचित् एका वर्षामध्ये शिकविण्यास लांब आहे असें कोणास वाटेल. तसें दिसून आल्यास त्या इयत्तेचे दोन भाग करून ती दोन वर्षे शिकविण्यास चिंता नाही. पहिले भागांत भूगोल ह्मणजे काय, नकाशा कसा असतो, दिशा कोणच्या, इत्यादि सांगून भूगोल संबंधी सोप्या व्याख्या सांगायच्या व इलाख्याचे मोठाले प्रांत कांहीं शहरें, पर्वत नद्या यांची माहिती करून द्यावी; व नंतर दुसरे भागांत इलाख्याची जास्त माहिती सांगावी. भूगोल या विषयास दुसऱ्या इयत्तेत मुळींच आरंभ करूं नये. त्याचा समावेश तिसऱ्या इयत्तेतच व्हावा. परंतु भूगोलाची पहिली इयत्ता जी एवढा वेळ सांगितली, तिचे दोन भाग केल्यास मग पाहिजे तर भूगोलाचा थोडासा आरंभ दुसरे इयत्तेत करण्यास चिंता नाही. सव्याचे चौथ्या इयत्तेत हिंदुस्थानची माहिती शिकवावी, व पांचव्या इयत्तेत सर्व खंडांची सोपी माहिती शिकवावी. नंतर साहाय्या इयत्तेत सर्व भूगोलाची उजळणी व्हावी. साहाय्यी इयत्ता शिकून सरकारी नोकरीच्या परीक्षेस जाणारे लोकांस जरासे कठीण प्रश्न विचारण्यास व 'सृष्टिज्ञान' संबंधी माहिती शिकविण्यास चिंता नाही. हे विद्यार्थी पोक्त वयाचे असतात. किंबहुना ही नोकरीची परीक्षा असल्यामुळे 'सृष्टिज्ञान' त्यांस असलेच पाहिजे. भरती, योहटो, पाऊस, हवा, वारे, पर्वत व

नसा यांची रचना, सूर्यादिग्रह आणि त्यांच्या गती, ग्रहणें, थोडेसें आरोग्यशास्त्र, यांची माहिती सरकारी नोकरांना असण्याची फार आव-
श्यकता आहे. परंतु आम्हांस या नोकरीच्या परीक्षेच्या साहाय्या इय-
त्तेचा विचार कर्तव्य नसून शाळेंत शिकविण्याच्या इयत्तांचाच केवळ
विचार कर्तव्य आहे. तेव्हां वास्तविक भूगोलाच्या तीनच इयत्ता बस
आहेत, एक तिसऱ्या इयत्तेतला भूगोल, दुसरा चौथ्या इयत्तेतला भूगोल
व तिसरा पांचव्या इयत्तेतला भूगोल. यांपैकी तिसऱ्या इयत्तेतला भूगोल
येथपर्यंत सांगितला, आतां चौथ्या इयत्तेतल्या भूगोल विषयाचा विचार करूं.

हिंदुस्थान देशाच्या भूगोलाच्या माहितींत विद्यार्थ्यांना मुख्यतः
पुढील गोष्टी शिकविल्या पाहिजेतः—

१. देशाच्या सीमा—यांत सीमेवरील गोष्टींचीं नुस्तीं नांवे आलीं
म्हणजे झालें असें नाहीं, तर पर्वत, नद्या, समुद्र यांची विशेष माहिती
असावी; व सीमेवर देश आहेत त्यांचीही थोडीशी माहिती सांगावी.

२. देशांतील पर्वत, नद्या, सरोवरे वगैरे.

३. देशाचे स्वाभाविक विभाग व राजकीय विभाग.

४. देशांतील प्रख्यात शहरे.

५. देशांतील लोक व त्यांचे धर्म.

६. व्यापाराचे व उत्पन्नाचे पदार्थ.

७. एतद्देशीय संस्थाने.

८. आगगाडीचे रस्ते व कालवे.

९. देशाचे हवापाणी.

१०. राज्यव्यवस्था.

हे जे माहितीचे दहा प्रकार, यांमध्ये लहान मुलांना लहान लहान
केवळ सोप्या, सहज ध्यानांत राहण्यासारखी व ठोकळ माहिती
पाहिजे. बारिकसारीक गोष्टींची वास्तविक कांहीं गरज नाहीं.
हल्लींचीं नेमलेलीं भूगोलाचीं पुस्तके पाहिलीं तर तीं सर्व प्रका-
रच्या माहितीनें भरपूर असतात. इतक्या गोष्टी मुलांना कळत नाहींत,
त्यांचे ध्यानांत राहणें नाहींत, व वस्तुतः हा विषय सोपा व मनोरंजक

वाटला पाहिजे, असें असतां त्याचा उगाच बाऊ वाटतो. हीच त्या पुस्तकांतून सोपी व मनोरंजक माहिती असल्यास मुलें भूगोल हा विषय मोठ्या हौसेनें शिकतील; व पुढें परीक्षेच्या वेळीं परीक्षकास क्लिष्ट प्रश्न मुलांस विचारण्याचीही सवड राहाणार नाही. आतां नोकरी-साठीं साहाय्या इयत्तेची परीक्षा देणारांस भूगोल बराच जास्त आला पाहिजे ही गोष्ट हा लेख लिहिणारास कबूल आहे. त्यासाठीं एक नेम-लेल्या पुस्तकांतच 'साधारण माहिती' व 'विशेष माहिती' असे दोन भाग करावे, अथवा साहाय्या इयत्तेसाठीं नेमलेलें भूगोलाचें पुस्तक निराळें असावें. अशा रीतीनें आपल्यास पाहिजे तशी सोय होऊन लहान मुलांवरचें ओझे कमी होईल.

आतां वर जे दहा प्रकार सांगितले, त्या प्रत्येक प्रकारांत काय काय विशेष पाहिजे हें पाहूं. प्रथमतः सीमा. हिंदुस्थानच्या तीन बाजूंस मोठा समुद्र आहे. अशी स्थिति असल्यामुळें देशाचा काय फायदा अगर तोटा झाला आहे, हें मुलांस थोडक्यांत सांगतां येईल. उत्तर सीमा; हिमालय पर्वत याची उंची, त्यावर पडणारें बर्फ, त्यांतून निघणाऱ्या नद्या, त्या मोठाल्या व नौगमनसाध्य असल्यामुळें त्यांच्या पासून होणारे लाभ, ह्या गोष्टी मुलांना मोठ्या मनोरंजक वाटतील. नंतर सरहद्दीवरील देशांची बरीच ध्यानांत राहाण्यासारखी माहिती सांगण्यास चिंता नाही, ती सांगतांना थोड्याशाच सोप्या व ठोकळ गोष्टी मात्र सांगण्याची सावधगिरी ठेविली म्हणजे झालें. पर्वत, नद्या, सरोवरे वगैरे सांगणें तीं बारिकसारीक सांगूं नये. नद्यांचे कांठचीं शहरे सांगण्याची चाल आहे; परंतु शहरे हीं नद्यांचे कांठीं सांगण्यापेक्षां प्रत्येक शहरासंबंधाची कांहीं विशेष गोष्ट सांगण्यानें अधिक लौकर व कायमचीं ध्यानांत राहतील. देशाचें स्वाभाविक विभाग हे नद्या व पर्वत यांचेयोगानें होतात. पण आमच्या देशाचे हे विभाग भिन्न-भिन्न भाषांचे संबंधानें उत्तम रीतीनें झाले आहेत, व तेच चौथ्या इयत्तेतील मुलांच्या चांगले ध्यानांत राहातील. हे कोणचे हें सांगावयास नकोच.

[पुढें चालू.]

विक्रीस तयार.

प्रो० गो. कृ. गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठी) किं.
४१२. दहा रुपयांची बुकें एकंदम वेतल्यास शंभरास वीस टक्केप्र-
माणें कमिशन देऊं.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

विक्रीस तयार.

मोठी पाहिलें बुक सुधारलेली नवीन आवृत्ति दर किंमत ४२४६.
कवाईतीचें पुस्तक सुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आपटेकृत.
ह्यांत कवाईतीच्या निरनिराळ्या ३१ आकृति घातल्या आहेत. किंमत ४२.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

स्वदेशी बटनें.

कोटास वगैरे लावण्याचीं, अगदीं विलायती बटणाप्र-
माणें झालीं आहेत.

देशीमाल वापरणारांस फार उत्तम सोय.

ज्यापारी लोकांस सोयीच्या दरानें मिळतील.

किरकोळ दर डझनास ४६ आणे.

घाऊक माल घेणारास कमिशन मिळेल.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

म्यानेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८९७ सालची वर्गणी अद्याप आली
नाहीं त्यांनीं वर्गणी पाठविण्याची त्वरा करावी, कारण आतां नवीन
साल सुरू झालें आहे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक सालची वर्गणी आम्ही
आगाऊ घेत असतो. तर प्रत्येकांनीं आपापली वर्गणी मनीअरद्वारेणें
पाठविण्याची तजवीज करावी.

टीप.—ज्यांना ज्यानेवारीचा अंक अद्याप मिळाला नसेल, त्यांनीं त्वरित कळ-
वावें म्हणजे अंक पाठविण्यांत येईल.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

चित्रशाळेंत विक्रीस असलेलीं पुस्तकें.

पद्यरत्नावली किंमत ४८. सांकेतीस किं० ४४. पशुपक्षत्रण
नाचीं रंगी बेरंगी चित्रयुक्त पुस्तक भाग १०, प्रत्येकीं किं० ४१.
विनोदमहाराख्यायिका किं० ४१२ आणे. रासेलस किं० ४९ आणे.
शिक्षणसार दामलेकृत किं. ४२ आ. विजापुरवर्णन किं. १ रु
भातुकली अथवा मुर्तीचे खेळ किं० ४४. गाणीं भाग १, २, ३, ४.
प्रत्येकीं किं० ४६. चार एकदम घेणारांस किं० १ रु०. गीतगोविंद
किं० ४७. गोविंदतारक गात किं० ४६. अरेबियन् नाइट्स किं०
४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलीलामृत सार्धे किं० ४४.
रेशमी बांधीव किं० ४७. इतिहासावरील निबंध किं० ४८. शारदीय
वाचनपाठमाला किं० ४१४६. लेखरत्नावली किं० ४६. याशिवाय
डेपोचीही पुस्तकें विकत मिळतील.

पत्रें पाठविणारांनीं पत्ता स्पष्ट लिहावा.

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

विक्रीस तयार.

छत्रेकृत अंकगणित भाग १ ला किं० ४३४६.

टिप—शाळामास्तरांस आमचेकडील दहा रुपयांचा माल घेतल्यास
शेकडा २० टके प्रमाणें कमिशन देऊं. पुस्तकें व्ही. पी. नें पाठवूं.

नामदार टिळक यांची सुवक तसवीर सांचा (१६×२०)
ची किंमत ४४.

नामदार टिळक यांचे फोटो. प्रत्येक शाळामास्तरांनीं आपले
जवळ ठेवण्यास योग्य. किंमत,

फुलसाईज: किं० रु० १

क्याबिनेटसाईज. किं० रु० ४८.

आमचेकडे पुणे चालीचे चर्ची जोडे चांगले मजवूत टिकाऊ माफक
दरानें मिळतील. जोडे रेठवे पामळने मागवावे.

पुण्यास किंवा मुंबईस मिळणारा कोणताही माल कमिशननें पाठवूं.

चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

मराठी शाळापत्रक.

MARATHI SCHOOL-PAPER.

मार्च १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	६६
(१) सूर्यग्रहणासंबंधी लेख.	
(२) एका शंकेचे निरसन.	
भूगोलविद्येची दुसरी इयत्ता.	६७
भोरोपंताची केकावली.	७३
पुस्तकांवर अभिप्राय.	८१
(१) विश्वचमत्कार.	
(२) राष्ट्रभाषा.	
पत्रव्यवहार.	८९
(१) गणिताच्या शंकांची उत्तरे.	
(२) गणितासंबंधी नवीन रीत.	
(१) सराठी शुद्धलेखन.	

पुणे येथे, " इंदिरा " छापखान्यांत छापिलें.

आगत वर्षीक वर्गांत, द्याऊन घ्यावें, १८९८.

दुसऱ्या अंकात ८३.

पत्रा-शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक, चिंनराज्य प्रेस, पुणे.

चित्रशाळेत छापलेली
छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची
नवीन सुंदर रंगीत तस्वीर.

हीत महाराज हे सिंहगडावरून घोडयावर स्वार होऊन, बरोबरच्या सरदारांसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आवेशाने पुढे चाल करून येत आहे, असा मनोवेधक देखावा आहे. आकार इंच १६ x २० किं० ४४.

विक्रीस तयार.

रा. रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी, कमिशन एजन्ट पुणे शनिवार पेठ मारुतीजवळ घर नंबर १५५ यांजकडे जोशीकृत मराठी महाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनुक्रमे ४९, ४७ व ४४; शाळेंतील क्वार्टित भाग १ व २ प्रत्येकी ४४; द्रव्यापहाराविप्रधी गोष्ट किं. ४२; मोडी तित्ते नंबर १ ते ६ प्रत्येकी ४४ व शेंकडा १।=; ही व डेरोची पुस्तके व पोथी मिळतात. कमिशन भरतूर. उत्तम उद्बत्ता, अत्तरं व सर्व प्रकारचे सुगंधी सामानही मिळते. उत्तम तिकीट पाठवार्जे. हरएक माळ हायास ४४६ कमिशनवर पाठविला जातो.

येत्या वर्षातिरेकामून सुरू होणार.

काल.

या नांवाचे नवीन साप्ताहिक मराठी वर्तमानपत्र.

संश्लोक प्रो. शिराम महादेव पराजपे, एम्. ए.

वर्गगीचे दर—१ रु. व ट. हं. १३ आणि. मुंबईच्या वर्गणीदारांस १ रु. ४ आणि. वर्गगीदार होऊ इच्छिगारांनी प्रथम फक्त आपले नाव आणि पत्ता कळवावा.

म्यानेजर, काल.

जुन्या मंडईजवळ कानढ्यांचा वाडा, पुणे.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्यांसीं । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसीं । नाना यत्नें करोनी ॥
जें कांहीं आपणास आवें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करुनी सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ मार्च १८९८.

अंक ३.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

आमच्या मार्गील अंकांत सूर्यग्रहणसंबंधाचा जो लेख आला आहे.
त्यामध्ये मोक्षकाल जो दोन वाजून ४६॥ मिनिटें
दिला आहे, तो (रत्नागिरी येथें) दोन वाजून
बेचाळीस मिनिटें व ४८ सेकंद असा पाहिजे.

सूर्यग्रहणसंबंधी
लेख.

सूर्यग्रहणाचा चित्रपट छापण्याचा आमचा विचार आहे. परंतु तो
अजून तयार झाला नाही. हा अंक छापून तयार होत
आहे तोपर्यंत चित्रपट छापून तयार झाल्यास या अंकाबरोबर येईल
किंवा निदान पुढल्या अंकाबरोबर तरी तो वाचकांस मिळेलच.
आमच्या चित्रकारांमध्ये काम करण्याची चलाखी अजून तितकी आली
नसल्यामुळे चित्रपट लौकर तयार झाला नाही. पण जो तयार होत
आहे, तो सुंदर आहे अशी आमची खात्री आहे. यामुळे थोडा उशीर
झाल्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण नाही. खग्रास समयीं हवामापक
यंत्रांत झालेल्या फेरफाराची माहिती जी मार्गील अंकीं दिली होती,
तीही थोडी चुकीची आहे. या संबंधाचे (रत्नागिरी येथें घेतलेले)

मिनिट्यार बरोबर आंकडे पुढे दिले आहेत रत्नागिरीस हवेंतील उष्णतेमध्ये फार फरक पडलेला नजरेस आला. स्पर्शकाळीं आमचे उष्णमापक यंत्रांत पारा ८७.५ होता, तो खुप्रास झाल्यावर ७६ झाला;—म्हणजे साडेअकरा अंश उष्णता कमी झाली. ती जरी पुढे वाढत गेली, तरी पहिल्या इतकी वाढली नाही. मोक्षाचे वेळीं पारा ८३ होता. म्हणजे तो फक्त सात अंश पुनः चढला. याचें कारण उघड आहे. तें हें कीं ग्रहण सुटल्यावरची वेळही संध्याकाळची उष्णता कमी होण्याची वेळ होती. उष्णमापक यंत्रातले पुढील आंकडे लक्षांत घेण्यासारखे आहेत:—

वेळ	उष्णता अंश	वेळ	उष्णता अंश
११-४३	८७.५	१-१६	७६.५
१२- ४	८७	१-१८	७७
१२-२९	८४.५	१-२१	७८
१- ४	८१.५	१-३०	७९.७
१- ९	८०.५	१-५०	८०
१-१३	७८	२	८०.५
१-१४	७७	२-१५	८१.३
१-१६	७६	२-४ २-४ ८	८३

सूर्यग्रहणाचे वेळीं काजळ लावलेल्या भिंगांतून सूर्यत्रिंशकडे पाहता

एका शकेंचें नि-
वारण.

असतां खऱ्या सूर्यत्रिंशशिवाय केव्हां कोणाम एक, कोणास अनेक अशीं आणखी कांहीं सूर्य प्रतिबिंबे दृष्टीस पडलीं; तर असें दिसण्याचें कारण काय?

असे प्रश्न कित्येकांनीं विचारले आहेत. गेल्या ता. ९ मार्चच्या कर्मगुरुक-पत्रांतही एका पत्र लिहिणारानें असाच प्रश्न विचारला आहे. यावरून काजळ लाविलेल्या भिंगांतून पाहतांना असला दृग्भ्रम पुष्कळांना झाला असें दिसतें. तो होण्याचें कारण असें आहे, कीं भिंगावर काजळ धरले

- असतां त्या काजळाची जाडी कोठें कमी, कोठें जास्त अशी होते. काचित् बोट वगैरे लागून थोडे काजळ पुसले गेले असतांही धरलेल्या काजळाच्या एकंदर पृष्ठभागाच्या जाडीमध्ये कमजास्तपणा होतो. तसें झालें असतां निरनिराळ्या जाडीच्या ठिकाणीं निरनिराळीं प्रतिबिंबे दिसतात. आपण भिंगावर काजळ धरितों, त्याची जाडी अगदीं सर्व ठिकाणीं सारखी असते असें नाहीं. परंतु जेथें फरक फार असतो, तेथून निरनिराळीं सूर्यबिंबे दिसू लागतात.

भूगोलविद्येची दुसरी इयत्ता.

* * * आमच्या पुस्तकांत एकाद्या विषयावर मोठा निबंध घालावयाचा असल्यास त्याचे भाग पाडलेले असतात. मध्येच 'पुढें चालू' असें कधीं असत नाहीं. मागील खेस हा निबंध चुकीनें थोडासाच छापून गेला आहे. तर वाचकांनीं त्याबद्दल क्षमा करून हा भाग तो मजकूर बरोबर घेऊन वाचावा.

राजकीय विभाग ह्मणजे इलाखे, हेही मुलांस सांगितले पाहिजेत. आतां देशांतलीं प्रख्यात शहरे. वास्तविक मुलांना चांगलीं माहिती असलीं पाहिजे अशी भूगोलसंबंधीं गोष्ट हीच; व हिची माहिती मुलांना करून देणेंही फार सोपें आहे, तशीच ही माहिती मनोरंजकही आहे. हिंदुस्थानांत प्रख्यात शहरे पुष्कळ आहेत, परंतु त्यांतलीं प्रत्येक प्रांतांतलीं केवळ निवडक अशीं ध्यावीं; व तींही अशीं ध्यावीं कीं ज्यांचे संबंधानें थोडें तरी ध्यानांत ठेवण्यासारखें असें मुलांस कांहीं सांगतां येईल. या योगानें शहरे मुलांचे ध्यानांत चांगलीं राहातील. मुंबई हें सर्व हिंदुस्थानांत मोठें शहर आहे, कल्कत्ताही हिंदुस्थानची राजधानी आहे, पुणे ही पूर्वी पेशव्यांची राजधानी होती, सिमला, महाबळेश्वर, निलगिरी, दार्जिलिंग, अब्बा पहाड, माथेरान, हीं हवा खाण्याचीं ठिकाणे आहेत, काशी हें हिंदू लोकांचें यात्रेचें स्थान आहे, अमृतसर हें शिखांचें पवित्र शहर, अमुक शहरे अमुक्या व्यापाराचे जिनसांसाठीं प्रख्यात आहेत, अशा रीतीनें मुलांस एकेक शहराची माहिती सांगितली असतां ती

चांगलीच ध्यानांत राहिल. हिंदुस्थानांत जेवढीं संस्थानें आहेत, तेवढीं बहुतेक त्यांच्या मुख्य शहरांवरून चांगलीं ध्यानांत राहातील. नंतर त्यांतल्या प्रख्यात अशा कांहीं संस्थानांची थोडी-थोडी विशेष माहिती सांगितली, कीं सातव्या प्रकाराचें काम झालें. देशांतले निरनिराळे लोक व त्यांचे धर्म यांची थोडी थोडी माहिती मुळांना फार मनोरंजक वाटेल. व्यापाराचे व उत्पन्नाचे पदार्थ यांची माहितीही त्यांस मनोरम वाटेल. गहू, बाजरी, तांदूळ, जोंधळे, हरभरे वगैरे धान्ये, व कापस, ताग, अळशी, मीठ, वगैरे व्यापाराचे जिनस कोठें पिकतात, सुपारी, नारळ, निरनिराळ्या जातींचीं मुख्य मुख्य फळे कोठें होतात, हें मुळांना ध्यानांत ठेवण्यास मुळींच कठीण वाटणार नाही. तसेच आगगाडीचे रस्त्याचे निरनिराळे फांटे कोठून कसे गेले आहेत ही माहितीही कठीण नाही. यानंतर मुळांची योग्यता दिसून आल्यास त्यांना हिंदुस्थानचें हवापाणी व या देशांत पडणारे नियमित पाऊस यांबद्दलही थोडेसे सांगण्यास चिंता नाही. राज्यव्यवस्थेची माहितीही सामान्य तेवढी सांगावी. त्यांत विशेषतः कलेक्टर, मामलेदार, जज, मुनसफ वगैरे अधिकारी व त्यांचीं कामें, म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डें, शाळाखातें, पोष्टखातें, तारा-यंत्राचें खातें, वगैरे यांबद्दल मुळांना बरेचसे ठाऊक झालें ह्मणजे पुरे.

याप्रमाणें देशाचे भूगोलाची माहिती झाल्यावर देशाचे नकाशाची माहिती. एकंदर पृथ्वीचा आपला देश हा केवढा, कसा भाग आहे, हें मुळांना वास्तविक मागील यत्तेंतच ठाऊक झालें पाहिजे. त्या यत्तेंत ही माहिती सांगितली नसल्यास या यत्तेंत ती अवश्य सांगावी. भूगोलसंबंधी मुख्य व सोप्या गोष्टींच्या सर्व व्याख्या या इयत्तेंत मुळांना आल्या पाहिजेत; दिशा व उपदिशा समजल्या पाहिजेत; नकाशांतल्या उभ्या आडव्या रेषा, भूमध्यवृत्त, ध्रुव, पृथ्वीचा परीघ, व्यास, पृथ्वीच्या गती, इत्यादि प्रकारांची माहिती मुळांना या यत्तेंत असणें रास्त आहे. ही माहिती स्वभावतः मनोरंजक असून ती सांगणारास पाहिजे तेवढीच सांगतां बेणार आहे. एकेक गोष्ट ध्यानांत राहिल तशी सांगून कठीण भाग वाटतो असे दिसलें, कीं तितकेंच सांगणें बंद करावें.

ही जी भूगोलाची दुसरी इयत्ता, ही शिकगारी मुलें हंगजे आमच्या शाळांतलीं चौथ्या इयत्तेतलीं मुलें होत. या इयत्तेपर्यंत तिसरें वाचनाचें पुस्तक संपून चौथें चालू असतें. या दोन्हीं पुस्तकांत प्रसंगोपात अनेक देशांची, लोकांची व स्थळांची नावें आलीं आहेत. तीं नावें मुलांचे वाचनांत यावीं व त्यांची माहिती मुलांना नसावी हें वास्तविक गैर आहे. अमका प्राणी अमक्या देशांत असतो, अमुक झाड अमके ठिकाणीं होतें, असें धड्यांत सांगून, तो देश किंवा ठिकाण मुलांना जर माहित नाहीं, तर त्या माहितीचा काय उपयोग? कोलं सानें अमेरिका शोधून काढल्याचा धडा चौथ्या पुस्तकांत आहे. पण तो धडा समजण्यास पृथ्वीचा आकार, व विस्तार समुद्राचा विस्तार, पृथ्वीची खंडे, यांची माहिती अवश्य असली पाहिजे. तेव्हां तिसऱ्या व चौथ्या पुस्तकांत आलेलीं जीं अशाप्रकारचीं स्थळे वगैरे व भूगोलसंबंधी इतर प्रकार असतील, ते मुलांस ठाऊक झाल्याखेरीज मुलांचें चौथ्या इयत्तेचें भूगोल-ज्ञान पूर्ण झाल असें कधींही मानतां येणार नाहीं. आतां ही माहिती त्या इयत्तेतील भाषाविषयाचा भाग समजावा, किंवा भूगोल विषयाचा भाग समजावा, हें व्यवस्था ठरविणारांच्या मज्जीवर आहे. परंतु यासंबंधानें विद्यार्थ्यांमध्ये गैरमाहितपणा नसावा, एवढेंच मुख्यतः यें सांगायलाचें आहे; व होईल तितकें करून ही माहिती तो तो धडा शिकवीत असतांनाच सांगितली पाहिजे.

वर जे माहितीचे प्रकार सांगितले त्यांतलें बरेच प्रत्यक्ष भूगोलामध्ये न घालितां वाचनाचे पुस्तकामध्ये घालितां येतील. सध्याचे वाचनाचे पुस्तकांत असले प्रकार फारसे नाहींत. वाचनाचे पुस्तकांमध्ये हे विषय जसे विस्तृत रीतीनें व समजूत घालून मनोरंजक रीतीनें लिहितां येतील, तसे कांहीं भूगोलाचे पुस्तकांत लिहितां यावयाचे नाहींत. क्रमिक पुस्तकांची सुधारणा करण्याचे विचारासाठीं लौकरच एक कमेटी बसणार आहे, ती या गोष्टींकडे लक्ष देईल तर फार चांगलें होईल. मात्र वाचन-पुस्तकांत जे असले धडे लिहावयाचे, ते काळजीपूर्वक लिहिले पाहिजेत. सध्याचे चौथे पुस्तकांत 'नकाशा' हंगून एक धडा आहे,

सशा प्रकारचे उपयोगी नाहीत. हा धडा मुलांना नकाशाची माहिती करून देण्याचे उद्देशाने लिहिला आहे हे उघड आहे. परंतु हा इतका निष्काळजीपणाने लिहिता आहे, की वा पुस्तकांत तो इतके दिवस असतां व या पुस्तकाच्या इतक्या आवृत्ती निघाल्या असतां व प्रत्येक आवृत्ति विद्वान् तपासनिसांच्या नजरेंतून गेली असतां असला गैदी धडा पुस्तकांत कसा राहून गेला, याचे मोठे आश्चर्य वाटते ! आमच्या ट्रेनिंगकालेजांत क्रमिक पुस्तकांतील प्रत्येक धड्याचे चर्चापूर्वक शिक्षण होत असे. तेथेही शिक्षक व शिष्य यांचे या धड्याकडे अजून कसे लक्ष गेले नाही ते नकळे. हा धडा कांहीं मोठा नाही; त्याच्या केवळ बत्तीस ओळी असून त्यांत सारी वीस वाक्ये आहेत. पण त्यांतले प्रत्येक वाक्य चमत्कारिक आहे. कित्येक वाक्ये चुकीची, कित्येक असंबद्ध, व कित्येकांवरून अर्थबोध नीट होत नाही. आतां आज ओघास आल्यासारखे या धड्याचे पूर्ण परीक्षण करूनच हा लेख पुरा करूं, हणजे बरे.

या सर्व धड्यांतला मुख्य दोष हा आहे, की यांत सांगावयाच्या गोष्टी बऱ्याच असून व त्या समजावयास कठीण असतां सर्व धडा बत्तीस ओळींत संपविला आहे. कोणी म्हणेल की यांतल्या कठीण गोष्टी शिक्षक समजून सांगेल. परंतु धडा लिहिण्याचा उद्देश असा असतो की तो वाचणाराला त्यांत सांगितलेले सर्व कळावे. शिक्षकाची मदत जी सांगावयाची ती एकाद दुसरा शब्द न समजला तर त्यासाठी किंवा कांहीं विशेष माहितीकरितां सांगावयाची. या धड्याची गोष्ट तर अशी आहे की मूळचा धडा सव्वा पृष्ठ आणि त्याची समजूत घालण्यास लागतील पंचवीस पृष्ठे ! खरोखरी पाहिले तर हा धडा नीट समजण्यासाठी ज्या गोष्टी सांगाव्या लागतील, त्या पंचवीस पृष्ठांतही सांगून होतील की नाही याची शंकाच वाटते ! आणखी दुसरी गोष्ट अशी आहे, की या धड्यांतल्या पुष्कळ गोष्टी पूर्वी वाचनांत अथवा भूगोलांत मुलांस मुळीच आलेल्या नाहीत. पृथ्वी, तिचा गोल, गोलार्ध, नकाशावर काढलेल्या रेखा, मध्यरेखा, पृथ्वीचा मध्य, रात्रीचे मान, उत्तर व दक्षिण ध्रुव, अक्षांश, रेखांश वगैरे गोष्टी मुलांना याचे पूर्वी कांहींच माहित

नसतात; असें असून या सर्व त्यांत आल्या आहेत. हा धंडा नकाशा म्हणजे काय, हें शिकविण्यासाठीं दिला असून त्यांत फक्त नकाशावरील कांहीं रेषांची व पृथ्वीच्या कांहीं भागांचीं नांवे, एवढेंच मात्र काय तें आहे.

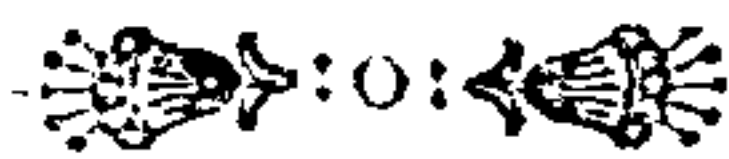
आतां या धड्यांतलीं कित्येक वाक्ये व त्यांचा अर्थ याविषयीं विचार करूं. पहिलेंच वाक्य असें आहे:—‘ नकाशा म्हटला म्हणजे सगळ्या पृथ्वीचें किंवा पृथ्वीवरील एकाद्या देशाचें चित्र होय. ’ हें वाक्य लिहिणारास ‘ चित्र ’ व ‘ आकृति ’ यांतला भेद कळण नाहीं. चित्र वरेंच प्रत्यक्ष असतें, किंवा पदार्थ जसा दिसतो तसा काढण्याचा यांत यत्न असतो. नकाशांत पर्वत, नदी, शहर, वगैरे यांचें ‘ चित्र ’ नसतें; त्या गोष्टींचा त्यांत केवळ खुणांनीं निर्देश केलेला असतो. तेव्हां नकाशा म्हणजे ‘ चित्र ’ नसून ‘ आकृति ’ असते, असें म्हटलें पाहिजे. तेव्हां येथें ‘ चित्र ’ हा शब्द मुळींच उपयोगीं नाहीं पुढील वाक्यांत नकाशाचीं आंगें सांगितलीं आहेत. पण पहिल्यानें नकाशा पुढें धरावयाचा कसा, हें मुळींच सांगितलें नाहीं. पाश्चिमात्य देशांत नकाशा काढावयास उत्तरेकडून आरंभ करून, तीं बाजू वर करितात. आमचे इकडली जुनी तऱ्हा पाहिली तर पूर्व वर असते. अने जुने नकाशे आमचे इकडे अजूनही दृष्टीस पडतात. तेव्हां हा नकाशाच्या दिशांचा भेद स्पष्टपणें सांगायचा पाहिजे होता. पुढें धडा लिहिणारा म्हणतो, “ सगळ्या पृथ्वीचा नकाशा म्हटला म्हणजे गोलाचीं दोन अर्धे म्हणजे दोन बाजू असतात. ” हें वाक्य समजणें व समजून देणें फार कठीण आहे. प्रथमतः गोल म्हणजे काय, सग त्याचीं अर्धे कशीं, गोल म्हणजे वाटेळा गोळा असतो, त्याचें चित्र सपाट कागदावर काढतां आलें कसें, वगैरे शंभडे प्रकार सांगितले पाहिजेत, तेव्हां हें सूत्र कळणार. यांत पुनः बाजू म्हणून म्हटलें आहे, तर चेंडूसारख्या वाटेळ्या पदार्थाला ‘ बाजू ’ कशा असावयाच्या ? पुढें मध्यरेषा म्हणजे काय हें दोन वाक्यांत सांगण्याचा यत्न केला आहे तो किती कोतेपणाचा आहे, हें तीं वाक्ये वाचतांच लक्षांत येण्यासारखें आहे, म्हणून अधिक चर्चा करित नाहीं. त्याचे पुढें एक वाक्य आहे, तें

असें;—“त्या रेषेवर जे देश आहेत, त्यांत रात्रीचें आणि दिवसाचें मान सर्वदां सारखें असतें.” अगोदर नकाशाचे धड्यांत या माहितीची जरूरी नाही. शिवाय विषुववृत्तावर दिवस-रात्र सारखीच असतात, हें समजण्यास दिवस-रात्र म्हणजे काय, तीं कशानें होतात, त्याचें एकंदर मान किती तासाचें, तें तेवढेंच कां असतें, त्या दोहोंपैकीं एक मोठें व एक लहान अशीं केव्हां, कोठें व कां होतात, विषुववृत्तावर तीं दोन्ही सारखीं कां, वगैरे शेंकडों गोष्टींची माहिती हें वाक्य समजण्यास झाली पाहिजे, व ती होण्यास या एका धड्यासारखे दहा धडेही पुरणार नाहीत. या वाक्याचे पुढील वाक्य तर फारच विलक्षण आहे. तें वाचून वास्तविक हसूंच कोसळलें पाहिजे व लिहिणाराचे अज्ञानावद्दल वाचकांस कीं व आली पाहिजे; परंतु आम्हीं कित्येक वर्षे तें वाक्य अंध परंपरेनें कसें मान्य करीत आलों, याचाच चमत्कार वाटतो. धडा लिहिणारा म्हणतो, “पृथ्वीच्या उत्तरेकडील जें टोंक त्यास उत्तरध्रुव म्हणतात, आणि दक्षिणेकडील जें टोंक त्यास दक्षिणध्रुव म्हणतात” ! वाचकहो, गोलाकार गरगरित चेंडूसारखी जी पृथ्वी, तिला टोंकें असतात वरें ! हें ज्ञान किंवा अज्ञान अपूर्व नव्हे काय ! या पुढें एकेका वाक्यांत अक्षांश-रेखांश सांगून दिले आहेत; व लेखकार म्हणतो कीं, इंग्लिश लोक ग्रिनिच शहरावरून जाणारी रेषा, व हिंदुलोक उज्जनी-वरून जाणारी रेषा मुख्य मानतात. परंतु अक्षांश रेखांश या रेषा काय, आहेत त्या कां मानतात, या रेषांपैकीं एका रेषेसच मुख्य मानणें म्हणजे काय, इंग्रज व हिंदुलोक याच शहरांवरून जाणाऱ्या रेषांस मुख्य कां मानितात, यांतलें कांहींच सांगितलेलें नाही. या दोन्ही प्रकारच्या रेषांवरून स्थळांचें अंतर समजतें असें ह्मटलें आहे. पण अंतर म्हणजे काय आणि तें कसें समजतें हें समजण्यास नको काय ? या धड्याचें शेवटचें वाक्य असें आहे; “पृथ्वीच्या नकाशाकडे पाहिलें तर उत्तरेच्या बाजूस जर्मन फार आहे, आणि दक्षिणेच्या बाजूस पाणी फार आहे असें दिसतें.” हें वाक्य अगोदर नकाशाच्या धड्यांत कां लिहिलें तें लेखकारासच टाऊक. त्यांत आणखी या वाक्याचा अर्थ काय ? उत्तरेस

आणि दक्षिणेस म्हटलें आहे खरें, पण कशाचे दक्षिणेस आणि कशाचे उत्तरेस? आणि ही माहिती सांगून फायदा काय? याचप्रमाणें आणखी “अमेरिका खंड हें लांबट असून, बैलावर टाकावयाच्या गोणीप्रमाणें दिसतें,” “आफ्रिकेच्या बहुतेक चारी बाजूस पाणी आहे,” युरोपांतील इटाली देश हा माणसाच्या तंगडासारखा दिसतो,” “इंग्रजांच्या ताब्यांतल्या प्रांतास नकाशांत लाल रंग दिलेला असतो,” इ. इ. अशा आणखी कित्येक गोष्टी कां नाहीं सांगितल्या? या गोष्टी सांगण्यांत मुलांना ध्यानांत धरण्यास सोपी अशी थोडी उपयुक्त माहिती तरी मिळाली असती! असा. याप्रमाणें हा चमत्कारिक धडा आहे. हा मुळारंभीं पुस्तकांत कसा शिरला याचा फारसा चमत्कार वाटत नाहीं. कारण या पुस्तकांबद्दलचा—किंबहुना एकेका पुस्तका-या एकेका आवृत्तीचा देखील—एक गृहस्थ जबाबदार आहे असें मुळींच नसतें. चमत्काराची गोष्ट ही आहे, कीं इतके शिकणारे, शिकविणारे, वाचणारे, परीक्षा घेणारे आणि पुस्तक छापत असतां तपासणारे यांचे नजरेस याचा गचाळपणा अद्याप कसा आला नाहीं? आतां पुढल्या आवृत्तींत तरी हा धडा नीटपणें सुधारून घातला जाईल तर बरें.

याप्रमाणें या खेपेस भूगोलविद्येची दुसरी इयत्ता सांगितली, आतां पुढील खेपेस या विषयाच्या तिसऱ्या इयत्तेविषयीं पाहूं.

मोरोपंताची केकावली.

महाराष्ट्र-कविकुल-शिरोमणी मोरोपंत यांचें केकावलि म्हणून जें प्रख्यात काव्य आहे, तें प्रत्येक मराठी भाषा जाणणारास पूर्णपणें माहित आहे. त्याची कोणास नव्यानें ओळख करून द्यावयास पाहिजे आहे, असें नाहीं. मराठी कविता म्हणजे पुष्कळ लोक मार्मिक दृष्टीनें वाचतात असें जरी नाहीं, तरी हें काव्य लोकप्रिय झालें आहे. ह्या काव्याचे

सारे १२२ श्लोक आहेत; तथापि यांत कवीची पूर्ण करामत दिसून येते. या काव्याचा एक नियमित विषय नसल्यामुळे त्यांत कवि-मयूर-रास मनसोक्त भराच्या मारण्यास सांपडल्या आहेत. मोरोपंताचे आराध्य दैवत जे विष्णु त्याचे गुणानुवाद कवीने यांत तऱ्हेतऱ्हेने वर्णिले आहेत, व आपल्या आराध्य दैवतेच्या अवतारलीला या लहानशा पद्य-मालिकेत ठिकठिकाणी मोठ्या बहारीने गुंफून दिल्या आहेत. कवि मोरोपंत याची कविता इतर सर्व महाराष्ट्र कवीपेक्षां पुष्कळ जास्त उपलब्ध आहे. परंतु ती जरी उपलब्ध नसती व केवळ हेंच काव्य जरी असते, तरी तेवढ्यावरूनही या कवीची कांति मराठी भाषा बोलणारे लोकांत अखंड राहिली असती, एवढे हें काव्य सुंदर आहे.

मोरोपंताच्या केकावलीस मुद्रण संस्कार घडण्यापूर्वी तींतील श्लोक निरंतर हरदास लोकांच्या पाठांत अमत. पुढे छापखाने झाल्यावर अनेकांनीं नुस्ती केकावलि छापलेली आहे. कै० परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं माजी सर्वसंग्रहांत प्रथमतः पंतांच्या इतर काव्यांबरोबर हें काव्य सुसंस्कृत केलें, व त्याचा कठीणपणा जाणून 'केकादर्श' नांवाची एक निराळी सटीक आवृत्ति ही प्रसिद्ध केली. या आवृत्तींत केकावलीच्या प्रत्येक श्लोकाचा अर्थ अगदीं उघड व बालबोध केला आहे. त्यानंतर कै० दादोबा पांडुरंग यांनीं केकावलीवर 'यशोदा पांडुरंगी' नांवाची फारच विस्तृत टीका लिहिली आहे. ही टीका ह्या प्रख्यात ग्रंथकाराच्या बहुश्रुतपणास पूर्णपणे शोभण्यासारखी असून, तिच्या मूळें पंतांच्या केकावलींत कठीण असे काहीं उरलेच नाही. दादोबा हे पंतांच्या कवितेचे निरस्तव भक्त असून मराठी कवितेचे सहृदय वाचक होते. यामुळे त्यांनीं केकावलींत पंताची प्रतिभा सर्वत्र उज्वलित करण्याचा सक्त प्रयत्न केला आहे व तो पूर्णपणे साधला आहे. केकेतील शब्दार्थ, व्याकरणविशेष, ऐतिहासिक व पौराणिक संबंध, अलंकार वगैरे कोणती ही गोष्ट दादोबांनीं स्पष्ट केल्याखेरीज ठेविलेली नाही. एकंदरीत त्यांची टीका फारच विस्तृत व प्रसंगविशेषा कंटाळवाणी ही झाली आहे. अनेक ठिकाणी अर्थाच्या व इतर गोष्टींच्या संबंधानें पुष्कळांचा दादोबाशी मत

भेद होईल; परंतु त्यांच्या टीकेच्या उत्कृष्टपणाबद्दल कधीही दोन मते आढळणार नाहीत.

याप्रमाणे वास्तविक पाहिले तर केकावली वाचणारे व तिचा अभ्यास करणारे यांना केकावली चांगली समजण्यास एकाद्या नवीन पुस्तकाची जरूर होती असे नाही. परंतु उत्तम काव्य म्हटले की त्याचेच निरनिराळ्या नव्या नव्या टीका लिहाव्या व त्याच्या आवृत्ती काढाव्या, अशी चाल सर्वत्रच आहे. शिवाय काव्यसंग्रह या मराठी कवितेच्या मासिक पुस्तकांमध्ये पंताच्या एकंदर कवितेबरोबर केकावलीवर टीका यावयाचीच होती. ही टीका कै० वामनसर्व ओक यांच्या टीकांच्या पद्धतीप्रमाणे अगदी भरपूर आहे. ही वास्तविक रा. श्रीधर विष्णू परांजपे वी. ए. यांनी लिहिली असून कै० ओक यांच्या रसज्ञ व मार्मिक दृष्टीखालून गेठी आहे. आमच्या वाचकांना काव्यसंग्रह मासिक पुस्तकाची व त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी काव्यांची अथवा त्यांवर येणाऱ्या टिपादिकांची आज आम्हांस कांहीं नव्याने साहिती करून द्यावयाची नाही. काव्यसंग्रह व काव्यसंग्रहात यांचा उल्लेख शालापत्रकांत अनेकवार आला आहे. गेल्या वर्षी रा० ओक यांना निवृण काळाने आमच्यांतून ओढून नेल्यावर काव्यसंग्रहाचे होणार कसे ही मोठीच काळजी उत्पन्न झाली होती. परंतु सुदैवेकरून संग्रहास उत्तम विद्वान् गृहस्थांचा पुनः आश्रय मिळून आतां ते काम असेच पुढे सुयलित चालणार आहे, व यामुळे सर्व महाराष्ट्र भाषेच्या भक्तांस समाधान वाटण्याखेरीज राहणार नाही. परमेश्वराजबळ आपले निरंतर एवढेच मागणे अमात्रे, कीं हे काम यापुढे ज्यांनी आपले आंगावर घेतले आहे, त्यांचे हातून ते कै० ओक यांच्या उत्तम कित्याप्रमाणे शेवटपर्यंत निर्विघ्नपणे तडीस लावावे. पंताच्या केकावलीच्या संवर्णनेही आमच्या वाचकांस कांहीं जास्त सांगावयाचे आहे, असे नाही. परंतु आमचे पुढे ही काव्यसंग्रहांतल्या केकावलीची नवीन आवृत्ति पडली आहे, तिची वाचकांस थोडी ओळख करून द्यावी, एवढाच आजच्या लेखाचा उल्लेख आहे.

ह्या आवृत्तीमध्ये प्रत्येक श्लोकावर सुबोध टीका करून अन्वय, अर्थ, समास, व्याकरणसंबंधी कठीण स्थळे यांचे स्पष्टीकरण केले आहे. केकावलीमध्ये जेवढे अलंकार आले आहेत, ते लक्षणांसह उत्तम रीतीने सांगितले आहेत. तसेच जेथे जेथे ऐतिहासिक व पौराणिक कथानबंध आले, तेथे ते पूर्णपणे स्पष्ट केले आहेत. काव्यसंग्रहांतील केकावलीच नव्हे, परंतु दुसरे कोणचेही प्रकरण घेऊन वाचू लागले असतां रासिक जन तर तल्लीन होतातच, परंतु जो अरसिक आहे, आणि ज्यास कविता वाचण्याचा कंटाळा आहे, त्यास कवितेची नवीनच गोडी लागते. हा वेवळ टांकेच्या उत्तमपणाचा गुण होय. रस उत्तम खरे, तें आपल्या तेजानें डोळे दिपवीलच; परंतु तें पुढें आणून ठेवणारा व त्याची शोभा दाखविणारा कोणी तरी लागतो. पंताची एवढी मनोरम कविता, पण ती पुढें आणण्यास रामजोशी कारण झाले. एका संस्कृत कवीनें ह्मटले आहे, कीं श्रीराम, श्रुद्धिष्ण व धर्मराज यांचीं चरित्रें इतकीं मनोरम, पण तीं जगापुढें आणण्याचें यश वाल्मीकी व व्यास यांसच दिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें रसभरित मराठी कविता आमच्या लोकापुढें ठेवून तिच्या गोडीचा आस्वाद त्यांजकडून घेवविण्याचें श्रेय कै० ओक यांसच आहे! असो; अशा रीतीनें सांप्रतची टीका सर्वतोपरी बालबोध, रसभरित व माहितीनें परिपूर्ण अशी आहे. कै० दादोबा यांची टीका एवढी विस्तृत आहे, तींत अर्थ इतका स्पष्ट केला आहे, पण तींत उगाच पाल्हाळ फार आहे. तींत बहुश्रुतपणा फार आहे परंतु मार्मिकपणा, चटकदार भाषा व जुवीदार स्पष्टीकरण यांचे योगानें मनास जो आल्हाद व्हावयाचा, तो दादोबांचे टीकेवरून होत नसून प्रस्तुत टीकेनें होतो. प्रस्तुत टीकेतही बरेच ठिकाणीं पाल्हाळ आहे, परंतु तो उपयुक्त मजकुराचाच आहे. तो पाल्हाळिक मजकूर नसता तरी चालतें असें केव्हां वाटतें, पण घातला आहे म्हणून त्याचा कंटाळा येत नाही.

या आवृत्तीत प्रथमारंभी पंताचें अल्प चरित्र दिलें आहे. वस्तुतः यांत चरित्राचा भाग थोडाच आहे, तेव्हां त्यास चरित्र

म्हणण्यापेक्षां साधारणतः पंताच्या • एकंदर कवितेचें वें विशेषतः
 • केकावलीचें सटीक परीक्षण आहे, असें लटलें तरी चालेल. आमच्या
 कडील प्रसिद्ध पुरुषांचे • जीवनवृत्तांत लोकांना तितपतच माहित अस-
 तात. पुष्कळ गोष्टींवर केवळ तर्कच बांधित बसावें लागतें. त्यांतलाच
 प्रकार यांत आहे. खुद्द टीकाकारांनींही जीवनवृत्तांताविषयीं विशेषसा
 शोध केलेला दिसत नाही. उदाहरणार्थ, पंतांच्या संबंधानें अशी एक
 आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं, शेवटचे बाजिराव यांचें पंतांविषयीं
 चांगलें मत नव्हतें. ते त्यांच्या आर्या कीर्तनांत म्हणूं देत नसत. याचें
 कारण असें सांगतात कीं, पंतांस बाजिरावानें आपल्या आश्रयास आमं-
 तिलें; परंतु पंतांनीं राव बाजीचे गुणगण मनांत आणून 'नाहीं' असें
 साफ निस्पृहतेचें उत्तर दिलें. यामुळें राव बाजी त्यांचेवर रागावले.
 आमचे टीकाकार हेच लोकापवादाचें कारण खरें मानून चालले आहेत.
 परंतु टीकाकारांचेच लेखाप्रमाणें पंत जर इ. स. १७९४ त निवर्तले
 व राव बाजी जर इ. स. १७९६ त गादीवर आले—त्यान्ने पूर्वी ते जर
 नानाफडनविसांचे सक्त कैदेत होते,—तर बाजीनें पंतांस बोलाविलें
 हें झालें कधीं ? तेव्हां ही गोष्ट केवळ काल्पनिक दिसते. आतां राव
 बाजीला पंतांचें कवन आवडत नव्हतें हें खरें असेल. परंतु त्याला इतर
 कारणें सांगतां येतील. पंत हे बारामतीकरांचे आश्रित. बारामतीकरांकडे
 राव बाजीची बहीण दिली होती, ती, व खुद्द बारामतीकर, हे बाजिरावाचे
 व त्याच्या वडिलांचे कट्टे वैरी. हे कारभारी मंडळीचे पक्षाचे. तेव्हां बाराम-
 तीकरांच्या आश्रिताचें कवन राव बाजींस अप्रिय असावें यांत नवल नाहीं.
 दुसरें कारण असें दिसतें कीं पंतांची कविता स्वभावतःच मार्मिक अ-
 न्योक्तियुक्त, खोंचदार, व खुत्रीदार; तिचा आश्रय करून आनंदफंदी,
 रामजोशी व त्यावेळचे इतर हरदास राव बाजीच्या बालकळ कारकीर्दी-
 वर हल्ले करीत व त्याचे तोंडांत शेंण घालण्याचा यत्न करीत. यामुळें
 त्यांनीं पंतांच्या आर्येस आपल्या पुढें होणाऱ्या कीर्तनांत फांटा देण्याचा
 हुकूम फर्माविला असेल यांत नवल नाहीं.

पंतांच्या चरित्रानंतर केकाकावलीची लहानशी प्रस्तावना व शेवटीं

अलंकारांची सूची आहे. ही दोन्ही प्रकरणे फार मनोरंजक व उपयुक्त आहेत. प्रस्तावनेत केकावलीची थोडक्यांत सर्व माहिती दिली आहे. व्यावरून असें दिसून येईल, पंताच्या एकरंजर कवितेंत जे गुण आहेत, ते नुस्त्या एकट्या केलावलींत भरपूर आहेत. इतकेंच नव्हे, तर उत्तम कवितेंत जे गुण असावयास पाहिजेत, ते पंताच्या या काव्यांत ओतप्रोत भरलेले आहेत. केकावलींत मुख्य रस भक्तिरस, हा या अपूर्वमेवंप्रान्तून जसा काय थवथवत आहे. केकावलींतला भक्तिरस कदाचित् आपल्यांतल्या कित्येक मंडळीच्या धर्मविचारांशीं जुळण्यासारखा नाही. कारण आमच्या जुन्या महाराष्ट्र कवींची भक्तीची शिस्त निराळी व आमची निराळी. त्या साधुसंतांना देव म्हणजे पुत्रवत्सल पित्र्याप्रमाणें त्यांच्याशीं त्यांनीं हवातसा लडिवाळपणा करावा. विदुराचे घरीं कण्या खाऊन मिटक्या मारणारा, ऋषींचे लत्ताप्रहार सोसणारा, धर्मगृहीं उष्टीं काढणारा, द्रौपदी-जवळ हातास बांधण्यासाठीं चिंधी मागणारा, अर्जुनाचा गाडीवान, एकनाथाचा शागीर्द, जनावार्डिस दळं लागणारा, दामार्जापंताचा टाणगा, असल्या देवास पंतानें 'कां लाजशी' म्हटलें, किंवा ह्याचीं उणीं काढून त्यास चिढविलें, अथवा त्याचे दोष ह्याचे पदरांत घातले, ह्मणून ह्याबद्दल आपणास चमत्कारिक वाटण्याचें कारण नाही. त्या वेळची पंतांसारख्यांची दृष्टी निराळी व आजची आपली सुधारलेली दृष्टी निराळी. "सदाशिराव भाऊ पानपतास जे एवढें पेंचात पडले तें केवढे मूर्ख, त्यांनीं नानासाहेवास तार पाठवून स्पेशल ट्रेनीनें मराठे सैन्य व भरपूर खजिना कां मागविला नाही?" असें जर आज कोणी शाहाणा इतिहासपट्टु म्हणं लागला, तर तें जितकें मूर्खपणाचें, तितकेंच पंतादि जुन्या कवींस त्यांच्या भक्तिविव-यक सवजुतीबद्दल दोष देणें हें मूर्खपणाचेंच होईल. असो; पंताच्या या काव्यासारखे भक्तिरसमय प्रेनळ चुटके मराठींत थोडे आहेत. या काव्यांत अलंकार फारच आहेत. सर्व काव्यांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे ४९ अलंकार असून कित्येक अलंकार आठ आठ दहा दहा वेळाही आले आहेत. नुस्ता श्लेषालंकार पंचवीस वेळा आला आहे. तेव्हां मराठी

अलंकारांचा अभ्यास एकव्या केकावलीवरून पूर्णपणे करितां येईल. कवितेंत बोधपर सुभाषितें व नीहितत्वे, गुंफून देण्याची महाकवींची चाल असते. असलीं सुभाषितें केकावलींत वारा पंधरा ठिकाणीं आलीं आहेत. मोरोपंतास असलीं सुभाषितें कवितेंत गुंफविण्याची फारच हौस होती. कै० ओक यांना हीं सुभाषितें निवडण्याचा छंद असे. तशीं शें-दोनशें सुभाषितें निवडून त्यांनीं आमचेकडे पाठविलीं होती व ते आणखी पाठविणार होते. तीं आमचेजवळ असून शालापत्रकांत थोडीं थोडीं घालण्याचा आमचा इरादा आहे. केकावलीचा आणखी मुख्य गुण भाषाप्रौढी व अर्थप्रौढी. प्रौढ संस्कृत शब्द व समास यांचे योगानें पंत आपल्या कवितेस डौलदार करित असत. तसेंच प्रसंग-विशेषीं पंत फारशी, आरवी व हिंदुस्थानी शब्द घालून कवितेस भारदस्तपणा आणीत. केकावलींत संस्कृत शब्द व समास तर जागोजाग आहेत, पण शिवाय परक्या भाषेंतले अक्रा शब्द आहेत. तही पुनः उगाच असे तसे घातले नसून योग्यस्थळीं खुबोदार रीतीनें ठेवून दिले आहेत, यामुळे तें शोभत आहेत. कवितेस भारदस्तपणा आणण्याची ही रीत इंग्रजी कवींनाही मान्य आहे प्रसिद्ध इंग्लिश टीकाकार मेकाले यानें म्हटलें आहे, कीं कवितेची भाषा प्रौढ दिसण्यासाठीं तींत जुने व परकी भाषेंतले शब्द मुद्दाम घालवे, व कवितेची रचना मुद्दामच कठीण करावी. आणखी दुसरा गुण खूबीदार शब्दयोजना. प्रसंगानु-रूप शब्द ठेवून देण्याची पंताची हातोटीच अगोदर विलक्षण होती. त्यांत या केकावलींत आल बुद्धिसर्वस्व ओतण्याचा पंतांचा संकेतच जसा काय होता, मग ते कां कवीं करितीळ? प्रेमळभक्त आपल्या आराध्य देवतेस आपली उत्तम करामत अर्पण करितो, त्याप्रमाणें पंतांनीं आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्चून केले हें काव्य प्रभूवरणीं वाहिलें आहे. या काव्याच्या वाचनानें ऐतिहासिक व पौराणिक प्रसंग वारंवार शेकडों सुचतात, व यामुळे या काव्यांत सूचकपणा हा गुण उत्तम आहे या काव्यांत अनेक पौराणिक कथांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबन्ध आला आहे. तो गीठ कळव्याखेरीज काव्याचें स्वारस्य वाचणारास कळणार नाही.

या काव्यांत भक्तिरस प्रधान आहे, असें मागे सांगितलेंच आहे. आमच्या साधुजनांच्या परिपाठाप्रमाणें परमेश्वराचे किंवा आराध्यदेवतेचे वत्सलता, पतितपावनता, भक्तजनप्रेम, दुष्टशासन, इत्यादिगुणांचें या काव्यांत ठिकठिकाणीं उत्कृष्ट वर्णन आहे. या संबधानें एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं ह्या काव्यांतल सर्व कथासंबंध केवळ पौराणिक आहेत. पंतांच्या इतर काव्यांत जसा क्वचित् अर्वाचीन कथांशीं संबंध असतो, तसा या काव्यांत कोटेंही नाही. यावरून हे काव्य सर्व पंथांच्या व सर्व साधुजनांच्या अनुयायांस मान्य व्हावें असें मुद्दाम वनविण्याचा पंतांचा उद्देश दिसतो. याप्रमाणें पंतांचें हें काव्य परमेश्वर-भक्तिमय किंवा स्तोत्रासारखें आहे. त्यांत एकदा लाडका मुलगा जसा बापाशीं अत्यंत लडिवाळपणा करितो. तसा यांत केला असून, तो दोषमय तर मानितां येत नाहीच, पण पंतांच्या काळाचे मानानें तो उत्तम साधला आहे, असेंच म्हटलें आहे. टीकाकारांनीं प्रस्तावनेंत केकेतली उत्कृष्टस्थळें दाखविलीं आहेत. तीं पाहून मराठी कवितेची गोडी बाळगणारांनीं त्यांत तल्लीन होऊन खऱ्या मराठी कवित्वाचा आस्वाद घ्यावा.

काव्यसंग्रहकारांची ही केकेवरील टीका उत्तम आहे. कित्येक ठिकाणीं अर्थसंबंधानें मतभेद होण्याचा संभव आहे. परंतु असलीं स्थळें बहुतेक क्षुल्लक आहेत. दादोबांप्रमाणें किंवा कित्येक हरदास मंडळींप्रमाणें उगाच वेदान्तपर किंवा दोन दोन चार चार अर्थ करण्याचा क्लिष्ट यत्न केला नाही. तसेंच साधारण वाचकासही प्रत्येक ओळ—प्रत्येक शब्द, प्रत्येक कथासंबंध—समजेल असा स्पष्टीकरण करण्याचा यत्न यांत केला आहे व तो पूर्णपणें साधला आहे. हें एकच काव्य वाचूनही मराठी कवितेवदलची वाचकाची अनावड असली तर ती साफ निघून जाईल, इतकी मूळच्या काव्याचीच योग्यता आहे, मग त्यावर असली बालबोध टीका असल्यावर बोलावयासच नको ! तेव्हां केकावलीच्या या उत्कृष्ट आवृत्तीचा सर्वांनीं अवश्य संग्रह करावा व केकावली वाचून मराठी कविता वाचण्याची गोडी लावून घ्यावी, आणि हें एक मनोरंजनाचें नवें साधन जोडून, स्वार्थ व परमार्थ दोन्ही साधावे, अशी सूचना करून रजा घेतों !

पुस्तकांवर अभिप्राय.

१. विश्वचमत्कार—हे पुस्तक प्रसिद्ध वक्ते व ग्रंथकार रा० केशव आमन पेठे यांनीं एका इंग्रजी ग्रंथाच्या नमुन्यावर तयार केले आहे. यांत सूर्य, चंद्र, तारे, प्रकाश आणि वातावरण इतक्या गोष्टींची माहिती थोडक्यांत सुलभ भाषेत मनोरंजक रीतीने दिली आहे. सूर्य, चंद्र, तारे यांची स्थिति काय आहे, त्यांचे योगाने जगांत काय कायें होतात, व त्यांचेपासून आपण काय बोध घ्यावा, हे यांत चांगले रीतीने सांगितले आहे. तसेच प्रकाश काय आहे, तो कसा मिळतो, त्यापासून लाभ कोणचे, वातावरणाचे घटकावयव काय, या दोन्हीपासून आपणास लाभ काय होतात व त्यांपासून आपण काय शिकावे हे शेवटच्या दोन भागांत सांगितले आहे. हे पुस्तक फारसे इंग्रजी न शिकलेले लोक, स्त्रिया व लहान मुलगे-मुली यांना या विश्वचमत्कारांची थोडक्यांत सुंदर रीतीने माहिती होण्यास फार उपयोगी पडेल. पुस्तकाची भाषा सरळ, सुलभ व मनोरंजक आहे. हे पुस्तक लहान मुलांचे शाळेत त्यांना उपयुक्त गोष्टींची माहिती होण्यासाठी वाचनपुस्तक म्हणून नेमण्यास योग्य आहे. आमचे तरुण विद्यार्थी व स्त्रिया यांना वाचावयास येऊं लागतांच तीं नानाप्रकारचीं वेडींवांकडीं व नादान पुस्तके घेऊन वाचतात. त्यापासून त्यांस यांकिंचित् फायदा नसून त्यांचे मनांत वेडे विचार मात्र भरतात. तेव्हां त्यांचे हातीं हे किंवा असलीं पुस्तके दिल्याने वाईट पुस्तके वाचण्यापासून होणारे दुष्परिणाम टळून शिवाय माहिती, बोध व मनोरंजन याचा लाभ त्यांस अनायासे होईल. “ परमेश्वराचे अगाध चरित्र व सर्वतोवंध कृति हीं येथे पदोपदीं भरपूर वर्णिलेलीं असल्यामुळे त्या पुस्तकापासून ईश्वरप्रेम, धर्मप्रेम व विद्याविभूषित विनय हे तीनही गुण मनांवर चांगले ठसतात. ” असे जे या पुस्तकाचे संबंधाने प्रो० जिनसीवाले यांनीं म्हटले आहे, ते ह्या व अशा प्रकारच्या पुस्तकांचे संबंधाने अक्षरशः खरे आहे. असलीं पुस्तके आमच्या

भाषेत आणखी झालीं पाहिजेत. विश्वचमत्कारांमध्ये या पुस्तकांत वणिलेले एवढेंच चमत्कार येतूत असें नाहीं. ज्योतिष, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, प्रकाशशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रांतलें शेकडों ' विश्वचमत्कार ' वर्णन करण्यासारखे आहेत. तेव्हां अशांतले आणखी कांहीं चमत्कार घेऊन असलीं पांच चार पुस्तकें तरी रा० पेंठे लिहितील तर फार चांगलें होईल. परंतु ही गोष्ट लोकाश्रयानर अवलंबून आहे. सध्या निरर्थक ' संगीत ' व भिकार नाटकें व कादंबऱ्या यांना जो मान आहे, तो उत्तम व उपयुक्त पुस्तकांस नाहीं. कित्येक ' संगीत ' नाटकांच्या तीन तीन चार चार आवृत्ती निघाल्या असून असल्या उपयुक्त पुस्तकांची एकादा आवृत्ती देखील मोठ्या कष्टानें खपते, असें सध्या ग्रंथप्रसाराचें खडतर कालमाहात्म्य आहे. तथापि वाईट पुस्तकें मागे पडून चांगलीं पुढें येणें व त्यांची लोकांस गोडी लागणें ही गोष्ट असलीं पुस्तकें लोकांपुढें आल्यानेच होणार आहे. कारण कोणत्याही गोष्टींत निदानांनीं जें उत्तम तेंच टिकत असतें; व लोकांना चांगले वाईटाची निवड करण्यास तरी दोन्ही प्रकार त्यांचे नजरे-पुढें असावेच लागतात. तेव्हां आमच्या ग्रंथकारांनीं व त्यांच्या साहायकत्यांनीं असलीं पुस्तकें लिहिण्याचा व पुढें आणण्याचा नेहमीं यत्न केला पाहिजे; व यदाकदाचित् पुस्तक लौकर न खपलें तरी निराश न होतां भावी हितावर लक्ष देऊन अशा प्रकारचीं पुस्तकें तयार केलीं पाहिजेत. रा० पेंठे अशा प्रकारचीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें आणखी कांहीं लिहितील अशी आम्ही आशा करितों.

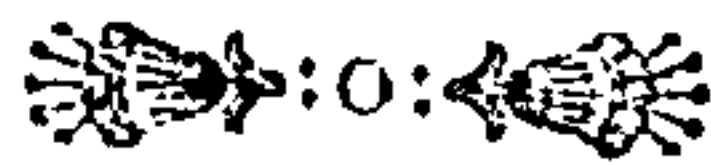
राष्ट्रभाषा—हें पुस्तक हणजे रा० पेंठे यांनीं लिहिलेलाच एक निबंध आहे. पुण्याच्या वक्तृत्वसभेनें एक वर्ष हा विषय नेमिला होता; व धुलें येथील एका गृहस्थानें या विषयाला एक बक्षीस ठेविलें होतें. त्यावेळीं रा० पेंठे यांनीं पुण्यास भाषण केलें व मग हा निबंध लिहिला. यांत सर्व हिंदुस्थानची एक भाषा करितां येईल कीं नाहीं, तसें करण्याची जरूरी आहे कीं काय, व कोणची भाषा ' राष्ट्रभाषा ' करितां येईल, या गोष्टींचा विचार केला आहे. हा विषय थोड-

अप्यांत निकालास लागणारा नव्हे, तेव्हां येथे याविषयी आजच आम्ही विशेष कांहीं लिहित नाहीं सध्यां या पुस्तकाची केवळ शिफारस करितों. ती अशी कीं यांत प्रस्तुत वादग्रस्त प्रश्नासंबंधीं सर्व गोष्टींचा उत्तम रीतीने विचार केला आहे. प्रथमतः हिंदुस्थानास एकराष्ट्रीयत्व येण्यास एका राष्ट्रभाषेची जरूर आहे, हें सिद्ध केले आहे; मग अशी राष्ट्रभाषा होण्यासारखी भाषा हिंदी भाषा आहे, असें हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांची परस्पर तुलना करून दाखविलें आहे; नंतर एक भाषा होण्यास अडचणी कोणत्या आहेत व त्यांचें निवारण कसे करावें हें सांगितलें आहे; व सरतेशेवटीं तत्संबंधानें राज्यकर्ते व प्रजा यांचें कर्तव्य सांगून, तें बजावण्याविषयीं विनंति केली आहे. पुस्तक सुलभ व सरळ भाषेंत मुद्देसूद रीतीने लिहिलें आहे. रा० पैठे यांचीं आम्हीं चार पांच पुस्तकें पाहिळीं; त्यां वरून त्यांच्या लेखनपद्धतीचे दोन नांवाजण्यासारखे गुण आमचे नजरेस आले:—एक भाषेचा साधेपणा व सरळपणा, व दुसरा प्रतिपादनांत कंटाळवाणा पालहाळ न करितां केवळ मुद्याला धरून जरूर तेवढेंच लिहिणें. या दोन्ही गुणांनीं ग्रंथकाराचे लेख लोकप्रिय झालेच पाहिजेत. असो. ग्रंथकारांनीं या निबंधांत ज्या विषयाची चर्चा केली आहे, त्याचा एका रीतीनें आजकाल निकाल लागून गेला आहे. तेव्हां आतां आमचे मतें याचेवर वादच नको. राष्ट्राची एक भाषा होणें म्हणजे देशांतले सर्व लोक एकच भाषा बोलूं लागणें असा अर्थ नव्हे. आमच्या देशांत तसें होणें कधींही शक्य नाही. प्रांताप्रांतांत व निरनिराळ्या लोकांत भिन्नभिन्न भाषा असणारच. एक भाषा होणें म्हणजे सर्व राष्ट्राचे ह्यगतां येतील असे जे राजकीय व सामाजिक व्यवहार, त्यांची एक भाषा होणें. तशीं एकादी भाषा होण्याची फार जरूर आहे. ती भाषा हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भाषांपैकींच एक असली पाहिजे, हेंही आह्मांस मान्य आहे. अशी सर्वांची एक होण्याजोगी भाषा हिंदी भाषा झटली तर हीच आहे, हेंही खरें आहे. परंतु वादाचें मूळ नाहीसें होण्यास असें कारण झालें आहे, कीं आजला दुसरीच एक भाषा आमची राष्ट्रभाषा होऊन चुकली आहे. ती भाषा कोणची

तर इंग्रजी भाषा ही होय. इंग्रजी ही राष्ट्रभाषा होणे योग्य होते कीं नाही, हा मुद्दा निराळा. पण ती आतां राष्ट्रभाषा झाली, व तिला काढून टाकून तिच्या जागी दुसरी एकादी राष्ट्रभाषा करणे शक्य नाही. तेव्हां आतां या गोष्टींत वादविवादास जागाच उरली नाही. इंग्रजी भाषा ही राष्ट्रभाषा होण्याचे कारण असें झाले, कीं एकतर ती राज्यकर्त्यांची भाषा. जुन्या काळीं एकदां फारशी भाषा ही राष्ट्रभाषा झाली होती. परंतु त्या वेळीं भाषेच्या प्रसाराची साधनें जीं छापखाने व वर्तमानपत्रे तीं नव्हतीं, व त्या भाषेचा अभ्यासही इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासासारखा सार्वत्रिक व व्यवस्थित रीतीचा झाला नव्हता, यामुळे ती भाषा नष्ट झाली. तसें इंग्रजीचें व्हावयाचें नाही. सांप्रत इंग्रजी भाषा ही सर्व कोर्टे, हॉस्पिटले, यांची भाषा आहे. सर्व सरकारी व खासगी पत्रव्यवहार तींत चालतो. आपण वाचतो इंग्रजींत, विचार करितो इंग्रजींत व पुस्तकेही त्याच भाषेत लिहितो; शाळा व कालेजे यांतील अभ्यासही इंग्रजीतून चालतात; देशांतील मुख्य मुख्य वर्तमानपत्रे इंग्रजींत निघतात, ठिकठिकाणच्या पुढाऱ्यांचा परस्परां-जवळच व्यवहार इंग्रजींत चालतो. व सर्व राष्ट्र एक करण्यास कारणी-भूत होणाऱ्या ज्या राष्ट्रीयसभा व सामाजिक परिषद, त्यांची भाषा ही इंग्रजीच आहे. तेव्हां रा० पेंढे यांचे मतें ज्या प्रकारची एखादी भाषा आपली राष्ट्रभाषा व्हावयास पाहिजे आहे, तशी इंग्रजी भाषा ही होऊन गेली आहे. तसें स्वाभाविक होऊन चुकले व ते आतां टाळतां येणार नाही. याप्रमाणें इंग्रजी भाषा ही जरी राष्ट्रभाषा होऊन चुकली आहे, तरी ती देशांतल्या पुढारी लोकांची मात्र भाषा होईल. एकंदर जनसमाजास इंग्रजी समजुं लागेल, असें होणे अशक्य आहे. तेव्हां निरनिराळ्या प्रांतांतील जनसमाजास कळण्याजोगी एक भाषा असणे जरूर आहे, व तशी एकादी देशी भाषा करण्याचा यत्न केला पाहिजे. या कामास योग्य अशी हिंदी भाषा आहे. तेव्हां इंग्रजीप्रमाणेंच हिंदी ही देखील आणखी एक राष्ट्रभाषा करण्याचे प्रयत्न करणे योग्य व अगत्याचें आहे. हे प्रयत्न कोणचे व कसे करावे हे रा० पेंढे यांनीं

आपलें पुस्तकांत सांगितलेंच आहे. बाकी इंग्रजी ही मुख्य देशभाषा होऊन बसल्यावर दुसऱ्या भाषेसाठीं चांगलासा यत्न होणें अशक्य आहे असें वाटतें. तथापि हा विषय विचार करण्यासारखा आहे यांत शंका नाहीं; व यासाठीं रा० पेंडे यांचा या संबंधांचा हा निबंध लिहिण्याचा व तो छापून प्रसिद्ध करण्याचा यत्न सर्वस्वी प्रशंसेस पात्र आहे.

पत्रव्यवहार.

(१) गणिताच्या शंकांची उत्तरे.

शा. पु. ८, पृ. २१२ वरील रा. बा. ना. अभ्यंकर यांच्या पहिल्या प्रश्नाचें स्पष्टीकरण.

त्या जवाहिर्याची ९ दुकानें आहेत. त्यांना द १ द २ द ३ इत्यादि नावें दिलीं आहेत. द १ दुकानीं २० द २ दुकानीं ३० द ३ दुकानीं ४० ह्याप्रमाणें त्यानें मोती विकावयास दिले. विक्रीच्या दोन वेळां असून भाव निरनिराळे आहेत. पहिल्या वेळीं न रु. १ मोत्यास असा भाव असून द १ दुकानीं क्ष १, द २ दुकानीं क्ष २, द ३ दुकानीं क्ष ३, ह्याप्रमाणें मोती विकले. आणि दुसऱ्या वेळीं दर मोत्यास म रु. असा भाव असून द १ दुकानीं य १, द २ दुकानीं य २, द ३ दुकानीं य ३, याप्रमाणें मोती विकले. दोन्ही वेळची विक्री मिळून प्रत्येक दुकानावर सारखी रक्कम आली असें प्रश्नांत दिलें आहे. ती स रु. रक्कम मानूं. तेव्हां पुढील समीकरणें तयार होतात.

$$द १ \text{ दुकानांत न क्ष } १ + म य १ = स रु. आले.$$

$$द २ \quad , \quad न क्ष २ + म य २ = स रु. आले.$$

$$द ३ \quad , \quad न क्ष ३ + म य ३ = स रु. आले.$$

$$द ४ \quad , \quad न क्ष ४ + म य ४ = स रु. आले.$$

इ.

इ.

इ.

इ.

इ.

$$\text{तसेच } \frac{य १ - य २}{क्ष २ - क्ष १} = \frac{य २ - य ३}{क्ष ३ - क्ष २} \text{ दोहोची व्युत्क्रम स्थिति करून}$$

१ वजा केला तर मागच्या प्रमाणेच सिद्ध होते की, य १ य २ य ३ इ. ही उतरती श्रेढी आहे. हिचे उत्तर-वा असे कल्पू. आतां—
 $क्ष १ + व = क्ष २$ } बेरीज केली व $क्ष + य = २०$
 $य १ - वा = य २$ } $क्ष २ + य २ = ३०$ ह्या किमती ठेविल्या.

$$क्ष १ + य १ + व - वा = क्ष २ + य २$$

$$२० + व - वा = ३० \text{ म्हणून } व - वा = १०$$

$$क्ष + य १ = २०; क्ष २ + य २ = १०० \text{ ह्यांतील}$$

य १ क्ष २ ही महत्तमं पदे आहेत. व क्ष १ य २ ही लघु-
 त्तम पदे आहेत. क्ष १ हा १ पेशां लहान नाही व क्ष २ हा २२
 पेशां मोठा नाही. तसेच य १ हा १२ पेशां मोठा नाही. व य २
 हा १ पेशां लहान नसणार. आतां अंत्यपद हे आदिपदापेक्षां
 उत्तराच्या एकीनगच्छा इतक्या पटीने जास्त असते; आणि गच्छ २
 आहे म्हणून $क्ष २ - क्ष १ = ८ व$ आणि $य १ - य २ = ८ वा$
 $क्ष २ - क्ष १ < २२ - १$ म्हणून $८ व < २१; व < \frac{२१}{८} = २\frac{५}{८}$
 $य १ - य २ < १२ - १$ म्हणून $८ वा < ११; वा < \frac{११}{८} = २\frac{३}{८}$
 व वा ह्या पूर्ण किंमती ध्यावयाच्या आहेत म्हणून $व + वा = १२ +$
 $२ = १४$ पेशां मोठी नाही.

$$व + वा = १४$$

धरले तर

$$व + वा = १४$$

$$व - वा = १०$$

$$व - वा = १०$$

$$२ व = २४$$

$$२ वा = ४$$

$$व = १२$$

$$वा = २$$

$$व + वा = १२$$

धरले तर

$$व + वा = १२$$

$$व - वा = १०$$

$$व - वा = १०$$

$$२ व = २२$$

$$२ वा = २$$

$$व = ११$$

$$वा = १$$

व वा ह्याची वजाबाकी १० आहे म्हणून बेरीज १०० पेक्षा जास्त असली पाहिजे व १४ पेक्षा मोठी ठरू नार्हे म्हणून ११, १२, १३, किंवा १४ हीच त्यांची बेरीज संभवते. ११ व १३ ह्या किंमती घेतल्या तर किंमती अपूर्ण येतात, त्याही आपणास नको आहेत. कारण मोती फाडून विकले नाहींत. म्हणून व ची किंमत १२ किंवा ११ हीच आहे व वाची किंमत २ किंवा १ च आहे.

$$\text{व ची ११ व वा ची १ ह्या किंमती } \frac{\text{य १} - \text{य २}}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{\text{न}}{\text{म}}$$

$$\text{या समीकरणांत ठेविली तर } \frac{१}{११} = \frac{\text{न}}{\text{म}} ; \text{म} = ११ \text{ न}$$

छाणजे नची किंमत १ रु० तर मची किंमत ११ रु० वची किंमत १२ आणि वाची किंमत २ ह्या वरच्या समीकरणांत ठेविल्या तर

$$\frac{२}{१२} = \frac{\text{न}}{\text{म}} = \frac{१}{११} \text{ म} = ६ \text{ न.}$$

$$\text{क्ष १} + \text{य १} = २० \quad \text{क्ष ३} + \text{य ३} = ४०$$

$$\text{क्ष २} + \text{य २} = ३० \quad \text{क्ष ४} + \text{य ४} = ६० \text{ इत्यादि.}$$

प्रथमतः क्ष १ क्ष २ क्ष ३ इत्यादि व य १ य २ य ३ इत्यादि ह्या गणित श्रेढ्या आहेत कीं काय तें पाहूं. ह्यांतील क्ष २ - क्ष १ = क्ष ३ - क्ष २ = क्ष ४ - क्ष ३ इत्यादि समानता जर सिद्ध झाली तर त्या श्रेढ्या आहेत असे आपण म्हणूं.

$$\left. \begin{array}{l} \text{न क्ष १} + \text{म य १} = \text{स} \\ \text{न क्ष २} + \text{म य २} = \text{स} \end{array} \right\} \text{वजाबाकी केली.}$$

$$\text{न क्ष १} - \text{न क्ष २} + \text{म य १} - \text{म य २} = ०$$

$$\text{म य १} - \text{म य २} = \text{न क्ष २} - \text{न क्ष १} \quad \text{स्थलांतर}$$

$$\text{म} (\text{य १} - \text{य २}) = \text{न} (\text{क्ष २} - \text{क्ष १})$$

$$\frac{\text{य १} - \text{य २}}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{\text{न}}{\text{म}} \quad \text{ह्याचप्रमाणें अक्षरशः सिद्ध होतें कीं}$$

$$\frac{\text{य २} - \text{य ३}}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}} = \frac{\text{न}}{\text{म}} \text{ म्हणून .}$$

$$\frac{\text{य १} - \text{य २}}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{\text{य २} - \text{य ३}}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}} \text{ दोहीत १ वजा केला}$$

$$\frac{\text{य १} - \text{य २}}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} - १ = \frac{\text{य २} - \text{य ३}}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}} - १$$

$$\frac{\text{य १} - \text{य २} - \text{क्ष २} + \text{क्ष १}}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{\text{य २} - \text{य ३} - \text{क्ष ३} + \text{क्ष २}}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}}$$

$$\frac{(\text{य १} + \text{क्ष १}) - (\text{य २} + \text{क्ष २})}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{(\text{य २} + \text{क्ष २}) - (\text{य ३} + \text{क्ष ३})}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}}$$

$$\text{पण } \text{य १} + \text{क्ष १} = २० \text{ व } \text{य २} + \text{क्ष २} = ३० \text{ व } \text{य ३} + \text{क्ष ३} = ४०$$

$$\text{तेव्हां } \frac{२० - ३०}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{३० - ४०}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}} = \frac{-१०}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{-१०}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}}$$

$$\text{किंवा } \frac{१}{\text{क्ष २} - \text{क्ष १}} = \frac{१}{\text{क्ष ३} - \text{क्ष २}} \text{ व्युत्क्रम केल्याने}$$

$$\text{क्ष २} - \text{क्ष १} = \text{क्ष ३} - \text{क्ष २}$$

ह्याचप्रमाणे $\text{क्ष ३} - \text{क्ष २} = \text{क्ष ४} - \text{क्ष ३}$ असे सिद्ध करितां येते म्हणून क्ष १ क्ष २ क्ष ३ इ. ही चढती गणितश्रेढी आहे. हे सिद्ध. हिचे उत्तर + व आहे असे घेऊं.

म्हणजे न ची किंमत १ रु० तर म ची किंमत ६ रु० हे दुसऱ्या प्रकारचे भाव आहेत.

य १ ची किंमत १९ पेशां जास्त नाही. वा ची किंमत १ धरली. $\text{य १} - ८ \text{ वा} = \text{य ९}$ आणि $८ \text{ वा} = ८$ म्हणून $\text{य १} - ८ = \text{य ९}$ $\text{य ९} = १$ निदान तर $\text{य १} = ९$ यावरून ९ ते १९ पर्यंत प्रत्येक संख्या य ची किंमत आहे. आणि वा ची किंमत २ धरली तर $\text{य १} - १६ = \text{य ९} = १$ निदान यावरून य १ ची किंमत १७ येते म्हणून १७, १८, १९ ह्या तीन किंमती य १ च्या निवृत्तात. तेव्हां ९, १०, ११ इ. १९ पर्यंत ११ किंमती व ह्या ३

मिळून १४ किंमती य १ च्या आहेत य १ ची किंमत २० तून वजा केली म्हणजे क्ष १ ची किंमत निघते. त्यांत उत्तर मिळवीत चालल्याने क्ष २ क्ष ३ इत्या. व य २ य ३ इत्यादिकांच्या किंमती निघतात.

वरच्या १४ उत्तरांपैकी एखादे उत्तर काढूं

व = ११; वा = १; य १ = १३; क्ष १ = ७ न = १; म = ११ तेव्हां

द १ दुकानीं नक्ष १ + मय १ = १ × ७ + ११ × १३ = १५० रु.

द २ दुकानीं न(क्ष १ + व) + म(व १ - वा) = १८ + १३२ = १५० रु.

द ३ ,, न(क्ष १ + २व) + म(य १ - २वा) = २९ + १२१ = १५० रु.

इ.

इ.

इ.

म्हणजे पहिल्या वेळीं १ रु. १ मोती या दरानें अनुक्रमे ७, १८, २९, ४०, ५१, ६२, ७३; ८४, ९५ ह्या प्रमाणें मोती विकले दुसरे वेळीं दर मोत्यास ११ रु. प्रमाणें अनुक्रमे १३, १२, ११, १०, ९, ८, ७, ६, ५ ह्या प्रमाणें विकलीं हें एक उत्तर. याचप्रमाणें १४ उत्तरे निघतात.

शि० ग० पवार.

(२) गणितसंबंधी नवीन रीत.

(१) देवराव उखाशेट यांनीं नोवेंबर १८९७ च्या अंकांत १२ व्या उदाहरणाचा खुलाला अनंतश्रेढीच्या रीतीनें केला आहे, पण त्याप्रमाणेंच मी दुसऱ्या रीतीनें चौरस, त्रिकोण व काटकोन चौकोन पायावरील तोफेच्या गोळ्यांच्या राशीतील गोळ्यांची संख्या काढतां यावी, म्हणून ती सारणी व माझा दुसरा अल्पशोध आर्पणाकडे पाठविला आहे तर आपण त्यास जागा घाल अशी आशा आहे.

चौरस, त्रिकोण व काटकोन चौकोन पायावरील तोफेच्या गोळ्यांच्या राशीतील गोळ्यांची संख्या काढण्याची रीति:—

पायाचे बाजूचे एके ओळींत जी गोळ्यांची संख्या असते ती आणि

तिशीं समांतर दुसरेकडील बाजूचे ओळींतील संख्या, (ती एक किंवा अनेक असेल) आणि पायाशीं समांतर राशिशिर ओळींतील संख्या, ह्या तीनही संख्या मिळवून त्या बेरजेस राशीचे एका तिकिस बाजूतील गोळ्यांचे संख्येचे एकतृतीयांशाने गुणिले असतां राशीतील इच्छी संख्या निघते.

उदाहरण.

(१ लं.) एका चौरस पायावर रचलेल्या तोक्याच्या गोळ्यांच्या राशीतील तळच्या प्रत्येक बाजूंत ३० गोळे आहेत व शिखरावर एक गोळा आहे, तर त्या राशीतील गोळ्यांची संख्या किती ?

राशीच्या खालच्या पहिल्या थराच्या प्रत्येक बाजूंत ३० गोळे आहेत, म्हणून तिशीं समांतर दुसरेकडील बाजूचे ओळींतील संख्या देखील ३० च आहे कारण पाया चौरस आहे म्हणून.

$$\left\{ 30 + 30 + 1 \right\} \times \frac{1}{3} \left\{ (1 + 30) \times 19 \right\} \\ = (61) \times \frac{1}{3} (469) = 61 \times 156.33 = 9536.13$$

हे उत्तर.

(२ रें.) एका त्रिकोणी पायावर रचलेल्या तोक्याच्या गोळ्यांच्या राशीतील तळच्या प्रत्येक बाजूंत ३० गोळे आहेत व शिखरावर १ गोळा आहे, तर त्या राशीतील गोळ्यांची संख्या किती ?

राशीच्या खालच्या पहिल्या थराच्या ओळींत ३० गोळे आहेत व तिचे समोरील ओळींत १ च गोळा आहे व शिखरावर १ च गोळा आहे म्हणून

$$\left\{ 30 + 1 + 1 \right\} \times \frac{1}{3} \left\{ (1 + 30) \times 19 \right\} = \\ 32 \times 199 = 6368 \text{ हे उत्तर.}$$

(३ रें.) एका काटकोन चौकोन पायावर रचलेल्या तोक्याच्या गोळ्यांच्या राशीतील तळच्या एका बाजूंत ३० गोळे आहेत व दुसरे बाजूंत ७ गोळे आहेत तर त्या राशीतील सर्व गोळ्यांची संख्या किती ?

राशीच्या खालच्या पहिल्या थराच्या बाजूंत ३० गोळे आहेत

व तिचे समोरील बाजूंतही ३० च गोळे आहेत व शिखरावर ३०-६= २४ गोळे आहेत म्हणून.

$$\left\{ 30 + 30 + 24 \right\} \times \frac{1}{3} \cdot (1 + 7) \times \frac{1}{2} = \frac{68 \times 24}{3} = 544 \text{ हें उत्तर.}$$

(२) कोणत्याही दिलेल्या संख्येस, इच्छित मूळदर्शक अंकाच्या नितक्याच घाताने भागिले असतां जो भागाकार येतो तो त्या संख्येच्या इच्छित मुळाच्या मूळदर्शक अंकाच्या पटीने कधी जी संख्या असते, तिच्या मूळदर्शक अंकाच्या घाताबरोबर असतो.

उदाहरणे.

(१ लें.) २९६ याचे वर्गमूळ काढ !

तेव्हां मूळदर्शक अंक २ आहे याचा द्विघात (वर्ग) ४ आहे .∴ याने २९६ यास भागिले असतां ६४ .∴ हा भागाकार ८ या संख्येचा वर्ग आहे तेव्हां $8 \times 2 = 16$ याच्या वर्गाबरोबर २९६ ही संख्या आहे .∴ १६ हें वर्गमूळ हें उत्तर.

(२ रें.) ९८३२ याचे घनमूळ काढ !

∴ ३ याचा घन २७ .∴ $9832 \div 27 = 216$ हा ६ चा घन आहे .∴ त्या ६ ची तिप्पट म्हणजे १८ ही संख्या ९८३२ याचे घनमूळ होय.

टीप:-हा नियम पूर्वी कोणी शोधून काढिला असेल, पण हल्ली प्रचारांत असलेल्या पुस्तकांत कोठेही माझ्या पाहण्यांत आला नाही. हा सोपा नियम सहजी मला माझ्या शोधांत आढळल्यामुळे प्रसिद्धीकरिता पाठविला आहे,

आपया दुंडापा सुरतले.
विद्यार्थी कागल इ० कोल्हापूर.

(३) मराठी शुद्धलेखन.

वि. वि. एप्रिल १८९७ चे अंकात रा. रा. दीक्षित यांच्या पत्रास आपण उत्तर दिले आहे. त्यांत आपण असे म्हटले आहे कीं:—
 “ वामन, मुक्तेश्वर, वगैरे कवींचे निरंकुशत्व बरेच अमर्यादित असल्यामुळे त्यास कदाचित् असल्या कामांत (म्हणजे वादविषयक अनुस्वारांच्या कामांत) तितके विश्वसनीय गणतां येणार नाहीं. पण कवि मोरोपंत यांच्या संबंधाने तरी तसे म्हणतां येणार नाहीं. त्याचे आर्यंत यांतला एकादा शब्द चरणाचे शेवटीं येऊन दुसऱ्या चरणांत सानुस्वार प्राप्त जुळलेला असला म्हणजे निकालच झाला. ”

ह्या आपल्या म्हणण्याचे प्रत्यंतर पाहण्याकरितां आम्हीं नवनीताचे पुस्तक हातीं घेतले. ह्याच्या आरंभीचीं कांहीं पृष्ठे गेलीं आहेत, म्हणून हे कधीं छापले हे कळण्यास मार्ग नाहीं. तरी आम्हांस हे १८७० च्या पूर्वी स्कूललायब्ररीकरितां मिळाले आहे. ह्यांतील पद्ये शब्द तोडून लिहिलेलीं नाहींत. मराठी भाषेचे परमभक्त परशुगमपंत तात्या गोडबोळि ह्यांच्या नजरेखालीं हे छापले गेल्याचा लेख पुस्तकाच्या शेवटीं आहे ह्या पुस्तकांत मोरोपंताच्या आर्या तात्यांनीं जशा छापल्या आहेत, तशाच खालीं उतरून घेतों, म्हणजे त्यावरून मोरोपंत व त्याचे परमभक्त ह्या उभयतांचाही मराठी शुद्धलेखनाविषयींचा अभिप्राय कळेल. ह्या आर्या आम्हीं पद्ये पाडून लिहिल्या आहेत.

“ यद्यपि सुदुर्लभ असे, सुप्रमे सुलभ यापरि सदा मीं,
 किं बहुना वा लागे बांधुनि घेणेंहि या हरिस दामीं.”

२६६ मं भा. अ. स्कं.

ह्या आर्यंत “ असे ” ह्या प्रथमपुरुषी क्रियापदावर अनुस्वार दिला नाही, तथापि ते प्रथमपुरुषी आहे हे आपणास समजते. प्रथमार्धातील “ मीं ” वर प्रथमैकवचनीही अनुस्वार दिला आहे, कारण द्वितीयार्धाच्या अंती “ दामीं ” ह्याच्या अंत्यावर अनुस्वार आहे म्हणून, किंवा दादोबा “ मीं ” हे रूप प्रथमैक वचनी सानुस्वार लिहितात त्या पद्धतीप्रमाणें हा अनुस्वार दिलेला आहे. कसेही असले, तरी चालू शुद्धलेखनपद्धतीस हे विरुद्धच आहे.

“ यज्ञ-स्वरूप यज्ञप्रभु परमानंदरूप जो हा मी—

स्फुरलों स्वात्मत्वे तारि तें सुख विधिच्याहि वा नसे धामी ”
ह्या आर्यंत सानुस्वार यमक नाही व परशुरामपंतांनी त्याची फिकीर बाळगलेली दिसत नाही. बाळगिली असती तर वरील आर्यप्रमाणें त्यांस तसे करतां आले असतें. येथे “ स्फुरलों ” ह्या प्रथमपुरुषां क्रियापदावर अनुस्वार दिला आहे. वरील आर्यंत दिला नाही. (कित्ता—३९१)

“ न करीं विफल मदाशा, आशा भंगू नयेचि साधूनी ;
जरि भंगिसील, विद्या-सिद्धि नसो, जीसि नेसि साधूनी. ”
कचदेवयानी आख्यान ९५.

ह्या आर्यंत सानुस्वार यमक मुळींच नाही.

“ व्यूहातें भेदाया धर्म झटे करुनि यत्न सानुजनी,
परि लोपवी प्रतापा गुरु, तपना जेंवि रत्नसानु जनी ”
१३ द्रोणपर्वातील आर्या.

ह्या आर्यंत प्रथमार्धातील निरनुस्वार यमकाशी जुळविण्याकरितां द्वितीयार्धातील “ जनी ” ह्या सप्तम्यंत पदावरील अनुस्वार काढून टाकिला आहे, व आपण म्हणतां तसें सानुस्वार यमक तर नाहीच.

“ हांसेनि मुनि म्हणे, वा, नळ भूप जसा, दुजा न साधि तसा,
न तुम्ही दीन, न दुःखी, साधार्वे तें वनींहि साधितसा.
येथें यमकासाठीं उत्तरार्धातील “ साधितसा ” ह्यांतील अंत्यावरचा अनुस्वार काढून टाकिला आहे.

“ शुक्रसुता पतिस म्हणे, हे विप्रियकाय उचित महिम्यातें ?
त्यजिलें आजि तुझें जें श्रीपद्माहि सद्म शुचितमहि म्या तें. ”
ययातिआख्यान, २४.

ह्या पद्यांत “ म्या ” ह्या तृतीयेच्या रूपावर अनुस्वार दिला नाही.
“ कथिसि विकथन, जिंकुनि नेले नसतांहि गोधन शिवेतें,
सत्प्रिय शुचियश, कर्णा, भलत्या न करून शोध न शिवे तें. ”
उत्तरगोग्रहण ९२.

ह्या आयेंत "सीमा" ह्या शब्दाचा अपभ्रंश "शिव" असा निरनुस्वार मानला आहे.

"करिती सूर्यास्तोदय एक मुहुर्तांत एकशतदा ते,
त्यांत न एका समही होती मेघा असेहि शत दाते."

सांप्रत "एकदां" "दोनदां" ह्या शब्दावर अनुस्वार देतात, त्या प्रमाणें "एकशतदा" ह्या शब्दावर अनुस्वार दिला नाही.

वरील उदाहरणांवरून लक्षांत येईल कीं, मोरोपंतानें सानुस्वार यमकाचा प्रयत्न केला आहे असें नाही. फक्त पूर्वार्धाच्या व उत्तरार्धाच्या शेवटीं सारकीं अक्षरें आणवतील तितकीं आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे. सांप्रतच्या प्रचलित शुद्ध-लेखन-पद्धती-प्रमाणें सानुस्वारं यमकें जमविण्याचा यत्न हा त्या कवीच्या अलोकडील भक्तांचा होय. जसा यत्न करितांना परशुरामपंत तात्यांना निरनुस्वार यमक येईल तें आपण ज्यास योग्य म्हणतां त्या अनुस्वारांनाही फाटा द्यावा लागला आहे. तात्पर्य हे अनुस्वार काढून टाकल्यास नडणार नाही, असें बोलबोले यांनीं सिद्ध केलेंच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारचीं हवीं तितकीं उदाहरणें मोरोपंताच्या कवितेंत सांपडतील.

मोरोपंतानें सानुस्वार यमक जुळविण्याचा प्रयत्न केल्याप्रमाणें भास होतो, त्याचीं कारणें देऊन आटपतें घेतों. "तें" हा प्रत्यय पद्याच्या चरणाच्या शेवटीं आला. त्याशीं यमक जुळविण्याकरितां "तें" हे नपुंसकलिङ्गी सर्वनाम किंवा "त" ज्याच्या शेवटीं आहे अशा एखाद्या नामास तृतीयेचा "एं" हा प्रत्य जोडून झालेले रूप, ह्यापैकीं कांहीं तरी आणवें लागेल, व हीं दोन्हीही सानुस्वार असतात, असा प्रचलित शुद्धलेखनपद्धतीचा नियम आहे. ह्याचप्रमाणें इतर ठिकाणाच्या भासाचीही कारणें विचार केला असतां लक्षांत येतील. वर ज्या प्रकारचीं उदाहरणें आम्हीं उतरून घेतलीं आहेत, तसलीं पुष्कळ उदाहरणें मोरोपंताच्या काव्यांत पाहिलीं म्हणजे आपणास जो सानुस्वार प्रासाचा भास झाला आहे, त्याचा निरास होईल. कृ.वि.आचार्य.

* * * रा० आचार्य यांनीं आपला लेख आपल्या पद्धतीप्रमाणें

झणजे निरनुस्वार पद्धतीने छापण्याविषयीं आह्मांस विनांति केली होती; परंतु जोंपर्यंत कोणाचीही पद्धत सर्वमान्य झाली नाही, व शालापत्र-कांतील सर्व मजकूर जोंपर्यंत आह्मी तसा छापू लागलों नाही, तोंपर्यंत ती थोडकीशीच उचलणें घोंटाळ्याचें होईल, यासाठीं तसें करणें आह्मांस रास्त दिसलें नाही. निदान अनुस्वारांचे संबंधानें तर तसें मुळीच करितां येणार नाही; कारण त्यांची पद्धत काय आहे हें वाचकांस अगांवर सांगितल्याखेरीज तसा लेख एकदम लिहिला तर वाचणारांस अर्थ समजण्यास अडचण पडेल. तेव्हां त्यांची विनांति मान्य न केल्या-बद्दल त्यांनीं राग करूं नये. आपल्या पद्धतीप्रमाणें एकदोन पृष्ठें घालावीं अशी त्यांची मर्जी असल्यास, ज्यांत चांगले निवडक शब्द घातले आहेत, व वाचकांच्या लक्षांत येईल अशी मुद्दाग रचना केली आहे, असा एकादा लेख तयार करून पाठवावा. तो आम्ही जशाचा तसाच छापू.

आम्हीं गेल्या एप्रीलचे अंकांत रा० दीक्षीत यांस उत्तर कोणच्या मुद्यावर दिलें होतें, इकडे रा० आचार्य यांनीं नीटसें लक्ष दिलें नाही. तेथे रा० दीक्षीत यांनीं जे वादग्रस्त शब्द पुढें आणिले होते, ते अमुक तऱ्हेनें लिहिलेले मोरोपंताच्या कवितांत आढळतात, एवढेंच आम्हीं दाखविलें होतें. तसेंच ज्या कित्येक शब्दांमध्ये अनुस्वार नसावा असें असें आम्ही देखील म्हणतो, त्यांत मोरोपंताचे कवितेंत अनुस्वार येतो, असें ही आम्हीं दाखविलें होतें. मोरोपंतानें सानुस्वार यमकाचा प्रयत्न केला आहे, असें सांगण्याचा मुळीच आमचा उद्देश नव्हता. रा. आचार्य यांच्या सांप्रतच्या लेखानें आम्हीं त्या लेखांत लिहिलेल्या मुद्यांचें मुळीच खंडण होत नाही. तसेंच या त्यांच्या लेखावरून अमुक एक गोष्ट अशी मुळीच सिद्ध होत नाही. परशुरामपंत तास्यांनीं या लेखांतल्या पहिल्या आर्येतल्या 'असे' या प्रथमपुरुषी रूपांत अनुस्वार दिला नाही, पण तशाच प्रकारचें रूप जें 'स्फुरलों' त्यामध्ये तो दिला आहे. तसेंच एक ठिकाणीं त्यांनीं 'मी' वर अनुस्वार दिला आहे, दुसरे ठिकाणीं दिला नाही. 'मी' 'म्यां' हीं रूपें प्रथमा असतां व तृतीया असतां दोन्ही प्रकारची लिहिण्याची जुनीच चाल आहे.

‘शीव’ हाही शब्द दोन्ही प्रकारें लिहितात- ‘एकदा’ या शब्दाचा ही तोच प्रकार आहे. तेव्हां रा. आचार्य यांच्या लेखावरून कै० परशुराम पंत तात्या यांचें म्हणून कांहींच मत ठरत नसून, उलट त्यांनीं धरसोड केली किंवा अनुस्वारांचे शुध्दतेकडे विशेषसें लक्ष दिलें नाहीं, अथवा शुद्धलेखनाची शिस्त ठरविण्याचा यत्न केला नाहीं, एवढें मात्र सिध्द होतें. यांतला खरा प्रकार असा दिसतो कीं दादोबाचे वेळीं, परशुरामपंत तात्यांचे वेळीं व पुढें कृष्णशास्त्र्यांचे वेळीं असाच धरसोडीचा किंवा विकल्पाचा प्रकार होता. पुढें कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं या संबंधानें प्रथमतः वाद उपास्थित केला.

या संबंधानें आमच्या सर्व मित्रांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं शालापत्रककर्त्यांचा कोणच्याही पक्षाबद्दल मुळींच अभिमान नाहीं. तथापि कोणी नवीन गोष्ट सुचविली असतां केवळ वादविवादासाठीं जुन्या पक्षाकडून कोणच्या शंका पुढें येतील, इकडे लक्ष देण्याचें आमचें काम आहे, असें आम्ही समजतो; व यासाठीं तसल्या शंका चर्चेसाठीं मुद्दाम पुढें आणितो. तसेंच वादविवादास सोयीचें स्वरूप देऊन एकादे मुद्यावर कोणचे आक्षेप येण्याचा संभव आहे, हेही आम्ही पाहात असतो. यामुळे केवळ वादासाठीं आम्ही एकाद्या मुद्याचा पक्ष घेतला म्हणून तें आमचें ठरीव मत आहे असें कोणी समजू नये. चालू पद्धतींत योग्य कारणाशिवाय व सर्व बाजूंनीं विचार केल्याखेरीज फेरबदल करूं नये व ज्या पद्धतीच्या संबंधानें विकल्प असेल, तिचे संबंधानें अधिक सोयीचा प्रकार असेल त्याचा स्वीकार करावा, एवढें मात्र आमचें मत आहे. जुने कवी, व मुख्यतः मोरोपंत, यांचे कवितेच्या संबंधानें कै० परशुरामपंत तात्यांपेक्षां कै० वामन दाजी ओक यांचें मत अधिक ग्राह्य असें समजलें पाहिजे. व तात्यांनीं काढलेल्या नवनीताच्या आवृत्तींनंतर निघालेल्या आवृत्तीतील व्यवस्थेकडेही लक्ष पोंचविलें पाहिजे; कारण तात्यांच्या वेळीं ज्या वादग्रस्त गोष्टी निघाल्या नव्हत्या त्या आज निघाल्या आहेत, व ओक यांना व सांप्रत नवनीत तपासणारांना कोणचीही गोष्ट ठरविण्यास साधनांची अनुकूलता अधिक होती व आहे. तेव्हां ओकांनीं काव्यसंग्रहांत प्रसिद्ध केलेल्या कवितेकडे व नवनीताच्या नवीन आवृत्तींकडे रा. आचार्य हे लक्ष देतील तर बरें.

शा. प. कर्ते.

चित्रशाळेत विक्रीस असलेली पुस्तके.

पद्यरत्नावली किंमत ४८. साक्रेतीन किं० ४४. पशुवर्ण-
नाची रंगी त्रैरंगी चित्रयुक्त पुस्तके भाग १०, प्रत्येकी किं० ४१.
विनोदमहदारुयायिका किं० ४१२ आणे. रामेठस किं० ४२ आणे.
शिक्षणसार दामठेकून किं. ४२ आ. विजापूरवर्णन किं. १ रु,
भातुकली अथवा मुर्तीचे खेळ किं० ४४. गाणी भाग १, २, ३, ४.
प्रत्येकी किं० ४६. चार एकदम वेणारांस किं० १ रु०. गीतगोविंद
किं० ४७. गोविंदतारक गीत किं० ४६. आरेवियन् नाईट्स किं०
४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलोलामृत सार्धे किं० ४४.
रेशमी बांबीव किं० ४७. इतिहासावरील निबंध किं० ४८. शारदीय
वाचनपाठमाला किं० ४१४६. लेखरत्नावली किं० ४६. याशिवाय
उपोचीही पुस्तके विकत मिळतील.

एत्रें पाठविणारांनी पत्ता स्पष्ट लिहावा.

विक्रीस तयार.

छत्रकृत अंकगणित भाग १ ला किं० ४३४६.

टिप—शाळामास्तरांस आमचे रुडोळ दहा रुपयांचा मान घेतल्यास
शेकडा २० टके प्रमाणे कमिशन देऊं. पुस्तके वही. पी. नें पाठवूं.

विक्रीस तयार.

प्रो० गो. कृ. गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठी) किं.
४१२. दहा रुपयांची बुके एकदम घेतल्यास शंभरास वीस टके प्र-
माणे कमिशन देऊं.

विक्रीस तयार.

मोडी पाहिले बुक सुधारलेली नवीन आवृत्ति दर किंमत ४२४६.
कवाडतीचे पुस्तक सुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आपटेकून.
ह्यांत कवाडतीच्या निरनिराळ्या २१ आकृति घातल्या आहेत. किंमत ४२.
म्यानेजर, चित्रशाळा.

चित्रशालेंत विक्रीस असलेल्या नवीन

तरुबिरा.

सांचा ८ × १० किं. ४१.

२९० शृंगार सुंदरी. २९८ झांशीची राणी.

२९१ महाविष्णु. २९० मत्का आणि शकुंतला.

२९२ रुक्मिणीकांत. २९१ चपराव ! (नाटकांतोळ एक सीन.)

२९३ अमरुशतकांतोळ एक सीन. २९२ मैथिली व सुदेष्णा.

२९५ सुरतधुवन्वा. २९३ विक्रम शशिकला.

२९६ रती मदन प्रेम. २९४ कीचक सैरंधी.

साचा १६ × २० किं. ४४.

२३९ यशोदा कृष्णास.

२४० विश्वामित्रमेनका.

खेळवीत आहे.

२४९ कायग आहे ते!

स्वदेशी बटने.

कोशास त्रगैरे लावण्याची, अगदी विलायती बटणाप्रमाणें शाली आहेत.

• देशीमाल वापरणारांस फार उत्तम सोय.

व्यापारी लोकांस सोयीच्या दरानें मिळतील.

किरकोळ दर डसनास ४६ आणे.

घाऊक माल घेणारास कमिशन मिळेल.

म्यानेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८९७ सालची वर्गणी अद्याप आली नाही, त्यांनी वर्गणी पाठविण्याची तरा करावी, कारण नवीन साल सुरू होऊन तीन महिने झाले त्याचप्रमाणें प्रत्येक सालची वर्गणी आम्ही आगाऊ वेत असतो. तर प्रत्येकांनी आपापली वर्गणी मनी-आरडरने पाठविण्याची तजवीज करावी.

टीप - ज्यांना फेब्रुवारीचा अंक अद्याप मिळाला नसेल, त्यांनी स्वरित कळवाने म्हणजे अंक पाठविण्यांत येईल.

आमचेकडे पुणें चाठवे चि जेडे चांगठे मजपू। डि.काऊ माऊरु दरानें मिळतील. जोडे रेठवे पाठविले मागतावे.

पुण्यास किंवा मुंबईस मिळणारा कोणताही माल कमिशनने पाठवूं.

म्यानेजर चित्रशाळा भेस, पुणें.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL-PAPER.

एप्रिल १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	९७
(१) शाळेतले खेळ.	
(२) शाळामास्तर व रायकीय चळवळी.	
(३) एक प्रशंसनीय कारकीर्द.	
नामदार करल्याम साहेब.	१००
भूगोलविद्येची तिसरी इयत्ता.	११०
पुस्तकांवर अभिप्राय.	११९
नीतिबोध.	
पत्रव्यवहार.	११८
(१) ट्रेनिंग कालेजमधील इंग्रजी भाषा.	
(२) शुद्ध लिहिण्याविषयी	
(३) मराठी शुद्धलेखन.	
(४) परीक्षा आगे परिक्षक.	

पुणे येथे, " इंदिरा " छापसान्यात छापिले.

भागाळ वारिष्ठ वर्गणी, कपालसर्वासह, १८९८.

फुटकळ अंकास ०३.

पत्रा-शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक, विप्रशाळा प्रेस, पुणे.

चित्रशाळेत छापलेली

छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची नवीन सुंदर रंगीत तसवीर.

हीत महाराज हे सिंहगडावरून घोड्यावर उवार होऊन, बरोबर
बरण्या सरदारांसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आवे-
ष्टाने पुढे चाल करून येत आहे, असा मनोवेधक देखावा आहे.
भाकार इंच १६ x २० कि० ४४.

विक्रीस तयार.

रा. रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी. कमिशन एनन्ट पुणे
शनिवार पेठ मारुतीनवळ घर नंबर १५५ यांजकडे जोशीकृत मराठी
सहाय्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतीच गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनु-
क्रमे ४९, ४७ व ४४; शाळेंतील कथाईत भाग १ व २ प्रत्येकी ४४;
द्रव्यापहारपीनर्षी गाष्ट किं. ४२; मोडी तित्त नंबर १ ते ६ प्रत्येकी
४४ व शेंकडा १।=; ही व डोची पुस्तके व पोथ्या मिळतात.
कमिशन भर. उत्तम उदचरणा, अत्तर व सर्व प्रकारचे सुगंधी
सामानही मिळते. उतरास तिकीट पाठवावे. हरएक माल खयाम
४४६ कमिशनवर पाठविला जातो.

माहे मार्च सन १८९८ अत्तेर नवीन बुके छापून विक्रीस तयार
आहेत ती.

मराठी वाळबोध दुसरे बुक दर ४२ प्रमाणे.

संस्कृत डा० पितरमनकृता ऋग्वेद हिम्न दर ४ रु. प्रमाणे.

भट्टोकाव्य भाग १ ला दर ९ रु. प्रमाणे.

जे. सी. दुवाश

क्युरेटर ग. से. बु. डे. मुंबई.

कै० गो. ग. अगरकरकृत वाक्यभिमांसा किं. ४२.

वक्षीसाकरितां वगैरे एकदम बुके घेणारास २५ टक्के कमिशन देऊं.

म्पानेजर चित्रशाळा.

शालापत्रक.

थेथे शब्द नाहीं शिष्यांसीं । हे अवघे सद्गुरूपार्शीं ।
सद्गुरू पालशी अवगुणांसीं । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावे । ते हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करुनी सोडावे । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ एप्रिल १८९८.

अंक ४.

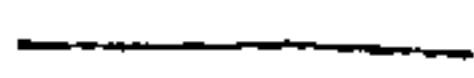
प्रतिमासिक स्फुट विचार.

इंग्लंड देशांत सर्व प्रकारच्या शाळा या मुलांनीं रात्रंदिवस राहा-
ण्याच्या शाळा असतात; व या शाळांतून अभ्या-
शाळेंतले खेळ. साप्रमाणेंच मुलांच्या व्यायामाकडे ही फार लक्ष
असते, हे सर्वास माहीत आहेच. मुलांचा व्यायाम नेहमीं
खेळांच्या रूपानें असतो. व्यायामाचे खेळ तिकडील शाळांतून आज
कित्येक शतकांपासून चालू आहेत. तथापि मधून मधून त्यांचे संबंधानें
कोणी तरी ओरड करीत असतोच. खेळांच्या योगानें मुलें उताड होतात,
त्यांचें अभ्यासाकडे लक्ष कमी होतें, व त्यामुळें शिक्षणवृद्धीस धोका
येतो, अशी तक्रार पुष्कळ वेळा ऐकूं येते. तथापि एकंदरीत या इंग्रजी
विद्याक्रमाचे पद्धतीनें मुलांचा व तरुण लोकांचा फार फायदा झाला
आहे, असें त्या देशाच्या एकंदर इतिहासावरून स्पष्ट दिसत आहे.
इंग्रज लोकांच्या आंगचे चपळपणा, साहसप्रीति, परस्परांशीं स्नेहभाव,
उद्योगीपणा, एकत्रून उद्योग करण्याची शिस्त, कोणच्याही कामां-
तली चित्ताची एकाग्रता, वगैरे गुणांचें मूळ हे शाळेंतले खेळच होत,
असें अनुभविक व शाहाणे लोक सांगतात. 'वाटलूची लढाई ईटनच्या

खेळखान्यांत 'जिकली' अशी एक बढाई इंग्रज लोक सांगत असतात. तिचा अर्थ असा आहे, कीं या लढाईतले मुख्य सेनाध्यक्ष डचूक आफ् वेलिंग्टन व त्यांचे हाताखालचे मुख्य मुख्य सरदार हे डचूक साहेबां-या लहानपणचे ईटन शाळेतले सहाध्ययांपैकी होते; तेव्हां त्यांच्या लहानपणच्या परस्पर सहवासामुळे लढाईचा चांगला जम बसला. आमचे इकडे अगदीं लहान शाळेपासून तो मोठ्या कालेजापर्यंत पाहिले तरी विद्यार्थ्यांचा खेळ व व्यायाम यांच्यासंबंधानें अद्यापि मुळीच कोणास महत्व वाटत नाही. मुलांना वरचा अभ्यास व शाळेतलें शिक्षण यांची जितकी जरूरी आहे, तितकीच एकत्र जमून व्यायाम करणें व खेळ खेळणें यांचीही जरूर आहे. आमच्या मुलांनीं शाळेत रात्रंदिवस एकत्र राहाणें, हें आमच्या गृहव्यवस्थेच्या संबंधानें जुळण्याजोगें नाही. पण आईबापांनीं व शाळाधिकाऱ्यांनीं मनावर घेतल्यास व्यायाम व खेळ या गोष्टींची व्यवस्था अगदींच जुळणार नाही असें वाटत नाही. शाळेला कांहीं खेळांचें सामान दिलें, जागेची सोय केली व ट्रेनिंगच्या शिक्षकांस तालीम शिकविली, म्हणजे एवढ्यानं मुलांच्या व्यायामाची व्यवस्था लागते असें नाही. तो विषय शिक्षणक्रमांतच मुद्दाम घातला पाहिजे.

शाळामास्तर यांनीं राजकीय कामांत कितपत मन घालावें, या संबन्धाचे विचार आमचेकडे कित्येक वाचकांकडून आले आहेत. सध्या यासंबंधानें कित्येक ठिकाणीं शाळामास्तर व राजकीय चळवळी. जी चळवळ सुरू आहे, व सरकारचे ठराव आणि गव्हर्नर साहेबांचीं भाषणें जीं प्रसिद्ध झालीं, त्यामुळे हे विचार आमचे वाचकांचे मनांत उद्भवले असतील असें वाटते. परंतु आमच्या एकंदर शिक्षक मंडळीस या विषयाचा फारसा विचार करण्याची जरूर आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. खेड्यापाड्यांत राजकीय चळवळी चालणार काय, आणि त्यांत आमचे गरीब शाळामास्तर मन काय घालणार? कुठे कधींकाळीं राष्ट्रीयसभेच्या वगैरे संबंधानें एकादी सभा वगैरे लहान गावांतून होणार. त्या सभेंत मन घालण्याजोगें शाळा-

मास्तराचें वजन नसतेंच. असलें तरी या धामधुमीच्या वेळीं असल्या कामाचें संबंधानें शिक्षकानें औदासीन्य पत्करावें हें बरें. आमचे इकडे ज्या शेकडों राजकीय उलाढाली चालतात, त्यांत मन घालणाऱ्या लोकांपैकीं शेकडा ऐशी लोकांस तरी त्या समजतात कीं नाहीं, याची आक्षांस शंकाच आहे. नुस्त्या तोंडच्या उलाढाली पुष्कळ चालतात, परंतु एकेक गोष्टीच्या संबंधानें प्रजाजनांस शिक्षण देऊन त्यांस ती ती गोष्ट समजून देण्याचा यत्न कोणीच करीत नाही. तेव्हां राजकीय गोष्टी करणारे पुढारी यांचीच जर अशी स्थिति आहे, तर ज्यांना पुष्कळ अन्य व्यवसाय आहेत, त्या शाळामास्तरांनीं यांत पडण्याचें काय कारण आहे? अशा प्रकारच्या कांहीं हालचाली, सभा किंवा व्याख्यानं झाल्यास रिकाम्या वेळीं तेथें जाऊन तीं ऐकणें किंवा त्यांपासून कांहीं हित होण्यासारखें असल्यास तें मुकाट्यानें करून घेणें अथवा माहिती मिळविणें याला कांहीं शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांची आडकाठी नाही. तेव्हां एवढ्या पुरतेंच केवळ स्वहिताकडे लक्ष ठेवून, असल्या चळवळींत प्रत्यक्ष मन घालण्याचें शिक्षक मंडळीनें मनांत आणूं नये. शिक्षणप्रसार ही गोष्ट सर्व राजकीय गोष्टीच्या चळवळींच्या अगोदरची अत्यंत महत्त्वाची आहे. हें काम आपण इमानें इतबारें वजावून हजारों देशबांधवांस सुशिक्षित केल्यानें जें श्रेय येणार आहे, त्याचा अल्प देखील अंश नुस्त्या बडवढीच्या शेकडों राजकीय चळवळी उभारल्यानें कधीही येणार नाही, हें आमच्या मंडळीनें लक्षांत ठेवावें.

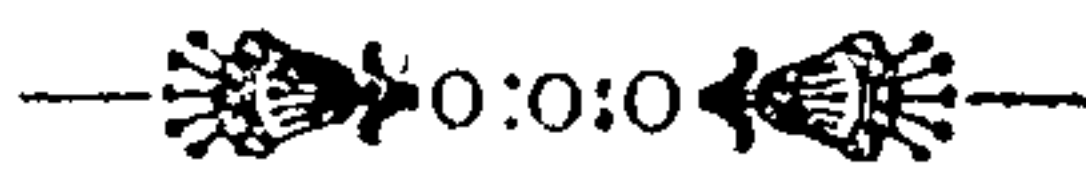

रावसाहेब पाणंदीकर यांच्या कारकीर्दीच्या संबंधानें कुलाबा जिल्ह्यांत
 तील एक शिक्षक आम्हांस लिहितो:—“ सन
 एक प्रशंसनीय
 कारकीर्द. १८९१ पासून सन १८९७ पर्यंत सुमारे सहा
 वर्षे या कुलाबा जिल्ह्यांत रा. सा. गोपाळ व्यंक-
 टेश पाणंदीकर हे डे० ए० इन्स्पेक्टरचें काम करीत होते. या मुद्-
 दींत त्यांनीं शाळाखात्यांत जी सुधारणा करण्याची खटपट केली

तीमुळें त्यांचे या जिल्ह्यांतील विद्यार्थी व शिक्षक यांवर फार फार उपकार झाले आहेत.

लहान मुलांची कोणताही पदार्थ पाहिला असतां चौकसपणाची जी वृत्ति त्या वृत्तीला पुष्टीकरण मिळून त्यांचें ज्ञान वाढेल अशा तऱ्हेची शिक्षणपद्धति यांनीं सुरू केली; व विषय न समजतां नुसती घोकं-पट्टी करण्याची जी कांहीं विद्यार्थ्यांनां संवय असते, ती या पद्धतीनें बऱ्याच अंशानें नाहीशी करण्याचें श्रेय यांना मिळालें. तीन इयत्तांपर्यंत मुलांना कसें शिकवें याबद्दल यांनीं छापील सूचना केल्या आहेत, त्या फार चांगल्या आहेत. दफ्तराचीं सर्व प्रकरणें स्वतः पाहून व्यवस्था करणें, व पुष्कळ प्रसंगीं स्वतः काम करणें हे यांच्या निरलसतेचें द्योतक आहे. यांचा स्वभाव शांत व विचारी असल्यामुळें आपल्या हाताखालील लोकांना यांनीं फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. अशा प्रकारच्या शांत, लोकप्रिय, सुविचारी, व्यवस्थित, व स्वकार्यदक्ष अधिकाऱ्याच्या बदलीमुळें आम्हां सर्वास फार दुःख होत आहे. यांच्या जागीं आलेले रावसाहेब छत्रे हेही यांच्याप्रमाणें शांत, मनमिळाऊ, लोकप्रिय, व स्वकार्यदक्ष आहेत. यांचा अनुभव या जिल्ह्यांतील शिक्षकांस पूर्वा आलेला आहेच. तेव्हां त्यांची कारकीर्दही अशीच लोकांना सुखकर व्हावी, असें आम्ही इच्छित आहों. ”

नामदार करख्याम साहेब

मुंबई इलाख्यांतील मध्यभागचे लोकप्रिय एज्युकेशनल् इन्स्पेक्टर नामदार करख्याम साहेब यांची कारकीर्द गेल्या मार्च महिन्याचे अखेरीस संपली; व त्यांच्या स्वदेशगमनामुळें आपणास त्यांचा वियोग होणार, हें पाहून ज्यांचा शाळाखात्याशीं प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष संबंध आहे, त्यांना वाईट वाटल्यावांचून राहाणार नाही. नामदार करख्याम साहेब हे मोठे सुशील असून हाताखालच्या अधिकाऱ्यांशीं त्यांचें वर्तन उदारपणाचें असे. शाळा तपासतांना कुत्सित बुद्धीनें बारिक सारिक

गोष्टींकडे लक्ष न देतां जेणेंकरून शिक्षकांना काम करण्यास उत्तेजन मिळेल व हुरूप येईल, अशा तऱ्हेनें व उदार आणि दिलदार मनानें शिरे देण्याची त्यांची रीत होती. एतद्देशीय लोकांच्याविषयी त्यांचे मनांत आदर असे, व त्यांनीं कधीं कोणाचें नुकसान केलें नाहीं. यांचें वक्तृत्व मोठें मोहक आहे, व त्यांचे उच्चार उत्कृष्ट असून शब्द सावकाश व अस्खलितपणें बाहेर पडत असल्यामुळें त्यांचें भाषण ऐकण्यास लोक फार उत्सुक असतात. युरोपियन लोकांचें बोलणें ऐकण्याची ज्यांना संवय नाहीं, अशा लोकांना इंग्लिशांचें बोलणें समजत नाहीं, असा सामान्य नियम आहे. परंतु करळ्याम साहेबांची बोलण्याची पद्धत इतकी स्पष्ट व उत्तम आहे, कीं साधारण एतद्देशीय इंग्रजी विद्यार्थ्यांस देखील त्यांचें बोलणें समजतें. हे स्वभावानें शांत असून त्यांची मुद्रा आनंदी व दुसऱ्याचे मनांत अनुकूल ग्रह उत्पन्न करण्यासारखी आहे. तेव्हां अशा लोकप्रिय अधिकाऱ्याविषयींचें पूर्ववृत्त व त्यांचे कारकीर्दीचा इतिहास माहित असणें फार इष्ट आहे.

करळ्याम साहेबांचें अध्ययन लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये झाले. त्या वेळीं त्या संस्थेंत डी मॉर्गन, ए. डब्ल्यू. न्यूमन, इत्यादिकांच्यासारखे सुप्रसिद्ध अध्यापक असल्यामुळें ती संस्था मोठ्या नांवाला लौकिकास चढली होती. त्यांचा तेथील शिक्षणक्रम पूर्ण झाला होता. त्यावेळीं लंडन युनिव्हर्सिटी नव्हती, यामुळें त्यांना पदवी वगैरे मिळाली नव्हती; तथापि पुढें त्यांनीं कायद्याचा अभ्यास केला व बारिस्टर ऑट लॉ ही पदवी मिळविली.

इ० स० १८६२ सालीं पुणें हायस्कुलचे हेडमास्तरचे जागीं त्यांची नेमणूक स्टेटसेक्रेटरीचे हुकुमावरून झाली. त्यावेळीं सर बार्टल फ्रियर हे मुंबईचे गव्हर्नर होते. त्या वेळची हकीगत मि० करळ्याम यांनीं परबां हिरावागच्या मेजवानीच्या वेळीं अशी सांगितली कीं सर बार्टल यांनीं मि० करळ्याम यांस त्या वेळचे मुंबईतले प्रसिद्ध नेटीव गृहस्थ नानाशंकरशेट यांस भेटविलें. तेव्हां ते वृद्ध गृहस्थ मि० करळ्याम यांचे पुढें त्यांचे खांद्यावर हात ठेवून उभे राहिले, व त्यांचे तोंडाकडे पहात विशेष

कळवळीचे शब्दांनी त्यांनीं करव्याम यांम सांगितलें, 'तुम्हीं तरुण आहांत व तुम्हांस पुष्कळ दिवस नेटांन गृहस्थांशीं काम करावयाचें आहे. तर माझा एवढाच उपदेश लक्षांत ठेवा, कीं, 'नेट्यांन लोकांशीं ममतेनें वागत जा.' हा जो नाना शंकरशेट यांनीं उपदेश केला, हा आपण निरंतर ध्यानांत ठेविला होता, असें करव्याम साहेब म्हणाले. आणि खरेंच आहे, कीं हा उपदेश इकडे नवीन आलेल्या प्रत्येक युरोपियन कामगारानें सोनेरी जाड्या अक्षयांनीं निरंतर लिहून आपलेपुढें लावून ठेवावा. व हें वाक्य सतत ध्यानांत ठेवण्यावर युरोपियन लोक व आमचे लोक यांचेमधील द्विधाभाव मोडून त्यांचें निरंतर बंधूसारखें प्रेम जडल्याखेरीज कधींही राहाणार नाहीं! असो.

पुणें येथें त्यांनीं आपल्या सौजन्यानें व दक्षतेनें चांगला लौकिक मिळविला. त्यांची टापटीप व शाळेंतील कामाची देखरेख प्रशंसनीय होती. मि० करव्याम सारखे हेडमास्तर व रा० मोडक यांसारखे फर्स्ट असिस्टंट, यामुळें पुणें हायस्कूल हें टापटीपीत पहिल्या प्रतीचें स्कूल झालें. ह्यावेळीं मध्यमप्रतीचे शिक्षणाविषयीं बरीच चळवळ सुरू होती; आणि शिक्षणाच्या उत्तेजनार्थ करव्याम साहेबांनीं बरीच खटपट केली. सरकारानें मदत दिलेल्या शाळांसंबंधी कायदे कानू ठरविण्याकरितां मुंबईचे प्रसिद्ध डा० वुड्सन् व कांहीं मिशनरी ह्यांची एक कमेटी नेमली होती, त्यावेळीं करव्याम साहेब सरकारी हायस्कूलांचे तर्फे प्रतिनिधि ह्मणून तेथें हजर होते. करव्याम साहेबांनीं शिक्षणप्रसाराप्रित्यर्थ केलेल्या श्रमाबद्दल त्यांची सर अलेक्झंडरग्रांट हे जेव्हां १८६९ सालीं विलायतेस गेले, तेव्हां त्यांनीं फार वाखाणणी केली. एलिफन्स्टन् हायस्कूलची भव्य व सुशोभित इमारत करव्याम साहेबांच्याच प्रयत्नांचे फळ होय. पुण्याहून करव्याम साहेबांची बदली मुंबईस एलिफन्स्टन् हायस्कूलचे मुख्य अध्यापकाचे जागीं झाली. ते तेथें असतांना ती संस्था इतक्या उत्कृष्ट तऱ्हेनें चालली होती कीं दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पूर्वीची जागा पुरेना ह्मणून नवीन इमारत बांधणें भाग पडलें.

हेड मास्तरचे काम करीत असतां करख्याम साहेब हे विद्यार्थ्यांना प्रवेश परीक्षेच्या अभ्यास क्रमांतील रसायनशास्त्र व पदार्थविज्ञानशास्त्र हे विषय शिकवीत असत. या शास्त्रांचे महत्त्व व उपयुक्तता व एतद्देशीय विद्यार्थ्यांची ते विषय ग्रहण करण्याची शक्ती, ह्या गोष्टी त्यांचे मनावर इतक्या ठसल्या होत्या कीं त्यांनीं सरकारांत शिफारस करून ह्या शास्त्रांच्या अध्ययनास लागणारीं यंत्रे व उपकरणे प्रथमतः आपल्या हायस्कूलास मागितलीं व त्यामुळे ती सामुग्री सर्व हायस्कूलांना अनुकूल करून दिली. ह्या देशांतील लोकांना या शास्त्रांचे ज्ञानाची आवश्यकता त्यांना इतकी वाटत होती, कीं इ० स० १८८६ साठीं जेव्हां धंदेशिक्षणाकडे सरकारचे लक्ष गुंतले होते, तेव्हा करख्याम साहेबांनीं हायस्कूलांतून दिल्या जाणाऱ्या शास्त्रांय शिक्षणाची सुधारणा करण्याचे उद्देशानें सरकारापुढें एक सूचना आणली. त्या सूचनेचे उद्देश येणेंप्रमाणें होतें:—(१) शास्त्रांचे शिक्षण ज्यास्त पद्धतशीर व व्यवहारिक तऱ्हेचे व्हावे; (२) ह्या शास्त्रांचे अध्ययनाकडे ज्या विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा कळु असेल, अशा विद्यार्थ्यांना पुढें सायन्स कॉलेजमध्ये पाठविण्याची व्यवस्था करावी; व (३) प्रयोगांचे साधनांची नीट व सुरक्षित व्यवस्था राहावी. त्यावेळीं मुंबईचे लॉर्ड रे यांसारखे विस्तृत ज्ञानाचे व पोक्त गव्हर्नर होते. त्यांना ही सूचना मान्य झाली, व धंदेशिक्षणाविषयी झालेल्या त्या वेळच्या सरकारी ठरावांत या सूचनेचा समावेश केला आहे. या प्रयत्नांचे रोखाप्रमाणें मुंबई इलाख्यांत बंगालप्रमाणें एखादे प्रोफेसर बोस सारखे विख्यात शास्त्रज्ञ जरी अजून उपलब्ध झाले नाहींत, तरी लहानसान नेटिव इंजिनीयर व यंत्रांचे माहितगार लोक पुष्कळ तयार होऊं लागले आहेत.

एल्फिन्स्टन् हायस्कूलांतील हेडमास्तरचे जागेवरून त्यांची एल्फिन्स्टन् कॉलेजमध्ये इंग्रजी भाषेचे अध्यापकाचे जागी योजना झाली. पांच वर्षेपर्यंत ते काम त्यांनीं उत्तम तऱ्हेनें वजावले. इंग्रजी भाषेचे आकलन करण्याचे कामीं एतद्देशीय विद्यार्थ्यांना कोणत्या अडचणी येतात, याचे या वेळीं त्यांनीं सूक्ष्म अवलोकन केले; पाठशाळेत येण्याचे पूर्वीं विद्यार्थ्यांना इंग्लिश लोकांनीं बोललेले इंग्लिश वारंवार ऐकण्याचे

प्रसंग येत नाहींत व त्यामुळे त्या भाषेची फारशी माहिती व बोलण्याची संवय मुलांना होत नाही, असे त्यांना आढळून आले. ह्याकरिता अशा विद्यार्थ्यांना होईल तितकें इंग्रजी बोललेले ऐकण्याचा य इंग्रजी भाषेच्या पद्धतीस अनुसरून मनांत विचार करून, इंग्रजी बोलण्याची संवय करण्याविषयी त्यांनी उपदेश केला. नवीन भाषा शिकतांना याच नियमांचें अनुकरण करावें, असे युरोपांतील नाणावलेल्या भाषाध्यापकांचें मत आहे. इंग्रजी शिकणाऱ्यांकरितां केवळ शब्दांवर टीपा देणारीं जीं भाराभर पुस्तकें होत आहेत, त्यांपासून विद्यार्थ्यांचे विचारशक्तीस व ज्ञानास फायदा न होतां उलट त्यांचें नुकसान होतें, असे त्यांचें मत झालें. केवळ युनिव्हर्सिटीनें नेमलेल्या पुस्तकांचे अध्ययन करणें हा शिक्षणाचा प्रधान हेतू नसून, हा गौण मार्ग आहे, हें विद्यार्थ्यांचें मनावर ठसवूस देऊन, वाचनाकडे प्रवृत्ति व्हावी, व त्यांची बुद्धी सुसंस्कृत होऊन त्यांना जे ज्ञान मिळेल ते परिपक्व व्हावें व त्यांच्या मनांत पक्कें विवाचें अशा तऱ्हेनें शिक्षण देण्याचा प्रोफेसर असतांना त्यांनी क्रम ठेवला होता. शिक्षणाविषयांच्या त्यांच्या विचारांचा उल्लेख त्यांनी आपल्या रिपोर्टींतून केला आहे; आणि त्यावेळच्या शाळाखात्याच्या रिपोर्टींतून या रिपोर्टींतील शिक्षणपद्धतीसंबंधाचे उतारे घेतले आहेत. त्या वेळचे एलिफन्स्टन् कॉलेजचे प्रिन्सिपाल विद्वत्तन वर्डस्वर्थ साहेब ह्यांचे करण्यास साहेबाच्या रिपोर्टाविषयी 'ते उपयुक्त माहितीनें ओतप्रोत भरलेले असून त्यांमध्ये दर्शविलेली शिक्षणपद्धती मला सर्वस्वी मान्य आहे,' असे उद्गार आहेत. या गोष्टीवरून करण्यास साहेब हे मोठे मेहेनती व विद्यार्थ्यांचे मनांत उत्साह उत्पन्न करणारे गुरू असले पाहिजेत, हें उघड दिसून येतें.

मुंबईस प्रोफेसरचे जागीं असतांना व त्यानंतर इन्स्पेक्टर झाल्यावर त्यांनी स्थानिकस्वराज्यासंबंधानें लोकपक्षाचा स्वीकार केला होता. ते पुष्कळ दिवस मुंबईच्या म्युनिसिपल कार्पोरेशनचे व टाउन कौन्सिलचे सभासद होते. व म्युनिसिपालिटीची सेवा त्यांनी चांगली केली. त्यांची उद्योगप्रियता व त्यांचें मधुर भाषण यामुळे ते फार लोकप्रिय झाले

होते. औद्योगिक प्रगति होण्याला लोकांचें शिक्षण ही किती अत्यावश्यक गोष्ट आहे हें लक्षांत घेऊन, अशिक्षित मजूरदार लोकांना शिक्षण देण्याच्या उद्देशानें प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापन करण्याच्या विषयाकडे त्यांनी आपलें लक्ष दिलें. मुंबई सरकारचे लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांत केलेल्या भाषणांत त्यांनी जपानी लोकांची थोड्याशा वर्षांत या कामांत किती भरभराट झाली आहे, व त्यांचे देशांत मजूरदार लोकांचे शिक्षणाकरितां किती पैसा खर्च करितात, ही स्थिति, व कोंकणांत राहाण्यास जागा नाही व खाण्यास अन्न नाही ह्मणून मुंबईस येऊन गिरणीत काम करणाऱ्या लोकांना काम करण्यास अवश्यक असें थोडेंसें आंगी कौशल्य येण्यापुरतेंही शिक्षण मिळत नाही, ही स्थिति—यांमधील विरोध त्यांनी उत्तम रीतीनें व्यक्त करून दाखवला.

अलीकडे मुंबईतील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांप्रीत्यर्थ होणाऱ्या खर्चाची सरकार व म्युनिसिपालिटी यांचेमध्ये वांटणी कशी व्हावी याबद्दल मोठा वाद चालू आहे. या वादांत करण्याम साहेबांनी सरकारची किंवा एकंदर मुंबई इलाख्यांतील प्रजेची बाजू उंचलली आहे. त्यांचें म्हणणें असें आहे, कीं सर्व प्रजेवरील करापासून उत्पन्न झालेला पैसा मुंबईसारख्या सधन शहरास देणें म्हणजे इतर गरीब लोकांचें विनाकारण नुकसान करणें आहे. या वादांत यांचे प्रतिपक्षी प्रसिद्ध नामदार फेरोजशहा मेथा हे आहेत. यांचा मुद्दा असा आहे कीं मुंबईची म्युनिसिपालिटी जरी संपन्न असली, तरी तिजवर जबाबदारीची व खर्चाची कामेही अनेक आहेत. ह्यास्तव सरकारानें प्राथमिकशिक्षणाचे खर्चाचा बराच भाग आपल्या अंगावर घ्यावा हें योग्य आहे.

इ० स० १८७८ सालीं सर रिचर्ड टेंपल साहेब गव्हर्नर यांनीं करण्याम साहेबांस मुंबई इलाख्यांतील मध्यभागाचे एज्युक्याशनल इन्स्पेक्टर नेमलें व तेंच काम त्यांनीं आजपर्यंत उत्तम रीतीनें वजाविलें. इन्स्पेक्टर नेमल्यावर मुंबई सोडतांना म्युनिसिपालिटीच्या सभासदाच्या जागेचा त्यांनीं राजीनामा दिला. परंतु तोंवेळपर्यंत सरकारी शाळाखात्याचें चालविलेल्या मुंबईतील प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या

शाळांच्या व्यवस्थेचा बोजा म्युनिसिपालिटीवर टाकिल्यामुळे त्या व्यवस्थेकरिता लार्ड रे यांनी त्यांना मुद्दाम त्या म्युनिसिपालिटीचे सभासद नेमले. सदर्हू व्यवस्था म्युनिसिपालिटीकडे टाकण्याचे काम ब्रिकट व मानगडीचे होते. परंतु त्यांनी ते मोठ्या शिंताफीने केले, व ह्याबद्दल त्यांचे सरकाराने व मुंबईच्या स्कूलबोर्डने आभार मानिले. ह्याच सुमारास मुंबईचे सेंट झेवियर कॉलेजजवळ कांहीं महारोगी लोकांनी वसाहत केली होती, ती उठवून दूर नेवून त्या कॉलेजाचा व इतर नागरिक जनांचा त्रास चुकवावा अशी व्यवस्था करण्याविषयी कार्पोरेशनपुढे त्यांनी सूचना आणली, व ती वसाहत तेथून उठविली.

शिक्षणाचे कामांत बराच पुढे सरसावलेल्या मुंबईसारख्या इलाख्यांत इन्स्पेक्टरचे काम करीत असतांना शिक्षणप्रसारार्थ चालू असलेल्या सर्व चळवळींत अंग असणे, हे करण्यामसारख्या गृहस्थांस अगदी स्वाभाविकच होते; व शिक्षणाचे कामी यत्न करण्यास त्यांनी कसूरही केली नाही. हिंदुस्थानांत धंदेशिक्षण सुरू करण्यापूर्वी इंग्लंडमध्ये धंदेशिक्षणाची पद्धत कशी आहे, याचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करण्याकरता लार्ड रे साहेबांनी करण्यास साहेबांना मुद्दाम इंग्लंडास पाठविले. तेथे जाऊन आल्यानंतर त्यांनी त्या विषयावर एक महत्वाचा लेख लिहून सरकारांत पाठविला. त्याचा सरकाराला फार उपयोग झाला व त्याबद्दल सरकाराने करण्यास साहेबांचे आभार मानिले. यानंतर अगदी अलीकडे मुंबईतील शाळांच्या इमारती बंधण्याच्या प्रश्नाचा विचार करण्याकरिता मुंबईच्या स्कूलबोर्डचे चेअरमन नामदार एन्. एन्. वाडिया यांचेसह करण्यास साहेबांची नेमणुक झाली होती. प्रारंभी बहा लाखांच्या इमारती उभाराव्या असा ठराव दोघां गृहस्थांनी केला, व तो सर्वांस पसंत पडला. आज या इमारती तयारही झाल्या असल्या. पण सर्वांचा काळ जो प्लेग, त्याने मुंबईला घासल्यामुळे हे काम अशाच इतर दुसऱ्या महत्वाच्या कामांप्रमाणे मागे पडले आहे.

म्युनिसिपालिटीच्या व शिक्षण देणाऱ्या खासगी संस्थेच्या सभेस हजर राहून आपल्या अनुभवाचा, माहितीचा व ज्ञानाचा फायदा

लोकांना करून देण्यास करख्याम साहेब नेहेमी झटत असत; व ह्याच गुणांमुळे मुंबई सरकाराने त्यांना लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे मेबर नेमले. तेव्हा त्यांचा योग्य मान झाला, अशाबद्दल सर्वांना संतोष झाला.

मुंबईची एज्युकेशनल लायब्ररी व म्युझिअम व हल्ली बंद झालेले "बाँबे एज्युकेशनल रेकार्ड" या नावाचे मासिक पुस्तक या दोन्ही गोष्टींचे श्रेय करख्याम साहेबांना आहे. ह्यांपैकी पहिल्या संस्थेची कल्पना प्रथम चाटफील्ड साहेबांनी काढली, व ती सिद्धीस नेण्याचे काम करख्याम साहेबांनी केले. "एज्युकेशनल रेकार्ड" या मासिक पुस्तकाचे चालकत्व सुमारे अर्धे संवत्सरपर्यंत यांजकडे होते. ह्या मासिक पुस्तकाचा उपयोग शिक्षकांचे मनांत आपल्या कर्तव्याविषयी अभिमान जागृत करण्याचे कामी बराच झाला. हिंदू शिक्षकांनी शिक्षण पद्धतीचे योग्य ज्ञान संपादन केले नाही, तर त्यांचे हातून शिकविण्याचे कामांत मोठे प्रमाद होण्याचा संभव आहे, असे त्यांचे मत आहे; व याच मतास अनुसरून फिच साहेबांच्या व दुसऱ्या शिक्षणपद्धतीवरील अनेक मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथांचा प्रसार हायस्कूल लायब्ररींतून होण्याचा यांनी फार प्रयत्न केला. अडाणी शिक्षकांविषयी असे ह्मणत असत, कीं वैद्यशाखाची माहिती नसतांना चिकित्सा करण्यास हात घालण्यास मनुष्य ज्याप्रमाणे भोंदू होय, त्याचप्रमाणे शिक्षणपद्धतीचे ज्ञान नसतां शिक्षकांचे काम करणारा मनुष्य कुचकामाचा आहे.

करख्याम साहेबांचे सरकाराने मदत दिलेल्या खासगी शाळांवर विशेष उपकार आहेत; व अशा शाळांच्या मालकास करख्याम साहेबांच्या गमनाबद्दल विशेष वार्ड वाटल्यावांचून रहणार नाही. खासगी शाळा व सरकार यांच्यामध्ये असणारा स्नेहसंबंध व खासगी शाळांस दिलेले स्वातंत्र्य यांविषयी बरीं व वर्षे मुंबई इलाखा प्रसिद्ध आहे. या सर्व गोष्टींचे आधिकारण लॉर्ड रे साहेब हे होत. परंतु करख्याम साहेबांचे सारखे एतद्देशीय लोकांविषयी कळकळ बाळगणारे अधिकारी जर नसते, तर त्या गोष्टी इतक्या

लवकर साध्य होणें कठीणच होतें. शिक्षणपद्धतींत वैचित्र्य असावें ही गोष्ट इष्ट आहे, हणून खासगी शाळांची व्यवस्था त्यांच्या चालकांच्या इच्छेनुरूप व्हावी, व याकरतां त्यांना होईल तितके स्वातंत्र्य द्यावें असा लॉर्ड रे साहेबांचा स्तुत्य उद्देश होता. सर्व तऱ्हेच्या शाळांतून आपणास योग्य सल्लामसलत मिळेल व आपल्या कामाचा आपला उद्देश काय आहे ही गोष्ट लक्षांत घेऊन निःपक्षपातानें परीक्षण होईल, अशी शिक्षकांची व चालकांची खात्री असे. शिक्षणाचे विषयावर प्रमाणभूत मानलेल्या एका ग्रंथकाराची इन्स्पेक्टर कसा असावा याबद्दलची कल्पना पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. “ रोज रोज निरनिराळ्या तऱ्हेच्या शाळा पाहाणें, प्रत्येक शाळेचे गुण व अत्रगुण काय आहेत याचें अवलोकन करणें, चांगल्या कामाचें निःपक्षपातीपणानें अभिनंदन करणें, शिक्षकांच्या काय अडचणी आहेत हें जाणणें, शिक्षणपद्धतीसंबंधानें इतर ठिकाणीं ज्या कांहीं ग्राह्य गोष्टी दृष्टीस पडल्या असतील त्या सांगणें व विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना झटून काम करण्यास उत्तेजन येईल अशा तऱ्हेनें उपदेश करणें, हें त्यांचें कर्तव्यकर्म आहे. हें काम एखाद्या छिन्द्रान्वेषी व केवळ परीक्षेत मुलें मार्क किती मिळवितात यावरून शिक्षकांची किंमत जाणणाऱ्या गृहस्थाकडे सोंपविल्यापासून अथवा एखाद्या ज्ञानसंपन्न, निःपक्षपाती व थोर मनाच्या गृहस्थाकडे सोंपविल्यापासून फार भिन्न तऱ्हेचे परिणाम होतात. हें काम करण्यास या तऱ्हेचाच मनुष्य पाहिजे आहे.” ही कल्पना करल्यास साहेबांना किती यथार्थ लागू पडते हें कोणालाही समजून येण्यासारखें आहे.

अधिकाराचे कामांत यांच्या योग्यतेस अनुरूप असा सन्मान मिळण्याचा प्रसंग आला असतां कांहीं अपरिहार्य कारणामुळे त्यांना तो प्राप्त झाला नाहीं, याबद्दल सर्वांना खेद झाला. परंतु हें सर्व नुकसान त्यांनीं आपल्या सौजन्यानें व कर्तव्यतत्परतेनें जो भलेपणा मिळविला आहे, त्याचे पुढें तुच्छ आहे.

मि० करल्यास यांचें पुणेंकरांस निरंतर स्मरण राहण्यास येथील म्युनि-सिपालिटीच्या प्राथमिक शाळांची व्यवस्था हें मोठें कारण आहे. मुंबई

शहर श्रीमंत असून तेथें आन० मेथा, वाडिया, जव्हेरीलाल, यांसारखे प्रख्यात गृहस्थ शाळांची देखरेख करण्यास तत्पर असतात. आमचे येथें तसा कांहीं प्रकार नसूनही येथील प्राथमिक शाळांची स्थिति मुंबईच्या मानानें फार चांगली आहे. शिक्षकांचे पगार, शाळांची संख्या, शिक्षणाकडे खर्च होणारा पैसा, बगरे गोष्टी मुंबईतल्या त्याच प्रकारच्या गोष्टींची तुलना करून पाहिल्या असतां आमचें पुणें शहर पैशानें गरीब असूनही या बाबतींत मुंबईपेक्षां पुष्कळ पुढें आहे, असे स्पष्ट दिसून येईल. आमच्या पुस्तकांत दोन्ही ठिकाणचे वार्षिक रिपोर्ट प्रसिद्ध होऊन या संबंधाची तुलना वारंवार आली आहे. या सर्व सुव्यवस्थेचें श्रेय सर्वस्वी मि० करख्याम यांसच आहे.

याप्रमाणें मि० करख्याम यांच्या कारकीर्दीचा इतिहास आहे. प्राथमिक शिक्षणास नुकताच कोठें आरंभ झाल्यापासून तीं आतां त्याची बरीच भरभराट होईपर्यंत मि. करख्याम यांची कारकीर्द चालू होती. आमचे सर्व डे० इनस्पेक्टर व त्यांचे कामाची शिस्त, ह्यांचें श्रेयही याच साहेबांस आहे.

मि० करख्याम यांच्याप्रमाणेंच मिसेस करख्याम यांच्या उद्योगाचे संबंधानेंही येथें चार शब्द लिहिले पाहिजेत. ह्या बाई मोठ्या विद्वान् उद्योगी व सुशील आहेत. यांना विद्याव्यासंगाची फार गोडी आहे. करख्याम साहेबे शाळा तपासण्यासाठीं फिरत असतां त्या नेहमीं बरोबर असत, व मुलांच्या शाळांचे अभ्यास, त्यांची व्यवस्था व शिष्यकाम, या गोष्टी त्याच पाहात. याशिवाय पतींच्या बहुतेक कामांत यांचें त्यांस अत्यंत साह्य असे. करख्याम साहेबांस पुण्यास मेजवानी झाली तेव्हां रा. रा. वि. ना. पाठक, येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर, हे थड्डेनें म्हणाले, कीं करख्याम साहेब सगळा पगार घेत, पण बहुतेक अर्धे काम करख्याम बाई करीत. हें अगदीं खरें होतें. आपल्या लोकांच्या कुटुंबांतील तरुण स्त्रियांस घरचे घरीं शिक्षण देण्याचे उद्देशानें पुण्यास जी खटपट चालली होती, तिचें श्रेय सर्व प्रकारें करख्याम बाईंस आहे. त्यांनीं व मिसेस चाटफील्ड यांनीं आपल्यांतील प्रमुख

पुरुष व स्त्रिया यांच्याशी संगनमत करून कुटुंबांतले कुटुंबांत स्त्रियांना शिक्षण मिळण्याची व त्यांची वारंवार परीक्षा घेऊन त्यांना उत्तेजन देण्याची तजवोज केली; व या गोष्टी संध्यां केवळ पुंगव्या धामधुर्मांत मार्गे पडल्या आहेत. त्या पुनः सुरू होतील अशी आम्ही आशा करितों. आमच्या लोकांची स्थिति सुधारण्यास व आमच्यांत शिक्षणप्रसार संपादनांनीं होत जाण्यास स्त्रियांचें अज्ञान ही मोठी अडचण आहे, व लहानपणचीं लग्नें जोंपर्यंत आहेत, तोंपर्यंत आमच्या स्त्रियांना उपयुक्त असें शिक्षण मिळण्याची फारशी आशा मुळींच नाही. तथापि घरीं जो बराच रिकामा वेळ स्त्रियांना मिळतो, त्यावेळीं ह्यांचे शिक्षणाची सोय घरचे घरीं झाली असतां स्त्रीशिक्षणाचे प्रसारास किती तरी साह्य होईल. मिसिस करव्ह्याम यांनीं ही जी स्त्रीशिक्षणाची नवीन तन्हा काढिली आहे, तिचा आमच्या लोकांत सर्वत्र प्रसार होईल तर फार उत्तम होईल.

सरतेशेवटीं मि० व मिसिस करव्ह्याम यांनीं मिळविलेल्या या योग्य विश्रांतीचा उपभोग घेण्यास त्यांस परमेश्वरानें पुष्कळ दिवस सुरक्षित राखावें, हा त्यांचा किता घेण्याची शाळाखात्याचे युरोपियन व नेटीव अधिकाऱ्यांस परमेश्वरानें निरंतर बुद्धी द्यावी, असें चिंतून हें अल्पचरित्र पुरें करितों.

भूगोलविद्येची तिसरी इयत्ता.

मागील लेखांत भूगोल विद्येच्या दोन इयत्ता सांगितल्या; त्या पुण्या शाखावर स्वदेशाच्या संबंधाची बरीच माहिती, नकाशाच्या संबंधाची माहिती व सोप्या व्याख्या एवढें मुळाना चांगलें येईल. आतां पुढें मुळाना साऱ्या पृथ्वीची माहिती, म्हणजे पृथ्वीवरील खंडे व देश, पृथ्वीची साधारण रचना, तसेंच एकंदर विश्वांतली पृथ्वीची स्थिति, तिचा सूर्य व ग्रहादि इतर सहचरमंडळीं संबंध, भरती, ओहटी, हवा, पाऊस वगैरे

इतकी माहिती पाहिजे. इचे दोन भाग चांगल्या रीतीने करितां येतील. केवळ पांचवी इयत्ता शिकणार विद्यार्थी व पुढें ज्यांस इंग्रजी शिकावयाचें आहे, त्यांना चार खंडें व त्यांतील देश यांशिवाय इतर माहिती वास्तविक नको. परंतु पुढें साहावी इयत्ता शिकणारे व सरकारी नोकरी धरूं इच्छणारे यांना पाऊस, वारे, हवा, अक्षांश-रेखा, देशोदेशीचे व्यापाराचे जिन्नस यांची माहिती अवश्य पाहिजे. यासाठीं राहिलेल्या भूगोलाच्या माहितीचे दोन भाग या धोरणावर करावे. सध्यां मराठी सहा इयत्ता आहेत, त्यांतली सहावी यत्ता हीच नोकरीच्या परीक्षेची इयत्ता आहे. वास्तविक नोकरीच्या परीक्षेची इयत्ता निराळी काढली पाहिजे. कारण सहावी इयत्ता शिकणारांपैकीं पुष्कळांना नोकरींत जावयाचें नसतें. या विद्यार्थ्यांपैकीं पुष्कळजण इंग्रजीकडे जातात; परंतु तिकडे जाण्यापूर्वी गणित व स्वभाषा हे विषय चांगले यावे, या इच्छेनें हे विद्यार्थी सहाव्या इयत्तेपर्यंत मराठी शिकतात. आंग्लो-व्हरनाक्युलर पहिल्या तीन चार इयत्तांत गणित स्वभाषेत शिकविताल व त्या इयत्तांमध्ये स्वभाषेच्या शिक्षणाकडे जास्त लक्ष पुरवितील, तर पुढें ज्यांस इंग्रजी शिकावयाचें असे विद्यार्थी मराठी चौथ्या इयत्तेपुढील इयत्ता मुळींच शिकणार नाहींत.

स्वदेशाची माहिती मुलांस झाल्यावर प्रथमतः इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या एकंदर राज्याची मुलांस माहिती झाली पाहिजे. तिला आरंभ ब्रिटिश-बेटापासून करावयाचा, व त्या बेटांच्या किंवा इंग्लंड देशाच्या माहितीपुरती युरोपांतील इतर देशांची माहिती शिकावयाची. पृथ्वीच्या भूगोलाची माहिती झटली ह्मणजे प्रत्येक खंडांतले सारे देश, प्रत्येक देशांतलीं शहरे, नद्या, पर्वत, सरोवरे वगैरे सर्व काहीं मुलांकडून घोकवून ध्यावयाचें असें ह्मणणें ह्मणजे मुलांना नाहक त्रास देणें आहे. या माहितीचा मुलांना यत्किंचितही उपयोग नाहीं. खेरीज ही माहिती जेव्हां पाठ करून घ्यावी, तेव्हां मात्र ध्यानांत राहून पुढें लौकरच ती मुलें विसरून जाताल. तेव्हां तिच्याकडे मोडलेला वेळ केवळ व्यर्थच गेला असें झालें. इकडे जो वेळ मोडावयाचा, त्यावद्दल शें-दोनशें मराठी श्लोक किंवा दहावीस पानें गद्य-ग्रंथ जास्त वाचून झाला तर किती

फायदा होईल ! परंतु सध्या हें कोणी मनांत आणीत नाही. पृथ्वीचा भूगोल हलटला, कीं मग एकेका देशाची भाराभर निरर्थक माहिती, ज्यांचा मुलांना नीटसा उच्चारही करितां येणार नाही, अशीं स्थळांचीं नांवे, वगैरे गोष्टी त्यांचे पाठीभागे आल्याच ह्मणून समजावे. मुलांना काय हवे आहे, या गोष्टीकडे नोट लक्ष्य ठेवून या विषयांच्या संबंधाची पुस्तके बनवावयास पाहिजे आहेत. तसें करण्याची सुबुद्धि कोणास कधीं होईल ती होवो!

स्वदेशानंतर प्रथमतः ब्रिटिश वेष्टे घेतल्यावर अगोदर हिंदुस्थानांतून इंग्लंड देशास जाण्याचा रस्ता सांगवा व त्या रस्त्यांत लागणाऱ्या निरनिराळ्या स्थळांची थोडक्यांत माहिती करून द्यावी. आफ्रिकेच्या भोंवतालून जाण्याचा जुना रस्ता व सुएजच्या कालव्यामधून जाण्याचा रस्ता हे दोन्ही मुलांना सांगतां येतील व त्याबरोबर अनेक तऱ्हेची मनोरंजक व उपयुक्त माहितीही त्यांना करून देतां येईल. इंग्लंडास जातांना वाटेंत जे देश लागतात. त्यांचा ' भूगोल ' जेवढा सांगायचा असेल तेवढा मुलांना येथेंच सांगून द्यावा. तोही पुनः अशा रीतीनें शिकवावा कीं त्या त्या देशांतलीं ' द्वीपकल्पे, ' ' भूशिरें ' वगैरे अनुपयुक्त माहिती सांगण्यामध्ये वेळ न मोडतां ध्यानांत राहिल एवढीच माहिती ऐतिहासिक व मनोरंजक रीतीनें सांगायची. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानदेश सोडल्यावर प्रथमतः आरबस्तान देश लागतो. या देशात महंमदाचा जन्म झाला व त्यानें आपली धर्मसंस्थापना येथेंच केली. तेव्हां त्या धर्मस्थापनेची थोडक्यांत माहिती सांगून अरबस्थानांतील कांहीं शहरांची माहिती त्या बरोबर सांगतां येईल. तसेंच, या देशांत डालिबें. खजूर काफी वगैरे जे व्यापाराचे जिनस होतात, त्यांचे संबंधानें प्रसिद्ध भसणारीं शहरेंही सांगतां येतील. या देशांतलें एडन हें शहर आपल्या सरकारच्या ताब्यांत आहे. तें ताब्यांत ठेविल्यापासून इंग्रजांस काय फायदा आहे, हें मुलांस सांगितलें असतां सहज समजेल. याशिवाय अरब लोक व त्यांच्या रीतिभाति, यांची मनोरंजक माहिती सांगितली कीं वास्तविक अरबस्तानाचा ' भूगोल ' मुलांना

पुरेसा झाला. आरबस्तानांतून निघून पुढे इजिप्त देशास जावयाचें. या देशाचा प्राचीन इतिहास व त्यांतील पिरामीद नांवाच्या इमारती, नैल नदीस प्रतिवार्षिक येणारा पूर व त्याचे जोरावर येणारें धान्याचें पीक, याची मनोरंजक माहिती हाच काय तो इजिप्त देशाचा 'भूगोल' होय. इजिप्त देश सोडल्यावर सुएझच्या कालव्यांतून जातांना त्या भव्य कामाच्या रचनेचा व उपयुक्ततेचा मनोरंजक इतिहास मुलांना सांगावा. पुढे युरोपांतले जे जे देश लागतील, त्यांची माहिती थोडी थोडी सांगत, विलायतेस जाऊन पोचवें. ब्रिटिश बेटांपर्यंत आल्यावर त्या बेटांचे निरनिराळे विभाग, तेथे राहाणारे लोक, व्यापाराचे व उद्योगधंद्यांचे संबंधानें प्रख्यात असलेलीं शहरें, इंग्रज लोकांच्या राज्याचा विस्तार व तो होण्याचीं कारणें, इंग्रज लोकांचे कारखाने व व्यापार, इंग्लिशांच्या राज्यव्यवस्थेची सोप्या भाषेत सांगितलेली माहिती, त्यांचें आरमार व त्यामुळे त्यांस साऱ्या पृथ्वीत प्राप्त झालेले वर्चस्व, व याबरोबरच, पूर्वी हिंदुस्थानच्या भूगोलांत सांगितले नसल्यास, इंग्लिशांनीं हिंदुस्थान देश कसा मिळविला व त्यासंबंधाची विलायतेतलीं राज्यव्यवस्था कशी आहे, इतक्या गोष्टी सांगितल्या कीं इंग्लंड देशाचा 'भूगोल' झाला. यानंतर इंग्लिशांच्या वसाहती व राज्ये आहेत, त्यांची थोडीथोडी उपयुक्त माहिती खंडवार सांगावी तीमध्ये सारकीं बारकीं ठिकाणें सांगण्याची जरूर नाही.

याप्रमाणें सर्व इंग्रजी राज्याची माहिती सांगून झाल्यावर पृथ्वीवरील इतर देशांची माहिती सांगायची. अगोदर एशिया खंडच घेतलें पाहिजे. या खंडातील सर्व देशांची नांवे, त्यांच्या राजधान्या, तेथील लोक, व राज्यव्यवस्था यांची थोडक्यांत माहिती सांगितल्यावर, ज्या देशांशीं हिंदुस्थानाचा व्यापाराचे योगानें निकट संबंध येतो, त्यांची माहिती विशेष सांगावी. उदाहरणार्थ, चीन, जपान, इराण, अफगाणिस्थान यांची विशेष माहिती मुलांना असली पाहिजे. याप्रमाणें एशिया खंडांतले देश झाल्यावर युरोपांतले देश घ्यावे. त्यांपैकी ज्या देशांतल्या लोकांची नांवे इतिहासाच्या वगैरे संबंधानें आमच्या मुलांपुढे येण्याचा संभव असतो, त्या देशांची माहिती अगोदर सांगावी. बाकी

युरोपांतील सर्व देश, त्यांच्या राजधान्या, प्रत्येक देशांतल्या लोकांची नांवे, सर्व युरोपांतल्या निदान दहा तरी मोठ्या नद्या व आल्प्ससारखे पांच सात पर्वत, तसेच ज्याच्यामुखीसारख्या मनोरंजक गोष्टींची माहिती, युरोपाच्या उत्तर भागांत बर्फ पडते, तत्संबंधाची माहिती, ह्या गोष्टी मुलांना अवश्य सांगितल्या पाहिजेत.

युरोप खंडाची माहिती सांगून झाल्यावर आफ्रिकेची माहिती सांगायची. या खंडाची स्थिति सध्या अशी झाली आहे, की त्याचा 'भूगोल' एवढांशी कायमचा असा मुळांचे लिहितां येणार नाही. त्यामध्ये पांच पांच वर्षांनीं देखील किती तरी फरक पडणार आहे. तेव्हां त्यांतील मुख्य देश व लोक, पांच सात मोठ्या नद्या व पर्वत व तिकडील हवापाणी हे प्रथमतः सांगून, मग तेथे युरोपांतील निरनिराळ्या देशांतील लोकांनीं वसाहती स्थापन करण्याचे काम कसे चालविले आहे, या वसाहती स्थापण्यापासून त्यांना फायदा काय, झाला व होईल; मनोरंजक माहिती सांगायची, व आफ्रिकेचा 'भूगोल' पुरा करावा.

अमेरिका खंडाबद्दल सांगतांना प्रथमतः त्याचा कोलंबसाने कसा शोध लाविला, ह्या संबन्धाची उपयुक्त व मनोरंजक गोष्ट सांगायची. नंतर मार्गे सांगितल्याप्रमाणेच त्या खंडांतील निरनिराळ्या देशांची व लोकांची माहिती करून द्यावी. यानंतर पृथ्वीच्या पाठीवर जीं मोठालीं बेटे आहेत, त्यांची संक्षेपतः माहिती सांगायची. इतके झाले ह्मणजे मुलांच्या जरूरी पुरता 'भूगोल' झाला. आतां साहाय्या इयतेच्या परीक्षेस जाणारीं व इतर समजूतदार मुले, यांच्यासाठीं सृष्टिविषयक गोष्टींची माहिती कशी व किती सांगितली पाहिजे, याचा विचार पृथीळ खेपेवर ठेवूं.

पुस्तकावर अभिप्राय.

नीतिबोध.

शाळेत मुळांना नीतिशिक्षण देण्याविषयीचे विचार बरेच दिवस आमच्या इकडे घाटत आहेत. त्यासाठी ज्या तजविजी सुचवितात, त्यांतली मुख्य नीतिविषयक पुस्तके लिहिणे व वाचनाच्या पुस्तकांत नीतिविषयक धडे घालणे ही आहे. मोठे लोक झाले काय अथवा मुले झाली काय, त्यांना 'अमुक करावे, अमुक करूं नये,' 'अमुक चांगले अमुक वाईट,' 'अमुक पाप, अमुक पुण्य,' असे वारंवार लोकांनी सांगणे हे तितके पसंत वाटत नाही. असला बोध ऐकण्याचा एकंदरीत माणसास कंटाळा वाटतो; इतकेच नव्हे, तर क्वचित् असा बोध रात्रंदिवस करीत राहिल्याने उलट चांगल्याबद्दल वाईट परिणाम होण्याचा देखील संभव असतो. तेव्हां अथवा जसे गोड अनुपानामधून द्यावयाचे तसा बोध करावयाचा तोही मनोरंजक गोष्टींच्या रूपाने करावयाचा, अशी सर्वत्र पद्धत पडलेली आहे. ही पद्धत प्राचीनकाळापासून सर्व देशांतून आहे. प्राचीन ग्रीस देशांतले इसाब-नीति हे पुस्तक सर्व प्रसिद्धच आहे. प्राचीन आरबी व फारशी भाषेत असले ग्रंथ अनेक आहेत. आमच्या इकडेले हितोपदेश, पंचतंत्र वगैरे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. संस्कृतांतले बृहत्कथा, कथासरित्सागर, इत्यादि ग्रंथ असलेच आहेत. शिवाय बहुधा प्रत्येक पुराणांत तऱ्हेतऱ्हेने प्रसंग आणून असल्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. पांडव अरण्यवासास गेले तेव्हां, व त्यांचा मुलगा अभिमन्यु युद्धांत पडल्यावर त्यांचे मनाचे सांत्वन करण्यासाठी त्यांचे सुहृजनांनी अनेक कथा सांगितल्या आहेत. धृतराष्ट्र व त्याचे पुत्र यांनी विमर्गवर्तन सोडावे म्हणून त्यांना व्यासविदुरादिकांनी अशाच गोष्टींच्या रूपाने बोध केला आहे. आतां आमच्या पुराणांतल्या बऱ्याच कथा अशा असतात की त्यांमध्ये एकाद्या देवतेचे किंवा एकाद्या धर्मताचे वर्चस्व स्थापन करण्याचा यत्न केला असतो. तथापि एकंदरीत उद्देश तेथून सर्वत्र एकच; तो कोणचा, तर जनांस नीतिबोध करावयाचा

नीतिबोध्याच्या गोष्टी सांगण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक पशुपक्ष्यांच्या कल्पित गोष्टी सांगणे, व दुसरा इतिहासांतल्या खऱ्या गोष्टी उदाहरणार्थ घेऊन एकाद्वे नीतितत्त्व मनांत भरवून देणे. त्यांतल्या पहिल्या मार्गाने हव्या त्या रीतीने गोष्ट रचून बोध करितां येतो; व मनुष्याचे जे अभिमानी मन, त्याला टांचतील असे शब्द किंवा विचार गोष्टींत आणि ख्याखेरीज 'लेकी बोले, सुने लागे' या न्यायाने काम होते. परंतु खोटे ते खोटे. त्याचा तितका परिणाम मनावर होत नाही. कल्पित गोष्ट तितकी अंतर्दामी जाऊन भिन्नत नाही. परंतु खरोखर घडलेल्या गोष्टीचे तसे नसते. 'अमका अमका पुरुष होऊन गेला, तो असा वागला म्हणून असे झाले; पण असा असा वागला असता तर असे झाले असते,' अश्व प्रकारचा प्रत्यक्ष स्वतः सारख्या मनुष्याचा बोध माणसाचे मनावर चांगला ठसतो.

प्रस्तुतचे अभिप्रायविषयक पुस्तक अशाच प्रकारचे आहे. इंग्रजीत अशा प्रकारची पुस्तके अनेक आहेत. त्यांत 'मार्ल्हास बुक' या नावाचे एक पुस्तक आहे. त्याचे नमुन्यावर हे पुस्तक मुख्यतः लिहिले आहे. हे अगदी सोप्या व वाळबोध भाषेत लिहिले असून त्यांत जशीं पाश्चिमात्य लोकांचीं तशींच प्राच्य लोकांचीही उदाहरणे घेतली आहेत. यांत 'आरोग्यरक्षण,' 'उद्योग आणि मितव्यय,' 'परोपकार,' 'सहनशीलता,' 'मनाचा थोरपणा,' 'सेव्यसेवकसंबंध,' 'प्रामाणिकपणा,' 'सत्य,' 'कर्तव्यकर्म,' इतके विषय आहेत. प्रत्येक विषयाच्या शेवटी कविता आहेत. मुलांचे वाचनाचे पुस्तकांत हे विषय योग्यच आहेत. पण यांत आणखी 'वडिलांचा मान राखणे,' 'गुरूचा मान राखणे,' 'मुलांचे शाळेतले वर्तन,' व प्रामाणिकपणाचे प्रकरणांत 'खेळांतला प्रामाणिकपणा' हे विषय पाहिजे होते. तसेच याच प्रामाणिकपणाचे प्रकरणांत मुले परीक्षेच्या वेळी 'कापी' करितात, त्या वाईट खोडीबद्दल व तत्संबंधाच्या दुष्परिणामाबद्दल लिहावयांस पाहिजे होते. ही प्रकरणे ग्रंथकर्ते आमचे मित्र रा. दामळे

यांनी पुढील आवृत्तीत अवश्य घालावी. हें पुस्तक चांगलें झालें आहे. भाषा साधी, सोपी आहे. गोष्टी लहान लहान व सरळ आहेत. त्या बहुतेक थोडक्यांत पाल्हाळ न करितां सांगितल्या आहेत; परंतु काचित् पाल्हाळ आहे तो काढून टाकावा. उदाहरणार्थ पृष्ठ ७४ येथून शिवाजीची गोष्ट आहे, तींत कित्येक प्रकारांचा पाल्हाळ केला आहे; व त्या गोष्टींत शिवाजीच्या वर्तनापासून घेण्यासारखें काय, हें मुलांना सहज समजे अशी स्पष्ट रीतीनें सांगितलेलें नाहीं. असें आणखी कित्येक गोष्टींत झालें आहे. परंतु हा प्रकार क्षुल्लक आहे. हें पुस्तक मराठी शाळेंतल्या चौथ्या किंवा पांचव्या यत्नेंत व इंग्रजी शाळेंतल्या शेवटच्या तीन यत्तांपैकीं कोणच्याही यत्नेंत वाचनासाठीं ठेवण्यास फार उत्तम आहे. यांतल्या कविता जरी शिकविण्यासारख्या नाहींत, तरी मुलांकडून मुद्दाम पाठ करविण्यासारख्या आहेत. भाषेच्या दृष्टीनें शिकविण्याच्या कवितांत जुनी भाषा, व साध्या भाषेंत न येणारे शब्द, वगैरे प्रकार पाहिजे असतात. म्हणून इंग्रजी व मराठी भाषांत जुन्या कवींच्या कवितांनाच शिकविण्यासारख्या कविता असें समजतात. परंतु मुलांकडून पाठ करून घेण्याच्या कविता या नेहमींच्या व साध्या भाषेंत लिहिलेल्या, सोप्या व बोधप्रद हव्यात. तशा या पुस्तकांतील कविता आहेत. तेव्हां या शिक्षक व वडील माणसें यांनीं मुलांकडून अवश्य पाठ करवून घ्याव्या. अलीकडे आईबापांस मुलांनीं संगीत नाटकांतलीं मनेवेधक चालीवरचीं पदे म्हणावीं हें बरेंच आवडत असतें असें आढळून येतें. मुलांना 'फाजील' बनविणाऱ्या या कविता त्यांना म्हणूं देण्यापेक्षां असल्या बोधपर कविता त्यांना म्हणावयास शिकविलें असतां बोध व करमणुक दोन्ही साधतील. तसेंच रा० दामले यांस आम्ही असें सुचवितों कीं त्यांना या पुस्तकाचा दुसरा भाग रचण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांनीं संगीताच्या निवडके चालीवर कांहीं बोधपर व नीतिप्रद अशीं पदे त्यांत घालावीं. अथवा तशा पदांचें एखादें पुस्तक मुद्दाम रचावें. लोकांच्या सांप्रतच्या आवडीचे धोरणानें अशा प्रकारच्या कवितांची जरूर आहे.

सांप्रतचे पुस्तक हे नीतिविषयावर चांगले झाले आहे, अशी आणखी कित्येक पुस्तके मराठीत झाली आहेत. अशा प्रकारची चार पांच पुस्तके झाली आहेत ती घेऊन आम्ही मुद्दाम ताडून पाहिली. त्यावरून आम्हांस असे दिसून आले की असले विषय लिहिण्याच्या भाषेत जो साधेपणा व सुलभपणा पाहिजे, तो आमचे मित्र रा० दामले यांस चांगला साधतो. त्यांची भाषा असल्या विषयास अगदी पाहिजे तशीच आहे. तेव्हा रा० दामले यांस आमची अशी सूचना आहे की, त्यांना अशा प्रकारची आणखी एक दोन पुस्तके रचवी. नीतिसंबंधाचे विषय अजून बरेच राहिले आहेत; व इंग्रजी आणि संस्कृत ग्रंथांतून, व इतिहासांमध्ये दृष्टांतांनाही काहीं तोटा नाही. हे पुस्तक लहान मुलांप्रमाणेच आमच्या मुली व स्त्रीजन यांनाही वाचावयास देण्यास उपयोगी आहे. मे० डायरेक्टर साहेब यांनी ह्या पुस्तकाची बक्षिस्तांन देण्यास व आम्हीं वर लिहिलेल्या यत्नांमध्ये वाचनाचे पुस्तक म्हणून नेमण्यास शिफारस केली आहे. ही शिफारस अगदी योग्य आहे, व आमचे शिक्षक व शाळांचे अधिकारी या पुस्तकाचा उपयोग करून घेतील अशी आम्हांस पूर्ण उमेद आहे.

पत्रव्यवहार.

१. ट्रेनिंग कालेजामध्ये इंग्लिश शिकविण्याची आवश्यकता.

वि० वि० आपल्या पुस्तक ८ अंक १२ यांत "ट्रेनिंग कालेजांत इंग्लिश शिकविण्याची आवश्यकता" ह्या सदरखर्ची जो मजकूर लिहिला आहे, तो फार महत्त्वाचा आहे. त्याकडे सर्वांचे लक्ष्य लागावे, व सर्वांनी त्याबद्दल ऊहापोह करावा, व ती उणीव सरकां-
रापासून दूर करावी, या करितां सर्वांनी आपआपची इच्छा दर्श-
वावी; सणजे सदरहू अडचण दूर होईल यांत संशय नाही,
जातां या संबंधाने आपण बरीच चर्चा केली आहे. व बहुतेक

मुद्दे उत्तम रीतीने प्रतिपादित केले आहेत, तेव्हा बाकी सांगण्यासारखे कांहीं राहिले नाही. तरी मला जे दोन शब्द सुचले ते सादर केले आहेत. यांस स्थळ मिळावे.

१. पूर्वी इंग्लिश चालू होते व त्या वेळचे विद्यार्थ्यांपैकी मोठे विद्वान् ग्रंथकार, व ओरु व दिक्षित यांसारखे मार्मिक, विद्यार्थी लोकमान्य-तेस चढलेले आहेत. हे महाराष्ट्रांतल प्रत्येक मराठी भाषाभज्ञास माहीत आहेत.

२. प्रथम कालेजांत घेण्यास जीं जीं साधने ठेविण्यो आहेत, त्यांत निदान "तीन इयत्ता इंग्लिश येत असावे" असा एक विषय ठेविला म्हणजे बस आहे. तेवढ्यानंतर पुढे तीन वर्षांत इंग्लिश भाषेचे ज्ञान बरेच होणार आहे. दररोज एक तास या विषयाकडे ठेविला तरी पुरे आहे. कदाचित् ट्रेनिंगांत इंग्लिश भाषा शिकविण्यास एखादा शिक्षक जास्त ठेवावा लागेल.

३. आपण कालजची मुदत एक वर्ष वाढवावी अशी सूचना केली आहे. परंतु मला वाटते की मुदत वाढविण्याचे कारण नाही मुदत वाढविल्याने खर्च जास्त वाढणारा आहे, व चालू असलेल्या नियमांत फारच बदल होणारा आहे. तेव्हा चालू मुदतीतच वर्गास थोड-थोडे इंग्लिश शिकवीत गेले असता चालू मुदतीचे अन्ती पुष्कळ ज्ञान होणार आहे. एवढे ज्ञान आमच्या हेडमास्तरास लोकांचा फायदा करण्यास व आपला फायदा करून घेण्यास पुरे आहे.

४. आम्हांस माहीत आहे की, तीन वर्षे कालेजांत राहून आमच्या मर्मज्ञच हुशार शिक्षकाने ए, बी, शिकण्यास आरंभ करून तीन वर्षांत इंग्लिश भाषेची पहिली परीक्षा दिली. त्या सार्थी फक्त एक इंग्लिश भाषा मात्र त्यास शिकवी लागली. तीशित्राय अन्य कोणताही विषय त्यास पहावा सुद्धां लागला नाही. तेव्हा जर मुळीच इंग्लिशचे ज्ञान नसून तीन वर्षांत पहिली परीक्षा पास झाली अशी उदाहरणे दृष्टीस पडतात, तर मग थोडेसे ज्ञान असल्यावर आपली नोकरी संभाळून एखादी इंग्रजी परीक्षा देण्यास आमच्या ट्रेनिंगच्या शिक्षकास हरकत पडणार नाही,

अशा माझी पूर्ण खातरी आहे. अशा रीतीने तयार झालेल्या शिक्षकास इंग्रजी शाळेत सुद्धा पूखादी नोकरी मिळण्यास हरकत पडणार नाही.

९. पहिल्या व दुसऱ्या वर्षांचे मास्तर हे साधारण खेडेगांवांत काम करीत असतात. तरी त्यांस थोडेबहुत इंग्लिश येत असल्यास आतांपेक्षा त्यांना जास्त मान मिलेल, व त्यांची कमाईही त्या मानाने थोडीशी जास्त वाढेल. परंतु तीन वर्षांचे मास्तर हे मोठमोठ्या शहरी किंवा निदान तालुकास्कूलावर काम करीत असतात, त्यांना इंग्लिश भाषेचे ज्ञान अवश्य असले पाहिजे. यासंबंधे आपण बरीच माहिती सांगितली आहे. तरी जी माहिती आणखी द्यावीशी वाटली, ती पुढे दिली आहे:—(१) मोठमोठ्या शहरामध्ये बहुतेक लोक इंग्लिश भाषा जाणणारे असतात. अशा लोकांत असणारा आमचा हेड शिक्षक इंग्लिश भाषेविषयी अज्ञानी असणे ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. ह्याशिवाय दुसरे जे तोटे आहेत, ते तर सांगतां पुरवत नाही. (२) कोणत्याही विषयाचे ज्ञान पुढे वाढवितां येत नाही. (३) आम्हां शिक्षकाचे वेतन थोडे असल्यामुळे मोठमोठ्या शहरीं निर्वाह होणे फार कठिण पडते, तेव्हां तशा शहरीं जर इंग्लिश भाषा जाणणारा शिक्षक असेल तर कांहीं तरी अन्य साधनाने मिळणाऱ्या वेतनांत थोडी फार भर टाकील. कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, कालेजातून बाहेर पडल्यावर सदरहू भाषेचे ज्ञान मिळवावे. परंतु नोकरी व प्रपंच सांभाळून परक्याभाषेचे ज्ञान मुळापासून ज्ञान मिळविणे हे अत्यंत कठिण आहे याविषयी प्रत्येकास अनुभवावरून समजेल.

(६) तालुक्यांत असणारे मामठेदार, मुनसफ, फौजदार, वगैरे मोठमोठे अंमलदार व त्यांचे हाताखाली कामकरणारे कारकून, वकील वगैरे लोक जर इंग्लिश भाषा जाणणारे असले, तर त्यांत असणारा शिक्षक तत्संबंधाने अज्ञानी असल्याने त्याचा किती अपमान होईल हे सांगायलास नको. कदाचित् सदरहू कामगार इंग्लिश जाणणारे नसून जुन्या पद्धतीचे असले तर त्याठिकाणी इंग्लिश जाणणाऱ्या

शिक्षकाची चाहा होईल व त्याला किती तरी जास्त मान मिळेल ह्यांत संशय नाही. तात्पर्य कीं, हल्लींच्या काळीं शिक्षक ह्यणविणाऱ्या व नावाजलेल्या शिक्षणपट्टे ट्रेड मास्तरासु इंग्लिश भाषा येणे ही गोष्ट फार आगत्याची आहे, व ती शिवाय गंतंतर नाही. त्या करितां आमचें दयाळू सरकार याकडे लक्ष देऊन ही उणीव दूर करतील अशी पूर्ण आशा आहे. कळात्रे.

केशव चिटको कुळकर्णी.

(२) ' शुद्धलिहिण्याविषयी. '

वि. वि. सन १८७४ शालापत्रक पु. १४ अंक ८ माहे दिजंबर पान १७९ याजवर ' मराठी शुद्ध लिहिणे ' या माथाळ्याचें माझे एक पत्र आहे. परंतु त्या वेळीं त्याजकडे पत्रकर्त्याचें, किंवा इतर मंडळीचें, कोणाचेंच लक्ष गेलें नाहीं; तथापि त्यावर सुमारे २३ वर्षांनीं तरी या विषयाकडे लक्ष गेलें, व त्याचा योग्य खुलासा होईल, अशी आशा वाटू लागली, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. हल्लींचें ' आचार्य ' यांचें मत या जुन्या पत्राशीं तंतोतंत मिळतें, असें तें पत्र काहून पाहिलें असतां दिसून येईल. असो.

२. तेवीस वर्षां पूर्वींचेंच आमचें मत अद्याप कायम आहे; म्हणजे शब्दाच्या अंगभूत असणारा जो अनुस्वार, संस्कृत पद्धतीप्रमाणें ज्याचें ङ, ञ, ण, न, म, असें पांच तऱ्हांनीं उच्चारण होतें, व जो नसला तर शब्द व्यंग होतो; तोच मात्र ' खरा, ' वाकीचे व्यर्थ होत.

३. अनुस्वाराचे तर्फे वहिवाटीची एक, व ऐतिहासिकत्वाची एक, अशा दोन सव्वी सांगतात. संस्कृत शब्दांतील सर्व किंवा बहुतेक अनुस्वार मराठीत येतातच असें नाहीं, व मराठीत ज्या शब्दांवर आम्ही अनुस्वार देतो त्यांच्या संस्कृत रूपांवर अनुस्वार असतोच असेंही नाहीं, तर मग अनुस्वारावद्दल नियम काय राहिला ? आपण अनुस्वार देतो ते साधार आहेत असे दाखविण्याकरितां कांहीं

आधार दिसल्यास पहावा, म्हणून हा प्रयत्न आहे, इतकेंच. तसा नियम जर स्थायित होत नाही तर त्या ऐतिहासिकत्वाची कांहीं गरज नाही.

४. दुसरी सबब वहिवाटीची. सुमारे पन्नास साठ वर्षांपूर्वी शाळा-खाते स्थापित होऊन मराठी भाषेत ग्रंथ तयार होण्याचें काम प्रथमतः जेव्हां सुरू झालें, तेव्हां तें बहुतेक अंशीं कोकणस्थ मंडळीचे हातूनच सुरू झालें आहे. त्यांच्या बोलण्यांत अनुस्वार फार येतात, तेव्हां मराठी भाषेत अनुस्वार पुष्कळ येण्याचें मूळ कारण हेंच आहे. त्या वेळेस ऐतिहासिकत्व वगैरे कांहीं एक न पहातां कोकणस्थांनीं आपले पद्धतीप्रमाणें अनुस्वारसुरू केलें; हे शेंकडों शब्दांवरील निष्कारण अनुस्वार पाहिजे असतां आज मितीसही स्पष्ट दिसतें. ऐतिहासिकत्व हा शब्द व त्याची योजना हीं दोन्ही आलीकडचीच आहेत. याप्रमाणें ही अनुस्वाराची वहिवाट सुरू झाली, पण ही चालू असलेली वहिवाट बरोबर नाही असें पक्के ठरलें तर ती सोडून देण्यास कांहीं हरकत नाही. प्रथमतःच थोडेसे विलक्षण वाटेल हें खरें, पण थोड्याच अवकाशांत तें वाटणें नाहीसें होईल. यास्तव या दोन्हीही सबबी न मानतां 'खरा' अनुस्वार तेवढा देत जावा, व बाकीचे दरोबस्त आगतुक अनुस्वार काढून टाकावे.

९. ऱ्हस्व दीर्घाविषयीं असें वाटतें कीं जसा उच्चार होईल तसे लिहावें. बोलण्यांत शब्दाच्या अंतीचे इकार व उकार दीर्घ असतात, व मध्यंतरी येणारे दीर्घ किंवा ऱ्हस्व असतात. अंतीचे इकार व उकार दीर्घ होणें हा अभ्रष्ट शब्दांचा स्वभावच आहे, पण ते ऱ्हस्व मानणें ही मात्र संस्कृताची विशेष नकळ करणें होय, आणि ती सर्व ठिकाणीं साधतही नाही. अपभ्रंशांत सुलभपणा असावा लागतो तो दीर्घ झाल्या नेंच साधतो. ज्यांच्या अंती ऱ्हस्व इ, व उ, येतात असे संस्कृत शब्द जशाचे तसे मराठीत आलेले पुष्कळसे सांपडणार नाहीत, मग या थोड्याशा शब्दांकरतां एवढा अभिमान कां? अशा शब्दांचा उच्चार बहुतेक सर्व लोक दीर्घ करीत आहेतच; मग लिहिण्याचेच संबधानें हा खोटा अभिमान धरून लोकांना व्यर्थ घोटाळ्यांत कां पाडावें.

६. एकंदरीत इतकेंच म्हणावयाचें कीं, 'स्वरा' अनुस्वार ठेवून बाकीचे सर्व कमी करावे; व अंतर्चे इ, व उ, दीर्घ लिहून बाकीं ठिकाणचे बोलण्याप्रमाणें ऱ्हस्व किंवा दीर्घ लिहावे.

गोविंद लक्ष्मण कवठेकर.

(३) मराठी शुद्धलेखन.

अनुस्वाराविषयी—ह्याबद्दल पूर्वी थोडक्यांत पण व्यापकरीत्या जें कळविलें आहे. त्याशिवाय कांहीं अनुस्वार कायमचे निराधार असे. राहिले आहेत रूढी व लोकमत यांस अनुसरून येणारे कायम ठेवून बाकी निरर्थक असलेले अनुस्वार अगदीं काढून टाकावे. ह्याविषयी पुढें लिहिलेले नियम साधारणपणें करितां येतील.

(१) साधार (व्युत्पन्न)—ज्या शब्दाच्या मूल संस्कृत शब्दांत अनुनासिक वर्ण असेल त्या मराठी शब्दाच्या रूपांत अनुस्वार येणे रास्त आहे. उदा०—लोम=लांब, यावनाल=जोधळा, हिंदूल=झोंपाळा, रोमथ=रवंथ, दंत=दांत, फेन=फेंस, ग्रंथि=गांठ, किम्=कीं. इ०.

(२) केवळ प्रघातानें कायम झाले आहेत ते—उदाह०—अश्रु=असृं, ककोल=कंकोळ, कच=केश, कच्छ=कांस, कूर्च=कुंचा, कूर्पर=कोंपर, ढोंपर, क्षुद्रा = शिंदळ, खातक=खंदक, ग्रास = घांस, छिक्का=शिक, टक्का=डंका, पिप्पल=पिंपळ, फूत्कार=फुंकर, वर्कुटा=खुंटी, बहुफल=भोंपळा, बाकूची=बावंची, बीज=बीं, बुक्कन अथवा भ्रूण=भोंकणें, भित्ति=भित, भ्रू=भोंवई, मार्जार=मांजर, युद्ध=झुज, रोपण=रोवणें, लगुड=लांकूड, शिक्य=शिकें, शीकर=शितोडा, सारि=सोंगटी, हिक्का=हुंदका, इत्यादि यांतील अनुस्वार जोडाक्षर, रेफ, द्वित्व, इत्यादि कारणांनीं आलेले दिसतात.

(३) अगदीं निराधार. उदा०—जांच, झोंप, शिंपला, शेंवट, टोंक, झांकण, पोंवळें, संवय, भोंक, वांचविले, हासून, हिंसणें, कांकडला, ओष्ट=ओंठ, उष्ट=उंट, इक्षु=ऊंस, अक्षि=आंख, पक्ष=पंख, इ०.

(४) कित्येक शब्द भिन्नार्थक असतां त्यांवरील अनुस्वार ते भिन्न अर्थ समजण्यास उपयोगी पडतात; उदा०—

पंचन् = पांच संख्या वा०—पाच (एक रत्न)—पाच (झाड)

घांट = (वाजविण्याचा;) घाट नदीचा अगर डोंगरा०)—घाट—बेत अशा प्रकारचे शब्द आणखी पुष्कळ आहेत

ह्या अनुस्वारांचे अस्तित्वाबद्दल एकंदरीने पाहतां बहुतेक भाषाभिन्न व्याकरणांनी किंवा प्राकृत जनांस बोलण्यास अडचण न पडावी ह्मणून कित्येक सद्व्याख्यांनी संस्कृत शब्दांत जोडाक्षर, द्वित्व, अनुनासिक, रेफ, षकार, हकार ह्यांपैकी कोणता तरि एक प्रादुर्भाव दिसत असल्यास त्यावरून येणाऱ्या मराठी शब्दांवर मात्र अनुस्वार द्यावा असे अनुमान ठरविले असावे. कवींचे प्राकृत ग्रंथ व या पन्नास वर्षांत झालेली व्याकरणपुस्तके त्यांनीं हे तोच नियम अवलंबिलासा बरेच ठिकाणीं दिसतो.

आतां वादग्रस्त शब्द—जिरे, मिरे, मोती, दही, पाणी, लोणी वगैरे शब्दांतले अनुस्वार केवळ निरर्थकपणे किंवा बोलण्याच्या एकदेशीय पद्धतीप्रमाणे कोठे कोठे आढळतात याविषयी विचार करितां 'जीरः' अथवा 'जीरकः' यापासून 'जीरा' शब्द झाला. 'मरीच' यापासून 'मिरा' शब्द निघाला, पण हे शब्द पुल्लिंगी असून समुदायार्थी आहेत. 'गहू,' 'जोधळा' या शब्दांवर अनुस्वार येण्याचे कारण (नियम १ ला पहा.) योग्य आहे. मोती शब्द तिन्ही लिंगी आहे (मौक्तिक, मुक्ता-मोती) पण पण भाषांतर होतांना संस्कृत शब्दाचे लिंग त्या शब्दास मराठीत तेंच राहतें अगर राहिलें पाहिजे असे कोणाचे म्हणणे असल्यास तें वाजवी नाही.

अशा विषयी पुष्कळ अपवाद (भोंपळा, कांस, इ०) आढळतील. तुझे कानांतले मोती. नथेची मोत्ये. हुर्मजी मोत्ये अशा प्रयोग प्रघाताची उदाहरणे पुष्कळ मिळतील. हा मोती शब्द समासांत असता तेव्हां मात्र पुल्लिंगी मानिला जातो. उदाहरणे—मोतीद्वय—मोतीझिरा (मधुरा) मोतीदाणा मोतीबिंदु (डोळ्यांतला) इत्यादि. तात्पर्य, भाषेतील उपयोग जशा प्रकारचा असेल तें लिंग मानून

चालावें. दहीं शब्द शिवाय करून पाणी, लोणी, यांवरचे अनुस्वार मुळांतच नसून त्यांवर ते देणें योग्य नाही.

- आपल्या पत्रकांत मार्गे एक दोन सदी अनुस्वारांबद्दलच्या वाचण्यांत आल्या. त्यांत एका लेखनकारानें तर अनुस्वारांवर शस्त्रच धरल्यासारखें दिसतें, व केवळ कोंकणी लोकांच्या नाकांतल्या उच्चारानें अकारण अनुस्वारांचा भरणा भाषेत मिसळला आहे असें त्यांचें मत आहे. त्यांच्या कित्येक शंका वाजवी आहेत. दुसऱ्या लेखनकाराच्या अष्टोत्तरशत नामावलींत नुसते अनुस्वरयुक्त शब्दच दिले आहेत. पण निर्णय अमुक प्रकारचा असा उल्लेख केलेला नाही. त्यांत काहीं शब्दांवर उगीच अनुस्वार देऊन यांदीत ढकलिलेले दिसतात. (• आं वळणें-ओतींव-कैंचा-बेंट-घोंट-पोंहणें-पांटी-पैं-वगैरे, ह्या लेखांत दिलेले मत सयुक्तिकपणें व्यवहारास धरून आहे. त्यांत क. १३ त केलेला खुलासा बरोबर नाही. असें वाटतें. कारण त्या धातूंचीं विध्यर्थां वगैरे रूपे पाहावें, राहावें, अशींच होत आहेत.

ह्या प्रांतांतील प्रयोगपद्धति—‘ तें काम आपण करतालि, ’ ‘ उद्यां तुम्ही येतालि ’ यात क्रियापदांची शुद्ध रूपे ‘ कराल ’ ‘ याल ’ अशीं पाहिजेत, पण पहिलीं अशुद्ध रूपे फार वापरतात. या प्रांतीं हिंदुस्थानी भाषेव्हे मिश्रण व तदनुयायी क्रियापदांची रूपे बोलण्यांत बरींच येतात. उदाहरणार्थ—करदेना = करूंया, दे देना = देऊनद्या (टाका), मालुम पडेगा=माहित पडेल, अशाप्रकारचे प्रयोग भाषेत आढळतात. पण त्यांचा शुद्धलेखनाशीं संबंध अगदींच थोडा आहे.

हकाराबद्दल—‘अस्माभिः’यांतील‘स्’चा ‘ह्’झाला व पुढें‘म’ जोडल्यानें ‘ ह्म ’ अशी लिपी स्वाभाविक होऊन व ‘भिः’ ऐवजी ‘ ही ’ होहून ‘ आह्मी ’ असें रूप सिद्ध झालें. असा प्रकार ‘ब्राह्मण’ शब्दांत असेल तर ‘ब्राह्मण’ अशा प्रकारें लिहिणें प्रशस्त दिसतें. निवळ मराठी शब्दांत हा नियम आढळत नाही. जसें—म्हातारा, ताम्हन वगैरे.

मु० देवासः

वि. का. फडके.

(४) परीक्षा आणि परीक्षक.

दरवर्षी एकदां प्रत्येक शिक्षकाला आपल्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा देववावी लागते. किंवा स्वतःचीच परीक्षा द्यावी लागते, असें झटले तरी चालेल. पूर्वी कियेक परीक्षकांचा एकेक आवडता विषय अस त्या विषयांत विद्यार्थी उत्तर्ण झाला ह्मणजे इतर विषयांत सामान्य तयारी असली तरी चालत असे बहुधा गणित आणि लेखन हे विषय बहुतेक चांगल्या परीक्षकांचे आवडते असल्यामुळे ह्यांत उत्तम तयारी असली तर निम्मे विद्यार्थी चांगल्या तऱ्हेने उत्तर्ण होत. आतां तर कित्येक परीक्षकांना एक तृतीयांश विद्यार्थी पसंत ठरविण्यास मोठे जिवावरचे संकट येते!

प्रत्येक इयत्तेचे विषय सरकाराने ठरविजे आहेत. त्याप्रमाणे पाहू गेलें असतां गणित विषयाची परीक्षा तिसऱ्या इयत्तेपर्यंत ठरीव निय-याप्रमाणे घेतां येते. परंतु चौथ्या इयत्तेपासून सहावे इयत्तेपर्यंत त्याचा कांहींच मेळ बसत नाही. खुद्द कमटीपुढील सहावे इयत्तेच्या गणित प्रश्नांसंबंधाने असाच घोटाला होऊन विद्यार्थी, शिक्षक आणि परीक्षक यांची फजीती होते. एखादे वर्षी केवळ चवथी पांचवी इयत्ता शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सुटले असे गणित असते आणि एखादे वर्षी ट्रेनिंगच्या दुसऱ्या अगर तिसऱ्या वर्षीच्या विद्यार्थ्यांना जड जाईल असे गणित असते. हा असा विद्यार्थ्यांना अहितकारी घोटाला होण्याचे कारण काय असावे बरे ?

“एका बागेचा $\frac{1}{2}$ आंब्याची झाडे $\frac{1}{4}$ लिंबाची $\frac{1}{4}$ केळीची आणि बाकीची ९० झाडे सीताफळीची तर एकंदर बागेत झाडे किती ?” ह्या मासपत्राचे प्रश्न चौथी, पाचवी आणि सहावी ह्या तीनही इयत्तांना निरनिराळे परीक्षक वालतांना दृष्टीस पडतात. तेव्हां अमुक प्रश्न अमुक इयत्तेचा हे कसे ठरवावे बरे !

प्रश्न मोठा दिसला तरी हरकत नाही, परंतु फारशी आंकड्यांची घडामोड, प्रत्यक्ष गुणाकार भागाकराने करावी न लागतां संक्षेपावर काम भागून उत्तर पूर्णकात अगर थोडक्यांत असते,

आणि ज्यांत थोडी कल्पना असते, असले प्रश्न गणिती लोकांना फार आवडतात. केरोपंती अंकगणिताच्या प्रश्न समुदायांत वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उदाहरणांचा फार अभाव आहे.

केरोपंती अंकगणित सरकाराने पसंत केलेलेचौपकी आहे. आणि खरोखरच एक एक गणिताचा विषय बद्धनशीर शिष्टप्यास ते फार चांगले आहे. परंतु काल्पनिक प्रश्नांचा संग्रह करून घेण्यात तेवढे एकच अंकगणित विद्यार्थ्यांस पुरे होत नाही. त्यांतील प्रश्नसमुदायांतील प्रश्न परीक्षक आपल्या मनाच्या निवडीप्रमाणे चौथी, पांचवी व सहावी ह्या तीनही इयत्तांस घालतात. एका परीक्षकाने त्यांतील एक प्रश्न पांचव्या इयत्तेला घातला तो असा—

दरसाल दरशेकडा शेकडा $4\frac{1}{2}$ पौन्ड व्याजाप्रमाणे १५० पौंडाचे ६ वर्षांचे चक्रवाढ व्याज आणि सरळ व्याज त्यांत फरक काय?

सदरहू प्रश्न काल्पनिक नाही. परंतु गुणाकाराच्या परीक्षेचा आहे. त्यामुळे वेळ फार लागून शक्यतेच्या आंकड्यांत चुकण्याचा संभव असतो. व बुकांतील उत्तर पाहून प्रश्न बरोबर किंवा चूक हे ठरविणारे परीक्षक असल्यास तो प्रश्न बहुतेक विद्यार्थ्यांचा चुकतोच. गणिताची वरील तीन इयत्तांची परीक्षा घेतांना परीक्षकांनी जितपत सारासार विचार करावयास पाहिजे तितका ते करित नाहीत असे वारंवार दृष्टीस पडते. हे न व्हावे अशी मी विनंती करितो.

शुद्धलेखन आणि मोठी अक्षर हे दान मिळून एक विषय आहे. वर्षभर मुलगा नियमाने येणारा असला म्हणजे पांचवे इयत्तेपर्यंत अक्षरांत पसंत ठरण्यांत फारशी काळजी नसते. परंतु शुद्धलेखनांत तर देशावरील मुले फार नपसंत होतात. एखादे वेळीं गणित, भूगोल, इतिहास इत्यादि अत्रबड विषयांत मुलगा उत्तम तव्हेने पसंत पडून तीहीच्या ठिकाणी चार चुका झाल्याने किंवा अशाच फरकाने विद्यार्थी परीक्षकाच्या दृष्टीने निरुपयोगी होतो. मेहनती शिक्षक पुस्तक अनेक वेळां लिहून काढवून शुद्धलेखनांत विद्यार्थी कसातरी तयार करतोच.

आतां भाषा विषयाकडे वळूं. ह्यांत पोट विषय पुष्कळ आहेत त्यामुळे प्रत्येक विषयांत थोडथोडे गुण मिळाले तरी विद्यार्थी पसंत होण्यास मोठीशी अडचण पडत नाही.

इतिहास भूगोल मिळून एक विषय धरितात. त्यांतील प्रत्येकाचे पांच पांच प्रश्न घालून त्यांची उत्तरे पाठीवर लिहिण्यास सांगितल्यास परीक्षकास उत्तराप्रमाणे गुण देण्यास बरे पडेल. असे समजा की एक दोन विद्यार्थ्यांला तोडी पांच प्रश्न विचारिले त्यांतले पहिले दोन आले आणि बाकीचे शेवटचे तीन चुकले, तर विद्यार्थ्यांच्या नांवावर दाहा गुण पडून विद्यार्थी नापसंत ठरतो. ह्या चुका परीक्षेत फार वेळा होतात. वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांना पाठीवर प्रश्नांची उत्तरे लिहिण्यास सांगितल्यास परीक्षकांची मुण देण्यांत विशेष चूक होणार नाही.

शाळेंतील कोणताही विषय पाठ न करवितां विद्यार्थ्यांकडून तयार करून घेतला पाहिजे अशी शाळाधिकार्यांची समजूत आहे. परंतु एक परीक्षक जिल्ह्याचा नकाशा विचारून लागला म्हणजे दिशाच विचारितो. अमका तालुका अमक्याच्या कोणत्या दिशेस आहे किंवा अमक्या तालुक्याच्या अमक्या दिशेस काय आहे ? ही माहिती सोपी असून येणे अवश्य आहे परंतु दुसरे परीक्षक दुसऱ्या वर्षी विचारितात की पुणे जिल्ह्यांत नद्या किती आहेत, किल्ले किती आहेत आगगाडीची गांवे ओळीने सांगा ? वगैरे वगैरे. तेव्हां शिक्षकानें तयारी कोणच्या धोरणानें करावी बरे !

परीक्षक बहुधा विद्यार्थ्यांस अपरिचित असतो. आणि त्यामुळे तो शांत स्वभावाचा असला तरी बागुलबावा प्रमाणे भयंकर वाटतो. जर कां परीक्षक सापट आणि उग्रप्रकृति असला तर मग विद्यार्थ्यांची फारच गाळण होऊन जाते. कित्येक लटलटा कापावयास लागतात, तोंडाची बोबडी वळते, असे अनेक प्रकार होतात. ह्या शिवाय परीक्षक देशी भाषा बोलतात खरे. परंतु त्यांचे भाषांतर शिक्षकानें मुलांस सांगावे लागते. ह्या करितां परीक्षकांनी सौम्य तऱ्हेने वागून विद्यार्थी व शिक्षक ह्यांस सुख द्यावे. अशी विनंति करून या लेख पुरा करितो.

गोपाळ बळवंत दिगंबर

विक्रीसं तयार

छत्रेकृत अंकगणित भाग १ ला किं० ४३६.

टिप-शाळामास्तरांस आमचेकडाले दहा रुपयांचा माल घेतल्यास शेकडा २० टक्के प्रमाणे कमिशन देऊं. पुस्तके ग्री. पी. ने पाठवूं.

प्रो० गो. कृ. गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठीत) किं. ४१२. दहा रुपयांची बुके एकदम घेतल्यास शंभरास वीस टक्केप्रमाणे कमिशन देऊं.

मोडी पाहिले बुक सुवारलेली नवीन आवृत्ति दर किंमत ४२६९.

कवाड्तीने पुस्तक सुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आपटेकृत. घांत कवाड्तीची निरनिराळी २१ चित्रे घांतली आहेत. किंमत ४२.

नवीन अथवा पटवर्धनी पंचाग.

शके १८२० विलंबीनामसंवत्सरे सन १८९८-९९ किंमत ४२.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

चित्रशाळेत विक्रीस असलेली पुस्तके.

पद्मरत्नावली किंमत ४८. साक्रेतीस किं० ४४. पशुपतीवर्णनाची रंगी बेरंगी चित्रयुक्त पुस्तके भाग १०, प्रत्येकी किं० ४१. त्रिनोदमहदाख्यायिका किं० ४१२ आणि. रासेलस किं० ४९ आणि. शिक्षणसार दामत्रेकृत किं. ४२ आ. विजापूरवर्णन किं. १ रु. भातुकली अथवा मुलीचे खेळ किं० ४४. गाणी भाग १, २, ३, ४ प्रत्येकी किं० ४६. चार एकदम घेणारांस किं० १ रु०. गीतगोविंद किं० ४७. गोविंदतारक गीत किं० ४६. आरेबियन् नाईट्स किं० ४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलीलामृत सार्धे किं० ४४. रेशमी बांधीव किं० ४७. इतिहासावरील निबंध किं० ४८. शास्त्रीय वाचनपाठमाला किं० ४१४६. लेखरत्नावली किं० ४६. याशिवाय बेपोचीही पुस्तके विकत मिळतील.

पत्रे पाठविणारांनी पत्ता स्पष्ट लिहावा.

चित्रशाळेंत विक्रीस असलेल्या नवीन तसविरा

सांचा ८ x १० कि. ८७.

२५०	शृंगार सुंदरी.	२५८	सांशांची राणी.
२५१	महाविष्णु.	२६०	मेनका आणि शकुंतला.
२५२	रुक्मिणी हांत	२६१	अपराध ! (नाटकांतोळ एक सीन)
२५३	अमरुशाकांतोळ एक सीन.	२६२	सैंधी व मुद्रेष्णा.
२५५	सुरतधुगन्वा.	२६३	विक्रम शशिकला.
२६५	रत्नो मदन प्रेम.	२६४	कीर्तन भ्रंश्री.

साचा ६ x २० कि. ८४

२३९	यशोदा कृष्णास
खेळीत आहे.	२४०	विश्व मित्रमेनका.
		२४५	कायम आहे ते!

देशी बटने.

कोरास बगैरे लावण्याची, अगदी विलायती बटणाप्रमाणे शाली आहेत.

देशीमाल बापरणारांस फार उत्तम सोय.

ठ्यापारी ले. कांत सोयीच्या दरानें मिळील.

किरकाल दर इंग्रजास ८३ आणे.

घाऊत माल पणाराम कमिशन मिळेल.

म्यानेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८२७ सालची वर्गणी अद्याप आली नाही, त्यांना वर्गणी पाठविण्याची त्वरा करावी, कारण नवीन साल सुरू होऊन चार महिने झाले त्याप्रमाणे प्रत्येक सालची वर्गणी आम्ही आगाऊ घेत असतां. तर प्रत्येकांनी आपाली वर्गणी मनी-आरडरने पाठविण्याची तजवीज करावी.

टोप.—म्याना मार्च महिने अद्याप मिळाला नाहीं, ती कळवावे म्हणजे अंक पाठविण्यात येईल.

आमचेकडे पुणे त्वाळीचे चर्ची जोडे चांगले मजबूत टिकाऊ गाफक दरानें मिळतील. जोडे रेलवे पार्सलने मागवावे.

पुण्यास किंवा मुंबईस मिळणारा कोणताही माल कमिशनने पाठवू.

म्यानेजर चित्रशाळा येस, पुणे.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL-PAPER.

मे १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	१२९
(१) शाळामास्तर व पोष्टहापरिस.	
(२) याला तजवीज काय ?	
(३) सुविचार-समागम.	
(४) र. सा. डेप्युटी इन्स्पेक्टर यास विनंती.	
(५) मराठी शब्दरत्न.	
भूगोलविद्या;—सृष्टिज्ञानाची माहिती.	१३०
कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित.....	१४५

पुणे येथे, " इंदिरा " छापखान्यात छापिले.

आगाऊ वार्षिक वर्गणा, तपालसर्चास, १०१

फटकक अंकस ०३

पत्रक-शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक, चित्रछाळा प्रेस, पुणे.

विक्रीस तयार.

छत्रेकृत अंकगणित भाग १ ला किं० ४३४६.

टिप—शाळामास्तरांस आमचेकडील दहा रुपयांचा माल घेतल्यास शेकडा २० टके प्रमाणे कमिशन देऊं. पुस्तके व्ही. पी. ने पाठवूं.

प्रो० गो. कृ. गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठीत) किं. ४१२. दहा रुपयांची बुके एकदम घेतल्यास शंभरास वीस टक्केप्रमाणे कमिशन देऊं.

मोडी पाहिले बुक सुधारलेली नवीन आवृत्ति दर किंमत ४२४३.

कवाईतीचे पुस्तक सुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आग्नेकृत. यांत कवाईतीचीं निरेनिराळीं २१ चित्रे घातलीं आहेत. किंमत ४२.

नवीन अथवा पटवर्धनी पंचांग.

शके १८२० विलंबीनामसंवतरे सन १८९८-९९ किंमत ४२.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

चित्रशाळेत विक्रीस असलेलीं पुस्तके.

पद्यरत्नावली किंमत ४८. साक्रेतीस किं० ४४. पशुपक्षीवर्णनाचीं रंगी अरंगी चित्रयुक्त पुस्तके भाग १०, प्रथेकीं किं० ४९. विमोदमददाख्यायिका किं० ४१२ आणे. रासेलस किं० ४९ आणे. शिक्षणसार दामनेकृत किं. ४२ आ. विजापूरवर्णन किं. १ रु, भातुकळी अथवा मुळीचे खेळ किं० ४४. गाणी भाग १, २, ३, ४. प्रथेकीं किं० ४६. चार एकदम घेणारांस किं० १ रु०. गीतगोविंद किं० ४७. गोविंस्तारक गीत किं० ४६. आरेबियन् नाईट्स किं० ४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलीलामृत सार्धे किं० ४४. शमीं वार्धिव किं० ४७. इतिहासावरील निबंध किं० ४८. शारदीय वाचनपाठमाळा किं० ४१४६. लेखरत्नावली किं० ४६. याशिवाय रुपोचीही पुस्तके विकत मिळतील

पत्रे पाठविणारांनी पत्ता स्पष्ट लिहावा.

शाळापत्रक

येथे शब्द नाही शिष्यांसीं । हे अवघे सद्गुरुपार्शी ।
सद्गुरु पालटी अद्यगुणांसीं । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावे । ते हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करूनी सोडावे । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ मे १८९८.

अंक ५.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

लहान व मध्यम गांवांतल्या पोष्टहपिसाची व्यवस्था आमच्या इकडे जशी शाळामास्तराकडे असते, तशीच ती मद्रास इलाख्यांतही असते. या इलाख्यांतली पोष्टखात्याचा वार्षिक रिपोर्ट नुकताच प्रसिद्ध झाला. त्यामध्ये या शाळामास्तरांचे कामाची पोष्टाच्या मुख्य अधिकाऱ्यांनी फार तारीफ केली आहे. ही तारीफ शिक्षकवर्गास फार भूषणास्पद आहे यांत शंका नाही. गांवच्या गांवांतून सात आठ किंवा दहा रुपये अशा लहान पगारावर पोष्टमास्तर नेमले असता त्या जागांसाठी चांगले मनुष्य मिळणे मुष्किलीच आहे. परंतु शाळामास्तरास शाळाखात्यांतून पगार असतोच, त्यांत पांच किंवा चार रुपये भर घातली की पोष्टास आयताच शिकलेला, माहितगार, प्रामाणिक व वजनदार असा मनुष्य तेव्हांच मिळतो. तेव्हां शाळामास्तरांची पोष्टखात्याने तारीफ करणे हे योग्यच आहे. परंतु शाळामास्तरांने पोष्टाचे काम उत्तम रीतीने करण्याचे जितके जितके मनावर ध्यावयाचे, तितके तितके इकडे शाळाखात्याचे नुकसान व्हावयाचे, व त्याचे तितके परिश्रम शाळकडे खर्च

व्हावयाचे ते दुसरेच कामाकडे खर्च होतात हे उघड आहे. हे शाळा-
खात्याच्या घरगुचे लक्षांत येऊं नये, ही भोळ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे.
पोष्टाचे काम नीटपणे करण्यांत शाळामास्तर जितके परिश्रम घेतो, तितक्या
परिश्रमास आमचे शाळाखाते मुकून शाळेचे नुकसान होतें. हे स्पष्ट
नाहीं काय ? शाळामास्तराने पोष्टाचे काम चांगले करण्यासाठी जी
मेहनत केली, ती तेवढी शाळेच्या संबंधाच्या मेहनतीतून फुकट गेली
असें झाले नाहीं काय ? अशा रीतीने परिश्रम फुकट घालविण्याजोगी
शाळाखात्यास ऐपत आहे काय ? पोष्टाखाले आजकाल श्रामंत आहे.
वर्षास त्या खात्याकडून सरकारी खजिन्यांत कांहीं तरी शिल्लक पडत
आहे. इकडे शाळाखात्याला अत्यंत जरूरीच्या पैशाचीच नेहमी ओरड.
अशा स्थितीत हे 'व्याहान्ने वडे' शाळाखात्यास नुकसान सोसून
पोसावे लागत आहे. या शिवाय शाळामास्तराकडे पोष्टापास अस-
ल्यामुळे अन्यतऱ्हेने शिक्षकाचे व शाळेचे किती नुकसान होत आहे,
याचेवद्दल आह्मी वारंवार लिहिले आहे. शाळेच्या कामापेक्षा पोष्टाचे
काम अधिक जोखमीचे, जिकिरीचे व मोजव्याचे आहे, यामुळे शाळा-
मास्तरास तिकडे अधिक लक्ष लावणे भागच पडते. शाळाखात्यास
यापासून नफा पाहिला तर मुळीच नाहीं. कारण पोष्टाचे काम अस-
ल्याने शिक्षकाचा पगार दोन तीन रुपयापेक्षा जास्त वाढतो असें नाहीं.
तेव्हां अशा रीतीचीही सर्व प्रकारे शाळाखात्याच्या नुकसानीची
व्यवस्था मोडून शाळामास्तराच्या गळ्यांतले हे लोढणे सुटके तर फार
चांगले होईल.

वरील प्रतिपादनावर कोणी असे म्हणेल की पोष्टाखाले आपलेच व
शाळाखालेही आपलेच. पोष्टाची व्यवस्था गांव-
याला तजवीज
काय ? ल्या गांवांतल्या शाळामास्तराचे हातांत असल्याने
थाडक्यांत चांगला पोष्टमास्तर मिळत अज्ञान व
गैरमाहित लोकांची सोय होते, लबाडी होऊन पोष्टाचे नुकसान होण्या-
ची भीति टळते, व मास्तरासही थोडा पगार जास्त मिळतो. हा

गोष्टी खऱ्या आहेत. परंतु कोणीही नाट विचार केव्हा असतां त्यास दिमून येईल की, शाळामास्तराचे श्रमचे मानानें व शाळेचें जें नुकसान होतें त्याचे प्रमाणानें पोष्टखात्याकडून शाळाखात्यास कांहींच नफा मिळत नाही. पोष्टखात्याची सोय पाहणें हें काम सार्वजनिक हिताचेंच आहे. परंतु त्याचेपासून त्याच्यापेक्षां सर्वप्रकारें ज्यांत अधिक सार्वजनिक हित आहे असें जें लोकशिक्षणाचें काम त्यांत जर व्यत्यय येत असेल तर मग पोष्टाचें हित पाहण्यापासून फायदा काय झाला ? परंतु शाळाखातें व पोष्टखातें या दोघांनींही मनावर घेतल्यास दोघांनाही सर्व प्रकारचें हित साधून फायदेशीर होईल अशी व्यवस्था करितां येणार आहे. ही व्यवस्था आम्हां मार्गे एकदोन वेळ सुचविली आहे. ती अशी की, प्रत्येक शाळेंत पोष्टानें एक सात किंवा आठ रुपये पगाराचा 'पोष्टल् असिस्टंट' म्हणून द्यावा. पोष्टखात्याला शाळामास्तराकडे पोष्ट असल्यानें मुख्य फायदा हा आहे की, थोड्या खर्चांत विशेष जबाबदारी ज्याचेवर टाकतां येईल असा कामगार मिळतो. तर ही जबाबदारी अजूनही पोष्टानें हेडमास्तरावरच ठेवावी हेडमास्तर 'पोष्टल् असिस्टंट' याचा हिशोब पाहील व त्याचे कामावर नजर ठेवाील. यांत जो त्याचा वेळ मोडेल त्याबद्दल हेडमास्तर यास 'पोष्टल्-असिस्टंट' यापासून शाळेच्या कामांत मदत घेतां येईल. उदाहरणार्थ, शाळेंतलें लिहिण्याचें सर्व काम पोष्टाचे सर्व कामाबरोबरच हा असिस्टंट करू शकेल; अथवा दिवसांतून ताम दोनताम तो हेडमास्तरास वर्ग शिकविण्यांत मदत करील; अशा रीतीनें शाळेचें नुकसान न होतां पोष्टाची व्यवस्था उत्तम रीतीची—किंबहुना हल्लीं असते त्यापेक्षांही विशेष चांगली—राहाल. यांत पुनः पोष्टाला जास्त खर्च म्हटला तर प्रत्येक ठिकाणीं फक्त नार तर एक दोन रुपये. आतां अशा रीतीची व्यवस्था पोष्टाचे अधिकारी आपण हाऊन कधींही करणार नाहींत कारण त्यांचें जर थोड्या खर्चांत आयतें काम होत आहे, तर ते कशाला पंचाइती करतील ? परंतु सध्याचे व्यवस्थेपासून जर आपलें नुकसान होत आहे, तर तें न होऊं दण्याचा तजवीज शाळाखात्यानें पाहिली

पाहिजे. या संबंधाने आह्मी वारंवार सूचना केल्या, परंतु त्यांचा उपयोग झाल्याचे दिसत नाही. आमचे नवीन डायरेक्टर साहेब हे इकडे लक्ष देऊन नीट व्यवस्था करितील तर फार बरे होईल.

आमच्या देशभाषांच्या स्थातीकडे व आमच्या हजारों अशिक्षित देशवांधवास ज्ञानप्राप्ती करून देण्याकडे आमच्या सुविचार-समागम. सुशिक्षितांचे लक्ष थोडे बहुत तरी जात आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. येथील ज्ञानचक्षु छापखान्याचे मालक यांनी कित्येक विद्वान् मित्रमंडळीच्या साहाय्याने 'सुविचार-समागम' या नांवाचे एक नवीन मासिक पुस्तक सुरू केले आहे. ह्या नवीन उद्योगाचा हेतु तरी हाच आहे. या पुस्तकांत "इतिहास, स्थलवर्णने, चरित्रे, प्राणिशास्त्र, पदार्थ-विज्ञान-शास्त्र इत्यादि शास्त्रीय व वाङ्मयविषयक निबंध, मनोरंजक कविता, आख्यायिका, कादंबऱ्या, नाटके" इत्यादि विषय यावयाचे आहेत. या पुस्तकास लेखनसाह्य देण्याचे ज्यांनी कबूल केले आहे, त्यांची नांविनी पुस्तकाचे मळपृष्ठावर दिली आहे, त्यावरून हे सर्व प्रकारे चांगले चालेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. दुसरी गोष्ट अशी आहे की ह्या पुस्तकाचे प्रकाशत्व ज्ञानचक्षुचे मालक यांनी आपलेकडे घेतले असल्यामुळे व्यवस्थेचे निम्मे काम सुयंत्रित चालेल. तेव्हां आतां ज्यांनी लेखनसाह्य करण्याचे अभिवचन दिले आहे, त्यांतील प्रत्येकाने वर्षाचे काठी इमानपूर्वक केवळ दहा-पंधरा पृष्ठे लिहितील, तरी देखील हे मासिक पुस्तक सहज उत्तम प्रकारे चालेल. परंतु दुःखाची गोष्ट एवढीच आहे, की आमची मंडळी आरंभी ज्या उत्साहाने एकाचा कामाचा अंगिकार करिते, तो उत्साह पुढे राहात नाही. ह्या मासिक पुस्तकाच्या एकाच अंकावरून त्याच्याविषयी जास्त कांही लिहितां येत नाही. तथापि त्याच्या तयारीवरून ते चांगले चालेल, व ते सर्व प्रकारे लोकां-श्रयास पात्र होईल याबद्दल आह्मास शंका वाटत नाही. यासंबंधाने त्याच्या चालकांना एक दोन सूचना करणे रास्त दिसते. प्रथमतः यांत नाटके,

कादंबऱ्या यांना स्थळ नसावें, असें आह्मांस वाटतें. इंग्लंडांतील लोक-
 प्रिय मासिक पुस्तकांतून हे विषय व्हासतात, यामुळे कदाचित् हे
 विषय यांत घातले असतील. पण तिकडाले मासिक पुस्तके मोठीं असतात,
 यामुळे त्यांतून हे विषय शोभून जातात. आमची पुस्तके लहान अस-
 णार. शिवाय एकदां हे विषय त्यांत शिरले, कीं बाहेरून मजकूर वेळेवर
 न आल्यास याच विषयांची भरती करावीशी वाटून, उपयुक्त विषयांना
 जागा कमी मिळू लागते. अशी स्थिति याचे अगोदर कित्येक मासिक
 पुस्तकांची झाली आहे. 'भारतवर्ष' मासिक पुस्तकांत निबंध घालण्याचा
 पहिला संकेत होता. परंतु निबंध लिहिणारांचे आळसामुळे ह्या गा किंवा बखरी
 वगैरे विषय हातांत भरपूर असल्यामुळे ह्या, तो विषय अलीकडे अदृश्य
 झाल्यासारखा दिसतो. दुसरी गोष्ट, लांब विषय पुढील अंकांत चालू ठेवावे
 लागतात हे खरें, परंतु त्यांचे अर्धेच वाक्य अथवा अर्धेच कलम अगोदर
 येऊन, नंतर त्या विषयासाठीं वाचकांस पुढल्या अंकाची वाट पाहात राहाणे
 भाग पडावें हे चांगलें नाहीं. बरेच दिवस चालावयाचा विषय असल्यास
 त्याचे भाग पाडून एकेक अंकांत एकेक भाग किंवा नियमित मुद्यांचें
 विवरण पुरें घालावें, अथवा निदान वाक्य अथवा कलम तरी पुरें करावें.
 प्रत्येक विषयास पृष्ठांक निराळें घातल्यानें छापखानेवाल्यांची सोय होत
 असेल, पण वाचकांची गैरसोय फार होते. या दोन सूचनांकडे
 चालकांचें लक्ष जावें. आमची अशी आशा आहे. या पुस्तकास महारा-
 ष्ट्रियांचा सर्वप्रकारें आश्रय मिळून तें चिरायु होईल व त्यापासून
 भाषासंवर्धनास पूर्ण साहाय्य होईल.

निरनिराळ्या जिल्हांचे रा. सा. डेप्युटी व असिस्टंट डेप्युटी
 इन्स्पेक्टर यांस आमची पुढील सविनय विनंति
 रा. सा. डेप्युटी इन्स्पे- आहे; तिकडे त्यांचें अवश्य लक्ष जावें. आमच्या
 क्टर यांस विनंती. मासिक पुस्तकास त्यांचे द्वारे शाळाखात्याचा
 आश्रय मिळाल्यामुळे शिक्षक लोकांस शिक्षणोपयोगी विषयांची
 माहिती होण्यास व आपले विचार प्रकट करण्यास पुष्कळ चांगलें

साधन झाले आहे. परंतु शिक्षणक्रम कला चालला आहे, व त्यांत कमजास्त काय पाहिजे, हे समजण्यास सध्या कांहीं मार्ग नाही. शाळा-पत्रककर्त्यास शाळांतून शिक्षणाचे काम कसे काय चालते आहे, हे कळण्यास कांहींच साधन नाही. शाळामास्तरांसही याविषयी फारसे कांहीं कळवितां येत नाही. त्यांना प्रसिद्धपणे तर आह्माम कांहींच लिहिण्याची सोय नसते. तेव्हां यासंबंधाची खरी स्थिति किंवा अनुभव कळण्याचा योग्य मार्ग लढला ह्याने जिल्ह्यांचे अधिकाऱ्यांनी या विषयी शाळापत्रकांत लिहिणे हाच होय. आमची सर्व डेप्युटी व असि. डेप्युटीइन्स्पेक्टर साहेबांस अशी विनंती आहे की, त्यांनी शिक्षणसंबंधाचे कमजास्त प्रकार जे शाळामास्तरास कळल्याने त्यांचा फायदा होईल ते, व तत्संबंधाच्या सूचना आमचेकडे प्रसिद्धासाठी पाठवाव्या. प्रत्येक रावसाहेबांनी वर्षाचे परीक्षेचे काम आटोपल्यावर निदान एक पत्र जरी आमच्याकडे आपण पाठविने, तरी अशा पत्रांचा मोठा उपयोग होईल. ते पत्र फारसे लांब असण्याचे कारण नाही, व त्यांत शाळांची किंवा मास्तरांची नांवेही नकोत. अमुक शिक्षणाचा प्रकार आढळत आला, तो अमुक कारणासाठी चांगला किंवा वाईट आहे; अमुक विषय अमुक तऱ्हेने शिकवावा; अमुक एक प्रकार मोठा अभिनंदनीय होता; अशा प्रकारचे शाळात्यांतील अधिकाऱ्यांचे अनुभव शिक्षकांस कळत गेल्याने त्यांचा फार फायदा होऊन शिक्षणक्रमासही त्यापासून नफा आहे. किंवाहुना शिक्षकांस आरंभी ट्रेनिंग कालेजापासून जो फायदा होतो तितकाच फायदा पुढे शाळा चालवित असतां अशा प्रकारचे बरीष्ट मंडळीचे अनुभव व चावयास मिळून हाण्यार आहे. गुजराथ शाळापत्रकामध्ये अशा प्रकारचे लेख वारंवार येत असतात. या आपल्या विनंतीकडे आमच्या सर्व रा. मा. डेप्युटी इन्स्पेक्टर मंडळीचे लक्ष जाईल अशी आह्मी आशा करितो. सध्या प्रथम जिल्हा ताल परीक्षा आटोपल्या आहेत. तेव्हां प्रथमतः कोणी तरी ही आमची विनंती मान्य करून आपले कांहीं अनुभव लोकरच आमचेकडे लिहून धाडतील तर चांगले होईल.

मराठी शुद्धलेखनाची चर्चा आज सुमारे दीडवर्ष आमच्या पस्तकांत चालू आहे. परंतु तांपासून जसा व्हावा तसा मराठी शुद्धलेखन. फायदा झालेला दिसत नाही; व या विषयावर निरनिराळ्या विद्वान्, शोधक व अनुभविक शिकवणुकां अभिप्राय येऊन निर्णयात्मक काही तरी ठरवितां येईल, असे जे आम्हांस वाटत होते, तत्संबंधाने तर आमची पूर्ण निराशा झाली आहे. असे कां व्हावे हे आम्हांस कळत नाही. युनिव्हर्सिटी देशीभाषांना विद्याक्रमांत घालीत नाही, यामुळे तिला आपण दोष देतो. पण देशभाषेचा अत्यंत महत्त्वाचा असा हा विषय आमच्या विद्वान् मंडळीच्या विचारक्रमांत सुद्धा येत नाही, याबद्दल कोणास नावे ठेवाययाचीं ! यासंबंधाने आमचेकडे बरीच पत्रे आली, पण तीं कित्येक ठरव मंडळीचीं मात्र आलीं. त्यांचे विचाराची दिशा एकदां समजल्यावर पुनः पुनः तेच विचार पुढे येण्यांत अर्थ नाही. आणखी कित्येक पत्रे आलीं त्यांत तेच तेच मुद्दे होते; किंवा दुसऱ्याने लिहिलेल्या मुद्यांवर वाद-विवाद किंवा खंडणभंडण होतें. त्यांतून अभिप्रायाचा भाग किंवा एखादा नवीन मुद्दा कांहीं नव्हता. शाळायाच्या बाहेरच्या विद्वान् अनुभविक मंडळीचे विचार आम्हांस पाहिजे होतच. परंतु केवळ शिक्षणाचे काम करणाऱ्या शोधक व अनुभविक शाळामास्तरांचे अभिप्राय तर आम्हांस प्रथम पाहिजे होते. याचे कारण अडचणीच्या गोष्टी काय आहेत व प्रातिपद प्रवात कसे अवतात, हे प्रत्यक्ष अनुभवाने सांगण्याचे काम दुसऱ्या कोणाकडून तसे चांगले झोणार नाही. शाळेच्या व्यवस्थेच्या संबंधाने आमचेकडे कांहीं लिहून घाडण्यास कदाचित् शाळामास्तरांस वरिष्ठांची भीति असते; परंतु या विषयासंबंधाने लिहिण्यास वरिष्ठांची भीति बाळगण्याचे मुळीच कांहीं कारण नव्हते. जिल्हांचे परीक्षक यांच्या नजरेमदीं शुद्ध लिहिण्याच्या संवेद्याचे अनेक सोयीगैरसोयीचे प्रकार वारंवार येत असतील. पण त्यापैकी कोणाकडूनही कांहीं लिहून आले नाही. आमच्या मंडळीच्या या एकंदर शिथिलतेचे आम्हांस फार आश्चर्य वाटतें व वाईटही वाटतें. त्यांतही पुनः दुर्दैवाची

गोष्ट अशी आहे, कीं या विषयाचा ज्यांना चांगला अनुभव होता, ज्यांचे अभिप्राय अत्यंत महत्वाचे झाले असते, अशा तीन गृहस्थांस आम्ही चिरकाल अंतरलों. ट्रेनिंगचे शास्त्रीबुवा, दीक्षित, व रा. सा. गोडबोले यांच्या विद्वत्तेचे व अनुभवाचे आम्हांसु या कामांत फार साह्य झाले असते. असो; आतां या विषयाचा लौकरच निकाल लावावा हेच बरे दिसते. या संबंधाने आजपर्यंत जो पत्रव्यवहार आला, तो प्रसिद्ध झालाच आहे. या शिवाय कित्येक मंडळींवे या विषयांच्या निरनिराळ्या मुद्यांच्या संबंधाने आम्ही स्वतःच अभिप्राय विचारून घेतले आहेत. दोन तीन विद्वान् गृहस्थानीं यासंबंधाने लेख लिहिण्याचे अभिवचन दिले आहे, ते लेख इतक्यांत येतील. याशिवाय आणखी कोणाकडून अभिप्राय व माहिती इतक्यांतच आल्यास तिचाही विचार करण्यास ठीक पडेल. तेव्हां एवढ्यासाठीं आणखी सुमारे दोन महिने वाट पाहून मग आम्ही आपला अखेरचा लेख तयार करूं. आमच्या लेखाप्रमाणेंच अखेरचा निर्णय व्हावा, असें कांहीं आमचे म्हणणें नाहीं. आमचा लेख एवढ्याचसाठीं अखेरचा असें ह्मणावयाचें, कीं तो वग्याच गृहस्थांच्या अभिप्रायांचे आधारावर लिहिलेला असेल; व त्यामुळे वादविवादाचे सर्व मुद्दे एकत्र होऊन अखेर निर्णय ठरविण्यास ठीक पडेल. तेव्हां आम्ही आपल्या लेखांत एकंदर ग्राह्य मुद्यांचें व ज्यांना पुष्कळ लोकांची संमती आहे अशा गोष्टींचें एकीकरण करणें व पुढील व्यवस्थेचा मार्ग सुचविणें या शिवाय जास्त कांहीं करणार नाहीं. बाकी सर्वांस आमची एवढीच विनंति आहे, कीं ज्यांनीं यांत मन घातलें आहे, त्यांनीं कोणत्याही मुद्याबद्दल स्वतःचा आग्रह सोडावा; देशस्थ, कोकणस्थ, असल्या पक्षाभिमानास मनांत धारा देऊं नये; व बरेच दिवसांची लोकांची संवय व लिहिण्याची आणि वाचण्याची सोय-गैरसोय या गोष्टीही विचारांत घ्याव्या. म्हणजे मग वादविवादास फारशी जागा न राहून एकदांचा कांहीं तरी अखेर निकाल लावण्यास ठीक पडेल. तेव्हां आतां या संबंधाने कोणास कांहीं लिहिणें असल्यास त्यांनीं इकडे लौकर लक्ष पांचवावे एवढीच अखेरची विनंति आहे.

भूगोळाविषया;—सृष्टिज्ञानाची माहिती.

सृष्टिज्ञान विषय कठीण आहे, तरी तो शिकविण्याच्या चांगल्या पद्धतीने सोपाही करितां येतो. तो कंटाळवाणा तर मुळीच नाही. त्याचा उपयोग या संसारांत अत्यंत आहे. ज्या हवेमध्ये आपण राहतो, ज्या भूमीवर आपण वागतो, जें पाणी आपण पितो, जो पर्जन्य पडून आपणास आल्हाद होतो, व जमीन सुपीक होते, ज्या मेघगर्जनेने आपण क्षणैक भयचकित होतो, ज्या उंच पर्वताकडे पाहून व ज्या वनशोभेकडे अवलोकन करून आपले मन परमेश्वराचे अगाध शक्तीविषयी थक्क होतें, तबिद्धल प्रत्येक आवावृद्ध मनुष्यमात्रास माहिती असणे हें अत्यंत अगत्याचें आहे. भूगोल ज्ञानाचा काय, सृष्टिज्ञान ज्ञानाचा काय, अथवा दुसरा कोणचाही विषय. ज्ञानाचा काय, तो वस्तुतः माहिती व्हावी व जगांत त्या माहितीचा उपयोग व्हावा म्हणून शिकावयाचा. पण सध्यां अशा प्रकारची समजूत होऊन गेली आहे, की कोणचाही विषय शिकावयाचा तो परीक्षेंत पास होण्यासाठी व नियमित मार्कांतले नियमित मार्क मिळविण्याकरितां शिकावयाचा. अर्थात् त्याची जी तयारी करावयाची, ती नापास न होण्याची करावयाची. ह्मणजे त्या त्या विषयांत उपयुक्त प्रकार काय आहेत हे पाहावयाचें नाही; तर कठीण व कोनाकोपऱ्यांतले प्रश्न कोणचे येतील त्यांची कल्पना करून तशा धोरणावर त्या विषयाची तयारी करावयाची. असे असल्यावर कोणचाही विषय कां असेना, त्याची खरी गोडी जाऊन त्याची तयारी ह्मणजे केवळ 'पोपटपंची' होत. वस्तुतः सृष्टिज्ञान हा विषय नीटपणें शिकला व शिकविला असतां केवढा मनोरंजक होईल ! लहान मुलांना मनोरंजनार्थ सांगावयाच्या भुतांखेतांच्या गोष्टी अथवा मोठ्या माणसांनीं वेळ घालावयाकरितां वाचावयाच्या कादंबऱ्या व नाटके, यांपेक्षाही उत्तम रीतीने लिहिलेले सृष्टिज्ञानविषयक पुस्तक अधिक मनोरंजन होईल. पृथ्वीच्या पृष्ठभागाची रचना, भिन्न भिन्न देश, नद्या, पर्वत, सरोवरे यांची ठेवण, वाऱ्याचें व हवेचें वाहणें, त्यांचा उपयोग, पाऊस पडतो कसा व मेघगर्जना कां होते त्याचें ज्ञान, प्रत्येक देशांत साहाजिक उत्पन्न होणाऱ्या

व मनुष्यक्रुतीने बनणाऱ्या वस्तूंची माहिती, पृथ्वीवर व्यापार कसा चालतो याची माहिती, वगैरे गोष्टी नुसत्या उपयुक्तच आहेत असे नाही, तर त्या नीटपणे सांगितल्या असतां अत्यंत मनो-बेधक होतील. परंतु दिलगिरीची गोष्ट ही आहे, कीं अमला उपयुक्त व शिकण्यास आणि शिकविण्यास अत्यंत मनोरंजक असा विषय नीटपणे शिकविता जात नाही. या विषयासंबंधी अगदीं साध्य गोष्टींची माहितीही साधारण लोकांना नसते. हिंदुस्थानांत जो नियमितेवेळीं व नियमित दिशेकडून आलेला पाऊस पडतो, तो कसा पडतो, समुद्राचे पाणी खारटच कां, हिमालयपर्वत उष्णप्रदेशांत असतांना त्याचे माथ्यावर बर्फ कसे असते, महाबळेश्वर किंवा निलगिरी येथली हवा थंड कां, हे प्रश्न एका अर्थी साधारण माणसास सांगण्यास कठीणच. पण आपले डोक्यावर वर्षाचे वर्षास होणारी जी मेघगर्जना ती कशी होते, हेंही पुष्कळ मोठ्या मोठ्या माणसांसही सांगतां येणार नाही. लहान मुळानें मेघगर्जना ऐकून काय वाजतें म्हणून विचारलें असतां वृद्ध बाया ' म्हातारी हरभरे भरडते ' असें उत्तर देतात. आपण एकाद्या चांगल्या सुशिक्षित गृहस्थास विचारलें, तर तो म्हणतो, कीं दोन मोठाले दगड एकमेकांवर आपटून जसा आवाज व्हावा, तसाच दोन दग एकमेकांवर आपटून हा आवाज होतो ! व आपटतांना विस्त्रव पडतो, ती बीज ! पहिलें उत्तर व दुसरें उत्तर सांगणाऱ्या माणसांच्या योग्यतेचा विचार केला तर हीं दोन्ही उत्तरे सारख्याच योग्यतेचीं मानितीं पाहिजेत. या अशा ज्ञानाचे काळांत मनुष्याचें एवढें अज्ञान असतें, ही खरोखरी मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. परंतु अत्यंत आवश्यक गोष्टींचें एवढेंही व्यवहारिक ज्ञान माणसास असतें, इतकी खटपट आमच्या शिक्षणक्रमाचे संबंधानें आम्ही करित नाही.

आमच्या विद्यार्थ्यांना जें सृष्टिज्ञान पाहिजे, तें दोन प्रकारचें पाहिजे. एक साहाय्या इयत्तेच्या परीक्षेस नेमलेलें, व दुसरें व्यवहारापु-
रतें. परीक्षेस हा विषय नेमला असतां त्याची साथी, सोपी, परंतु बरीच पूर्ण माहिती ज्यांत आहे, असें पुस्तक तयार करून तें त्यांस नेमावें.

सध्या अशा प्रकारची एक दोन पुस्तके आहेत, व ती बऱ्यातलीही आहेत. परंतु इतिहासादि इतर विषयांची जी गत झाली आहे, तीच या विषयाचीही झाली आहे. ती कौणची, तर ज्यांत हा विषय व्यवस्थित रीतीने व संपूर्णपणे सांगितला आहे, त्या पुस्तकावरून तो विषय तयार करण्याचे सोडून तो एकाद्या 'संक्षिप्त' पत्रकावरून परीक्षेत येणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यापुरता तयार होतो. अशा तयारीने परीक्षेत विचरलेले प्रश्न पास होण्यापुरते कसे वसे सांगतां येतात, व लोकांचे भ्रमन तसेच राहाते. तेव्हां ज्यांना या विषयाची माहिती परिपूर्ण असावयाची त्यांना ती अर्धवट असते, व पुष्कळ वेळां या लोकांची स्थिति 'ज्ञानञ्च दुर्विदग्ध' मनःश्याप्रमाणे होते. परीक्षेकरितां हा विषय ज्यांना शिकण्याची गरज नसते ते लोक याची मुळीच परवा करीत नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. याचे कारण त्यांना हा विषय ज्या पद्धतीने शिकविला पाहिजे, तसा कोणी शिकवीत नाही. त्यांना हा विषय त्या विषयाच्या निराळ्या पुस्तकावरून शिकणे आवडणार नाही; तर त्याचेवर वाचन पुस्तकामध्ये सुंदर, मनोरंजक असे धडे लिहिले पाहिजेत. इंग्रजी वाचनपुस्तकांतून तिसऱ्या-चौथ्या इयत्तेकरितां नेमावयाचे पुस्तकांत देखील असे धडे असतात. 'साज्या हवेची योग्यता,' 'पाऊस,' 'मेघाजना,' 'नद्या' 'पर्वत,' 'मोठालीं अरण्ये,' अनेक प्रकारचे ग्राम्य व वन्य पशु, व वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र असल्या विषयांवर सांप्या व मनोरंजक भाषेत लिहिलेले माहितीने पूर्ण असे धडे इंग्रजी वाचनाचे पुस्तकांतून नेहमी असतात. इंग्रजी पुस्तकांत हे धडे आहेत, त्यांच्यामध्ये सहज ध्यानांत राहिल अशी माहिती साध्य रीतीने सांगितली असते. त्यांत प्रयोग वगैरे करून दाखविण्याची कांही गरज नसते. आमच्या क्रमिक पुस्तकांतून असले धडे आहेत; परंतु त्यांतले कांही मागील एका अंकांत सांगितलेल्या 'नकाशा'च्या धड्याप्रमाणे अगदीच अप्रयोजक आहेत, किंवा पांचव्या साहाय्या पुस्तकांत नवीन घातलेल्या धड्यांप्रमाणे फार कठीण आहेत; व ते प्रयोगांशिवाय व उपकरणांचे साहाय्यांन शिकवितांच येऊं नयेत. पांचव्या साहाय्या

व सातव्या पुस्तकांत हे जे 'शास्त्रीय' धडे घातले आहेत, हे नुकतेच नवीन लिहवून घातले आहेत. हे असे कठीण कां झाले, असा प्रश्न कोणीही करील. कोणी म्हणेल कीं हे विषयच कठीण. परंतु हे म्हणणें चुकीचें आहे. विषय कठीण खरे, पण त्यांचें सोप्या भाषेत व थोडक्यांत जरूरीपुरतें तेवढेंच विवरण उयांत केले आहे, असे धडे इंग्रजी क्रमिक पुस्तकांतून नेहमीं असतात. मग आमच्याच पुस्तकांत ते तसे कां लिहितां येऊं नयेत ? यावरही ठरीव उत्तर येईल, कीं काय करावें, मराठी भाषाच अशी भिकार पडली कीं तिच्यामध्ये भरपूर संस्कृत शब्द व कठीण समास घातल्याखेरीज असले विषय सांगतांच येत नाहीत! हे ठरीव उत्तर कितपत योग्य आहे, याचा आम्ही येथें ज्यास्त विचार करित नाहीं. परंतु एवढेंच सांगतो, कीं ज्याला नाट नाचतां येत नाहीं त्यानें आंगण्याचा वांकडेपणा शोभून काढून त्याला दोष देत बसण्यासारखें हें झणणें आहे. हे धडे लिहिण्याचा मूळचा उद्देश मुळांकरितां शास्त्रीय विषयांवर सोपे असे धडे लिहावे असा होता. परंतु लिहितांना लिहिणारानें हा उद्देश एकीकडे ठेवून आपणास हा विषय कसा लिहितां येईल हें दाखविलें आहे, व आकृती व चित्रें तयार करणारास आश्रय कसा जास्त देतां येईल इकडे लक्ष ठेविलें आहे असें दिसतें. असें होण्याचें कारण धडे कोणच्या उद्देशानें लिहावयाचे हें कोणीही लक्षांत ठेविलें नाहीं, हें आहे. डायरेक्टर साहेब, एड्युकेशनल् इन्स्पेक्टर वगैरे मंडळीस देशी भाषा कळत नाहीं; ज्यांनीं पुस्तकें पाह्यावयाचीं व पसंत करावयाचीं, त्यांना हीं कोणाकरितां तयार करावयाचीं हें पाहण्याची आठवण राहात नाहीं, अथवा तीं पुस्तकें कोणाकरितां लिहावयाचीं इकडे लक्ष पुरविण्याचे रेवजी तीं कोणी लिहिलीं आहेत, एवढेंच पाहतात. व ज्यांना नेहमीं शिकविण्याचा अनुभव, आणि ज्यांस पुस्तकें कशीं असावीं हें समजतें, ते लहान लहान पगाराचे शाळामास्तर, झणून त्यांचे अभिप्रायांस किंमत नसते. एवंच अखेर परिणाम शिकवावयाचीं पुस्तकें व्हावयास पाहिजेत तशीं होत नाहीत. त्यांच्यामधील दोष दाखविण्याची व त्यांना नावें ठेवण्याचीही सोय नाही. कारण त्या

पुस्तकांची शिफारस करणारे त्यांचा कड घेण्यास तयार असतात. व मुख्य अधिकाऱ्यांस स्वतः देशीभाषा कळत नसल्यामुळे त्यांना हाता-खालच्या बड्या नेटीव कामगारांवर विश्वास ठेवणेंच भाग पडतें! तेव्हां कोणी दोष दाखवूं ला त्यास तो खोडसाळ ठरतो, अथवा दोष दाखविण्यांत त्याचा कांहीं 'उद्देश' आहे, असें दाखविलें जातें. आक्षी जें ह्मणत आहों, तें पुष्कळांना न रुचण्यासारखें आहे. परंतु जी खरी गोष्ट आहे, ती आपलें कर्तव्य बजावण्यासाठीं सांगणें प्राप्त आहे. आक्षी ह्मणतों याचें प्रयंतर पाहाणें असल्यास अलीकडेसच प्रसिद्ध झालेल्या मुख्यतः क्रमिक पुस्तकांच्या व नवनीत वगैरे पुस्तकांच्या आवृत्ती पाहाव्या. त्यांतून कित्येक कवितेचे वगैरे चांगले धडे काढले आहेत, कठीण शब्दांवर भलत्याच चुकीच्या टिपा दिल्या आहेत व शुद्ध लिहिण्याची एक नवीनच पद्धत सुरू केली आहे. या गोष्टी कोणी, कोणाच्या समतीने व काय ह्मणून केल्या तें सांगतां येणें कठीण आहे! या संबंधाची आमची मुख्य तक्रार अशी आहे, कीं नवीन झालेलें पुस्तक योग्य रीतीने कोणी पाहात नाही. त्याचें कारण पाहाणारांना पाहाण्याची योग्यता नाही असें मुळींच नाही; तर ज्यांना हें काम करण्यास फुरसत फार कमी अशा लोकांकडे हें काम सोपविलें असतें, व त्यांना तें वरीष्टांचे भिडेस्तव कसे तरी करावें लागतें; आणि आपल्यास हें काम करण्यास फुरसत नाही, असें स्पष्ट सांगण्यापुरतें मानसिक धैर्य आमचे लोकांत नाही.

एका अर्थी हें बरेंच विषयांतर झालें; परंतु केव्हां तरी या संबंधाच्या वस्तुस्थितीचा विचार करण्याची जरूर होतीच. सृष्टिशास्त्राची माहिती विद्यार्थ्यांस अवश्य करून दिली पाहिजे, एरवीं व्यवहारोपयोगी भूगोलज्ञान पुरें व्हावयाचें नाही. ही माहिती ज्यांना परीक्षेसाठीं पाहिजे, त्यांना ती जरा ज्यास्त शास्त्रीय पद्धतीची पाहिजे; यासाठीं तसल्या प्रकारचें एकादें पुस्तक तयार करून तें नेमलें पाहिजे. हें पुस्तक ही 'संक्षिप्त' किंवा टिपणाचे योग्यतेचें नसून त्यांत विषयाचें प्रतिपादन चांगल्या सोप्या भाषेत व्यवस्थित रीतीने केलेलें असावें. ज्यांना हा विषय परीक्षेसाठीं तयार करावयास नको आहे, तर केवळ माहितीसाठीं पाहिजे

आहे, त्यांना तो वाचनाच्या पुस्तकांमध्ये तसे धडे लिहून शिकवावा. हे धडे अगदीं सोपे असावे. त्यांत मनोरंजनाकडे लक्ष जास्त ठेवावे. नवीन माहिती मनोरंजनद्वारे शिकवावयाची, असा उद्देश असावा. ते शिकवितांना भोवतालच्या नेहमींच्या वस्तूशिवाय अधिक वस्तू टाखविण्याची फारशी जरूर पडू नये. फार झाले तर कांहीं चित्रे शाळांस देण्याची तजवीज करावी. वरच्या यत्तांसाठी अगदीं साधे असे प्रयोग करावे लागले तरी चिंता नाही. कांहीं कठीण विषयांची माहिती क्रमाक्रमाने प्रथम सोपी मग मध्यम, मग कठीण अशी सांगावी; व धडे लिहितांना ते कोणच्या योग्यतेच्या मुळांसाठी लिहावयाचे आहेत, हे पूर्ण लक्षांत असावे, आतां हे विषय मुख्यतः कोणचे घेतले पाहिजेत, याची याद पुढे देतो. या यादीतल्या विषयांवर क्रमिक पुस्तकांमध्ये धडे लिहिण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे.

१. निरनिराळ्या देशांतील उत्पन्नाचे व व्यापाराचे जिनस. हा विषय वस्तुतः सृष्टिज्ञान संबंधाचा नव्हे, परंतु याची माहिती मुळांना असली पाहिजे. हिंदुस्थान, इंग्लंड व इंग्लंड देशाचे ताब्यांतले मुख्य मुख्य देश यांच्या संबंधाने ही माहिती पाहिजेच. परंतु चीन, जपान वगैरे ज्या देशांचा हिंदुस्थानाशी व्यापाराचे संबंधाने निकट संबंध आहे, त्यांच्या संबंधानेही ही माहिती मुळांस बरीच असली पाहिजे. इतर देशांची माहिती थोडथोडी असली तरी पुरे.

२. निरनिराळ्या देशांतील जनावरे. ही माहितीही सृष्टिज्ञान संबंधाची नव्हे, तरी तिचीही फार आवश्यकता आहे. ही माहिती चित्रादिकांच्या योगाने मनोवेधक करून देतां येणार आहे. कांहीं जनावरे शिकारीची व कांहीं व्यापारोपयोगी आहेत. तीं कोठे असतात व त्यांचा व्यापारसंबंधाने कसा उपयोग होतो, एवढे माहित झाले तरी बस आहे. ही माहिती थोडक्यांत मुख्य मुख्य प्राण्यांचे संबंधाने लहान मुळांस करून द्यावी.

३. केवळ सृष्टिसंबंधी माहिती. हिचे दोन भाग. पृथ्वीसंबंधी गोष्टी व अगोलसंबंधी गोष्टी.

४. प्रथमतः पृथ्वीसंबंधी गोष्टी. पृथ्वीचा आकार. पृथ्वीची रचना. पृथ्वीच्या पोटांत कोळसे, निरनिराळे धातू व दुसरे उपयुक्त खनिज पदार्थ कसे सांपडतात, व त्याचा लोकांचे उद्योग कसे चालतात यांविषयी. पर्वत व त्यांची रचना आणि त्यांचा उपयोग. समुद्र नद्या व सरोवरे यांची रचना व त्यांचा उपयोग. वनस्पतीसंबंधाची थोडीशी माहिती. लोक स्तीसंबंधाच्या ठळक गोष्टी. आर्य, मोंगोलियन, नीग्रो, अमेरिकन वगैरे मुख्य जाती व पोटजाती यांचे सोपेसे विवरण. इत्यादि.

५. हवेची माहिती पृथ्वीच्या भोंवती वेष्टन कसले आहे. हवेचा उपयोग. वारा, पाऊस, वीज, मेघगर्जना, धंडी, उष्णता, दहिंवर, गारा, धुकें, या सर्व सृष्टिचमत्कारांची सुलभ व मनोरंजक भाषेत माहिती सांगणे.

६. जगांतील धर्मांचेसंबंधाची माहिती. हा विषयही वास्तविक सृष्टिज्ञानसंबंधाचा नव्हे. परंतु लोकांचे माहितीचा विषय जर सृष्टिज्ञानांत धरितात, तर लोकांचे धर्माची माहिती त्याबरोबरच देतां येणार आहे. म्हणून हा विषय त्या बरोबर घ्यावा. यांत सर्व मुख्य धर्म व त्यांचे मोठाले पोटभद व ते कोणच्या लोकांत चालतात हे सांगायें.

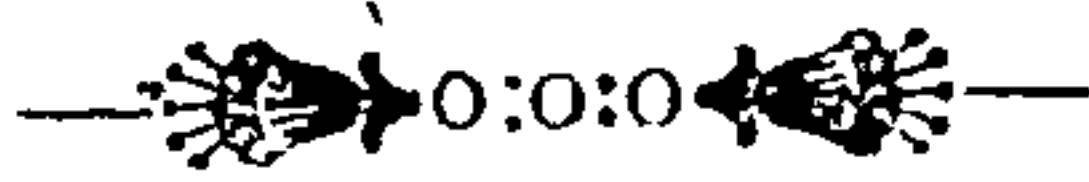
७. खगोलसंबंधी माहिती. पृथ्वीच्या गती. त्यांची कारणें. गुरुत्वाकर्षण. ग्रहमाला. सूर्य व प्रत्येक ग्रह यांचे वर्णन. ही खगोलाची माहिती थोडक्यांतच मनोरंजक तेवढी असावी.

८. हे सर्व विषय वस्तुतः कठीण आहेत. परंतु मुलांना यांची माहिती होणे फार अगत्याचें आहे. हे विषय स्वभावतःच मोठे मनोरंजक आहेत. यामुळे शिकविणारा किंवा पुस्तक रचणारा कुशल असल्यावर त्याला त्यांचा कठिणपणा मनोरंजकपणाखाली झांकून नेतां येईल. याखेरीज हे विषय फार तर पंधरासत्रा वर्षांपर्यंतच्या लहान मुलांस शिकविणे आहेत, हे लक्षांत ठेविल्यावर त्यांतले कठीण प्रकार त्यांस कधीही कोणी सांगणार नाही. हे विषय लहान मुलांचे मनांत जसे भरवून देतां येतील, तसे मोठ्या लोकांना समजवून देतां येणार नाहीत.

या प्रमाणें लहान मुलांची ' भूगोलविद्या ' या विषयाचें विवरण झालें. इतका वेळ आर्हीर्जी पद्धत सांगितली आहे, ती आजकाल युरोपीयन देशांत सर्वमान्य झालेली पद्धत आहे. तिच्या धोरणानें विषय शिकविल्यानें त्याचा कठीणपणा, जाऊन, ह्याचे पासून कंटाळा न येतां उलटा तो मनोरंजकच होईल.

परलोकवासी

शंकर बाळकृष्ण दीक्षित.

विद्वद्रत्न व ज्योतिर्विद्यापरायण शंकरराव दीक्षित, पुणें येथील ट्रेनिंग कालेजांतले गणितशास्त्राचे माजी गुरू त्यांच्या मृत्यूचा अत्यंत दुःखकारक वार्ता आमच्या वाचकांच्या कानांवर कधींच गेली असेल. गेल्या महिन्यांत त्यांस विषमज्वर होऊन ते तारीख २७ रोजी परलोकवासी झाले. यांच्या मरणानें शालापत्रकाच्या, ट्रेनिंगकालेजाचें सर्व देशांचें व मुद्दतः आमच्या महाराष्ट्र प्रांताचें केवढें नुकमान झालें आहे, हें सांगावयास नको. शंकरराव हे केवळ मुकाट्यानें व अगदी अप्रसिद्ध राहून आपले उद्योग चालवीत असत. त्यांनीं कोठे मोठालीं व्याख्यानें दिलीं नाहींत, मासिक पुस्तके चालविलीं नाहींत, अथवा आपल्या उद्योगाचा मोठासा कधीं प्रसार करण्याचीही खटपट केली नाहीं. इंग्रजी मासिक पुस्तकांतून लेख लिहिणारांना लेखांवर आपलें नांव घालणें भाग पडतें, ह्मणून त्या पुस्तकांत आलेल्या लेखांबरोबर त्यांचें नांव असे. परंतु ते लेख राजकीय किंवा सामाजिक विषयांवरचे नसल्यामुळे आमच्या मंडळीच्या पाहाण्यांत आलेले नाहींत. या कारणामुळे शंकरराव फारसे कोणास ऐकूनही ठाऊक नसतील. परंतु ते जे उद्योग चालवीत असत, ते आतां बंद पडले, ह्मणून आतां त्यांच्या उद्योगांची किंमत ओकांस दिसून येईल. कित्यक उद्योग तर त्यांचे आंग्यतेना

मनुष्य ते चालविण्यास मिळणे अशक्य असल्यामुळे अगदीच बंद पडतील प्रख्यात केरूनाना छत्रे यांनी वर्षोवर्ष पडणाऱ्या पावसाचे धोरण पाहून हिंदुस्थानातील पावसाचा अजमांस पाहता, व अमुक वर्षी अमुक पाऊस पडेल असे कायमपणे सांगतां शकें अशा प्रकारचा कांहीं हिंदीव वसविण्याचा उद्योग चालविला होता. परंतु ते परलोकवासी झाल्यावर त्या उद्योगाचा कांहीं मागमूसही राहिलेला दिसत नाही. त्याचे मागून आमच्यामध्ये शास्त्रीय विषयांत पारंगत असे लोक युनिव्हर्सिटीची पदवी धारण करून जगांत पुढे आले नाहींत असे नाही. पण त्यांचा उद्योग पुढे चालविण्याचे कोणाचे कधी मनांतही आले नाही. आमच्यामध्ये असे उद्योगी पुरुष निपजण्याची आशा सध्या तरी मुळीच करावयास नको. नानाप्रमाणे दीक्षित, यांचा आमचे पंचांग शुद्ध करण्याचा उद्योग चालला होता. परंतु तो आतां अर्धाच राहिला. त्यांचे हयातीत देखील त्यांचे पंचांग वर्षासचे वर्षास केवळ दोन आणे खर्चून नियमाने घेण्यास तयार असे तीनशें ग्राहकही त्यांस जर मिळाले नाहींत, तर पुढची आशाच नको ! केरूनानांच्या मार्गे पर्जन्याच्या अजमासाचा उद्योग जसा नष्ट झाला, तसाच शंकररावांच्या मार्गे पंचांग-सुधारणेचा उद्योगही नष्ट झाला, ही एकंदरीत मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट होय. अशांसारखे विद्वान् व उद्योगी पुरुष वारंवार उत्पन्न व्हांव, असे आमचे सुदैव उघडण्यास अजून पुष्कळ वर्षे अवकाश आहे. परंतु असे लोक आमचे सुदैवाने जेव्हां उत्पन्न होतात, तेव्हां देखील आह्मी त्यांची किंमत जाणत नाही, व त्यांचेपासून उपयोग करून घेत नाही, ही केवढी दुर्दैवाची गोष्ट आहे ?

शंकरराव यांचा जन्म कोंकणांत दापोली तालुक्यांतील मुरूड गांवी सन १८५३ साली झाला. यांचे मूळचे उपनांव वैशंपायन असून, त्यांचे पूर्वजांपैकी कोणी यज्ञ केल्यामुळे, हे घराणे दीक्षित हे नांव पावले. वैशंपायनांचे घराणे अत्यंत पुरातन असून त्यांतील पुरुष पूर्वी पासून विद्वान् व कर्ते होऊन गेले. मुरूड गांव हा इसवी सनाचे पंधरावे शतकाचे मध्याचे सुमारास एका विद्वान् उद्योगी ब्राह्मणाने

स्थापन केला; त्याचा पुत्रवत् मानलेला शिष्य वैशंपायन म्हणून होता, त्याची त्याने या गांवांत स्थापना करून, गावचे धर्माधिकारित्व व उपाध्येपण त्यास दिले. हे दोन्ही हुद्दे अजून त्या वंशाकडे चालत आहेत. धर्माधिकारी व उपाध्याय होण्यास मनुष्य विद्वान् असावाच लागतो. यामुळे मुरुड येथील दाक्षित व वैशंपायन यांचे मुख्य घराण्याचे विद्यापठण हे शालच बनून राहले आहे. शंकररावांपर्यंत त्यांच्या घराण्यात कोणी नवीन पद्धतीचा विद्वान् झाला नाही परंतु कालमहात्म्याप्रमाणे शंकरराव हे अलीकडल्या तऱ्हेने शिकले. प्रथमतः त्यांचा अभ्यास मुरुड येथील मराठी शाळेत झाला. या शाळेत असतांच त्यांची बुद्धिमत्तेबद्दल व गणित विषयांतील हुषारीबद्दल विशेष ख्याति झाली होती. मराठी शाळेत शिकत असतांच त्यांचे घराण्यास उचित असे कित्येक वैदिक विषय व अमरकोश, काव्यव्युत्पत्ति वगैरे संस्कृत अध्ययनाचे विषय चालले होते. ट्रेनिंग कालजांत जाण्यापूर्वी त्यांस संस्कृत वरेच येत होते. मुरुडचा अभ्यास पुरा झाल्यावर दोन तीन वर्षे दापोली कोर्टांत त्यांनी नोकरीच्या उद्देशाने उमेदवारी केली. त्याच सुमारास दापोलीस इंग्रजी शाळा झाली होती, त्यामुळे ते थोडे इंग्रजी शिकले. ते सन १८७० साली ट्रेनिंग कालजांत शिकावयास आले व तेथे त्यांनी तीन वर्षे अभ्यास केला. ट्रेनिंगमध्ये अभ्यास चांगला असतांनाच पुण्यास बाबा गोखले यांची इंग्रजी शाळा सकार्ठी भरत असे, तेथे शंकरराव जात असत. माट्रिक्युलेशन परीक्षेस पुरेसे इंग्रजी-शिवाय इतर अभ्यास ट्रेनिंगमध्ये होत होते, व इंग्रजी शाळेत इंग्रजी-विषय तयार झाला. यामुळे ट्रेनिंगांतून निघाल्यावर पुढल्याच वर्षी म्हणजे सन १८७४ साली त्यांनी माट्रिक्युलेशनची परीक्षा दिली. ट्रेनिंगमध्ये त्यांस पहिल्या प्रतीचे सर्टिफिकेट मिळाले. अभ्यास जरी सारखेच असले, तरी ट्रेनिंगमध्ये पहिल्या प्रतीचे सर्टिफिकेट मिळविणे व त्याचे बरोबर इंग्रजी भाषेचा खासगी रीतीने अभ्यास करून लगेच माट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास होणे, हे खरोखर उद्योगशीलपणाचे व बुद्धिमत्तेचेच लक्षण होय. सन १८७४ पासून १८८० पर्यंत ते

रेवदंडा येथील शाळेवर, व सन १८८० पासून १८८२ पर्यंत ठाणे येथील शाळेवर हेडमास्तर होते. तेवून त्यांची वारशी येथील शाळेत इंग्रजी मास्तर ह्मणून नेमणूक झाली. तेथे ते सन १८८९ अखेरपर्यंत होते. त्या सालांत त्यांस धुळे येथील ट्रेनिंग स्कुलांत शिक्षक नेमिले. येथपासून त्यांची त्यांच्या योग्यतेस अनुरूप अशा कामावर नेमणूक होऊन, त्यांची विशेष प्रसिद्धी होऊं लागली, असे ह्मणतां येईल. सन १८९४ पर्यंत ते धुळ्यास होते. त्या वर्षी त्यांची पुणे ट्रेनिंग कालेजमध्ये नेमणूक झाली, व तेव्हांपासून आजपर्यंत ते याच कामावर होते.

याप्रमाणें त्यांचे विद्याभ्यासाची व सरकारी नोकरीची हकीगत आहे. ट्रेनिंग कालेजमध्ये जितकी विद्वत्ता प्राप्त होणें शक्य आहे, तितकी प्राप्त हाऊन ते जरी ट्रेनिंगच्या विद्यार्थ्यांमध्ये पाहिल्या-प्रतीचे गणण्यासारखे होते, तथापि त्यांनीं जें पुढें नांव मिळविलें, व योग्यता संपादन केली, तिला अनुरूप अशी जी विद्वत्ता ती त्यांस पुढेच प्राप्त झाली, व ती त्यांनीं केवळ आपल्या उद्योगानें संपादित केली. आमच्या मधले मोठे पदवीधर विद्वान् ध्या, किंवा अगदीं साध्या प्रतीचे कोणी गृहस्थ ध्या. एकदां कोणास नोकरी लागली, कीं बहुधा प्रत्येकजण तेवढ्यांत संतुष्ट असतो. ती नोकरी वरीष्ठकूपेनें, बढतीची पाळी येईल त्याप्रमाणें, किंवा कामांतल्या हुषारीनें वाढेल तितकी वाढेल. आपली विद्वत्ता वाढवून कोणी जास्त उद्योगी झाले, किंवा स्वतःच्या उद्योगानें कांहीं विशेष विद्या अथवा कसब संपादित केलें, अशीं उदाहरणें फार थोडीं. जास्त विद्वत्ता मिळविणें राहिलेच, परंतु शिकलेल्या विषयांपैकीं पुष्कळ विषय, त्यांचा पुढें नोकरीच्या कामांत उपयोग नसल्यामुळे, नष्ट होतात. अल्पांत संतुष्ट राहणारे आमच्या लोकांसारखे दुसरे लोक पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही नसतील ! आमच्यामध्ये विद्याभिलाषी व शोधक लोक उत्पन्न होत नाहींत, याचें कारण हेंच आहे. परीक्षेचे अभ्यास झाल्यानें कांहीं मनुष्य विद्वान् होत नाहीं. परीक्षा झाली म्हणजे विद्यामंदिरांत नुस्ता प्रवेश झाला. परीक्षेत

नंबर वर येऊन अथवा वक्षिसे, स्कालरशिपा वगैरे मिळून प्रसिद्धी झाली तरी ती व्यर्थच. विद्वत्ता, शोधकमजा वगैरे गुण आंगीं आणून, शिकलेल्या विपद्यांत पारंगतता मिळविणे. व आवडत्या विषयांचे ज्ञान वाढवून त्यांत नवीन शोध करणे, ह्या गोष्टी पुढेच व्हावयाच्या असतात. तेव्हां मनूष्य उद्योगी असेल तरच पुढे आपली विद्वत्ता वाढवील. शंकरराव यांस गणितविषयाची पहिल्यापासून आवड होती. परंतु ज्योतिषाचा नाद त्यांस केव्हां लागला हे कळत नाही. रेवदंड्यास असतांना वर्तमान पत्रांत सायनवादा-वरील पत्रे येत; ती वाचून त्यांचे प्रथमतः ज्योतिषाकडे लक्ष गेलें, असे त्यांचे कित्येक वेळा जे उद्गार निघत, त्यांवरून दिसते. पुढे ठाण्यास आल्यानंतर तेथे तो अभ्यास त्यांनीं पुरा केला. ह्या वेळीं ठाण्यास कै० जनार्दन बाळाजी मोडक हे हायस्कुलावर हेडमास्तर होते. यांना त्या विषयाची मोठी हौस होती; व त्यांनीं ज्योतिषाचा अभ्यास इंग्रजी व एतद्देशीय पद्धतीनें उत्तम रीतीनें केला होता. मोडक यांचे ही सायनवादाकडे लक्ष गेलें होतें; यासुळे 'समानशील व्यसनेषु सख्यं' या न्यायानें त्यांचा व शंकररावांचा स्नेह जमून या दोघां विद्वद्रत्नांनीं ज्योतिषसंबंधानें अनेक उद्योग सुरू केले व शंकरराव यांचा ज्योतिषाचा अभ्यास फार वाढला. कै० मोडक यांची ज्योतिषाची माहिती जरी पुष्कळ होती, तरी तत्संबंधाचें जें गणितशास्त्र, त्यांत शंकरराव यांची पारंगतता विशेष होती. या संबधानें कै० मोडक असे म्हणत कीं शंकरराव यांना प्रथमतः ज्योतिषाची गोडी लागण्यास माझे स्नेह कारण झाला; पण आतां ते त्या विषयांत माझे गुरू झाले आहेत. मोडक व दीक्षित यांस उज्जनी येथील ज्योतिषी कै० विसाजीपंत लेले, जे 'स्फुटवक्ता अभियोगी' या नांवानें प्रसिद्ध होते, त्यांचें साह्य मिळून त्यांनीं ज्योतिर्विषयक उद्योग सुरू केले. या संबधाचा त्यांचा मुख्य उद्योग सायनमताचा प्रसार हा होता. हें मत लोकांपुढें आणण्याचा उद्योग प्रथमतः लेले यांनीं सुरू केला, व मग त्यांस मोडक व दीक्षित यांचें साह्य मिळून त्या उद्योगाचा फार प्रसार

झाल्या. तिवांनीही या विषयावर लेख लिहिले. मोडक व दीक्षित यांनी व्याख्याने दिली. तिवांनी निळून सायनमनाचे पंचांग सुरू केले. हे पंचांग अनेक अडचणी आल्या असताही शेवटपर्यंत शंकरराव यांनी चालविले होते. सवड झाली, तेव्हां हे पंचांग स्वतंत्र रीतीने प्रसिद्ध झाले आहे. तशी सवड न झाली, तेव्हां त्याचे पंधरवडे ठापण्याच्या अरुणोदय पत्रावरोवर प्रसिद्ध होत. यंदां तोच प्रकार सुरू होता, व या पंचांगाचे पंधरवडे वैशाख अंबेरपर्यंत तयार हाऊन अरुणोदयाकडे गेले होते. पुढे हे पंचांग अर्थात् बंद पडेऊ. चमत्काराची गोष्ट अशी आहे, कीं शंकरराव यांम ह पंचांग वर्षासचे वर्षास छापण्यासही मदत मिळाली नाही. सुमारे तीनशे कायमचे वर्गणीदार मिळाल्यास पंचांग नेहमीच होईल, म्हणून दीक्षित यांनी वर्गणीदार मिळण्यासाठी गेल्यावर्षी जाहिरांतही दिली होती. परंतु त्यांचेकडे पन्नास वर्गणीदारांची देखील नावे आलीं नाहींत! पंचांगाची किंमत फार तर दोन आणे असे. एवढी रक्कम वर्षानून एकदां खर्चण्यास कबूल असे तीनशे लोक सुद्धां आमच्यांत मिळाले नाहींत, यत्वरून आमच्या लोकांची आमच्या देशोन्नतीबद्दली अतोनात आस्था दिसून येते! हा सायनवाद काय आहे याच्याबद्दल पुढे निराळे विवेचन करूं. प्रथमतः दीक्षित यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची माहिती सांगतो.

१. विद्यार्थी बुद्धिवर्धिनीः—हे पुस्तक दीक्षित यांनी रेवदंड्यांस असतांना तयार केले. यामध्ये सहाव्या पुस्तकांतील कवितांवर भरपूर माहितीने भरलेली टीका असून मराठी कवितेच्या व्याकरणाची विशेष माहिती आहे. हे सव्यां जीं अनेक अन्वयार्थींचीं पुस्तके निघतात, त्यांचे तोडीचे नसून त्यांत मुलांना व शिकविणारांना जेथे अडचण पडण्याचा संभव, तेथे अर्थाचे नीट स्पष्टीकरण केले आहे, व विषयानुसार अनेक प्रकारची माहिती दिली आहे; व त्याचे नांवाप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे बुद्धीचे वर्धन होण्यास असलीं टीकाविषयक पुस्तके अवश्य पाहिजेत. शिक्षक मुलांना कविता हा विषय शिकवू लागला असता त्यानें मुलांस कसे शिकवावे व कोणच्या गोष्टी सांगाव्या, हेही या

पुस्तकावरून उत्तम रीतीने व्यक्त होईल. सांप्रत साहाय्या पुस्तकांत त्या वेळच्या कविता राहिल्या नाहीत, व या पुस्तकाची पुनरावृत्ति निवाली नाही. पण 'अन्वयार्थ' चें पुस्तक कसें असावें, याचा हें पुस्तक उत्तम प्रकारचा नमुना आहे.

२. सृष्टचमत्कार—साहाय्या यत्तेस सृष्टिज्ञान हा विषय असतो. त्याचा अभ्यास करणारांसाठी हें पुस्तक लिहिलें आहे. यांत सर्व विषय थोडक्यामध्ये सुलभ भाषेत सांगितले आहेत. याचा उपयोग विद्यार्थ्यांस फार होतो, हें याच्या आजपर्यंत पांच आवृत्ती खपल्या यावरून उघड दिसून येईल. भूगोल, इतिहास, शास्त्रे वगैरे विषय थोडक्यांत वाचतां यावे, व आयत्या वेळीं परीक्षेपुरती तयारी करावी, ह्याणून असल्या विषयांचीं टिपणें व पत्रकें तयार करित असतात. या पुस्तकाचा उद्देश तसाच आहे. पण ग्रंथरचना चांगली केली असल्यामुळे तसलीं टिपणें किंवा पत्रकें यांपासून होणारें नुकसान या पुस्तकांने होणार नाही. असलीं संक्षिप्त टिपणें कशीं असावी, हें या पुस्तकावरून कळेल. इंग्रजी भाषेत असले कठीण विषयसुद्धां लहान मुलांस शिकविण्यासाठी सोपीं पुस्तके असतात. त्यांचे नमुन्यावर हें पुस्तक आहे. मात्र यांत परीक्षेत विचारावयाच्या प्रश्नाकडे जास्त धोरण ठेविलें आहे.

३. सोपपत्तिक अंकगणित. चार वर्षांमागे आमचे पुस्तकांत अंकगणित या विषयावर बरेच लेख आलेले वाचकांस आठवत असतीलच. हे लेख कै० दीक्षित यांनीं शिकविणारांकरितां लिहिले होते. त्यांतच पुष्कळ जास्त माहिती घालून व आणखी विषय जोडून हें पुस्तक त्यांनीं निराळें छापून तयार केलें आहे. हें अर्धवटच राहिलें आहे. यांत बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, दृढभाजक, लघुत्तम, तीन अणुर्णाकें व प्रमाण-गणित इतक्या विषयांचें विवरण उपपत्तीच्या दृष्टीनें पूर्ण रीतीनें केलें आहे. अर्थात् गणितविषयाचा पाया यांत परिपूर्ण झाला आहे. हें पुस्तक प्रौढ विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या करितांच तयार केलेलें आहे. अर्थात् यांतील विवरण जरी परिपूर्ण

आहे, तरी तें कठीण झालें आहे, गणित हा विषय स्वभावतः रुक्ष ह्मणून गणला आहे. तथापि त्याच्या उपपत्तींत शिरलें असतां तो विषयही कसा मनोरंजक होण्याजोगा आहे, हें या पुस्तकावरून कळेल. तसेच ज्या कोणास गणितविषय नीट येत नसेल किंवा त्याचा कंटाळा असेल, त्यानें या ग्रंथावरून तो विषय वाचिल्यास त्याची तत्त्वबंधाची नात्रड अगदीं निघून जाईल. आतां त्या विषयांत विशेष हुषारी मिळणें हें ज्याचे त्याचे बुद्धिमत्तेवर अवलंबून आहे. परंतु अशा प्रकारचीं पुस्तके झाल्यानें निदान त्या त्या विषयाचा कंटाळा तरी येण्याचा संभव नाही. हें पुस्तक अर्बवट राहिलें आहे; तें दीक्षित यांच्या खेद्यांपैकीं कोणी मनावर घेऊन पुरें करितील तर फार चांगलें होईल. भूमितीवरील पुस्तकाची नवीन आवृत्ती कै० दीक्षित हे तयार करित होते. ती त्यांचे हातून तडीस गेली नाही हें दुर्भाग्यच होय ! कै० देवकुळे यांकडून प्रथमतः तयार झालेलें पुस्तक दीक्षित यांची लेखणी फिरल्यावर खरोखरीच उत्कृष्ट बनलें असतें. तेंही काम आतां दुसरे कोणाकडे द्यावे लागेल.

४ धर्ममीमांसा:—या नांवाचीं दोन पुस्तके शंकरराव यांनी लिहिली आहेत. हे ग्रंथ इंग्लंडांतील प्रख्यात जर्मन पंडित मोक्षमुल्लर यांच्या ग्रंथांच्या आधारे लिहिले आहेत. पहिल्या पुस्तकांत 'नैसर्गिक धर्माचे सामान्य विवेचन' आणि 'भौतिक धर्माचे विवेचन' हे विषय आहेत. पहिल्या भागांत धर्माचे लक्षण, निरनिराळ्या विद्वान् ग्रंथकारांनी केलेल्या धर्माच्या लक्षणांची चर्चा, धर्माचे ऐतिहासिक विवेचन, भाषा व विचार यांपासून धर्मावेचारांची उत्पत्ति कशी झाली याचे विवरण, अचार व व्यवहार, निरनिराळे धर्मग्रंथ व त्यांची माहिती, वेदादिजुन्या धर्मग्रंथांचे विशेष विवरण, अग्नि वगैरे भौतिक देवतत्वे कोणचे लोक कशी मानीत आले याचे विवरण, असे विषय आहेत. दुसऱ्या ग्रंथांत 'पितृमूलक धर्म' व 'आध्यात्मिक धर्म' हे विषय आहेत; व त्यात निरनिराळ्या धर्मसमजुतींविषयी सहिष्णुता, ईश्वराचे अस्तित्वाविषयी वाद, आत्मज्ञान, अंत्यसंस्कार, मृतांविषयी अथवा

भितरांविषयीं समजुती, धर्मविचारांचें ऐतिहासिक विवेचन, धर्मग्रंथांचें योग्यतेच्या दृष्टीनें विवरण, आत्म्याची मृत्यूनंतरची स्थिति, परलोक-विचार, खरें अमरत्व, वेदान्त-विचार, हे विषय आहेत ह्या ग्रंथांत पृथ्वीवरील सर्व मुख्य धर्म व त्यांचे धर्मग्रंथ वेऊन त्यांचे आधारानें विवेचन केलें आहे. यांत सुळारंभापासून धर्म समजुती उत्पन्न कशा झाल्या, त्यांची वाढ कशी होत केली व पुढें भिन्न समजुती व पंथ कसे झाले, यांचें चांगल्या रीतीनें वर्णन केलें आहे. आमच्या प्राचीन पूर्वजांनी धर्मविचारांत आपले जन्म घालविले आहेत; व पंडित मोक्ष-मुळर यांचा विवेचन करण्याचा भर ही विशेषतः आमचेंच धर्मग्रंथांवर आहे. यामुळें हे दोन्ही ग्रंथ सर्वप्रकारें आमच्या लोकांस मनोरंजक होऊन त्यांपासून धर्मविषयक गोष्टींची फार माहिती होईल, व पृथ्वी-वरील सर्व धर्मांची चांगली ओळख होऊन आपल्या पूर्वजांविषयींचा खरा अभिमान त्यांचे मनांत जागृत होईल.

५. भारतीय ज्योतिःशास्त्र, अथवा भारतीय ज्योतिषाचा प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासः—ह्या ग्रंथांत भारतीय ज्योतिषाचा अगदीं वेदकाळापासून तों आतांपर्यंत सविस्तर इतिहास आहे. त्यांत आमचे लोकांची ज्योतिषसंबंधाची काय मते आहेत. त्यामध्ये उत्तरोत्तर कसा फरक पडत गेला आहे, आमच्या ज्योतिषाच्या व अर्वाचीन पाश्चिमात्य ज्योतिषाच्या मतांमध्ये मेळें किंवा भिन्नपणा काय आहे, आमच्या गणिताची काय स्थिति आहे व त्यामध्ये सांप्रत चुका कोणचे कारणानें पडत आहेत, पंचांग ह्मणजे काय, तें कसे तयार करावयाचें, आमचे लोक पंचांग कसे तयार करितात, त्यांतील निरनिराळ्या अंगांचा उपभोग काय, व निरनिराळ्या पंचांगाचें गुण-दोष कोणचे, ह्या सर्व गोष्टी उत्तम रीतीनें सांगितल्या असून शिवाय आमच्या देशांत होऊन गेलेले ज्योतिःशास्त्रविषयक सर्व ग्रंथ व ज्योतिषी यांची संपूर्ण माहिती आहे. शंकरराव यांचा हा आवडता विषय असल्यामुळें त्यांनीं यांत आपलें बुद्धिमत्त्व खर्चिलें आहे, व सर्व प्रकारची माहिती यांत परिपूर्ण संगृहित केली आहे. अशा

प्रकारचा ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांचा फार दिवसांचा मनोदय होता. प्रथमतः सायन-निरग्रणवादावरून त्यांचे लक्ष ज्योतिषाकडे गेल्यावर त्यांनी आमचे ज्योतिषाचा प्राचीन काळापासून शोध करण्यास आरंभ केला. इतक्यांत ज्योतिषाच्या इतिहासावर एक ग्रंथ लिहिण्याविषयी बक्षीस ठेवून इण्डिना-प्राईज कमेटेने एक जाहिरात लाविली; व त्या मुळे दीक्षित यांनी ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. इतक्यांत अशाच प्रकारच्या नवीन ग्रंथास श्रीमंत गायकवाड सरकार यांनीही एक बक्षीस ठेविले. गायकवाडसरकार यांस हिंदूपंचांग-वर्णनां पुस्तक पाहिजे होते. त्या विषयाचा समावेश या ग्रंथांत होतच होता. तेव्हां दीक्षित यांनी हा ग्रंथ लिहून तयार केला व त्यांस त्याबद्दल दोहो-कडील बक्षिस मिळाली. हा ग्रंथ फारच उत्तम झाला आहे. संस्कृत भाषेत सुद्धा असला ग्रंथ नाही. इंग्रजीत आमच्या कित्येक मुख्य मुख्य ज्योतिर्विषयक ग्रंथांची त्रोटक माहिती जागजागी आढळते. परंतु जितके ग्रंथ उपलब्ध होतात त्या सर्वांची माहिती अथवा जेवढे ज्योतिषी होऊन गेले त्यांचा वृत्तांत एकत्र लिहिलेला कोठेही आढळत नाही. शिवाय यांत सर्व ग्रंथांचे व त्यांतील मतांचे परीक्षण केले आहे ते निराळेंच. या एका ग्रंथाच्या रचनेने दीक्षित यांनी आपले नांव महाराष्ट्रांत अजरामर करून टाकिले आहे. हा ग्रंथ वाचावयास सुलभ नाही; अथवा तो मनोरंजकही नाही. तथापि याचे आरंभीचा उपोद्धात व शेवटचा उपसंहार आणि पंचांगविवरण, या गोष्टी कोणासही मनोरंजक वाटतील व नंतर फुरसतीनुसार थोडा थोडा ग्रंथ वाचत गेल्याने आमच्या ज्योतिषाबद्दल वाचकास फार माहिती होईल. आमच्या लोकांनी ज्या विद्येबद्दल पुष्कळ परिश्रम केले आहेत, अशा प्रकारची ही ज्योतिःशास्त्रविषयक विद्या आहे. पृथ्वीवरील इतर देशांतील ज्योतिःशास्त्रे सर्व आमच्या ज्योतिषाच्या नंतरची किंवा त्याच्याच पायावर रचलेली आहेत. असे असून, ज्यांना आमच्यासारख्या रानटी लोकांनी एवढे ज्ञान संपादिले असे ह्मणण्यास वाईट वाटते, त्यांनी आम्ही आमचे ज्योतिष ग्रीकांपासून, चिनीलोकांपासून

किंवा इजिप्शियन लोकांपासून घेतले, अशी विधाने केली आहेत. आमचे ज्योतिष आह्मी कोणापासून घेतले, हे कोणासही प्रमाणनिष्ठ दाखवितां येत नाही. पण ते अह्मी लिहिलेले नव्हे, अशी समजूत मात्र पुष्कळांची आहे ! कारण हिंदू लोकांसारखे रानटी लोक असले ग्रंथ लिहितील कसे ? शंकररावांनी आपले ग्रंथांत असल्या मतांचे उत्तम रीतीने खंडण करून, आमचे ज्योतिष अगदी मूळचे आहे. किंबहुना पृथ्वीवरील इतर देशांतील ज्योतिषाचा पाया आहे, व त्यांत विषयसादृश्यामुळे एकमेकांनी एकमेकांच्या ग्रंथांतून घेतलेल्या किरकोळ गोष्टींपलीकडे उसन्या घेतलेल्या गोष्टी मुळीच नाहीत, हे सिद्ध केले आहे. तसेच त्यांनी या ग्रंथांत आमचे ज्योतिःशास्त्र-विषयक गणितांत पडणाऱ्या चुका कशा सुधारान्या हे दाखवून सायन-निरयण वादाचेही स्पष्टीकरण केले आहे. अशा प्रकारे हा ग्रंथ सर्वतोपरी फार उपयोगी आहे. व सर्व जिज्ञासूजनांनी याचे निरंतर परिशीलन करून आपले या उपयुक्त व मनोरंजक विषयाचे ज्ञान वाढवून घ्यावे.

६. हिंदुपंचांग—हा ग्रंथ मद्रास सिव्हिल सर्व्हिसमधील पेन-शनर मि० राबर्ट सुएल व कै० शंकरराव दीक्षित यांनी मिळून इंग्र-जात लिहिला असून, त्यांत आमच्या पंचांगसंबंधाच्या व कालगणनेच्या सर्व गोष्टींची माहिती आहे. यांत मुसलमानी शक व हिंदुशक यांच्या तारखा परस्पर कशा बदलून घ्याव्या, हेही सांगितले आहे. हा ग्रंथ मुख्यतः युरोपियन लोकांसाठी लिहिला आहे. हा सन १८९६ सालांत लिहिला; व त्यांत राहिलेल्या गोष्टी लिहून त्याचा दुसरा भाग किंवा पुरवणी नुकतीच तयार झाली आहे व ती छापत आहे. त्यांतही शंकरराव यांचे अंग होतेच, व त्यांचे वांट्याचे काम त्यांचे मरणानेपूर्वी ईश्वरदयेने नुकतेच पूर्ण झाले होते. या ग्रंथावरून आमचे पंचांगांत काय काय गोष्टी असतात व ते कसे तयार करावे याची युरोपियन लोकांस उत्तम माहिती होईल. व यासाठी आमचे लोकांसही तो ग्रंथ कमी उपयोगी नाही. तथापि आमचे लोकांस

असले दुमरे ग्रंथ आमच्या इकडेसच आहेत. या ग्रंथावरून युरोपियन लोकांची जिज्ञासा व दीर्घोद्योग हीं दिसून येतात.

७. सायन पंचांग—हे पंचांग शंकरराव दीक्षित हे अज सुमारे बारा वर्षे करीत आहेत. उज्जनीचे विसाजीपंत लेले यांनी सायनवादाचा पक्ष पुष्कळ दिवस घेतला होता. परंतु पंचांग करण्याची कल्पना प्रथमतः कै० जनार्दनपंत मोडक व दीक्षित यांनी काढली. हे पंचांग प्रथमतः तिघे मिळून करीत व लेले आणि मोडक या दोघांचे मार्गे शंकरराव एकटेच करीत आले. तथापि त्यांचे गणित करण्याची मुख्य मेहनत प्रथमपासून दीक्षित यांचीच होती. ह्या पंचागाचा उद्योग नीटपणे लक्षांत येण्यास प्रथमतः सायन-निरयण हा वाद काय आहे, व आमचे पंचांगांत चुका कां होत असतात याचे थोडे विवरण केले पाहिजे. आमचीं पंचांगे चुकण्याचीं अनेक कारणे आहेत. त्यांतलीं मुख्य हीं आहेत;—प्रथमतः आपले पाहाणे हल्लीं पूर्वीपेक्षां फार सूक्ष्म झाले आहे. आतां आम्ही अजमासाने दिवस वर किती आला किंवा खाली किती गेला हे न पाहातां बरोबर लावलेल्या वड्याळावरून वेळ पाहतो. पूर्वी प्रत्येक घरां व प्रत्येक मनुष्याचे शिशांत सूक्ष्म काल दाखविणारीं वड्याळें कोठें होती? यामुळे पूर्वी चुका होत असल्या तरी तितक्या लक्षांत येत नव्हत्या. दुसरे कारण, आमचे ज्योतिष्यांस दशांश, लाग्रतम वगैरेवरून सूक्ष्म गणित करितां येत नव्हते, यामुळे आंकडे स्थूलमानाने धरीत, बाकी सोडीत व गुणाकार-भागाकारांत शेवटीं अंशही टाकीत. यामुळे चुकी जमत आली, ती बरीच मोठी झाली आहे. मार्गे ही चुकी वारंवार काढून टाकून गणितपद्धतीस वेळोवेळीं चालन देत. तसें आतां कोणो करीत नाही. तसेंच पूर्वीपासून आमचे इकडे छापी ग्रंथ नसल्यामुळे ग्रंथांच्या प्रती हाताने करीत. त्यामुळे त्यांत प्रत करितांना आंकड्यांच्या चुका पुष्कळ पडलेल्या आहेत. ज्या प्रहलादवावरून व चिंतामणीवरून पंचांगे करितात, त्यांच्या ठिकठिकाणच्या प्रतींत असल्या चुका दीक्षित यांस वारंवार आढळल्या आहेत. त्यांनीं आ-

पले जवळ हे ग्रंथ अगदीं चांगले रीतीने शुद्ध करून ठेविले होते. हे मुख्य प्रकार झाले. याशिवाय पंचांगे करण्याचे पद्धतीत, आणखी वारिक सारिक चुकीचे प्रकार, अनेक आहेत उदाहरणार्थ, आमचे ज्योतिष्यांस गुरुत्वाकर्षणाचे नियम माहीत नव्हते, यामुळे ग्रह एकमेकांस परस्परांकडे ओढितात, व त्यांच्या गती नेहमीं चलन पावतात, हेही त्यांस माहित नव्हते. यामुळे त्यांच्या ग्रहांच्या गती सूक्ष्म नसत. सर्वांत महत्वाची चुकी सायन निरयन संबंधाची आहे. आकाशांतले विषुववृत्त व क्रांतिवृत्त ह्यणजे पृथ्वीचा व ग्रहांचा आकाशांतला गमनमार्ग, अथवा सूर्याचा दृश्यमान गमनमार्ग, हीं वर्तुळे दोन ठिकाणीं परस्परांस छेदितात. त्या बिंदूस संपात किंवा क्रांतिपात असें म्हणतात. या संपातांस गति आहे. ह्यणजे त्यांतला एक छेदन-बिंदू घेतला तर तो दर वर्षास सुमारे ५० विकला मार्गे सरतो. सूर्य या एका बिंदूतून निघून क्रांतिवृत्ताचे मार्गाने फिरूं लागला, अशी कल्पना करूं. तो फिरतां फिरतां वर्षान्तीं पुनः त्या छेदनबिंदूशीं आला, कीं तितक्यांत तो बिंदू ५० विकला मार्गे गेलेला असतो. यामुळे सूर्यास आपली वार्षिक प्रदक्षिणा पुरी करण्यासाठीं ५० विकला पुढे जाण्यास ५० पळे जास्त लागतात. वृत्ताचा एक बिंदू हलला ह्यणजे सर्वच बिंदू हलणार, हे उघड आहे. तेव्हां या क्रांतिवृत्तावर सूर्याची उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे गती दाखविणारे जे दोन बिंदू कल्पिले आहेत, ज्यांना अयनबिंदू असें म्हणतात, तेही हालतात. हे जे संपातांचे चलन, ते लक्षांत घेऊन केलेले जे गणित, ते सायनमान, व हे लक्षांत न घेतां केलेले जे गणित, ते निरयणमान. या संपातांचे हिशोबाचा विचार जसा सूर्याचे गतीच्या संबधाने करावयाचा, तसा तो इतर ग्रहांचे संबधानेही केला पाहिजे. तो आमचे पंचांगीत करीत नाहीत. यामुळे आमच्या सर्व संक्रांती वास्तविक कालापेक्षां सुमारे २२ दिवस मागाहून होतात क्रांतिवृत्ताचे बारा भाग केले आहेत, त्या प्रत्येकास राशी असें म्हणतात; व प्रत्येक राशीस सूर्य येतो तेव्हां त्या त्या राशीची संक्रांत झाली असें समजतात. तेव्हां एकंदर

क्रांतिवृत्ताचे बिंदू जसे मार्गे सरले आहेत, तसेच प्रत्येक राशीचे सरले आहेत; व मार्गे एकदां कोणी ही चुकी काढून टाकिली त्या वेळेपासून जसे गणित ओम्ही करितो, तसेच अजून करितो दरवर्षीचें संपातबिंदूचें चलन लक्षांत घेत नाही. यामुळे चुकी करी हाचे, हें तेव्हांच लक्षांत येणार आहे. सर्वास ठाऊक आहे कीं मकर व कर्क संक्रांतीचे आरंभापासून अनुक्रमानें उत्तगयण व दक्षिणायन यांस आरंभ होतो. उत्तरायणास आरंभ झाला, कीं दिवस वाढू लागवयाचा. मकर संक्रांत सांप्रत ता. १२ किंवा १३ जानेवारी रोजीं होते. परंतु कोणी पंचांग हातीं घेऊन उदयास्तावरून हिशाब करील तर त्यास दिसून येईल, कीं ता. २० किंवा २१ दिसेंबरला याच दिवस वाढू लागतो. म्हणजे मकरसंक्रांत वास्तविक २१ दिसेंबरला होते. हाच प्रकार कर्कसंक्रांतीचा आहे. आमची कर्कसंक्रांत ११ किंवा १२ जुलैला होते, व वास्तविक कर्कसंक्रांत म्हणजे दक्षिणायनास आरंभ ता. २१ जूनला होतो; म्हणजे त्या दिवसापासून दिवस लहान होऊं लागतात. याचप्रमाणें दिवस व रात्र हीं सारखीं असण्याचे दिवस जे ता. २१ सप्टेंबर व ता. २१ मार्च (तूलाविषुव व मेषविषुव), तेही आमचे वीस दिवसांनीं मागून येतात. याप्रमाणें सायन व निरयण मानांची हकीगत आहे. शंकरराव, मोडक व लेले हे सायनमानाचे अभिमानी होते. हा वाद प्रथमतः लेले यांनीं उपस्थित केला; व त्याचा अभिमान दीक्षित यांनीं शेवटपर्यंत बाळगिला होता. आमची मंडळी ही गणितांतील चुकी कबूल करीत नाहींत असें नाहीं. पण त्यांचें म्हणणें असें आहे, कीं ही चुकी जेव्हांचे तेव्हां दुरुस्ती करावयास नको. आजपर्यंत तिची एकदम केव्हां तरी दुरुस्ती करीत आले, तसेच पुढे केव्हां तरी करावें. ही चुकी जी बावीस दिवसांची आहे, ती तीस दिवसांची होऊं द्यावी, म्हणजे ती एकदम महिन्याची चुकी काढण्यास सोपें जाईल, असें कित्येक म्हणतात.

बहुतेक लोकांनीं हा प्रश्न वहिवाटीवर बाळविला आहे. ते म्हणतात, कीं नेहमीं निरयणमान वापरून एकदम केव्हां तरी सायनमानाची शुद्धता करून घ्यावी, अशी जुनी वहिवाटच आहे. कै० दीक्षित वगैरे

यांनीं असे सिद्ध करून दाखविले आहे, कीं आमचे इकडे प्राचीन काळां सायनमानच सुरू होते, कित्येकांनीं हा वाद सशास्त्र व अशास्त्र यावर नेला आहे. आमच्या लोकांत कोणचीही गोष्ट ठरविण्यास शास्त्रवाद मोठा सोयीचा आहे. कारण आमचा शास्त्रमहोदधि अपंगपार असल्यामुळे एकदां त्यात प्रवेश केला, ह्मणजे कांहींच ठरविण्याची भानगड करावयास नको! चमत्काराची गोष्ट ही आहे, कीं क्षणिक सुखाकरितां देखील आम्ही शास्त्रेबिस्त्रे निमुटपणे गुंडाळून ठेवितो, पण दुसऱ्यास अडचणीत घालण्यासाठीं तीं माठ्या डौलाने त्यांचे पुढे मांडतो! याची आणखी अनेक उदाहरणे दाखवितां येतील. वास्तविक पाहिले असतां ज्योतिषशास्त्र हे दृक्प्रत्ययाचे शास्त्र असल्यामुळे याला धर्मशास्त्रांतला आधार काढून दाखविण्यास नको. दिवस मांठा होऊं लागेल जो उदगयनाचा आरंभ, हे प्रत्यक्ष प्रमाण जेथे आहे, तेथे शास्त्रार्थाची किंमत काय? शास्त्राने कितीही सांगितले, तरा त्या दिवशीं सूर्य उत्तरायणी जाण्याचा थोडाच थांबतो आहे! तेव्हां दृक्प्रत्ययात्मक जें ज्योतिःशास्त्र त्यांच्यातील गोष्टींच्या निर्णयासाठीं देखील आमची शास्त्रांची वाक्ये पुढे यावीं हा चमत्कार आहे.

आमचे पंचांगांत चुका आहेत, ही गोष्ट याचे पूर्वी अनेकांचे लक्षांत आली होती. प्रथमतः यासंबंधाचा उद्योग कै० केरूनाना यांनीं सुरू केला. ते एक नवीन पंचांग करूं लागले. या पंचांगाचा विशेष गुण असा आहे, कीं यांत रेवती नक्षत्राची योगतारा शंक ४९६ मध्ये संपाती होती, ह्मणून त्यावर्षीं अयनांश शून्य मानून अयन-गति सूत्र न घेतां अगदीं सूक्ष्म घेतली आहे. वर्षभान सूक्ष्म घेतले आहे; व सर्व गणित इंद्रजां पंचांग जें नाटिकल आत्मनाक त्याचे वरून घेतलेले असते, यापुढे ते अर्थात् बिनचुक असून बरोबर मिळते. हें पंचांग सांप्रत पटवर्धनी पंचांग ह्मणून प्रसिद्ध असून वर्षास छापत असते यांत सर्व पद्धती निरयण मानाचाच असते. केरोपंत नानांनीं मागील चुकी तेवढी दुरुस्त करून घेतली, परंतु मायनमानाचा स्वीकार लोकांना आवडणार नाही, व फार दिवसां-

पामून निरयणपद्धत सुरू आहे ती कोणी सोडणार नाही म्हणून केल्या नाही. आपणाम जर दास्तदिक बरोबर कालमान पाहिजे आहे, तर आपणच निरयणमान चुकीने आहे. व आपली धर्मकृत्ये अयोग्य वेळीं होनात, हे अगदीं उघड आहे. परंतु सांप्रत आम्हांस यांतलें कांहीं नको आहे. केरोपंती पंचांग जुन्या पद्धतीप्रमाणेच निरयण मानाचें आहे. पण तें तरी कोणास पाहिजे आहे ? आमच्या गृहस्थ लोकांस यांतलें कांहींच नको. जोशी सांगेल तो मुहूर्त आम्हांस चालतो. हपिसांत जाण्याची वेळ चुकली नाही म्हणजे झालें. भिक्षुक मंडळीस यांतलें कांहीं कळत नाही. आज गृहस्थांनीं जर कोणास न कळत संगनमत करून जें बरोबर पंचांग असेल, तेंच उपाध्याचे हातीं दिलें. व बाकीचीं पंचांगें रद्द केलीं, तर चालणार आहे. पण एवढी पंचाईत पाहिजे आहे कोणाला ? तेव्हां हा प्रश्न असाच निकालाशिवाय रहाणार. कै० दीक्षितादि मंडळीनें हा थोडे दिवस उपस्थित केल्यामुळे थोडा तरी तो लोकांस माहित झाला. त्यांचेबरोबर त्यांचें सायनपंचांग लयास गेलेंच. केरोपंती निरयण पंचांगही लोकांना गरज आहे म्हणून थोडेंच छापत आहे. पटवर्धनांकडून त्याचा गणिताचा खर्च मिळतो व चित्रशाळेचे म्यानेजर तें फुकट छापून देतात, म्हणून तें प्रसिद्ध होतें. आमच्या लोकांच्या तटस्थपणामुळे हेही कधीं तरी विस्मरणग्रस्त होईल. हा पंचांगसुधारणेचा काल सध्यां तरी निदान अगदींच मार्गें पडला, असें म्हणावें लागतें.

या ग्रंथांशिवाय कै० दीक्षित यांनीं इंग्रजी मासिकपुस्तकांतून उद्योतिषाचे विषयावर, कालगणनेवर, व कित्येक गोष्टींच्या कालनिर्णयावर अनेक लेख लिहिले आहेत; व त्याचे योगानें त्यांची युरोपियन विद्वान मंडळींत चांगली नांवाजणी झाली आहे. कित्येक लेखांत तर त्यांनीं नांवाजलेल्या युरोपियन विद्वानांबरोबर वाद करून त्यांचीं मते खोडून काढलीं आहेत. पोटाचा उद्योग त्यांचे पाठीमार्गे नसता तर त्यांनीं ग्रंथरचनेचा केवढा तरी उद्योग केला असता. परंतु आमचे मंडळीस पोटासाठीं आपला सर्व मुख्य वेळ

स्वर्वावा लागतो. कै० दीक्षितांमारगे लोक आमचे इकडे होऊन त्यांचे कांहीं चीज होत नाही. ते युरोपियन देशांतच उत्पन्न झाले पाहिजेत तिकडे विद्वानाच्या खऱ्या किंमतीची पारखे होऊन त्यास उत्तेजन मिळते; तिकडे त्यांस सर्व वेळ पोटाचे पाठीमही लागवें लागत नाही. त्यामुळे त्यांस वेळ मिळून हौसेप्रमाणे उद्योग करण्यास उत्तेजन मिळते. कै० शंकरराव दीक्षित जर इंग्रंडास जन्मास आले असते, तर त्यांचा नांवलौकीक तर मोठा झालाच असता, पण ते मोठे विद्वान् व ग्रंथकार ह्मणून गाजले असते, व शेंकडों मानांच्या पदव्या त्यांचेकडे चालत आल्या असत्या. आमचेकडे उपयुक्त उद्योगाबद्दल धनरूपांनै पारितोषिक मिळण्याची आशाच नाही, पण नुसत्या शब्दाची शाबासकीही कोणी देत नाही. याचे प्रयंतर हा साम्यवाद लोकांच्या थट्टेस किंवा तिरस्कारांस कसा कारणीभूत झाला होता, यावरूनच दिसून येईल. असो येथपर्यंत कै० दीक्षित याचे बालपण, अभ्यासक्रम व ग्रंथकर्तृत्व याविषयी विवरण झाले आतां त्यांचा स्वभाव, शिकविण्याची पद्धत, वगैरे गोष्टींचे विवरण उत्तरार्धात करूं.

चित्रशाळेत छापलेली

छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची

नवीन सुंदर रंगीत तसवीर.

हीत महाराज हे सिंहगडावरून घोड्यावर चार होऊन, बरोबरच्या सरदागंसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आवेशाने पुढे चाल करून येत आहे, असा मनोवैधकं देखावा आहे. आकार इंच १६ x २० किं० ४४.

विक्रीस तयार.

रा. रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी. कमिशन एजन्ट पुणे शनिवार पेठ मारुतीजवळ घर नंबर १५५ यांजकडे जोशीकृत मराठी महाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनुक्रमे ४९, ४७ व ४४; शाळेंतील कवार्डित भाग १ व २ प्रत्येकी ४४; द्रव्यापहारविषयीं गाष्ट किं. ४९; मोडी कित्त नंबर १ ते ६ प्रत्येकी ४४ व शेंकडा ११; ही व द्वेयोर्ची पुस्तके व पोथ्या मिळतात. कमिशन भरपर. उत्तम उदचरणा, अक्षरं व सर्व प्रकारचे सुगंधी सामानही मिळते. उत्तरास तिकीट पाठवावे. हरणक माल रुपयास ४४६ कमिशनवर पाठविला जातो.

आयुर्वेद-विद्यालय.

ता० १ जून पासून नवीन वर्ग सुरू होईल. तरी नवीन दाखल होऊं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं ता० २० मेच्या आंत अर्ज पाठवावे.

अयुर्वेद विद्यालय.
मुंबई गिरगांव.

पोपट प्रभुराम वैद्य एल. एम.
एन्ड. एस.
दयवस्थापक.

कै० गां. ग. अगरकरकृत वाक्यमिमांसा किं. ४२.

वशीसाकरितां तैगैरे एकदम बुके घेणारास २५ टके कमिशन देऊं.
म्यानेजर चित्रशाळा.

चित्रशाळेंत विक्रीस असलेल्या नवीन तसविरा

सांचा ८ x १० किं. ४९

- २९० शृंगार सुंदरी. २९१ आंशाची राणी.
 २९२ महाविष्णु. २९३ मेनका आणि शकुंतला.
 २९४ रुक्मिणी कांत. २९५ चपराव ! (नाटकांतोळ एक सीन.)
 २९६ अमरुशतकांतोळ एक सीन. २९७ सैरंध्री व सुदण्णा.
 २९८ सुरतमृगन्वा. २९९ विक्रम शशिकला.
 ३०० रती मदन प्रम. ३०१ कीचक सैरंध्री.

साचा ११ x २० किं. ४४

- ३३९ यशोदा कृष्णास ३४० विश्व मित्रमेनका.
 तेळवीत आहे. ३४१ कायग आहे त!

देशी वटने.

कोटास वगैरे लावण्याचा अगदी विलायती वटणाप्रमाणे झाली आहेत

देशीमाल वापरणारांस फार उत्तम सोय.

व्यापारी ले.कांस सोयीच्या दराने मिळतील.

किरकोळ दर हप्त्यास ४६ आणे.

धातुक माल घणारास कमिशन मिळेल.

म्यनेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८९७ सालची वर्गणी अद्याप आली नाही, त्यांनी वर्गणी पाठविण्याची त्वरा करावी, कारण नवीन साल सुरू होऊन चार महिने शाळे त्याचप्रमाणे प्रत्येक सालची वर्गणी जिल्ही भागाऊ घेत असतो तर प्रत्येकांनी आपाली वर्गणी मनी-आरडरने पाठविण्याची तत्ताज करावी

टीप - ज्यांना मार्च अंका अद्याप मिळाला नसेल, त्यांनी त्वरित कळविले जाणे अंका पाठविण्यात येईल.

आमचेकडे पुणे चालीचे चर्चा जोडे वागळे मजबूत टिकाऊ माफक व मिळतील. जोडे रेल्वे पार्सिलने पाठवावे.

पण्यास किंवा मुंबईस मिळणारा कोणताही माल कमिशनने पाठवू.

म्यनेजर चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL-PAPER.

जून १८९८:

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	१६१
(१) मि० ग्लाडस्टन यांचा मृत्यु.	
(२) यांचे मुख्य काम.	
(३) त्यांनीं आमचे देशाचे संबंधानें काय केले.	
कै० शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (उत्तरार्ध).....	१६६
मराठी भाषेची लेखनपद्धती [निराळी पृष्ठें.....	१ ते १६

पुणे येथें, " इंदिरा " छापखान्यांत छापिलें.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालसर्चासह, १८३.

कटकळ अंकास ८३.

पत्ता-शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

चित्रशाळेंत विक्रीस असलेल्या नवीन तसविरा

सांचा ८ × १० किं. ४१.

- २९० शृंगार सुंदरी. २९८ झांशीची राणी.
२९१ महाविष्णु. २६० मेनका आणि शकुंतला.
२९२ रुक्मिणीकांत. २६१ चपराव ! (नाटकांतोल एक सीन.)
२९३ अमरुशतकांतोल एक सीन. २६२ सैरंध्री व सुदेष्णा.
२९५ सुरतसुधन्वा. २६३ विक्रम शशिकला.
५६५ रती मदन प्रेम. २६४ कीचक सैरंध्री.

साचा १६ × २० किं. ४४

- २३९ यशोदा कृष्णास २४० विश्वामित्रमेनका.
खेळवीत आहे. २४५ कायग आहे तें!

स्वदेशी बटनें.

कोटास वगैरे लावण्याचीं, अगदीं विलायती बटणाप्र-
माणें झालीं आहेत.

देशीमाल वापरणारांस फार उत्तम सोय.

व्यापारी लोकांस सोयीच्या दरानें मिळतील.

किरकोळ दर डझनास ०६ आणे.

घाऊक माल घेणागस कमिशन मिळेल.

ग्यानेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८९७ सालची वर्गणी अद्याप आली नाही, त्यांनी वर्गणी पाठविण्याची त्वरा करावी, कारण नवीन साल सुरू होऊन चार महिने झाले त्याचप्रमाणें प्रत्येक सालची वर्गणी जाव्ही आगाऊ घेत असतो. तर प्रत्येकांनी आपावली वर्गणी मनी-आरडरनें पाठविण्याची तजवीज करावी.

अंकगणिताच्या प्रश्नांचे कागद.—ह्यांत इंग्लिश बुकांतली पृष्ठांशा सुबोदार उदाहरणें व प. स. थ. ग्रे. परीक्षेचे ९५ साल पर्यंतचे प्रश्न आहेत. सर्व उदाहरणें स्वल्प रीतीनें सोडविली आहेत. किं० अवधी ४॥ आणे. ट. ह. ०॥ ५ प्रतीस १ प्रत कमिशन. गांजेचे चारा खेळ किं० ० ॥ शि. ग. पवार, निमोण जि. नगर.

शालापत्रक.

थैथै शब्द नाहीं शिष्यांसीं । हें अवघें सद्गुरुपार्शीं ।
सद्गुरु पालटी अवगुणांसीं । नाना यत्नैकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावें । ते हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करुनी सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ जून १८९८.

अंक ६.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

गेल्या महिन्यांत इंग्लंडचे प्रख्यात वयोवृद्ध मुत्सद्दी मि० ग्लाडस्टन साहेब हे मृत्यू पावल्याची खबर आमच्या वाचकांनी ऐकलीच असेल. यांच्या योग्यतेचे राज्यधोरणी पुरुष इंग्लंडांत फार थोडे होऊन गेले आहेत. मुख्य गोष्ट ही आहे, कीं, त्यांनीं आपला सर्व जन्म देशसेवेत घालविला, व तो केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें घालविला. ते पुनः पुनः चार वेळ मुख्यप्रधान झाले; इंग्लंडांचा मुख्यप्रधान झटला हणजे त्याचे हातांत पाहिजे तें कायदेशीर काम करण्याचा अधिकार असतां, व त्यांनीं शेकडों जणांना अनेक किताब व सरदारी पदव्या दिल्या असून, ते स्वतः शेवटपर्यंत 'मिस्तर ग्लाडस्टन' राहिले होते. राणी सरकारंनीं त्यांस पदवी घेण्याविषयीं अनेकवार विनांति केली, पण ती त्यांनीं कधींही मान्य केली नाही. चालू शतकाच्या आरंभापासून युरोपांत लोकस्वातंत्र्याच्या अनेक खटपटी निरनिराळ्या देशांतून चालू आहेत, व त्यामुळे बहुतेक देशांतून दंगेधोगे व राज्यक्रान्तीही चरंचार झाल्या. परंतु इंग्लंड देशांत

असला दंगधोपा न होतां लोकांना स्वातंत्र्याचे हक्क प्राप्त झाले; आणि आजकाल इंग्लंडच्या लोकांसारखें प्रजास्वातंत्र्य दुसऱ्या कोणच्याही देशांत नाही. या सर्व गोष्टींचें श्रेय ज्या इंग्रजी मुत्सद्यांस आहे, त्यांमध्ये मि० ग्लाडस्टन हे प्रमुख आहेत. लोकांना हक्क देण्याचा पहिला कायदा सन १८३२ साली पास झाला. त्यावेळीं मि० ग्लाडस्टन हे पार्लमेंटांत नव्हते. परंतु धान्यावरील कर काढून टाकणें, क्याथोलिक लोकांना हक्क देणें व अप्रतिबद्ध व्यापार सुरू करणें, या कामांत ग्लाडस्टन साहेब प्रमुख होते. सन १८६० पासून १८६६ सालापर्यंत त्यांनीं देशाचे फडणिशीचें काम करून इंग्लंड देशाचा वसूल व खर्च यांची उत्कृष्ट व्यवस्था केली. आजकाल इंग्लंडची जी आबादानी आहे, तिचें मुख्य कारण ग्लाडस्टनसाहेबांनीं हिशोबाची व्यवस्था लावून दिली हेंच आहे. पार्लमेंटच्या सुधारणेचा दुसरा कायदा जरी कान्सरव्हेटीव पक्षानें पुढें आणिला, तरी तो मनासारखा पास करून घेण्याचें श्रेय यांचेच आहे. यांच्यापुढें पार्लमेंटाचे हक्क, निवडणुकीची तऱ्हा, वगैरे संबंधाचे कायदे झाले, ते मि. ग्लाडस्टन यांचे उद्योगानें झाले. सैन्यांतल्या अमलदारांच्या जागांची विक्री यांनींच बंद केली. कांगदावरील कर काढून टाकून, लोकशिक्षणास अत्यंत उपयोगी असा जो वाङ्मयाचा व वर्तमानपत्रांचा प्रसार, त्याची सोय यांनींच केली. ग्रीसदेशास व इटलीस स्वातंत्र्य मिळवून देण्यांत यांचें पुष्कळ अंग होतें. युरोपांतील तुर्क लोकांचा जुलूम लोकांचे नजरेपुढें आणून त्या लोकांचें खरें स्वरूप लोकांना दाखवून देण्याचें काम यांनींच केलें. ऐर्लंडास सर्व प्रकारचे योग्य हक्क देऊन घरांतलें भांडण मिटवून टाकावें, यासाठीं त्यांनीं पुष्कळ यत्न केले, परंतु त्या देशांतील लोकांच्या आपसांतील भांडणामुळें या कामांत त्यांस यश आलें नाहीं. या कामांत पडल्यामुळें हे स्वतः मात्र पुष्कळ लोकांना नावडते होऊन गेले. अशा रीतीनें केवळ लोकहितासाठीं जन्म घालविणारे पुद्ग विरळा उत्पन्न होतात.

मि० ग्लाडस्टन यांनी लोकाहिताच्या ज्या गोष्टी केल्या, त्या सर्वांत अत्यंत महत्वाचें असें मुख्य काम लोकशिक्षणाचें यांचें मुख्य काम. प्रस्न होण्याची तजवीज करणें, हें होतें, व त्यांत त्यांना सर्व प्रकारें यश मिळालें, असें ह्मणण्यास चिंता नाही. यावर कोणी असें म्हणेल, कीं इंग्लंडसारखा सधन देश व तेथच्या सारखे विद्येची आवड बाळगणारे लोक असल्यावर मग विद्याप्रसाराच्या सोयी करण्यास अडचणी त्या काय होत्या ? पण इंग्लंड देशाच्या गेल्या पन्नास साठ वर्षांचे इतिहासाकडे जो नजर देईल, त्यास दिसून दिसून येईल, कीं मि० ग्लाडस्टन, त्यांचे हस्तक मि० फास्टर, सांप्रतचे मुख्य प्रधान लार्ड सालिसबरी, व ड्यूक आफ् डेव्हनशायर या थोर पुरुषांच्या खटपटीमुळेच इंग्लंडांतल्या लोकशिक्षणाची एवढी चांगली व्यवस्था लागली आहे. लोकांना स्वातंत्र्याचे हक्क द्यावयाचे, तर ते वहिवाटण्यास त्यांचे आंगची योग्यता ही वाढली पाहिजे; ती वाढण्याचें मुख्य साधन विद्याप्रसार हें आहे. ती न वाढल्यामुळे युरोपांतील इतर देशांतून लोकांनीं रक्तस्राव करून घेऊन ही जरी लोकस्वातंत्र्य मिळविलें, तरी तें व्यर्थ जाऊन त्या देशांतले घोटाळे अजून मोडले नाहींत. तेव्हां एकीकडे जसजसे लोकांना हक्क द्यावयाचे, त्याचप्रमाणें दुसरीकडे लोकशिक्षणाचीही तजवीज करावयाची, ही गोष्ट मि० ग्लाडस्टन विसरले नाहींत. व यासाठीं त्यांनीं इंग्रजी संयुक्त राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांत शिक्षणप्रसाराच्या अनेक खटपटी केल्या. इंग्लंडांत लोकशिक्षणाचा संबंध धर्माशीं अगदीं पक्का बांधलेला होता. व ख्रिस्ती धर्मांमध्ये अनेक पंथ असल्यामुळे लोकशिक्षणाच्या व्यवस्थेच्या संबंधानें लोकांचीं मते भिन्न भिन्न होती. पूर्वीपासून श्रीमंत लोकांनीं पैसे निराळे काढून शाळा व काळेजे स्थापिलीं होती. पण त्यांमध्ये ज्या त्या पंथांचे लोकांची सोय होत असे, पाहिजे त्या धर्ममताचे लोकांना शिकतां येईल, अशा प्रकारची सार्वजनिक शिक्षणाची सोय इंग्लंडांत मुळींच नव्हती; व तशी सोय असल्याखेरीज गरीब लोकांच्या शिक्षणाची तजवीज होणार

नाहीं, हें मि० ग्लाडस्टन सारखे लोक जाणत होते. ऐर्लंडांत क्यथोलिक लोकांची वस्ती, मोठी, कर देणारे बहुतेक सर्व लोक ते. असें असून त्या देशांतलें धर्मखातें प्रोटेस्टंट, व क्यथोलिक लोकांच्या लोकशिक्षणास मदत मुळींच नाहीं, अशी स्थिति होती. यामुळें तेथें वारंवार दंगे होत. म्हणून ग्लाडस्टन साहेब यांनीं ऐर्लंडांतलें धर्मखातें मोडून, तिकडे खर्च होणारा पैसा व आणखी जास्त रकमा देऊन तिकडे सर्व प्रतीच्या लोकांना शिक्षण मिळण्याची तजवीज केली. त्याचप्रमाणें इंग्लंडच्या एकंदर लोकसमाजासाठीं सरकारी विद्याखातें काढलें. या विद्याखात्याचे व्यवस्थेनें अडचण कोणासही वाटूं नये, म्हणून सरकारी विद्याखात्याचा धर्माशीं संबंध नाहीं असें ठराविलें; व कोणच्याही पंथाची शाळा असली तरी शिक्षणसंबंधानें तिची योग्यता दिसून आल्यावर तिला मदत मिळावी असें केलें. यागोष्टी भिन्न भिन्न धर्मपंथाच्या अभिमानांनी लोकांस आवडल्या नाहींत; व तत्संबंधानें अजून अनेक प्रकारच्या धुसफुशी चालू आहेत. पण मि. ग्लाडस्टन व त्यांना मदत करणारी वर सांगितलेली मंडळी, त्यांचे दीर्घप्रयत्नानें लोकशिक्षणाची व्यवस्था आतां उत्तम झाली आहे. आमच्या इकडे असले कांहीं तंटे नसल्यामुळें आमचें शाळाखातें इंग्लंडच्या अगोदरच सुरू झाले होतें. तें सुरळीत रीतीनें चाललें आहे, व त्यांत धर्माच्या तक्रारी उत्पन्न होण्याचा संभवच नाहीं. हिंदुस्थानांतल्या लोकांना प्राच्यपद्धतीनें शिक्षण द्यावें किंवा पाश्चात्य पद्धतीनें द्यावें, एवढाच काय तो प्रश्न होता; ह्याचा निकाल मेकाले साहेबांनीं तेव्हांच लावून टाकिला. पण इंग्लंडांत जर मि० ग्लाडस्टन सारख्यांची खटपट नसती, तर हे तंटे कधींही भिटळे नसते, व सार्वजनिक शाळाखातें कधींही स्थापित झालें नसतें.

मि० ग्लाडस्टन यांनीं आमच्या देशाचे संबंधानें प्रत्यक्ष असें कांहीं केलें नाहीं. कारण ते मुख्य प्रधान जेव्हां नव्हते तेव्हां फडणिसाचें काम पाहात, यामुळें आमचे देशाशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आलाच नाहीं.

त्यांनीं आमचे देशाचे संबंधानें काय केलें?

परंतु आमचे देशाचे संबंधाची चांगली गोष्ट कोणी करू लागल्यास त्यास त्यांचे नेहमी साह्य असे; व विरुद्ध पक्षाचे लोकं भलतेच कांहीं करू लागल्यास ते त्यास अडथळा करीत. सन १८८० सालीं मि० ग्लाडस्टन ते मुख्यप्रधान आले, तेव्हां आमच्या देशाच्या राज्यकारभारांत फार घोटाळा झाला होता. ह्मणून त्यांनीं आपले अगदीं बरोबरीचे असे मुत्सदी लार्ड रिपन यांना इकडे मुद्दाम व्हाईसराय नेमून पाठविले, व हिंदुस्थानांत लोकहिताच्या योग्य वाटतील त्या गोष्टी करण्यास त्यांस पूर्ण परवानगी दिली. लार्ड रिपन यांनीं ज्या गोष्टी केल्या, त्या सर्वांचे श्रेय मि० ग्लाडस्टन यांसच आहे. आमच्या म्युनिसिपालिटीच्या व लोकलबोर्डें यांची व्यवस्था लोकांचे हातीं येऊन लोकशिक्षणाच्या व्यवस्थेमध्ये प्रजाजनार्थी मन घालण्याचा हक्क तेव्हांच प्राप्त झाला. या शिवाय राजकीय गोष्टींच्या संबंधाने त्यांचे प्रधानकी-व्यवेळीं आमच्या हिताच्या अनेक गोष्टी झाल्या आहेत. त्यांची चर्चा करण्याचा आमचा उद्देश नाही. परंतु एवढे सांगणे बस आहे, कीं कौन्सिलामध्ये लोकानियुक्त सभासद असावे, ही नवीन व्यवस्था मि० ग्लाडस्टन यांच्यामुळेच झाली. हिंदुस्थानचे सैन्य हिंदुस्थानच्या सीमेच्या बाहेर लढाईस नेऊं नये, असा पार्लमेंटाचा नियम मि० ग्लाडस्टन यांचे खटपटीनेच झाला, व एकंदर इंग्रजी राज्याच्या नफानुकसानासाठीं लढाया होऊन त्यांत आमचा देश गुंतला असतां सार्वभौम सत्काराने खर्चाचा वाटा देण्याची चाल मि० ग्लाडस्टन यांनींच पाडली. लार्ड रिपन यांनीं मि० ग्लाडस्टन यांच्या संमतीनें आमच्या देशांतील विद्याप्रसाराचे चौकशीसाठीं एक कमिशन नेमले. या कमिशनाने चौकशी करून ज्या गोष्टी आपले रिपोर्टांत दाखल केल्या आहेत, त्यामुळे आमच्या विद्याप्रसाराच्या पुढील धोरणास फार फायदा होणार आहे. या शिवाय आमच्या हिताच्या अशा अनेक गोष्टींत मि० ग्लाडस्टन यांचे अंग असे. त्या गोष्टींची चर्चा करण्याचा आमचा विचार नाही. या थोर व प्रख्यात मुत्सद्याचे चरित्राचा एखादा लहानसा सुंदर ग्रंथ मराठींत होणे फार जरूरीच आहे; व तो झाला असतां या गोष्टी त्यांत नमूद होतीलच. मि० ग्लाडस्टन यांच्या

शवास राष्ट्रीय समारंभ करून लंडन येथील प्रख्यात देऊळ जें वेस्ट-मिन्स्टर आवी येथें गेल्या अड्डाविसावे तारखेस मूठपाती दिली. त्या वेळीं त्यांचें शव नेण्यास प्रिन्स आफ् वेल्स, त्यांचे चिरंजीव, इंग्लंडचे सांप्रतचे मुख्य प्रधान लार्ड सालिसबरी, ग्रीसचे राजपुत्र आणि जुन्या व नव्या प्रधान मंडळींतले प्रमुख गृहस्थ, अशी थोर मंडळी होती; व त्या देवळांत त्यांचे कबरीवर सार्वजनिक स्मारक करण्याचें ठरलें आहे. आपापसांत केवदाही मतभेद असला तरी एकमेकांची किंमत ओळखून परस्परांस योग्य मान देणें, या संबंधानें सर्वांनीं आमच्या राज्यकर्त्यांचा किता घेण्यासारखा आहे. नाहीं तर आमचे इकडे एकादे कामांत भिन्नमत झालें कीं तें काम कितीही क्षुद्रक असलें तरी आपसांत हाडवैर माजतें ! आम्हांस आमच्या राज्यकर्त्यांपासून ज्या अनेक गोष्टी शिकावयाच्या आहेत, त्यांतील बहुतेकांचा समावेश मि० ग्लाडस्टन यांच्या चरित्रांत होण्यासारखा आहे. तेव्हां त्यांच्या आयुष्यक्रमाचें मनन आमच्या लोककार्यांत मन घालणाऱ्या लोकांनीं अवश्य करावें.

परलोकवासी

शंकर बालकृष्ण दीक्षित.

(उत्तरार्ध)

ज्योतिर्वेलास अथवा रात्रीची दोन घटका मौज—हे दीक्षित यांचें पुस्तक त्यांच्या सर्व ग्रंथांमध्ये लोकोपयोगी झालें आहे. हें पुस्तक आबालवृद्ध सर्व मंडळीस प्रिय होण्यासारखें आहे. असलीं पुस्तकें आमच्या भाषेंत झालीं तर तीं बहुधा इंग्रजीचीं भाषांतरे असतात. पण हें पुस्तक तसें नसून केवळ स्वतंत्र व नवीन लिहिलें आहे; व पुस्तकाचा विषय दीक्षित यांचा आवडता असल्यामुळे तें उत्तम व ठलें आहे. निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयांची साधारण जनांस माहिती व्हावी ह्मणून विलायतेंत निरनिराळ्या विषयांवर अनेक सोपीं पुस्तकें होत असतात, त्या धर्तीवर हें पुस्तक आहे. यांत पाश्चिमात्य व प्राच्य या दोन्ही ज्योतिषांची साधा-

रण जनांस जरूरीची माहिती आहे. या पुस्तकाच्या वाचनाने विषयाची चांगली माहिती होऊन आमच्या लोकांत तत्संबंधाच्या ज्या अनेक वेड्या वेड्या व चुकीच्या समजूती आहेत, त्या नष्ट होतील. आमच्या मराठी भाषेतल्या असल्या पुस्तकांची एकेक आवृत्तिही खपण्याची मारामार पडत असून या पुस्तकाच्या दोन आवृत्ती खपून गेल्या, या वरून याची योग्यता दिसून येईल.

भारत-भू-वर्णन—या नावाचे एक पुस्तक दीक्षित यांनी लिहिले आहे. यांत हिंदुस्थानचे प्राचीन भूगोल-वर्णन आहे. दीक्षित यांच्या इतर पुस्तकांप्रमाणे हेही श्रमपूर्वक तयार केले असून चांगले झाले आहे. याला दक्षिणामाईझकेमटीने बक्षिस दिले होते. हे पुस्तक अजून छापले नाही. ते छापून झाल्यावर मराठी भाषेतल्या उत्तम पुस्तकांत याची गणना होईल. ग्रंथप्रकाशक रा० दाभोळकर हे हे पुस्तक लौकरच प्रसिद्ध करणार आहेत. या शिवाय त्यांनी शालापत्रकांत कित्येक निबंध लिहिले आहेत. ऋषिक पुस्तकांच्या परीक्षांचे संबधाने शालापत्रकांत आलेले लेख त्यांचेच होते. रेवडंड्यास असतांना ते नेटिव ओपिनियन पत्रांत लेख लिहित असत.

याप्रमाणे दीक्षित यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची माहिती झाली. पोटासाठी दिवसांतला मुख्य वेळ नोकरीत खर्च केल्यावर ग्रंथरचनेत मन घालण्यास फुरसत नसते व तशी हौसही आमचे लोकांस नाही. असे असून दीक्षित यांनी इतके श्रम केले व एवढी ग्रंथरचना केली, यावरून त्यांचे विचार, त्यांच्या मनाचा कल व त्यांची स्वकर्तव्याविषयीची समजूत याची पारख होते. या गोष्टीकडे आमच्या सुक्षित लोकांनी लक्ष द्यावे. परीक्षा पास होऊन विद्वत्ता मिळविली, तरी तेवढ्याने आपल्या आयुष्याचे सार्थक झाले असे नाही. तर आपले लाखों देशवांधव, ज्यांना विद्या शिकण्याची सोय नाही, व इंजी तर कधीच शिकतां यावयाचे नाही, त्यांचेसाठी सुबोध व माहितनियुक्त अशी ग्रंथरचना केल्यानेच आपल्या शिक्षणाचे सार्थक होणार आहे; व अशा खटपटी करणारेच खरे लोकशिक्षक होत. कोणी म्हणेल की पुस्तकरचना

बगैरे गोष्टी पैशाकरितां लोक करितात, व पैसे मिळण्याची हाव असली ह्मणजे त्या सहज होतील. पण ही समजूत चुकीची आहे. दीक्षित यांनी एवढी ग्रंथरचना केली ह्मणून त्यांनीं द्रव्यसंग्रह केला असो मुळींच झालें नाहीं. ते कधींच श्रीमंत नव्हते व त्यांचे मार्गें त्यांचें कुटुंब अत्यंत गरीबाच्या स्थितींत आहे. असलीं कामें करण्यास हौस, दीर्घ प्रयत्न विद्यारति व लोकहिताची अस्था पाहिजे. ह्या गोष्टी दीक्षितांचे आंगीं होत्या, म्हणून त्यांचे हातून एवढी ग्रंथरचना झाली. पैशाची हाव सर्वास आहे. पैसा कोणास नको असतो ? पण आमच्यांतल्या अनेक विद्वानांकडून पैशाचे आशेनें देखील असलीं कामें होत नाहींत. याचें कारण काय ? याचें कारण 'अशीं कामें करण्यास जो विद्याव्यासंग व जी हौस पाहिजे त्यांचा अभाव, हेंच आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. असो; आतां पुढें त्यांचा विद्याभ्यास, नित्यक्रम, शिकविण्याची पद्धत, स्वभाव व लौकिकांतील निरनिराळ्या गोष्टींच्या संबंधाचीं मते या-विषयी माहिती देऊं.

दीक्षित यांची रोजनिशी.—शंकरराव यांनी सन १८६९ सालापासून शेवटपर्यंत अगदीं नियमित रीतीनें रोजनिशी लिहिली आहे. तीवरून त्यांचा उद्योग, त्यांचा स्वभाव व मते हीं कळून येतात. या रोजनिशींत आपण नित्य काय केले हें लिहिलें आहेच पण, अयुष्यक्रमांतल्या उया मुख्य गोष्टी तत्संबंधानें साऱ्या वर्षांत काय झालें याचा प्रत्येक रोजनिशींचे अखेरीस आढावा काढला आहे. आमच्या लोकांना लोकांची उणीं काढणें व कुटाळकी करणें याची फार संवय; व रोजनिशी सारखा गुप्त असणारा जो लेख, त्यांत असले उल्लेख असावयाचे. आम्ही दीक्षित यांच्या सर्व रोजनिशा चाळून पाहिल्या. पण त्यांत अशा प्रकारचा मनाचा खुल्लकपणा दाखविणारा उल्लेख मुळींच कोठेंही दृष्टीस पडला नाहीं. ज्याला मनःपूर्वक इमानानें उद्योग करावयाचा आहे, त्यास अशी रोजनिशी ठेवल्यापासून फार फायदा आहे. त्या योगानें आपला दिवसांत, आठवड्यांत किंवा महिन्यांत काय करण्याचा संकेत होता, व त्यांतलें झालें काय, हें तेव्हांच कळून येतें; आणि मग जें करण्याचा संकेत

तें न झालें असतां अंतःकरणास टोंचणी लागते, व आपले वर्तन आपण सुधारतो. त्याचप्रमाणें रोजनिशां ठेविल्यानें आपले स्वभावांत स्थितींत व वर्तनांत पडत जाणारा फरकही आपले चांगला लक्षांत येतो. दीक्षितांच्या रोजनिशांवरून असें दिसतें कीं, यांचा इंग्रजी अभ्यास केवळ बाबा गोखले यांच्याच शाळेंत न होतां नातू व महागांवकर यांचे शाळेंतही ते जात असत. त्यावेळीं या तिन्ही खाजगी शिक्षकांची मोठी प्रख्याती होती. भाषाविषय, गणित व ज्योतिष हे त्यांचे आरंभापासून आवडते विषय असत. शाळेंतलें काम झाल्यावर अशक्त प्रकृति संभाळून होईल तेवढा अभ्यास करावा असा त्यांचा क्रम होता. पुढें अभ्यासाचे विषय वाढल्यावर त्यांनीं प्रकृतिमान पाहण्याचें अगदीं सोडून दिलें. अमुक करण्याचा संकेत होता, पण तें झालें नाहीं, असे उल्लेख त्यांचे रोजनिशांत आहेत. यावरून असें दिसतें कीं आपण योग्य तितका उद्योग करीत नाहीं, अशी त्यांच्या मनास टोंचणी लागून ते शरीरसामर्थ्यापेक्षां जास्त अभ्यास करूं लागले. त्यांनीं नोकरीचा उद्योग करून अभ्यास किती केला असेल, याचें प्रत्यंतर त्यांची ग्रंथरचना हेंच आहे. वयास पसतीस वर्षे होतपर्यंत या श्रमांचा त्यांचेवर फारसा परिणाम झाला नाहीं. परंतु अलीकडे पांच सात वर्षांत हे भराभर वृद्ध होत गेले, व अतिव्यासंगामुळेच अगोदरचें अशक्त शरीर थकून जाऊन त्यांचा लौक्य अंत झाला. त्यांचे मित्रांचे मनांत ही गोष्ट वारंवार येई व ते शंकरराव यांस असे अति श्रम न करण्याविषयी सांगत. परंतु शंकरराव म्हणत, कीं 'हें आंकडे मोडणें माझे अंगवळणीं पडलेलें आहे; यांत कसले श्रम आले आहेत ?' हें शंकररावांचें म्हणणें तेवढ्यापुरतें अगदीं खरेंच होतें. गणित व ज्योतिष हे विषय जसे काय त्यांना स्वप्नांत दिसत होते. एकदां पुणें ट्रेनिंग कालेजची वार्षिक परीक्षा चालली असतां मे. करख्याम साहेब कालेजांत आले होते. तेव्हां रावसा० साने यांनीं सर्व भसि. मास्तरांची व त्यांची ओळख करून दिली. शंकरराव व मे. करख्याम साहेब यांची प्रथमतः बारसी येथें गांठ पडली होती. तेव्हांचे तरुण दीक्षित व त्या

वेळचे वृद्ध दीक्षित यांचेमध्ये पडलेला तो विलक्षण फरक पाहून साहेबांस फार आश्चर्य वाटले; व दीक्षित यांची विद्वत्ता व उद्योग साहेब यांस माहीत असल्यामुळे त्यांना फार वाईट वाटले. त्यांनीं असें होण्याचें कारण विचारलें, तेव्हां अर्थात् रा. सा. साने यांनीं यांचा दीर्घ उद्योग व फार व्यासंग हीं कारणें आहेत असें सांगितलें. मे. करख्याम साहेब यांनीं दीक्षितांस जवळ बसवून घेऊन मोठ्या प्रेमानें पुष्कळ बोध केला, व वेतावातानें उद्योग करावा असें सांगितलें. त्या वेळीं मे० करख्याम यांनीं आपल्या नेहमींच्या थड्या भाषेनें शंकररावास विचारलें, “ काय हो दीक्षित, तुम्हांस गणिताच्या सिद्धांतांचीं स्वप्नें देखील पडत असतील नाहीं बरें ? ” याचें उत्तर लगेच शंकरराव यांनीं आपल्या साध्या स्वभावास अनुसरून ‘ होय ’ म्हणून दिलें ! असो; दीक्षित यांचा गणित वगैरे विषय जरी करतलगत झाले होते, तरी अशा प्रकारच्या दीर्घ व्यासंगाचा परिणाम दीक्षितांच्या शरीरप्रकृतीवर कसा झाला असेल, हें सांगावयास नकोच. अगोदरच त्यांची शरीरप्रकृति कांहीं कणखर नव्हती. त्यांत गरीबी, व नोकरीचे श्रम. आम्हां ब्राह्मण लोकांची खाण्यापिण्याची व्यवस्था सर्वश्रुतच आहे. ती आमच्या सध्यांच्या मानसिक श्रमांचे मानानें फारच कोटी आहे. शंकरराव शारीरिक व्यायामही तितपतच करीत. यामुळे आपणास असला अत्यंत उपयोगी विद्वान् मित्र फार दिवस लाभला नाहीं. आमच्या सुशिक्षित विद्वान् गृहस्थांनीं या गोष्टीकडे अवश्य लक्ष द्यावयास पाहिजे आहे. पूर्वीच्या काळीं आम्ही इतके मानसिक श्रम करीत नव्हतो, व साधनांची अनुकूलता जास्त असल्यामुळे खाणेंपिणें चांगलें मिळें. सध्या मानसिक श्रम फार व साधनांची ओहटी, अशी स्थिति झाली आहे. शारीरिक व्यायाम जो अवश्य पाहिजे तोही होत नाहीं. अशी स्थिति नेहमीं राहिली असतां “ आंमचे ब्राह्मण, म्हणजे विद्याभिलाषी लोक, नष्ट होत चालले आहेत व ते कांहीं दिवसांनीं मुळींच लयास जातील ” असें जें कियेकांनीं भविष्य काढलें आहे, तें खरें होईल कीं काय कोण जाणे !

दीक्षित हे स्वभावाने अत्यंत गरीब सुशील व समाधानवृत्तीचे होते. ते तापट प्रकृतीचे होते, पण त्यांचा त्ते तापटपणा दीर्घ उद्योग व विद्याव्यासंग या गोष्टींकडे वळला होता. त्यांचे तोंडून कधी कोणास वाकडा शब्द आलेला ऐकवांत नाही. त्यांचे स्वभावाचा गरीबपणा वाजवीपेशां जास्त होता असे म्हणण्यास चिंता नाही. यामुळे त्यांचे पुष्कळदां नुकसानही झालेले आहे. त्यांची वडलांजित गृहस्थिति तर त्यांच्या असल्या गरीब स्वभावामुळेच अत्यंत वाईट झाली. परंतु वडील माणसांस उगाच दुखवावयाचे नाही, ह्मणून त्यांनी सर्वस्वी नुकसान करून घेतले. या संबंधाची घरगुती गोष्टींविषयीचीं अनेक उदाहरणे देता येतील, परंतु तसें करण्याचे कारण दिसत नाही. स्वतःचे मत कसेही असले तरी लोकांचे विरुद्ध जाणे या गोष्टीची त्यांना फार भीड वाटे, यामुळे पुष्कळ गोष्टींत त्यांचे मत काय आहे, हे समजण्यासही कठीण पडे. पण स्वतः वर्तन करण्याचा प्रसंग येई तेव्हां मात्र कोणाचे भिडेने ते आपले वर्तन करित नसत; मग त्यांत केवढेही नुकसान झाले तरी चिंता नाही. ते हुषार ज्योतिषी म्हणून एकदां एका मोठ्या संस्थानिकाने त्यांस आपले वर्षफळ करण्यास सांगितले. त्या कामांत द्रव्य व कीर्ति, दोहोंचाही लाभ झाला असता. परंतु त्यावेळीं दीक्षित यांचा फल-ज्योतिषावर मुळीच विश्वास नव्हता; वर्षफळ केले तर कांहीं गोष्टी काकतालीय न्यायाने जुळतील, कांहीं न जुळतील; व ज्यांनीं काम सांगितले होते, त्यांचा स्वभाव असा होता, कीं वर्षफळांतली एकादी गोष्ट जुळली नसती, तर त्यांनीं ज्योतिःशास्त्र व ज्योतिषी यांची अत्यंत कुचेष्टा केली असती, हे दीक्षित यांस माहित होते. ह्मणून त्यांनीं हे काम करण्याचे साफ नाकारले. तसेंच त्यांना बाल्यविवाह आवडत नसे, म्हणून आपल्या मुलांमुलींचे विवाह अमुक वयापर्यंत करणार नाही अशी शपथ करून सही दिली होती. तेव्हां या संबंधाने त्यांनीं सभा भरून व व्याख्याने देऊन लोकांना जरी फुकाचा उपदेश केला नाही, तरी आपला निश्चय पाळून, आपल्या दोन मुलींची लग्ने चाराव्या वर्षी व वडील मुलांचे आठरा वर्षानंतर केले, व दुसरे चिरंजीव जे लग्नाचे

आहेत ते प्रौढ वयाचे आहेत. 'मी शपथ वाहिली आहे, तेव्हां मुलांमुलींचीं लग्नें लौकर करावयाचीं नाहींत,' असे उद्गार त्यांचे रोजनिशींत पांच चार ठिकाणीं आढळतात. याचें कारण असें दिसतें कीं त्यांचे आसद्दष्ट जुन्या तऱ्हेचे असल्यामुळे त्यांनीं मुलांमुलींचीं लग्नें करण्याचा आग्रह वारंवार केला असेल. त्यावेळीं त्यांनीं हे उद्गार लिहिलेले आहेत. आमच्यामध्ये अशा शपथा स्वतः घेणारे व लोकांकडून घेवविणारे, व शपथा घ्याव्या ह्मणून लोकांना उपदेश करणारे पुष्कळ आहेत. पण आपण केलेला निश्चय पाळणारे कितीजण आहेत? शंकरराव अगदीं जुन्या पद्धतीचे अशीच सर्वांची समजूत होती. सामाजिक सुधारणेच्या कोणच्याही गोष्टीचा आव त्यांनीं कधीं घातला नव्हता. तेव्हां त्यांनीं आपल्या मुलांमुलींचीं लग्नें अगदीं लहानपणीं केलीं असतीं, तर त्यांत जनरूढीप्रमाणें त्यांना नांवे ठेवण्यासारखें फारसें कांहीं नव्हतें. परंतु आपल्या समजूतीप्रमाणें त्यांनीं जो निश्चय केला होता, तो त्यांस पाळावयाचा होता, व त्यांनीं तो पाळला. गोष्ट ओघास आली, ह्मणून त्यांचीं सामाजिक गोष्टींच्या संबंधाचीं मते कशीं काय होती, हे येथें थोडक्यांत सांगतों.

शंकरराव हे उत्तम ज्योतिषी होते, यामुळे ज्योतिःशास्त्रासंबंधीं वेड्या समजूतींच्या विरुद्ध ते होते, हे उघडच आहे. यामुळेच फलज्योतिषावर त्यांचा मुळींच विश्वास नव्हता, असें त्यांचे त्यांच्या रोजनिशींत जे ठिकठिकाणीं उद्गार आहेत, त्यांवरून दिसून येतें. परंतु अलीकडे थोडे वर्षे महाडकर प्रख्यात फलज्योतिषी यांचा व त्यांचा परिचय झाला होता, व जन्मतीथ आणि आयुष्यांतील मागील अनुभव वगैरे कित्येक गोष्टी सांगण्यांत महाडकर यांचे विद्येचा प्रत्यय येतो असें त्यांस दिसून आलें, यामुळे फलज्योतिषावर विश्वास ठेवण्याचा त्यांचे मनाचा कल झाला होता. या संबंधानें हा लेख लिहिणाराचें व त्यांचें त्यांचे मरणापूर्वीं नुकतेंच बोलणें झालें; तेव्हां ते बोलले, कीं फलज्योतिषांत तथ्य असावें असें मला अलीकडे वाटूं लागलें आहे. तथापि अजून माझा पक्का विश्वास नाहीं. मी तत्संबंधानें शोध करीत आहे.

या फलज्योतिषाचे संबंधानें खरें थोडें व ढोंग फार, असा प्रकार झालेला आहे. तेव्हा यांत खरें आहे. तरी काय, हें मला पहावयाचें आहे. म्हणूनच मी अलीकडे कुंडल्या, टिपणें, फलज्योतिषसंबंधी ग्रंथ, वगैरे पाहात असतो. प्रत्येक गोष्टीचा पक्का शोध करून मग आपलें मत ठरवावयाचें अशी त्यांची नेहमींची रीत असे. यामुळे या शास्त्राचा शोध त्यांचे हातून झाला असता, तर तो चांगले प्रकारे होऊन लोकांनाही त्याचा फार उपयोग झाला असता. परंतु तें होणें आपलें नशिबीच नव्हतें ! फलज्योतिषाचे ग्रंथ हातीं घेतांच त्यांस दिसून आलें, कीं त्यांतही आपल्या कालगणनेच्या चुकीमुळे व आपल्या लोकांच्या हलगर्जीपणामुळे अनेक चुका होत गेल्या आहेत. या चुका शोधून काढून त्या दुरुस्त करण्याचा त्यांचा विचार होता; व त्यास त्यांनीं आरंभही केला होता. वेगुळें येथें एक ज्योतिषसंबंधी मासिक पुस्तक निघूं लागलें आहे, त्यांत दीक्षित यांचे फलज्योतिषावर कांहीं लेख आले आहेत.

दीक्षित यांचे विचार स्त्रीशिक्षणास अनुकूल असे होते, असे त्यांचे रोजनिशीवरून दिसतें. बारावी येथें असतांना त्यांनीं आपल्या रोजनिशींत असे लिहून ठेविलें आहे, कीं आमच्या मुलांचे शाळेमध्ये जे सहा तास जातात, त्यांतले फार तर दोन तास खरोखरी योग्य रीतीनें खर्च होतात. बाकीचे वेळांत जें काम त्यांनीं घरीं करावें, तेंच करून घ्यावें लागतें. घरेचीं माणसें म्हणजे मुलांच्या आया वगैरे जर सुशिक्षित असतील, तर त्यांचें मुलांचे अभ्यासाकडे लक्ष राहून घरीं अभ्यास होत जाईल, व शाळेंतल्या अभ्यासानें जास्त फायदा होईल. सन १८६९ सालीं विधवाविवाहाचा वाद चालला होता, त्या वेळीं ' ही पद्धत फार चांगली आहे, व या गोष्टीचा प्रघात पडेल तर पुष्कळ अनाथ बालविधवांचें तारण होईल, व अनेक पातकें टळतील ' अशा अर्थाचे उद्गार त्यांनीं आपले रोजनिशींत लिहिले आहेत. त्यांचे स्नेही-मंडळींत विधवाविवाहाशीं ज्यांचा संबंध आहे अशी पुष्कळ मंडळी होती. त्यांचेपार्शीं त्यांचे वर्तन चांगलें असून त्यांस अनुकूल असे त्यांचे विचार असत. विधवावपनालाही त्यांचे विचार विरुद्ध होते. या

संबंधानेही त्यांचे रोजनिशीत एक दोन ठिकाणी उद्गार आहेत. नेहमींची धर्मकृत्ये, पूजाअर्चा, सोवळे, ओवळे, वगैरे गोष्टींच्या संबंधाने जे प्रघात चालू आहेत, ते मुद्दाम बदलण्याचे कारण नाही, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी समाजसुधारणेच्या कामी कधी मन न घातल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधाने त्यांचे मत कळण्याचा मार्ग नव्हता. तथापि कित्येक ठळक गोष्टींचे संबंधाने त्यांचे रोजनिशीत उल्लेखच असल्यामुळे त्यांची मते काय होती हे समजत आहे. याविषयी त्यांचे विचार त्यांचे मित्रमंडळास इतके अज्ञात होते, की असे त्यांचे विचार होते, हे वाचूनच त्यांचे कित्येक मित्रांस आश्चर्यही वाटण्याचा संभव आहे.

शिक्षक या नात्याने दीक्षित यांची योग्यता मोठी आहे. ते ट्रेनिंग-कालेजांत गणित हा विषय शिकवीत. तो त्यांस उत्तम येत होता. यामुळे शिकवावयाचे विषयांत उत्तम गति असणे हा जो गुरुमध्ये गुण पाहिजे, तो यांचेमध्ये परिपूर्ण होता. गणित या विषयांच्या सर्व अंगांचे शिक्षण देण्याची त्यांची हातोटी उत्तम होती. त्यांचे जे गणित-विषयावरचे पुस्तक आहे, त्यावरून त्यांची शिकविण्याची पद्धत दिसून येईल. वर्गीत शिकवितांना कोणी कांहीं विचारले किंवा शंका घेतली, तरी ते न रागावतां व न त्रासतां शांतपणे विचारणाराचे शंकांचे निवारण करीत वस्तुतः विद्यार्थ्यांस कोणच्या शंका येण्याचा संभव आहे, हे गुरुने अगोदरच लक्षांत आणून तदनुरूप विषयप्रतिपादनाची व्यवस्था केली पाहिजे. परंतु कित्येक शिक्षक तसे तर करीत नाहीतच, पण स्वतःला किती पुष्कळ येते, याचे प्रदर्शन करण्याचे भरांत आपले व्याख्यान उलट जास्त कठीण करून टाकतात. कित्येकांचे विषयाचे ज्ञान तुटपुंजीचे असते; किंवा विषय-ज्ञान मूळचे चांगले असले तरी आयत्या वेळी तयारी कांहीं केलेली नसते, यामुळे विद्यार्थ्यांनी शंका घेतली असतां गुरुजी त्रासतात व रागावतात. कित्येक गुरु विद्यार्थ्यांची योग्यता न जाणून भाराभर मजकूर उगाच सांगतात. दीक्षित यांचे शिक्षणपद्धतीत यांतला कोणचाही दोष नव्हता. त्यांचे शिकविणे शांत-

धर्णे चाले. विद्यार्थ्यांना समजेल अशी भाषापद्धति असे. स्वतःला विषयपरिज्ञान उत्तम असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शंका घेतली असतां त्रास न येतां तितकें जास्त सांगण्याची संधी आपोआप आली म्हणून त्यांस उलटें बरें वाटे. ट्रेनिंगांतील विद्यार्थी पुढें गुरू होऊन जाणार. तेव्हां त्यांस विषयाचें ज्ञान उपपत्तीसह परिपूर्ण असावें अशी त्यांची इच्छा असे, व तदनुरूप त्यांनी आपली शिकविण्याची पद्धत ठेविली होती ज्योतिष हा विषय ट्रेनिंगांत थोडासा शिकवितात. तोही दीक्षितच शिकवीत, व त्यांत विद्यार्थ्यांना थोडक्यांत पुष्कळ गोष्टींची माहिती होत असे. शंकरराव यांचे अगोदर कै० देवकुळे हे येथील ट्रेनिंग कालेजांत गणिताचे शिक्षक होते. पुढें दीक्षित यांनीं येऊन देवकुळे यांची आठवण होऊं दिली नाही, असें विद्यार्थी म्हणूं लागले, यावरूनच दीक्षित यांचे शिकविण्याची योग्यता दिसून येते. विद्यार्थ्यांस शिकवावयाचें म्हणजे त्यांस नुस्तें परीक्षेस तयार करावयाचें असे नव्हे, तर त्यांस सुशिक्षित असे 'गृहस्थ' बनवावयाचें, हें शिक्षकाचें धोरण पाहिजे. नुस्ते विद्यार्थी परीक्षेस तयार करावयास नामांकित गुरूं नकी असतात. तर विद्यार्थी पुढें मोठे झाल्यावर ते आपला संसार व व्यवहार उत्तम करितील असें त्यांस बनविण्यासाठीं उत्तम शिक्षक पाहिजेत. तेव्हां हें कर्तव्य जो मनांत बाळगील, तोच खरा व उत्तम शिक्षक होय. दीक्षित यांची बदली रेवदंड्याहून ठाण्यास झाली, तेव्हां त्यांनीं आपल्या रेवदंड्याच्या कारकीर्दीचा आढावा आपले रोजनिशींत लिहिला आहे. ह्यांत ते ह्मणतात, कीं येथील विद्यार्थ्यांस शालेच्या इयत्तांतले सर्व विषय मी पूर्णपणें शिकविलेच. पण ते शिकवितांना व इतर वेळीं त्यांस जी आवांतर गोष्टींची माहिती मी सांगितली आहे, ती त्यांस व्यवहारांत निरंतर उपयोगी पडेल. यावरून पगारापुरतें व मुलें पास करून घेण्यापुरतें शिकविणाऱ्या शिक्षकांप्रमाणें दीक्षित हे नसून मुलांस खरोखरी सुशिक्षित करण्याकडे त्यांचें लक्ष असे. ते जेथें जात त्या ठिकाणीं आठवड्यानें किंवा जास्त मुदतीनें भरणारी विद्यार्थ्यांची सभा स्थापन करवीत. त्या सभेत आपण सर्व उपशिक्षकांसह जात, व

गांवांतल्या सुशिक्षित मंडळीस येण्याची विनंति करीत असत. या सभेंत विद्यार्थी सांप्या विषयांवर आपल्या माहितीप्रमाणें बोलत व थोडा वाद-विवाद करीत, व मग दीक्षित किंवा उपशिक्षकांपैकीं अथवा शिष्टमंडळी-पैकीं कोणी तरी त्या विषयाची जास्त माहिती सांगत. अशा सभा दीक्षित हे मास्तर या नात्यानें जेथें जेथें गेले तेथें सर्वत्र स्थापित झाल्या होत्या. ठाण्यास तर दीक्षितांचे उद्योगानें त्यांचे बरोवरीच्या अशा तरूण सुशिक्षित मंडळीची असली वादविवादक सभा बरेच दिवस चालली होती, व तिला कै० मोडक, रा. ब. भट्ट अशांसारखी मंडळीही वारंवार जात असे. याप्रमाणें शिक्षक या नात्यानें जें आपलें कर्तव्य, तें दीक्षित यांनीं शेवटपर्यंत उत्तम रीतीनें बजाविलें. शेवटचीं कित्येक वर्षे त्यांनीं गहन विषयांचें अध्ययन चालवून ग्रंथकर्तृत्वास हात घातल्यामुळे लोकशिक्षणांच्या असल्या गोष्टीकडे लक्ष घालण्यास त्यांस फावत नसे. पण त्यामुळे लोकांचें कांहींच नुकसान झालें नसून त्यांचे ग्रंथांपासून सर्वच लोकांस अनंत लाभ होत आहे. इतके जरी त्यांचे उद्योग चालू होते, तरी कोणी विद्यार्थी घरीं शंकेचें समाधान करून घेण्यासाठीं आल्यास त्यांचा त्यांना त्रास नव्हता. ज्योतिषसंबंधी गणिताच्या कामांत त्यांना समजूतदार विद्यार्थ्यांचे मदतीची वारंवार फार जरूर लागे, त्यासाठीं विद्यार्थी त्यांचेकडे आनंदानें येत. कारण त्यामुळे त्यांना तसल्या विषयांची सहजीं माहिती होत असे. त्यांनीं पुष्कळ विद्यार्थ्यांस पंचांग करण्यास शिकविलें आहे.

दीक्षित यांचे घरचें वर्तन फार चांगलें होतें. त्यांची गरीबी होती, कुटुंब परिवार मोठा, मुलांमुलींची लग्नकार्ये व्हावयाचीं व मुलगे शिकावयाचे, इकडे वडिलोपार्जित जें काय होतें नव्हतें त्याचें वाटोळें झालें, असें होतें तरी त्यांनीं धिमेपणा व शांतवृत्ति सोडली नाही, व आपल्या सामर्थ्यानुरूप त्यांनीं आपलें कर्तव्य बजाविलें. त्यांचे दोन चिरंजीव त्यांचेप्रमाणेंच सुशील, बुद्धिवान् व उद्योगशील असून दोघेही बी. ए. च्या वर्गांत आहेत. त्यांस त्यांचे परीक्षेत पूर्ण यश येऊन ते आपले वडिलांचा नावलौकिक पुढें चालवितील, अशी दीक्षित यांचे मित्र-

मंडळीस पूर्ण आशा वाटत आहे. तरुण मंडळीस जगांत कोणाचें तरी उदाहरण पाहिजे असतें. यांना असे उदाहरण शोधावयास कोठें जावयाची गरज नाही. हें उदाहरण घरचेंच, असून शिवाय अत्यंत योग्य असे आहे. आमचे लोकांत सुशिक्षित, विद्वान् पदवीधर अशी मंडळी पुष्कळ आहे व नवीन तयारही पुष्कळ होत आहे. परंतु लिहिण्यास दिळगिरी वाटते, कीं त्या शिक्षणाचा उत्तम परिणाम जो आमचेवर व्हावयाचा, तो होते नसून आमची मंडळी भलतीकडेसच वाहावत आहे. आमचे लोकांस चांगले-वाईट समजावें व आपले कर्तव्याची ओळख व्हावी, हें तर एकीकडेसच राहिलें, पण उलट मळते प्रकार आमची मंडळी घेत चालली आहे, त्यामुळे आमच्या समाजाची दशा काय होणार हें काहीं सांगता येणार नाही. आमचे तरुण मुलांचे पुढे असलीं उदाहरणें असणार. तींही पुनः वडील, चुलते, भाऊ, अशांची असल्यावर तर पुसावयास नको ! आपले वडील अमुक अमुक गोष्ट करितात असे मुलांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें किंवा ऐकिलें, म्हणजे मग मुलें आपलें वर्तन तदनुरूप ठेवणार हें अगदी स्पष्टच झालें ! शंकरराव यांचा यासंबंधाचा किता फारच योग्य होता. त्यांचा स्वभाव शांत, गंभीर व पोक्त होता; ते अत्यंत उद्योगशील होते; ते शब्दानें किंवा कृतीनें कधीं कोणास दुखवीत नसत; त्यांस विद्याव्यासंगाशिवाय दुसरें कसलें व्यसन नव्हतें; ते व्यसन मात्र फार जबर होते ! तेव्हां असल्या सत्पुरुषाचा किता त्यांचे उभयतां चिरंजीवांना तर घरचाच आहे, पण तो आमच्या शेकडों तरुण होतकरू लोकांनींही वळविण्यासारखा आहे. आमचे पुष्कळ तरुण होतकरू लोक असें असतील, कीं त्यांचेपुढे स्वराज किता असेल, किंवा मुळीच नसेल. त्यांनीं शंकरराव दीक्षित यांचें चरित्र आपले पुढे ठेविले असतां त्यांस अनेक प्रकारें काम झाल्यावांचून राहाणार नाही.

हें अल्प चरित्र आम्ही ज्या वाचकांकरिता लिहिलें आहे, त्यांनाही यामध्ये अनुकरण करण्यासारख्या गोष्टी फार आहेत. आपल्यापैकीच एका मराठी मास्तरानें एवढें नांव मिळविण्यासारखें काय केळें, हें

त्यांस पाहतां येईल. खरोखरी दीक्षित यांनी एवढे जे गुण संपादिले, त्यासारखे त्यांचेमध्ये अलौकिक असे कांहीं होते कीं काय? जीं साधने त्यांस अनुकूल होती, तींच आज आपल्यास अनुकूल आहेत. किंबहुना सांप्रत तीं साधने वाढलींच आहेत. तेव्हां त्यांचेसारखे जे अनेक मराठी शिक्षक आहेत, त्यांनी त्यांचे अंशतः तरी अनुकरण करावे, आमच्यांतल्या सर्व लोकांचा विचार केला तर ज्यांना जन्मभर केवळ नवीन शोध करित किंवा विद्येसंबंधी उद्योग करित राहतं येईल असे लोक आमच्यांत सध्या तरी व्हावयाचे नाहींत. कारण तशीं साधनेच नाहीं. शाळाखात्याशिवाय इतर सरकारी नोकरींत जें लोक आहेत, त्यांचे हातून तर विद्याव्यासंग होणें दुरापास्त आहे. उलटे ते शिकलेले विसरून मात्र जातात. तेव्हां विद्याव्यासंग व नवीन शोध जे होण्यासारखे असतील, ते शिक्षकमंडळींच्या हातूनच जास्त होणें शक्य आहे. यासाठीं शंकररावासारख्या बड्या, मध्यम व लहान पदवीच्या शिक्षकमंडळीनें व त्यांच्या शिष्य वर्गानें त्यांचें उदाहरण पुढें ठेवून, त्यांचा दीर्घउद्योग त्यांची आस्था, त्यांची कळकळ व त्यांची सुशीलता, याचा कित्ता वळवावा, म्हणजे कधीं ना कधीं तरी असले उद्योगशील सत्पुरुष दृष्टीस पडतील !

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

माळ्याचें लक्ष बागेकडे नसल्यामुळें बागेंतील झाडें अस्ताव्यस्त वाढतात; जीं कांहीं नकोत तीं उगवलेलीं दृष्टीस पडतात; जीं पाहिजेत तीं नसतात; व केरकचरा, गवत, वगैरे साचून सुंदर झाडांची वाढ कुंठीत होते, व दृष्टीचा संतोष नाहीसा होऊन इतर फायदा मिळावा तोही मिळत नाही. त्याप्रमाणें मराठी भाषेची कांहीं अंशी स्थिती झाली आहे. विद्वान लोकांचा ओढा इंग्रजी व संस्कृत ह्या भाषांकडे फार, स्वभाषेविषयी त्यांची आस्था जितकी असावी तितकी नाही, ही ओरड फार दिवसांपासून ऐकूं येते; उपयुक्त ग्रंथसमूह थोडा आहे; त्यांतून स्वतंत्र विचार ज्यांत दृष्टीस पडतात असे ग्रंथ तर फारच थोडे. स्त्रिया व लहान मुलें ह्यांकरितां सोपीं, मनोरंजक व उपयुक्त पुस्तकें पाहिजेत असें आपण म्हणतो, परंतू तीं तयार करण्याविषयी विशेष खटपट दिसून येत नाही. नवीन उपयुक्त ग्रंथांची गोष्ट एकीकडे ठेवूं, परंतू सांप्रत भाषेची स्थिती आहे तरी काय, ह्याविषयी कितीजणांनीं विचार केला आहे ? चार पांच शिक्षक अथवा भाषेचे हितचिंतक एकत्र जमले असतां केव्हां केव्हां भाषाविषयक गोष्टींविषयी थोडीबहुत वाटाघाट होते, किंवा एकाददुसऱ्या वर्तमानपत्रांत अथवा मासीक पुस्तकांत चर्चा केलेली दृष्टीस पडते. एकंदरीनें विचार करतां जीं स्थिती दृष्टीस पडते, ती समाधानकारक नाही असेंच म्हणावें लागतें. कोणी शास्ता नसल्यामुळें ज्याप्रमाणें राज्यांत बेबंदशाही माजते, त्याप्रमाणें विद्वान लोकांच्या अनास्थेमुळें मराठी भाषेंत बंडाळी झालेली आहे; एकाचा धरबंद दुसऱ्यास नाही; ज्यानें त्यानें पाहिजे त्याप्रमाणें शब्द लिहावा, वाक्यरचना करावी व व्याकरण शिकवावें. पारिभाषीक शब्दांचा कोश तयार करणें अवश्य असून त्याविषयीचें काम लांबणीवर टाकणें, ग्रंथ लिहितांना कठीण संस्कृत शब्दांचा विनाकारण उपयोग करण्याची प्रवृत्ती दिसते तीविषयी उदासीन असणें, अनेक दिवसांच्या सहवासाने इंग्रजी भाषेंतील शब्द किंवा दुसरे जे शब्द विशेष प्रचारांत आले आ-

हेत, त्यांचा संचय करून त्यांस कोशांत कायम स्थळ देण्याविषयीं, व हिंदी, गुजराती, कानडी वगैरे देशी भाषांतील व्यवहारास विशेष उपयुक्त शब्दांचा जितका भरणा करवेल तितका करण्याविषयीं यत्न न करणें, हें इष्ट नाही. असो; आज ह्या सर्वच गोष्टींविषयीं विचार करावयाचा नाही. भाषेचा पाया शब्द होत, म्हणून शब्द लिहिण्याचे बाबतीत जी स्थिती दृष्टीस पडते, तीविषयीं आज विचार करावयाचा आहे. यासंबंधाचा सर्व गोंधळ काढून टाकून नीट व्यवस्था झाल्यास वरें. संस्कृत भाषेत शब्द लिहिण्याची पद्धत ठरलेली आहे. त्याचप्रमाणें इंग्रजी वगैरे सुधारलेल्या भाषांच्यासंबंधानें विचार करितां लेखनपद्धती, जीस 'स्पेलिंग' म्हणतात, ती वस्तुतः जरी पुष्कळदा अनियंत्रित असते, तरी ती ठरलेली आहे. इंग्रजी भाषेत फारच थोडे शब्द दोन प्रकारांनीं लिहिण्याची बहिवाट आहे. मराठी भाषेविषयीं विचार केला, तर एकच शब्द लिहिण्याचे संबंधानें भिन्न मते दृष्टीस पडून तो लिहिण्याचे भिन्न भिन्न प्रकार दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थः—सत्तेताळ, सत्तेताळीस, सत्तेचाळ, सत्तेचाळीस; अंगुष्ठाण, अंगुस्तान, अंगुस्थान; किंव, कींव, कीव; इटीदांडू, विटीदांडू; कितीएक, कितेक, कित्येक; संवय, सवय, सवई; कुळी-त-द-थ; टौकारणें, टौकारणें, टवकारणें; तव्वेत, तवियत, तव्वेत; दज्जड, दौड; दौत, दऊत; घोंस, घोस; ददात, दधात; पंवाडा, पोवाडा, पवाडा; पोशा-क-ख-ग, पोषा-क-ख-ग; प्रचीत, प्रचाति, प्रतीत, प्रतीति; मोहरम, मोहोरम; लांकूड, लाकूड; वरतवळा, वरतावळा, वर्तवळा, वर्तावळा, वर्ताळू; वाकडा, वांकडा; वजपा, वचपा; शिकेकाई, शिकेकाई, शिकेकायी, शिकीकाई, शिककाई, शिककाई; शेंपूट, शेपूट; सात, सांत, साथ, सांथ(रोगाची); सहाय्य, साह्य. साहाय्य; सैपाक, सैपाक, स्वयपाक, स्वयंपाक; सोकटी, सोंकटी, सोंगटी; प्राविण्य, प्रावीण्य; सांपडणें, सापडणें; सांठा, साठा; हींव, हिंव, हींव; हातरी, हांतरी, हतरी हंतरी, हंसूं, हसूं, हसें, हंसें, हासें, हांसें इत्यादी. यांसीरखीं शेकडो उदाहरणें आहेत. मोलस्वर्थचा कोश घेऊन सहज कोणी चाळीत बसला, तर त्यास असले शब्द हवे तितके सापडतील. भाषेमध्ये शब्दवैचित्र्य असावें, ह्मणजे एकाच शब्दाच्या अर्थाचे अनेक शब्द असावे; ह्यापामून भाषेस प्रौढता, सौंदर्य, इत्यादी फायदेही

आहेत. परंतु एकच शब्द निरनिराळ्या प्रकारें लिहिणें हें वैचित्र्य नसून निवळ विचित्रपणा आहे.

शब्द लिहिण्याच्या संबंधानें जो घोटाळा दृष्टीस पडतो, तो कांहीं अंशीं अनुस्वार, ऋस्व, दीर्घ, ल-ळ-वर्ण, संयुक्तवर्ण, प-ब, अं-म्-वर्ण ह्यांसंबंधानें आहे. 'म' व 'ह' यांनीं झालेलें जोडाक्षर (म्ह) असें लिहावें कीं (ह्) असें लिहावें, यासंबंधानेंही घोटाळा करितात. कांहींचें म्हणणें परभाषेतील जे शब्द मराठींत आले आहेत, ते जशाचे तसे लिहावे, त्यांत फेरफार करूं नये. उलटपक्षीं कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं, मराठी भाषेच्या धोरणास [The Genius of the language] व उच्चारानुसार अनुकूल असल्यामुळे शब्दाचें रूप जसें प्रचारांत आलें असेल तसें लिहावें. ह्यामुळे कांहीं अंशीं घोटाळा दिसतो. तिसरी गोष्ट, स्थळपरत्वे उच्चार करण्याचा व लिहिण्याचा प्रघात निरनिराळा दिसतो, किंवा व्यक्तिविशिष्टांचे उच्चार व लेखन हींदेखील निरनिराळीं दिसतात. भाषेविषयीं सामान्यतः विचार करतां विवक्षित स्थळ अथवा व्यक्ती ह्यांकडे लक्ष देण्याचें कारण नाही. त्याचप्रमाणें शब्दाची पूर्वपीठिका पाहून व विशेष काथ्याकूट करून ऋस्व, दीर्घ, अनुस्वार वगैरे धावतांत निर्णय करावयाचा, व इतर शब्दांविषयीं यत्किंचित्ही विचार न करतां डोळे मिटून चालावयाचें, हें असमंजसपणाचें वर्तन आहे. मराठी भाषेत संस्कृत शब्दांचा भरणा आहे, त्याप्रमाणेंच अरबी, फारशी वगैरे बऱ्याच शब्दांचे मिश्रण झालेलें आहे; व सांप्रत इंग्रजी शब्दांचीही भरती होऊं लागली आहे. संस्कृत भाषेतून जे शब्द मराठींत आले आहेत, ते लिहितांना मात्र संस्कृत भाषेकडे धाव मारून व्युत्पत्ती पाहात बसावें, व अनुनासिक, रेफ, पकार, हकार, जोडाक्षर व द्वित्व ह्यांपैकीं कांहीं असल्यास त्या शब्दांवरून येणाऱ्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार द्यावा असें सांगावें. बरें दुसरें असें कीं, ही स्थिती नसतां केवळ कांहीं लोकांनीं प्रघात पाडिला आहे ह्मणून केस [केश], बीं [बीज], वगैरे शब्दांवर तो असावा ह्मणून ह्मणावें, व कांहींच कारण नसतां शेंफ, संवय, शेंवट, शेंपूट, लांकूड, सांवली वगैरे शब्दांवर अनुस्वार द्यावा म्हणून सांगावें, व अरबी, फारशी, इंग्रजी वगैरे भाषांतून जे शब्द आले आहेत ते लिहितांना त्या भाषांविषयीं कांहींच विचार करावयाच

नाहीं, हा वेडगळ प्रकार आहे. शिवाय अनुस्वार, ऱ्हस्व व दीर्घ येव-
 ळ्याच बाबींविषयीं विशेष काळजी कां करावी व दुसऱ्या वर्णांविद्दल उ-
 दासीन कां असावे हे समजत नाही. ऍक्ट, सेकंड, माईल, डॅम,
 स्टॅप, रोजिस्टर, मार्केट, थिएटर, जॅनुआरी, सेप्टेंबर, आक्टोबर, क्यापटन,
 नकशा, जुलम, खाज, हिसाब, मकान्, फकीर्, खूप, विल्कूल, वर्, पुल,
 आदमी वगैरे शब्द मुळाप्रमाणें न लिहितां आक्ट, सेकंड, मैल,
 द्राम, स्टॉप, रजिस्टर, मार्किट, थेट्टर, जानेवारी, सप्टेंबर, आक्टेंबर,
 कपतान, नकाशा, जुलूम, खाज, हिशेब, मकाण, फकीर, खूप, विल-
 कूल, वर, पूल, अदमी, असे कां लिहावे हे कळत नाही.

मूळ संस्कृत शब्दांत अनुनासीक वर्ण असल्यामुळें त्यापासून निघा-
 लेल्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार द्यावा, ही गोष्ट एक वेळ कबूल करण्या-
 सारखी आहे. पण जोडाक्षर, द्वित्व, रेफ, षकार, व हकार ह्या वर्णां-
 पैकीं कोणताही वर्ण मुळांत असतां मराठी शब्दांतील वर्णांवर अनुस्वार
 द्यावा असें जें कांहीं म्हणतात, त्याचा अर्थ काय ? अनुस्वार व अनु-
 नासीक-ह्यांचा कांहीं तरी संबंध आहे; परंतू जोडाक्षर, द्वित्व, रेफ, षकार
 व हकार ह्यांचा व अनुस्वाराचा वादरायणसंबंधाशिवाय दुसरा कांहीं
 संबंध दिसत नाही. वरें, अनुस्वार द्यावयाचा तो शब्दाच्या कोणत्या
 वर्णावर द्यावयाचा ? पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या किंवा वाटल त्या वर्णा-
 वर ? व तो एकाच वर्णावर द्यावयाचा किंवा ज्यास जितक्या वर्णांवर
 द्यावासा वाटेल त्यानें तितक्या वर्णांवर द्यावयाचा ! उदाहरणार्थ, रंथ, रंथ,
 गांव, असूं, भोंवई, हंसूं, आंचवणें, इत्यादी शब्द पहा.

संस्कृत शब्दांत अनुनासीक वर्ण आला असतां त्यांपासून झालेल्या
 मराठी शब्दांवर अनुस्वार द्यावयाचा असा व्यापक नियम दिसून येत
 नाही. अमावास्या, आम, आमलक, कोमल, गोधूम, ग्राम ह्या शब्दांत
 ' म ' आहे, म्हणून त्यांपासून झालेले अंस, आंव, आंवळा, कोंवळा,
 गहूं, गांव, ह्यां शब्दांवर अनुस्वार जर द्यावयाचा, तर कुष्मांड,
 दामनी, मिश्र, मूटन, रश्मि, पौर्णिमा, ह्या शब्दांवरून को-
 हळा, दावण, भेसळ, बोडवण, रशो, पुनव, हे शब्द निघा-
 ले आहेत तर त्यांवर अनुस्वार कां देऊं नये ? अनुनासीक, रेफ, द्वित्व वगैरे
 संबधानें जो नियम सांगितला, त्याखालीं जितके शब्द येतात त्यांपैकीं

अपवादाखालीं जर जास्त शब्द आले, तर त्या नियमाची भातबरी कोणती ? ज्यांनीं हा नियम बसविण्याविषयीं यत्न केला त्यांनीं पुष्कळ शब्द घेऊन नियम बसविला नसावा असें वाटतें. हे म्हणणें कितपत खरें आहे हें पुढील शब्दांवरून कळून येईल:—

१. मूळ शब्दांत अनुनासीक वर्ण असून त्यापासून आलेल्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार नसणें:—

वामलूर (वारूल), जेमन (जेवण), आततायिन् (आतत्यायी), अष्टन् (आठ), नवन् (नऊ), दशन् (दहा), प्रवासिन् (प्रवाशी), अव-नम् (ओणवा), कंधा (गोधडी), चंपक (चाफा), दंश् (दाढ), मंथ् (मठा), गुंफ् (गोफण) विंशति (वीस), हस्तिन् (हत्ती), श्रेष्ठिन् (शेटजी), झंपो (झडप).

२. मूळ शब्दांत रेफ असून मराठी शब्दांवर अनुस्वार नसणें:—

कर्पट (कापड), कर्पूर (कापूर), कार्पास (कापूस), गर्भ (गाभा), घर्म (घाम), खर्जू (खरूज), गुर्जर (गुजर), चर्म (चामडे), तर्हि (तरी), पर्ण (पान), कर्ण (कान), अत्यर्थ (अचाट), अर्गला [आगळ], अर्धशीर्ष [अर्धशिशी], आर्य [आज्ञा], मर्कट [माकड], महार्घ [महाग], वर्षर्तु [बरसात], शर्करा [साखर], शूर्प [सूप], मार्कव [माका], मार्ग [माग], कर्दर्य [कडू], कपर्दिक [कवडी], वर्कर [बकरा], वीर्य [विरी].

३. मुळांत द्वित्व असून अनुस्वार नसणें:—

अक्का [अकाबाई], अत्तिका [आत्या], अरघट्ट [रहाट], किट्ट [कीट], कज्जल [काजळ], गल्ल [गाल], घट्ट [घाट], चिक्कण [चिकट], टिट्टिभ [टिटवी], भट्ट [भट], कुदाल्ल [कुदळ], चुल्ली [चूल], भल्ल [भाला], लत्ता [लाथ], कच्चर [कचरा], वल्ली [वेल], कुल्लक [कुळा].

४. मुळांत जोडाक्षर असून अनुस्वार नसणें:—

गौत्र [गौत], व्याघ्र [वाघ], निद्रा [नीज], कोष्ठ [कोटा],

व्रण- [वण], काष्ठ [कडो], उज्ज्वल [उजळ], हस्त [हात], आश्रय [आश्रा], खट्वा [खाट], जिह्वा [जीभ], लाक्षा [लाख], सपत्नी [सवत].

५. मुळांत षकार असून अनुस्वार नसणें:—

स्तुषा [सून], पर्युषित [पारोसा], महिषी [म्हैस], भाष् [भाकीत], पिष् [पीठ], शोष [सोस], मुष्ण्टि [मूठ].

६. हकार असून अनुस्वार नसणें:—

दह् [दाह], दुह् [दूध], प्रहर [पाहारा], हीरक [हिरा], होलिका [होळी].

हीं जीं उदाहरणें दिलीं त्यांवरून अनुनासीक द्वित्व, षकार वगैरे वर्णांच्या संबंधी नियमांत कांहींच अर्थ नाहीं असें समजून येईल.

संस्कृत शब्दांस ज्याप्रमाणें आपण आश्रय दिला आहे, त्याप्रमाणें अरबी, फारशी वगैरे कांहीं भाषांतील शब्दांसही आश्रय दिला आहे. भाषेच्या दृष्टीनें संस्कृत शब्द व इतर भाषांतील शब्द ह्या दोहोंची सारखीच मातवरी आहे; दोहोंस एकच तराजूनें जोखलें पाहिजे; आपली विशेष सोय व फायदा कशांत आहे हें पाहिलें पाहिजे; व योग्य कारण पाहून नवें जुनें करीत गेलें पाहिजे.

शब्द लिहितांनाच जर त्यांची पूर्वपीठिका पहावयाची तर, त्यांचें व्याकरण करतांनाही त्यांची पूर्वपीठिका म्हणजे लिंग, वचन वगैरे कां पाहूं नये ? 'वीणा' शब्द मुळांत स्त्रीलिंगी व मित्र शब्द नपुंसकलिंगी असून ते आपण पुल्लिंगी समजतो. कुटुंब, वस्तु, स्वप्न, शपथ, वगैरे शब्दांविषयीं विचार करितां लिंगाच्या संबधानें विपर्यास केलेला दिसून येतो. कंदील, तोबा वगैरे शब्द मुळांत स्त्रीलिंगी असून पुल्लिंगी समजण्यांत येतात. नमाज, छाप वगैरे शब्द स्त्रीलिंगी असून प्रायः पुल्लिंगी व क्वचित् स्त्रीलिंगी समजतात. दुकान हा शब्द स्त्रीलिंगी असून प्रायः नपुंसकलिंगी व क्वचित् स्त्रीलिंगी मानतात. बाग, कांच, तफावत, संदूक वगैरे कांहीं शब्द पुल्लिंगी असून ते स्त्रीलिंगी आहेत असें समजून त्याप्रमाणें चालविण्यांत येतात. अशीं आणखीं कांहीं उदाहरणें देतां येतील, परंतू तीं देण्याचें कारण नाहीं.

तर जें निरूपण केले त्यावरून मराठी शब्द लिहिण्याचे वावर्तीत फार घोटाळा व अनिश्चितपणा आहे असें दिसून येईल. असें असणें इष्ट नाही. सुलभ व ठरीव लेखनपद्धतीं असणें शिष्य, शिक्षक, ग्रंथकार, वर्तमानपत्रकार व सामान्य लोक ह्या सर्वांस हितावह आहे. मराठी भाषेचा प्रसार कर्तव्य आहे व तिचा अभ्यास करण्यास सामान्य लोकांस सुलभ पडावें अशी आपली इच्छा आहे, तर ही पद्धत सोपी व ठरीव असणें फार अवश्य आहे. लेखनपद्धतीचे संबधानें आमचें असें मत आहे कीं, लिहिण्याची भाषा व बोलण्याची भाषा ह्या दोहोंत जितका मेळ ठेवेल तितका ठेवण्याविषयीं यत्न केला पाहिजे. निदान विद्वान लोक जी भाषा बोलतात व लिहितात तीमध्ये तरी मेळ असावा. बोलण्याची भाषा कांहीं अंशीं अनियंत्रित असते, तेव्हां सर्वांशीं ही गोष्ट शक्य नाही; तथापी परस्परांचें बंधन परस्परांस राहून दोहोंमध्ये बराच मेळ राहिल अशी योजना केली पाहिजे. नाहीतर लिहिण्याची भाषा एक व बोलण्याची अगदीं निराळी, असा प्रकार होण्याचा संभव आहे. शब्दाची पूर्वपीठिकाच केवळ पाहून व्यग्रस्था करणें बरें नाही. पूर्वीचे कवींचे ग्रंथांत लेखनपद्धती कशी होती हे धुंडाळीत बसण्यांतही विशेष तात्पर्य नाही. त्यांस त्यावेळीं जी व्यवस्था योग्य वाटली तिचा त्यांनीं अंगीकार केला. भाषेच्या संबधानें विचार करतांना देशस्थांनीं अमूक केले, कोकणस्थांनीं तमूक केले, असा वाद उपस्थित करणें हा पोरकेटपणा आहे. मराठी भाषेच्या उन्नतीस देशस्थ, कोकणस्थ, कऱ्हाडे, मराठे, वाणी, शिपी वगैरे सर्वांनीं मदत केली आहे. चुक्या झाल्या असतील तर त्याही सर्वांच्या हातून झाल्या आहेत. मग नसता वाद उपस्थित करण्यांत अर्थ नाही. आजमितीस विचार करावयाचा तो असा आहे कीं, शब्दाचा उच्चार करण्याचा समजस लोकांचा प्रघात कसा आहे, बहुजनसमूहास कमी त्रासाची पद्धत कोणती व भाषेचें एकंदरीनें धोरण कसें आहे हे पहावयाचें. तात्पर्य, बरेंच दिवसांच्या अनुभवानें जें सौकर्य, जी सोय व जो फायदा कळून आला आहे, त्याविषयीं मुख्यत्वे विचार करून लेखनपद्धती ठरविली पाहिजे.

इंग्रजी स्पेलिंग जसें अनियंत्रित आहे, तसें मराठी लिंग-प्रकरणही अनियंत्रित आहे. ह्यामुळे भाषेस अगोदरच काठिण्य आलें आहे.

हे काठिण्य कमी करणें फार कठीण झालें आहे. मग त्यांत आणखी भर घालणें बरें नाहीं. लेखनपद्धती सोपी करतां येण्यासारखी आहे व ती सुलभ व सुयंत्र करणें अवश्य आहे, हें समजून जे विचार सुचवावयाचे ते:—

अनुस्वारः—अनुस्वाराच्या संबंधाचा घोटाळा एकदम मोडतां येणें कांहींसें कठीण आहे, तथापी, तो जितका कमी करवेल तितका करावा. त्या संबंधानें खालील नियम असावे:—

१. ज्या अनुस्वाराचा उच्चार संस्कृत अनुस्वारासारखा पूर्ण अनुनासीक होतो, तो अनुस्वार कायम असावा; जसें, अंग, कंकोळ, खंदक, गंध, जिवंत इत्यादी. हे शब्द मूळ संस्कृत असोत, संस्कृतांतून आलेले असोत, अथवा मराठी असूनही त्यांच्या अनुस्वाराचा उच्चार संस्कृतासारखा होत असो.

२. एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपें निरनिराळीं ओळखितां येण्यासाठीं आजपर्यंतचे वहिवाटीप्रमाणें अनेकवचनाचे सामान्यरूपावर अनुस्वार द्यावा जसें:—हत्तीचा-हत्तींचा, वाघाचा-वाघांचा, नाण्यास-नाण्यांस इ०.

३. एकाच शब्दाचे दोन अर्थ होत असतील, तर भिन्न अर्थ दर्शविण्यासाठीं हल्लीं अनुस्वाराचा उपयोग करितात त्याप्रमाणें करावा. जसें:—दांत (खाण्याचे), दात (अकस); पांच (संख्या) पाच (रत्नविशेष); डांस (प्राणी), डास (चावा); घांट (वाजविण्याची) घाट (नदीचा); कांपणें, कापणें; कांच, काच; भांजणी, भाजणी; वांचणें, वाचणें; टांच, टाच; नांव (पदार्थाचें), नाव, (होडी) इत्यादी.

४. अनुस्वारास आजच अजी फाटा दिला तर कांहीं लोक फारच नाखूष होतील, व सलोख्यानें जी गोष्ट होणें इष्ट आहे, तीं होण्याचा कमी संभव आहे, म्हणून पुढील व्यवस्था असावी:—

(अ) नपुंसकलिंगी नामें:—

[१.] ऊकारांत व एकारांत एकवचनी नपुंसकलिंगी नामांच्या अं-

त्याक्षरावर, व त्याचप्रमाणे अशा नामांच्या अनेकवचनी रूप-
चे अंत्याक्षरावर आजपर्यंतचे बहिवाटीप्रमाणे अनुस्वार असा-
वा. जसें:—करडूं, तारूं, लिंबूं, लेकरूं, गळूं, सोनें, केळें,
तळें, घोडे, लेकरें, तारवें, लिंबें, केळीं, तळीं, घोडीं, इत्यादी.

[२.] अकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामाचें अनेकवचनी रूप जेव्हां ए-
कारांत असेल तेव्हां त्याचे अंत्याक्षरावर अनुस्वार असावा:—
जसें, नाम-नामें, नांव-नांवें, बोर-बोरें, फूल-फुलें, वस्त्र-
वस्त्रें, लाकूड-लाकूडे.

(ब) *क्रियाविशेषणें:—

क्रियाविशेषणाचे संबन्धानें अनुस्वार देणें तो:—

[१.] आकारांत व ईकारांत कालवाचक क्रियाविशेषणांचे अंत्याक्ष-
रावर, जसें:—उद्यां, जेव्हां, यंदां, सदां, गुदस्तां, पुन्हां, पूर्वी,
शेवटीं, नेहमीं, कधीं, हल्लीं, दिवसाउजेडीं, दुपारीं इ०.

[२.] एकारांत व ईकारांत स्थलवाचक क्रियाविशेषणें:—जेथें, तेथें,
कोठें, येथें, पुढें, मार्गें, खालीं, वरतीं.

[३.] क्रमवाचक व संख्यावाचक क्रियाविशेषणें जसें:—पहिल्यानें
दुसऱ्यानें, एकदां, दोनदां इ०.

[४] ज्या अनुकरणवाचक क्रियाविशेषणांच्या अंती 'आ' अथवा
'ई' असते; जसें:—भडाडां, गटगटां, पटादिनीं, पडतांपडतां,
निजतां-निजतां, बोलतां-बोलतां, इ०..

(क) विभक्तिप्रत्यय व इतर प्रत्यय:—

(१.) हल्लीं नें, एँ, शीं, ईं, आँ वगैरे एकवचनी अथवा

* क्रियाविशेषणावर अनुस्वार देण्याचे बाबतींत घोटाळा राहूं नये व हल्लींची
बहिवाट बरीच कायम राहावी म्हणून मुद्दाम फोड केली आहे वरील नियमाखालीं
जी क्रियाविशेषणें येतात, त्यांशिवाय बहुधा, दैवगत्या, कमी, हळू, अगदीं वगैरे
कांहीं आकारांत, ईकारान्त, ऊकारांत क्रियाविशेषणें आहेत; परंतु तीं थोडीं असल्यामु-
ळें त्यांविषयीं भानगड नको. वर ज्या प्रकारचीं क्रियाविशेषणें सांगितलीं, त्यांवर
मात्र अनुस्वार द्यावा, बाकींच्यावर नको, असा नियम असणें बरें.

अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांवर अनुस्वार देण्याची वाहिवाट आहे, त्याप्रमाणे अनुस्वार द्यावा: पुरुषानें, रामाचें, वाद्यांनीं, तळीं वगैरे.

[२.] मूळ धातूस, णै, तां, तांना, ऊं अथवा वूं प्रत्यय लावून धातुसाधीत शब्द होतात त्या प्रत्ययांवर अनुस्वार द्यावा जसें:—करणें, हसणें, बोलतां, चालतां, निजतांना, जेवतांना, घेऊं, चालूं, नेऊं. इ०.

[३.] शब्दयोगी अव्ययें:—

नामांस ऐं, ईं, अथवा औं प्रत्यय लागून जीं शब्दयोगी अव्ययें बनलीं आहेत, त्यांच्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार द्यावा:—
प्रमाण+ऐं=प्रमाणें, मूळ+ऐं=मुळें, मध्य+ऐं=मध्ये, विषय+
ईं=विषयीं, पार्श्व-पास+ईं=पार्शीं, ऐवज+ईं=ऐवजीं, पूर्व
+ईं=पूर्वीं; मार्ग-माग+ऐं=मागें, अर्थ+ईं=अर्थीं.

जे शब्द क्रियाविशेषणें व शब्दयोगी अव्ययें असतात, व क्रियाविशेषणें असतां ज्यांवर अनुस्वार द्यावा म्हणून वर सांगितलें आहे, त्या शब्दांचा शब्दयोगी अव्ययांप्रमाणें उपयोग करण्यांत आला असतांही त्यांच्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार द्यावा:—खालीं, भोवतीं, पुढें, वगैरे.

ज्या क्रियाविशेषणांवर व शब्दयोगी अव्ययांवर अनुस्वार द्यावयाचा तीं थोडीं असल्यामुळें त्यांची यादी करतां येण्यासारखी आहे, व असें केलें असतां मुळींच भानगड राहणार नाही. अनुस्वाराचे संबंधानें वर जी सुधारणा सुचविली, तेवढी जरी प्रस्तूत अमलांत आली तरी बराच वोटाला मिटेल. तात्पर्य, कांहीं तरी ठरलेली व्यवस्था असावी.

ऋस्व व दीर्घ:—ऋस्वदीर्घांचे संबंधानें विचार करतांना आपण फक्त संस्कृत शब्दांविषयीं मात्र विचार करतो. इतर भाषांतून आलेल्या शब्दांविषयीं ताळ्या विचार करित नाही. ऋस्वदीर्घांचे संबंधानें संस्कृत भाषेमध्ये मात्र मातबरी आहे, व इतर भाषांत नाही असें नाही. तेव्हां संस्कृत शब्दांस मात्र ऋस्वदीर्घांचा नियम लागू करावा व इतर परकीय शब्दांस लागू करूं नये, हें चमत्कारीक दिसते. जर नियम लागू करावयाचा तर उभयतांस सारखा लागू करणें एक वेळ रास्त होईल. परंतू

असें करावयास लागल्यास संस्कृत, अरबी, फारशी वगैरे भाषांतून जे शब्द आले आहेत, त्या सर्वांची माहिती असली पाहिजे. ही माहिती लवकर उपलब्ध करून घेणे विद्वानांस शक्य आहे; शब्दाच्या व्युत्पत्तीचा उलगडा त्यांस लवकर करितां येण्यासारखा आहे, इतरांस नाही. सामान्य लोक घोटाळ्यांत पडतात व पडतील. मराठी भाषेचे उच्च प्रतीचे शिक्षण द्यावयाचे, तेव्हां शब्दांच्या इतिहासाचे ज्ञान जितके देतां येईल तितके द्यावे. त्यास कोणाची हरकत नाही व शब्दाच्या व्युत्पत्तीविषयी सूक्ष्म विचार करणे तो जरूर करावा. परंतु ही भानगड लेखनपद्धतींत नको. ह्या भानगडीपासून विद्यार्थ्यांस व सामान्य लोकांस अडचण होते. त्यांसाठीं सोपी व ठरीव व्यवस्था पाहिजे. शब्द लिहिण्याचे बाबतींत जितकी भानगड कमी करवेल तितकी कमी केली पाहिजे. जेथे ती कमी करतां येण्यासारखी नाही. तेथे इलाज नाही. बरे, इतकी भानगड करावयाची तरी करासाठीं ? लिंग, वचन, विभक्तिकार्य, वगैरे संबंधाचे मराठी भाषेचे जे नियम आहेत, ते लागू करून शब्दास वाटेल तसें आपण सजवितों व त्याचे रूप बदलून टाकतो. लिंग, वचन, विभक्ती वगैरेच्या चरकांत शब्द पडला ह्मणजे जें रूप वनेल तें वनेल, असें समजून आपण स्वस्थ असतो. मूळ भाषेत शब्द ऱ्हस्व आहे किंवा दीर्घ आहे, द्विवचनी आहे किंवा अनेकवचनी आहे, स्त्रीलिंगी आहे किंवा पुल्लिंगी आहे, ह्याविषयी विचार करून डोकें पिकवीत बसत नाही. शब्दाला धरून चरकांत टाकून देतो, व वाटेल तसें त्यास वाकवितों. पूर्वपीठिकेच्या भानगडींत पडत नाही. असो. ऱ्हस्वदीर्घाचे संबंधानें जी व्यवस्था असावी ती:—

(१) मराठी भाषेच्या धोरणाविषयी सामान्यतः विचार केल्या असतां. अंत्य ' ई ' अथवा ' ऊ ' ह्यांचें दीर्घत्व करण्याकडे प्रवृत्ती दिसून येते. समंजस व सामान्य लोक उच्चार करतांना दीर्घच उच्चार करितात. म्हणून ऱ्हस्व दीर्घाचा घोटाळा कमी करणे आहे तर शब्दाची पूर्वपीठिका पाहण्याचे भानगडींत न पडतां अंतीचे ' ई ' व ' ऊ ' दीर्घ लिहावे, जसे:—रवी, कवी, बंधू, वगैरे संस्कृत शब्द; हलगरजी इतराजी, खुमारी, वगैरे अरबी शब्द; उसनवारी, चपराशी, दस्तुरी. वगैरे फारशी शब्द.

(२.) अंत्याक्षर अकारांत असतां उपान्त्य ऱ्हस्व इ, व उ ह्यांचा उच्चार दीर्घ करण्याची प्रवृत्ती आहे, तीप्रमाणें लिहिण्याचा परिपाठ ठेवावा. बत्तीस, चाळीस, हत्तीण, महसूल इत्यादी. मात्र अंत्याक्षर जोडाक्षर असल्यास किंवा उपांत्यावर अनुस्वार असल्यास उपांत्य इ व उ हे वर्ण ऱ्हस्वच लिहावे. उदाहरण—मित्र, पुत्र, विप्र, काठिण्य, भिंग, भित, तुडुंब. इ०.

(३.) विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी अंत्यवर्ण दीर्घ करण्याची वहिवाट आहे, ती तशीच चालू ठेवावी. जसें—विभक्तीचे, मराठींत, भानूचा, गणूने.

(४.) वर ज्या प्रकारचीं - अक्षरें सांगितलीं, त्यांशिवाय शब्दांत इतर ठिकाणीं दीर्घ 'ई' अथवा 'ऊ' आला असतां तो वर्ण ऱ्हस्व लिहावा. जसें:—एकुलता, कुचाळकी, कैफियत, हक्कत, सांगितलें, वगैरे.

मराठी भाषेचा कोश चाळून पाहिला, तर वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें अंत्य व उपांत्य अक्षर दीर्घ लिहिण्याची पद्धत आढळून येते. शब्दांत इतर ठिकाणीं ऱ्हस्व 'इ' अथवा 'उ' आढळण्यांत येतो. अशा प्रकारें ऱ्हस्व 'इ' अथवा 'उ', दीर्घ 'ई' अथवा 'ऊ' ज्या शब्दांत आहेत त्यांचें प्रमाण सुमारे शेकडा पांच येईल. शिवाय, जे शेकडा पांच सांगितले त्यांपैकीं बरेच शुद्ध संस्कृत, मराठी सामासीक, अथवा प्रत्यय लावून साधलेले शब्द आहेत. जसें:—

ईर्ष्या, ईशान्य, ईश्वर, कीटक, कीर्ति, रूपक, जीवंत, बीजारोपण, मूर्ति, मूर्च्छा, मूत्र, पूर्व, पीठिका, भीति, सूर्य, स्फीति, मीमांसा, स्वीकार, निरूपण, स्त्रीलिंग, परीक्षा, श्रीमान, नीति, प्राचीनकाल, जहागीरदार, जावईवोवा, मूलवान, सूचना, कितीजण, हिडीसपिडीस, स्त्रीजात, चालीरिती, आईवाप, दीनवाणा, दाढीमिशा, कितीएक, तीरकमठा, थोडीफार, फेरीवाला, विटीदांडू, नाहीतर, कांहींसें, चाळीस-पन्नास, अळणी-खारट, वीस-पंचवीस, द्वितीया, तृतीया, सत्पमीतत्पुरुष, अव्ययीभाव, लेखणीत्रिखणी. इ०.

ज्या शब्दांत वर सांगितल्याप्रमाणें दीर्घ 'ई' अथवा 'ऊ' सांपडतो, असे शब्द फार थोडे आहेत हणून, व शब्द लिहितांना ऱ्हस्वदी-

घाचे बाबतीत घोटाळा होण्याचा संभव आहे, हणून भानगड मोडून टाकणें हितावह आहे. कांहीं शब्दांच्या अंत्य वर्णावर अनुस्वार न दिला तर कांहीं लोक नाखूष होतील, हणून असा अनुस्वार द्यावा असें वर सुचविण्यांत आलें आहे. त्याप्रमाणें दीर्घ 'ई' अथवा 'ऊ' ज्या शब्दांत आहे, असे शब्द फार थोडे असल्यामुळे त्या शब्दांची यादी तयार करितां येण्यासारखी आहे, हणून ती तयार करून प्रसिद्ध करावी, म्हणजे भानगड राहणार नाही. अमूकच एक व्यवस्था असावी असा आमचा आग्रह नाही, व तसा आग्रह कोणाचाही नसावा. बेबंदशाही मोडून योग्य व्यवस्था असावी व ती ठरीव व पुष्कळांस सुलभ वाटावी इतकेंच आमचें म्हणणें आहे.

ल, ल व संयुक्त वर्ण—अनुस्वार व ऋस्वदीर्घ ह्या संबंधानें जसा वाद चालू आहे तसा ल, ल अथवा संयुक्त वर्ण ह्या संबंधानें चालू नाही. ह्या बाबतींत लक्ष गेलें नसावें असें दिसतें. ज्या शब्दांत 'ल' असून त्याचा उच्चार तसाच आहे त्या शब्दांबद्दल तक्रार नाही—ते शब्दः—उलट, वेलदोडा, खलबत, खलाशी, दुलई, कंदील, चक्ली, पूल वगैरे. किंवा संस्कृतांतून अपभ्रंश होऊन मराठींत जे शब्द रूढ झाले आहेत त्यांतील किंवा शुद्ध मराठी शब्दांतील ल विषयीं वाद नाही. ते शब्दः—अजोळ, अडेचाळीस, विळी, वेळ, उधळ्या, ओवळा, ओळख, ओहोळ, कंटाळा, किटाळ वगैरे. जो प्रश्न आहे तो, जे शब्द शुद्ध संस्कृत शब्द असून जसेच्या तसेच वापरण्यांत येतात, त्यांतील 'ल' विषयीं मुख्यत्वे वाद आहे. कांहीं लोक 'ल' कायम ठेवतात व कांहीं 'ळ' लिहितात. जसें:—विहल-ळ, बल-ळ, कला-ळा, दयालु-ळू, स्थल-ळ, अचल-ळ, चपल-ळ, फल-ळ, अमंगल-ळ, काल-ळ, व्याकुल-ळ. हे व अशासारखे दुसरे शब्द आहेत, त्यांसंबंधानें ठरीव व्यवस्था करावयाची आहे—तर 'ळ' लिहिण्याचा वराच प्रघात पडला आहे तो कायम ठेवावा.

संयुक्तवर्णः—टौकारणें, टवकारणें; दऊत, दौत; दौड, दऊड; औत, अऊत; तक्रार, तकरार, चबुत्रा, चबुतरा; ज्वान; जवान; सुप्रण, सुगरण; दिढोत्रा, दिढोतरा वगैरे शब्द दोन प्रकारें लिहितात. तक्रार हा उच्चार कठोर आहे, तकरार असा उच्चार मृदू आहे—लिहिण्याचे संबंधानें सौकर्य व भाषेचें मार्दव ह्यांविषयीं विचार केला तर दोन वर्ण निरनिराळे लिहिणें बरें. ज्या ठिकाणीं दोन परिपाठ नसून केवळ

संयुक्तवर्ण लिहिण्याचा अथवा उच्चारण्याचा प्रघात आहे, त्या ठिकाणी विचारच करण्याचें कारण नाही. हिंदीभाषा बोलण्यास चांगली अशी तिची ख्याती आहे. तीविषयी विचार केला तर दोन निरनिराळे वर्ण लिहिण्याचा व उच्चार करण्याचा प्रघात विशेष दिसतो. वरील मुद्या-विषयी विचार करावयाचा म्हणजे उच्चाराचे संबधानें शास्त्रत्व पण काठिण्य व सौकर्य व मार्दव ह्यांविषयी विचार करणें होय.

प,ब—मराठी भाषेत हे वर्ण ज्यांत आहेत असे कांहीं शब्द आहेत.ते लिहितांना कांहीं लोक 'प' लिहितात व कांहीं 'ब' लिहितात. जसे:—अजब-अजप, धबका-धपका, चोबदार-चोपदार, झुबका-झुपका, ठिबका-ठिपका, ताबड-तोब-ताबडतोप, भबका-भपका, संजाब-संजाप वगैरे. असे शब्द उच्चारतांना प्रायः 'प' उच्चारण्याचा विशेष प्रघात दिसतो, ह्मणून 'प' लिहिणें बरें. जसे, झुपका, ठिपका, वगैरे.

अं, म—ज्याप्रमाणें प, ब ह्या वर्णांविषयीं भिन्न प्रकार दृष्टीस पडतो, त्याप्रमाणें अं, व म ह्या वर्णांविषयीं भिन्नप्रकार आढळण्यांत येतो. जसे:—इंमला-इमला, उंबरठा, उमरठा, ओंबण-ओमण, कोंबट-कोमट, चांबडे-चामडे, चोंबडा-चोमडा, तुंबरी-तुमरी, डांबर-डामरं, तंबाखू-तमाखू, तुडुंब-तुडूम, वांबळ-वामळ, लांबणदिवा-लामणदिवा.

वरील मुद्याविषयीं विचार करावयाचा म्हणजे ठसठशीत व पोचट उच्चार, ह्यांविषयीं कांहीं अंशीं विचार करणें आहे. कोंबट, तंबाखू, वगैरे शब्द कोमट, तमाखू वगैरे शब्दांपेक्षां विशेष ठसठशीत आहेत. तेव्हां कोंबट, तंबाखू, असे लिहिणें उक्त दिसतें.

मराठी लेखनपद्धतीविषयीं इतका वेळ जें निरूपण केले, त्यावरून ह्या पद्धतींत बरेच दोष आहेत असे समजून येईल. वर जे दोष दाखविले त्यांशिवाय आणखी कांहीं असतील. जे दाखविले आहेत त्यांवरून खरी स्थिती काय आहे तें समजण्यास अडचण पडणार नाही. प्रस्तुतचा घोटाला मोडून लेखनपद्धती सुधारली पाहिजे व ती जितकी सुलभ व ठरीव करवेल तितकी केली पाहिजे. हें काम एकट्या दुकट्याचें नाही. भाषाभिज्ञ व कळकळ बाळगणाऱ्या गृहस्थांनीं ह्या बाबतींत लक्ष पोहोचविल्याशिवाय ह्या गोष्टीचा लवकर निकाल लागवयाचा नाही.

तसेच असल्या बाबतींत अनेकांचे अनेक हद्द असतात; ते टाकून देऊन, भाषा ही सर्वांची आहे, तिच्या लेखनपद्धतींत असलेला घोटाला सर्वानाच त्रासदायक होत आहे, यासाठी तो मोडेल तितका मोडला पाहिजे, हे ध्यानांत धरिले पाहिजे. तेव्हां यासंबंधाने ज्यांचे जें मत असेल तें त्यांनीं कळविण्याची तसदी घेतली असतां फार उपयोग होईल. लेखनपद्धतीसंबंधाने आणखी कांहीं दोष असून ते सुधारणे जरूर आहे असे वाटल्यास तेही लिहून पाठवावे.

काशिनाथ नारायण साने.

रामचंद्र परशुराम गडबोले.

शंकर रामचंद्र हतवळणे.

* * * शुद्धलेखनाचे संबंधाने शालापत्रकांत जी चर्चा चालू आहे, तिकडे विद्वान् मंडळीचे लक्ष पोंचत आहे ही आनंद मानण्यासारखी गोष्ट आहे. हा लेख लिहिणारे गृहस्थ यांना याविषयाचे संबंधाने नेहमींचा अनुभव असल्यामुळे ह्या लेखांतील गोष्टींना विशेष महत्व आहे. शुद्धलेखनाचे संबंधाने ज्या अडचणीच्या गोष्टी आहेत, त्या तो विषय नेहमीं शिकविणारे जे शिक्षक त्यांचे लक्षांत येण्याचा संभव फार आहे. यासाठीं आमच्या वाचकांनीं यासंबंधाने आपले विचार व आपल्या लक्षांत आलेल्या अडचणीच्या गोष्टी आमचेकडे लिहून पाठवाव्या. कोणतीही गोष्ट योग्य किंवा अयोग्य, कशाही रीतीने प्रचारांत आली असेल. पण ती जर भाषेच्या हाडी खिळलेली आहे, तर ती लेखणीच्या एका फटकान्याने काढून टाकितां येईल अशी कल्पना करणे अयोग्य आहे. तेव्हां कोणच्याही प्रकारचा अभिमान धरणे, तो ती गोष्ट भाषा बोलणाऱ्या हजारों लोकांना कितपत मानवेल किंवा न मानवेल हे लक्षांत आणून धरिला पाहिजे. यासंबंधाने जो अखेर निकाल करावयाचा, तो थोडाबहुत दांडगाईनेच करावा लागेल. परंतु पुढे होणाऱ्या नीट व्यवस्थेकडे लक्ष देऊन तसा निकाल करणे हेच योग्य होईल; व एकदां

एक प्रकारचा निकाल ठरल्यावर निदान शाळांतून चालणारी पुस्तके व प्रमुख ग्रंथकारांची पुस्तके व मुलांचे शुद्धलेखन, ह्या गोष्टी तरी त्या निकालप्रमाणे चालू होऊन शुद्धलेखनास एकशिस्त लागेल. तेव्हां आमचे वाचक जे अनुभविक शिक्षक लोक त्यांनी व भाषेची उन्नति इच्छिणाऱ्या इतर विद्वान्मंडळीने यासंबंधाचे आपले विचार लौकर पाठवावे. त्या विचारांत वादविवाद किंवा खंडणमंडण एकाकडे ठेवून, सर्वांनी केवळ आपापलीं मते पाठवावीं; ह्याणजे विषय उगाच कटुवाणा न होतां लौकर निकाल लागेल. यासंबंधाचे जे अभिप्राय येतील, त्या सर्वांचा विचार करून शुद्धलेखनाच्या नियमांचे एक स्वतंत्र पुस्तक तयार करावे, असा आमचा हेतु आहे. यासाठी भाषेची आस्था बाळगणारे लोक इकडे कळकळीने लक्ष देतील अशी आर्हा आशा करितों.

शा० प० कर्ते.

विक्रीस तयार.

छत्रेकृत अंकगणित भाग १ ला किं० ४३४६.

टिप—शाळामास्तरांस आमचेकडील दहा रुपयांचा माल घेतल्यास शेकडा २० टक्के प्रमाणे कमिशन देऊं. पुस्तके व्ही. पी. ने पाठवूं.

प्रो० गो. कृ. गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठी) किं. ४१२. दहा रुपयांची बुके एकदम घेतल्यास शंभरास वीस टक्के प्रमाणे कमिशन देऊं.

मोडी पाहिले बुक सुधारलेली नवीन आवृत्ति दर किंमत ४२४६.

कवाड्तीने पुस्तक सुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आपटेकृत. घ्यांत कवाड्तीची निरनिगाळी २१ चित्रे वावलीं आहेत. किंमत ४२.

नवीन अथवा पटवर्धनी पंचांग.

शके १८२० विलंबीनामसंवतरे सन १८९८-९९ किंमत ४२.

म्यानेजर, चित्रशाळा.

चित्रशाळेत विक्रीस असलेलीं पुस्तके.

पद्यरत्नावली किंमत ४८. साक्रेतीस किं० ४४. पशुपक्षीवर्णनाची रंगी बेरंगी चित्रयुक्त पुस्तके भाग १०, प्रत्येकी किं० ४१. धिनोदमहदाख्यायिका किं० ४१२ आणे. रासेलस किं० ४९ आणे. शिक्षणसार दामलेकृत किं. ४२ आ. विजापूरवर्णन किं. १ रु. भातुकली अथवा मुलींचे खेळ किं० ४४. गाणी भाग १, २, ३, ४. प्रत्येकी किं० ४६. चार एकदम घेणारांस किं० १ रु०. गीतगोविंद किं० ४७. गोविंदतारक गीत किं० ४६. आरेबियन् नाईट्स किं० ४ रुपये. गणेशपुराण किं० १ रु०. शिवलीलामृत साधे किं० ४४. रेशमी बांधीव किं० ४७. इतिहासावरील निबंध किं० ४८. शौरदीय वाचनपाठमाला किं० ४१४६. लेखरत्नावली किं० ४६. याशिवाय उपोर्चीही पुस्तके विकत मिळतील.

पत्रे पाठविणारांनी पत्ता स्पष्ट लिहावा.

विप्रसार्धत पलेली

छत्रपति शिवाजी महाराज यांची

नवीन सुंदर रंगीत तसवीर.

हीत महाराज हे सिंहगडावरून घोडपान्नर स्वार होऊन, बरोच रथ्या सरदारांसह तरवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आंबे-
शान पुढे चाल करून येत आहे; असा मनोवेषक देखावा आहे.
आकार इंच १६ x २० किं० ०६.

विक्रीस पार.

रा. रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी. कमिशन एजन्ट पुणे
शनिवार पेठ मारुतीनवळ घर नंबर १९९ यांजकडे जोशीकृत मराठी
सहाय्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांचे गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनु-
क्रमे ०९, ०७ व ०४; शाब्दिक भाग १ व २ प्रत्येकी ०४;
व्यापहारविषयी गोष्ट कि. ०२; किसे नंबर १ ते ६ प्रत्येकी
०३ व शेकडा १०; ही व डेपो ती पुस्तके व पोथ्या मिळतात.
कमिशन भरपूर. उत्तम उद्बत्ता. उत्तरे व सर्व प्रकारचे संगंधी
सामानही मिळते. उत्तरास तिकीट पाठवा. हरएक माल रुग्णास
कमिशनवर पाठविला जातो.

जाहिरात.

सा. रा. यांचे व माथे पुस्तकालय गद्यपद्यार्थबोधाची
नक्रमे ०९, ०७, ०४ आणि समास व संज्ञाबोध किं०
बोधाचे महादजी शिंदे पंचांगी ऐतिहासिक
०१२ ही पुस्तके खाळील पर्यावर विकत मिळाले.

ना. धों. जोशी.

ट्रेनिंगस्कूल धुळे.

के. गो. ग. अंगरकरकृत वाक्यानिर्माणा किं. ०२

वर्षासांकारांनी बोगरे एकदम बुके बेगाराम २९ टके कमिशन देऊ.

स्पानेजर चित्रशाळा.

के. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत छत्रपति (किं. ०२)

काशिनाथ लक्ष्मण जोशी पुणे शनिवार पेठ, घर नंबर १९९

यांजकडे मिळतील

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

जुलई १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतींतले कित्येक दोष....	१
मराठी भाषेची लेखनपद्धती	८
पत्रव्यवहार	२९
(१) परीक्षा व परीक्षक.	
(२) शिक्षणसंबंधानें एका शिक्षकाचे विचार.	
(३) मोडी, लेखन व वाचन.	
पुस्तकावर अभिप्राय....	३२

पुणें येथें, “ चित्रशाळा ” छापखान्यांत छापिलें.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालस्वर्चासह, १८३.

फुटकळ अंकास ४३.

पत्ता—शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक चित्रशाळा प्रेस, पुणें.

मराठी शाळांच्या मास्तरांस आगत्याची सूचना

लिगयेकृत अंकगणित भाग १ला—(विस्तृत उपपत्ति व उदाहरणांच्या मोठ्या संग्रहासह)—पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ति; किं० ३ आणि ६ पै, विद्यावाल्याचे मे० डायरेक्टरसाहेब वहादूर यांणी इ० पत्र नंबर २११४ ता० १२।७।९८ ने मुंबई इलाख्यातील सर्व मराठी शाळांत पहिल्या तीन इयत्तांस टेक्स्ट (क्लासबुक म्हणून मंजूर केलेला.

लिगयेकृत अंकगणित भाग २रा.—(विस्तृत उपपत्ति व उदाहरणांच्या फार मोठ्या संग्रहासह) पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ति, किं० आठ आणि; मराठी ४।९ इयत्तांकरितां.

सर्दहू पुस्तके विक्रीस तयार आहेत. कमिशन मुबलक (पुस्तकाचे पाठीमागे जाहिरातींत दिल्याप्रमाणें) मिळेल रोग किंमतीनें अगर व्हालुपेवळनें खालील पत्त्यावर मागविल्यास तावडतोच पाठविली जातील.

गणेश बळवंत लिगये, बुधवार पेठ, घर नंबर ४८ पुणे शिटी.

विक्रीस तयार.

रा० रा० काशिनाथ लक्ष्मण जोशी. कमिशन एजन्ट पुणे निवार पेठ मारुतीजवळ घर नंबर १९९ यांजकडे जोशीकृत मराठी सहाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनुक्रमे ४९, ४७ व ४४; शाळेतील कवाईत १ व २ प्रत्येकीं ४४; द्रव्यापहाराविषयी गोष्ट किं. ४२; मोडी कित्ते नंबर १ ते ६ प्रत्येकीं ४४३ व शेंकडा १।=; हीं व डेपोचीं पुस्तके व पोथ्या मिळतात. कमिशन भरपूर. उत्तम उदवत्या, अत्तरे व सर्व प्रकारचे सुगंधी सामानही मिळते. उत्तराम पाठवावे. हरणक माल रुपयास ४४६ कमिशनवर पाठविल्या जातो.

जाहिरात.

मराठी साहेब, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधाची पुस्तके किं० अनक्रमे ४९, ४७, ४४ आणि समास व संधाबोध किं० ४२ व पाठविल्या अर्थात महदाजी शिंदे' पंचांकी ऐतिहासाक नाटक किं० बाग आणि हीं पुस्तके खालील पत्त्यावर विकत मिळतात.

ना० धों० जोशी, ट्रेनिंगम्हळ बुळें.

शालापत्रक.

येथें शद्ध नाहीं शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळीं जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ जुलई १८९८.

अंक ७.

लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतींतले कित्येक दोष.

आमचे इकडे पाश्चात्य तन्हेचा शिक्षणक्रम सुरू होऊन त्याचा आमचेवर पूर्ण अंमल बसल्यापासून सर्वांचेच तोंडून एक तक्रार ऐकू येते, कीं आमचे सुशिक्षित लोक लौकर वृद्ध होतात, व मरतातही लौकर. या तक्रारीस आधार पुष्कळ आहे, व आमच्या शिकविण्याच्या पद्धतीकडे याचा दोष फार आहे यांत शंका मुळींच नाही. पूर्वीच्या काळीं मनुष्य बाळबोध-मोडी उत्तम लिहावाचायास व हिशोब करावयास शिकून तयार झाला, व चार व्यवहारिक गोष्टींची माहिती झाली, कीं त्याचें शिक्षण झालें, अशी स्थिति होती. त्या वेळचे तें सोपें शिक्षण व आतांचें शिक्षण, यांमध्ये फारच तफावत आहे. खेरीज त्यावेळीं खायला-प्यायला यथास्थित मिळे. आतां अनेक कारणांनीं त्याला ओहोटी आली आहे. तेव्हांच्या काळीं एकादा तरुण वर सांगितलेल्या गोष्टींत तरवेद झाला, कीं त्यास उद्योग मिळे, यामुळें आपलें पुढें काय होईल याची काळजी त्यास वाढत नसे. आतां उद्योग मिळण्याच्या प्रत्येक द्वारामध्ये विलक्षण गर्दी

झालेली असते, यामुळे आपले पुढे काय होईल, ही काळजी असते. त्यांतच सांप्रतचे अतोनात अभ्यास. यासंबंधाची तक्रार आमचे इकडे-सच आहे, असे नाही. इंग्लंड देशांत मुलांच्या अभ्यास त्यांची तनू राखून करविण्यासाठी लोक इतके जपत असतां तिकडेही अनेक अभ्यास व ते करवून घेण्याची घाई, यामुळे मुलांच्या अत्यंत कोमल मनावर भार पडून मुले अशक्त व नाजूक प्रकृतीचीं होत चाललीं आहेत, अशी तक्रार पुढे येऊ लागली आहे. आमचे इकडे हा प्रकार उघड उघड दिसत आहे, व त्याबद्दल आम्ही नेहमीं कुरकूर करितों. परंतु नुस्ती कुरकूर करण्यापलीकडे आमचे हातून कांहीं होत नाही, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट आहे. मुलांच्या अभ्यासाची पद्धत योग्य रीतीची होईल, हें पहाण्याचें काम मुलांचे आईबाप, समाजाचे पुढारी, सरकार, शाळाखात्यांतले अधिकारी व शाळांतले शिक्षक यांचें आहे. परंतु दुःखाची गोष्ट अशी आहे, कीं आम्ही सर्वच जण चुकत आहों. मुलांचे वडील, मुलगा पांच-सहा वर्षांचा झाला, कीं त्याला शाळेंत घालून एकदांची घरची कटकट काढून टाकितात; आमच्या पुढाऱ्यांनीं चालविलेली युनिव्हर्सिटी आपल्या प्रवेशपरीक्षेची न्याची यत्ना काढून टाकते; सरकार दहाव्या वर्षी एखादा मुलगा देशी चौथ्या यत्नेत व तेराव्या वर्षी इंग्रजी तिसऱ्या यत्नेत चांगला पास झाला असतां एवढ्या लहान वयांत त्याचा इतका अभ्यास झाला म्हणून उत्तेजनार्थ स्कालरशिप देतें; परीक्षक लोकांना लहान लहान मुले भराभर धरच्या यत्नेत येऊन चांगलीं उत्तरे देतांना पाहून कौतुक वाटतें; व शिक्षकांलाही लहानशा हुपार व तरतरीत मुलांना लौकर लौकर शिकविण्यास आनंद वाटतो; पण याचा परिणाम त्या मुलांच्या कोवळ्या शरीर-प्रकृतीवर व मनावर काय होत असेल हें कोणीही पहात नाहिं. आमचे मुशिक्षित सव्याच्या आमच्या शिक्षणपद्धतीच्या व्यवस्थेमुळे अशक्त होण्यास जीं कारणें आहेत, त्यांतलें प्रत्येक कारण अत्यंत महत्वाचें असून प्रत्येकाचा विस्तृत रीतीनें निराळा विचार करावयास पाहिजे आहे. परंतु आज इतकें करण्याचा आमचा विचार नाही. आज फक्त त्या कारणांचे

दिग्दर्शन करून त्यावर कोणी एका अनुभविक गृहस्थानें मुचविलेली व्यवस्था आमच्या मुळांच्या शिक्षणाची आस्था बाळगणाऱ्या मंडळीपुढें विचारासाठी ठेवितों.

१. पहिली गोष्ट अशी आहे, कीं आम्ही मुळांना फार लौकर शाळेंत घालितों. यांत पुष्कळ आईवापांचा उद्देश वरांतली एकदांची कटकट काढून टाकावी, हाच असतो. प्रथमारंभीं मुळांस थोडेंसे घरीच शिकवावें, हा उद्देश आमचा कधींच नसतो. वडील पुरुषांस बहुधा वेळ होत नाही, व आया अशिक्षित असतात. सरकारी कोडाप्रमाणें चौथें वर्ष पुरें झालें कीं मुळांस शाळेंत घेतां येतें; व दहाव्या वर्षी त्यांची चौथी यत्ता पुरी झाली, तर त्यांस स्कालरशिप मिळते. तेव्हां पहिली सुधारणा ही झाली पाहिजे कीं कोणच्याही मुळांस सरकारी शाळेंत किंवा सरकारच्या आश्रयाखालच्या शाळेंत निदान सातवें वर्ष पुरें झाल्याखेरीज घेऊं नये. सातवें वर्ष पुरें झालेले असले, व तो मुलगा जरी थोडाबहुत घरी अभ्यास करून आला असला, तरी चिंता नाही. कारण घरच्या अभ्यासाचि ओझें मुळांवर न पडावें अशी काळजी वडील माणसें अर्थात् घेतीलच.

४. सध्या लहान मुळांना सकाळीं तीन तास व रांध्याकाळीं तीन तास असें एकंदर सहा तास शाळेंत डावून ठेविलें असतें. ही गोष्ट मुळांचे घरचे माणसांस अर्थात् आवडते. कारण त्यामुळे त्यांना घरीं मुळांपासून होणारा त्रास चुकतो. तेव्हां या संबंधानें अशी व्यवस्था झाली पाहिजे, कीं निदान शाळेंतले सहा तास सारखे अभ्यासांत तरी जाऊं नयेत. सकाळीं दोन तास व रांध्याकाळीं दोन तास, असा चार तास अभ्यास पुरे आहे. बाकीचे दोन तास केवळ कर्मणुकींत व कर्मणुकीचे द्वारे मुळांना जें काहीं सांगावयाचें असेल, त्यामध्ये जावें. तसेंच या चार तासांत मुळांकडून जेवढा काहीं अभ्यास करून घेणें असेल तेवढा करून यात्रा. त्यांना आणखी घरीं अभ्यास करावयाचा असूं नये. घरीं फार तर पुरुषा, शब्द वगैरे लिहिणें, एवढाच अभ्यास असावा. सध्याची स्थिती पाहिली तर ती अशी आहे कीं, मुळांनीं अभ्यास समाजा घरीं करून घ्यावयाचें व

शाळेंत तो अभ्यास बरोबर झाला आहे की नाही याची परीक्षा पहावयाची. अशी व्यवस्था मुळांचे योग्य नाही. मुळांचे वय दहा बारा वर्षांचे होईपर्यंत अभ्यासासाठी रोज चार तासांची खडी मेहनत त्यांस बस आहे; मग ती घरी होवो किंवा शाळेंत होवो, अथवा देन्ही ठिकाणी मिळून होवो.

३. मुळांचे अभ्यासाचे विषय मोठी व बालबोध लेखन व वाचन, आणि साध्या तऱ्हेचे अंकगणित एवढेच असावे. वाचनाचे पुस्तकांतले विषय सोपे असावे. ते मुळांना चांगले समजले पाहिजेत. व्याकरण, भूगोल, इतिहास, हे विषय निराळे नेमावयास नकोत. त्यांची माहिती मुळांना जेवढी पाहिजे असेल तेवढी वाचनांचे धड्यांत घालावी. व्याकरणाचे संबंधाने दहा बारा वर्षांचे मुळांस शब्दांच्या जाती ओळखणे व वाक्यांत शब्दांचा परस्परसंबंध सांगणे एवढे आले म्हणजे बस झाले. भूगोल-विद्येचे संबंधाने पृथ्वीवरील स्थळे वगैरे यांची माहिती गोष्टीच्या रूपाने वाचनाचे पुस्तकांत लिहावी, व इतिसांतलि गोष्टी देखील वाचनाचे पुस्तकांतच घालाव्या. या योगाने आपले कार्य होऊन मुळांवर मुळांचे ओझे पडणार नाही.

४. शिकविण्याचा उद्देश मुळांना विषय चांगले यावे हा जो असावयाचा तो सध्या एकीकडेसच राहून मुळांनी परीक्षेत चांगली उतरे द्यावी हा उद्देश झाला आहे. यासाठी शिक्षक व तपासनीस या दोघांनी ही आपल्या पद्धती बदलल्या पाहिजेत. मुळ उजळणी शिकू लागल्यापासून त्याची जी परीक्षा सुरू होते, ती तो अगदी उच्च प्रतीचे परीक्षेत पास होईपर्यंत. यामुळे होते काय, की मुळांना प्रत्येक विषय जो पूर्ण अवगत व्हायचा, तो न होता त्यांतील कोने-कोपरे व खाणा-खोचा मात्र पाठ होतात; आणि अशा रीतीने जे काही शिकलेले असते, ते शिकतांना त्याची मौज तर वाटत नाही, मनाला कर्मणुक होत नाही, व मनाला समाधान वाटत नाही. सरतेशेवटी तो विषय मुळे लौकरच विसरून जातात. युरोपियन लोकांची व आमचीं मुळे घेऊन तुलना केली अस

तां जगांतल्या गोष्टींच्या माहितीच्या संबंधानें आमची मुलें कशीं अज्ञान आसतात, हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. हा गोष्ट सुधारणें हें सर्व-शी तपासनीसांचे हातीं आहे. त्यांनीं म्हणजे अर्थात् शाळाखात्यानें आप-ली शाळा तपासण्याची रीत बदलावी. शिक्षकांन आपलें काम कसें काय बजावलें हेंच तपासनीसास मुख्य पहावयाचें असते. हें पाहण्यासाठीं मुलांची ' परीक्षा ' घेऊन ' पास ना पास ' ठरवात वसण्यास नको आहे. वस्तुतः खरें पाहलें तर परीक्षेत उत्तरें बरोबर आल्यानें शिक्षकांन उत्तम तरेनें शिकविलें आहे, असें काहीं होत नाहीं. परीक्षकांचे धोरण व विषयाचे कोने-कोपरे व खुब्याच्या गोष्टी समजत्या, कीं मुलें चोख उत्तरें देण्यास तयार करतां येतात. तसेंच अशी चोख तयारी करण्याचीं पुस्त-कां हीं हल्लीं पाहजे तितकीं तयार झाली आहेत. याचे योगानें शिक्ष-काचे कामाचा खरा परीक्षा न होतां मुलें मात्र पोपटासारखीं उत्तरें देण्यास तयार होतात. तपासनास ' परीक्षा ' घेणार, यामुळें शिक्षकही तोच परीक्षेचा प्रकार उत्तम रीतीनें रोजचे रोज चालवितो. तेव्हां तपासनीसांनीं मुलांना विषय समजेल अशा रीतीनें शिकविलें आहे कीं नाहीं, हें शोधून काढ-ण्याचा मार्ग काढावा. याखेरीज आमचे शाळांतून चालणारी नुस्ती घोकंपद्धी बंद होणार नाहीं.

५. सध्या अमिचे शाळांतून व्यायाम, खेळ, चित्रकला वगैरे विष-यांकडे फारसें कोणी लक्ष देत नाहीं. ट्रेनिंगमंत्राले शिक्षक तालीम व चित्रकला या विषयांत परीक्षा देऊन तयार होतात. पण ते विषय ट्रेन्ड शिक्षकांना पुढें शाळेंत शिकविण्यासाठीं शिकावयाचे, हें वास्तविक धोरण जाऊन, आतां ते विषय केवळ स्वतःची सर्टिफिकेटाची परीक्षा पास होण्यासाठीं शिकावयाचे, अशा समजूत होऊन बसली आहे. लहान मुलांस योग्य असे व्यायामाचे प्रकार त्यांस शिकविणें अथवा नुसत्या चार वेड्यावाकड्या उड्या मारण्यास लावणें, रोज तासभर तरी मोकळ्या हवेमध्ये त्यांस घेऊन जाऊन, फिरतां फिरतांच कोठें डोंगर, नद्या, झाडे, राने, समुद्र, दगें, ऊन, पाऊस, इंद्रधनुष्य, भेष-

गर्जना, इत्यादिकांच्या मनोरंजक गोष्टी सांगणे, ह्या गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता आहे. तसेंच त्यांना उघड्या हवेतले व्यायामाचे खेळ खेळण्यासही नेहमी उत्तेजन दिले पाहिजे. खेळो, आश्यापाश्या, चेंडूदांडू, चेंडूची बदाबदी, मैदानावर धांवणे, सामर्थ्यानुसार डोंगरावर चढणे व खाली उतरणे, या गोष्टी मुलांचे नित्याचे अभ्यासांतच कां घालू नयेत हे आम्हांस कळत नाही. इंग्लंडांतील शाळा या बहुतेक सर्व मुलांनी रात्रंदिवस राहाण्याच्या शाळा असल्यामुळे तेथे हे प्रकार सहजांचालतात. आमचे इकडे मुलांना घरी शाळेंतला 'अभ्यास' व शाळेंत निरंतर 'परीक्षा', याशिवाय दुसरे कांहीं नाहींच. ही स्थिती अगदी बदलली पाहिजे. यासाठी शाळाखात्यास मोठासा कांहीं खर्च करावा लागेल किंवा सगळीच व्यवस्था बदलवा लागेल असें मुलांचे नाही. शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांनी एवढे मनावर नेऊन शिक्षक लोकांस एकदां प्रवृत्त लावून दिली ह्मणजे झाले.

६. वस्तुदर्शन-शिक्षणाची पद्धत आमचे इकडे विशेष अस्थापूर्वक सुरू झाली पाहिजे. या पद्धतीने शिकविण्यासाठी उपकरणसामुग्री फार लागते, व ती आमच्या गरीब शाळाखात्यास एवढाशी देता येईलसे वाटत नाही हे खरे. पण नानाप्रकारची जनावरे, पर्वत, नद्या, समुद्र शहरे, गांव अनेक सृष्टिचमत्कार, यांची मुलांना ध्यानीत धरितां येईल अशी माहिती सांगण्यास उपकरणसामुग्री फारशी लागेल असे वाटत नाही. ती सामुग्री परम दयाळू सृष्टिकर्त्याने सर्वत्र वनवून ठेविलीच आहे, व तिचा उपयोग करून घेण्यास आम्हांस इंद्रियशक्तीही दिल्या आहेत. जागून घेण्याची व समजून देण्याची इच्छा मात्र पाहिजे. ट्रेनिंग कालेजांत तयार होणाऱ्या शिक्षकांना वस्तुदर्शनपाठ कसे द्यावे हे शिकविले जाते. पण शाळांत हे शिक्षक तसे शिकवितात की नाही, याची चौकशी केली पाहिजे. शाळाखात्यास जास्त पैसा मिळेल तेव्हां उपकरणसामुग्रीकडेसच केवळ न वेचितां शिक्षकांचा पगार नाहविण्याकडेसही वेचिला पाहिजे. ह्मणजे त्यांच्या योगाने शिक्षकांना पोटा-

साठीं अनेक दुसरे उद्योग पाहण्याचे कारण न पडून आस्थापूर्वक काम करण्यास उत्तेजन येईल. लहानपणीं मुळांना कोणचाही विषय शिकविण्यास सुरुवात करावयाची, तिच्या आरंभीं त्या विषयाची गोडी त्यांस लागली पाहिजे. सध्या असा प्रकार होतो कीं, कित्येक विषयाची त्यांस गोडी न लागतां व तो शिकण्याची इच्छा उत्पन्न न होतां, तो विषय आरंभापासून कंटाळवाणा वाटूं लागतो. याचा दोष आमचे पद्धतीकडे आहे. वस्तू प्रत्यक्ष दाखवून मनोरंजक रीतीनें शिकविण्याची पद्धत घातली असतां हा दोष निवून जाईल.

७. लहान मुळांची पाठाशक्ति चांगली असते; त्यांना जिज्ञासा साहजिक असते; व त्यांचे मनास हुरूप व चंचलपणा स्वाभाविकच असतो. तेव्हां अशा वयांत कांहीं पाठ करून घेतलेले पुढें फार उपयोगी पडेल. मात्र ते भूगोळाच्या नावांसारखे निरर्थक व कंटाळवाणे नसावे. बोधपर, नीतिपर, सृष्टिवर्णनपर व थोर पुरुषांच्या चरित्रपर कविता लहान मुळांकडून पाठ करविल्यास फार चांगले होईल. युरोपांतील शाळांतून मुळांना गाणे हा विषय शिकवितात. आमच्या गायनकलेस तितका सोपेपणा आलेला नाही, व तो विषय आमचे लोक तितका सम्य गोष्टींतही गणीत नाहीत. परंतु मुळांना साधे श्लोक, आर्या, पदे वगैरे शिकविण्याची पद्धत घातली असतां मोटा फायदा होईल. ट्रेनिंगच्या शिक्षकांस तालीम, ड्राईंग, हे विषय जसे शिकवितात तशी त्यांस गाण्याची माहिती कां करून देऊं नये? व त्यांनीं लहान मुळांना श्लोक वगैरे चांगल्या रीतीनें ह्याण्यास कां शिकवूं नये?

वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी मोठ्या महत्वाच्या असून त्या आमचे पुढारी लोकांनीं व मुळांच्या वडिलांनीं अवश्य लक्षांत घ्यावयास पाहिजे आहेत. आमची एकेक पिढी अशक्त होत चालली असें नुसतें चिंतन करित बसण्यांत कांहीं अर्थ नाही. तसें कां होतें व तें न होण्यास उपाय काय हे पाहिले पाहिजे. वरील प्रत्येक कलमांतील गोष्ट निराळे रीतीनें विस्तारपूर्वक विचार करण्यासारखी आहे. या वेळेस आहीं एकेक गोष्टीचें नुसतें दिग्दर्शन करून ती विचाराकरितां पुढें ठेविली आहे. इकडे सर्वांचें लक्ष जाईल तर बरे, एवढेंच सांगून आज थांबतां.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

भाग २.

मराठी भाषेत एकच शब्द अनेक रितींनी लिहिलेला आढळतो. जे निरनिराळे प्रकार दृष्टास पडतात, त्यांपैकी विशेष ग्राह्य कोणता, हे ठरविणे सोपे नाही. निदान काहीं शब्दांच्या संबधाने तर हे ठरविणे फार कठीण आहे. असे शब्द थोडे असते, तर गोष्ट निराळी; परंतू असे शेकडो शब्द आहेत. त्यांतल जे शब्द विशेष प्रचारांतल वाटले त्या पैकीं वरेच पुढें दिले आहेत. लेखनपद्धतीच्या संबधाने जे नियम पूर्वीच कळविण्यांत आले आहेत, त्यांविषयी व बोलण्याचा परिपाठ कोणता ह्या विषयीं मुख्यत्वे विचार करून कोणता शब्द कसा लिहावा, हे सुचविलें आहे. काहीं काहीं शब्दांच्या संबधाने मतभेद होण्याचा संभव आहे. शालापत्रकाचे वाचक भाषाभिज्ञ आहेत, तेव्हां अशा गृहस्थांचा अभिप्राय कळला असतां शब्दांचे कायमचे रूप ठरविण्यास पुढील मदत होईल. जे शब्द पुढें दिले आहेत, त्यांशिवाय आणखी काहीं शब्द असतील, तेही कळलें असतां नेहमीं येणाऱ्या शब्दांच्या बाबतींत भानगड रहाणार नाहीं. एकच अर्थाचे निरनिराळे शब्द असणे व एकच शब्द निरनिराळ्या रितींनी लिहिणे, ह्या दोन गोष्टी अगदी भिन्न आहेत. पहिली गोष्ट जितकी उपयुक्त, तितकी दुसरी निरूपयोगी व घोट्याची आहे. निरूपयोगी शब्दांच्या ऐवजीं उपयुक्त शब्दांची भरती झाली असतां फार फायदा आहे, हे सांगायलास नको. भाषेचा लेखनपद्धती कायमची ठरविणे हे एकट्याचें काम नाहीं. जे भाषाभिज्ञ आहेत त्या सर्वांचा या कामास मदत पाहिजे. तेव्हां सर्वांचे ईकडे लक्ष जाईल अशी आह्मी आशा करितों.

पुणे, तारीख १० जुलई १८९८.

काशिनाथ नारायण साने.

रामचंद्र परशुराम गोडबोले.

शंकर रामचंद्र हतवळणे.

शब्दांची यादी

एकच शब्द लिहिण्याचे निरनिराळे प्रकार. शब्द कसा लिहावा.

अ, आः

अखात, आखात	आखात.
अगदी, अगदी	अगदी.
अंग, आंग	*अंग.
अंगघटाई, अंगधिटाई, अंगधीटाई	अंगधिटाई.
अंगुल, अंगूल, अंगूळ	अंगूळ.
अंगुस्तान, अंगुष्टान, अंगुस्थान	अंगुस्तान.
अगे, अगो	अगे.
अघटीत, अघटित	अघटीत.
अंचवणें, आंचवणें	अंचवणें.
अजमास, अदमास	अदमास.
अजव-प	अजप.
अजानबाहु, अजानुबाहु, अजानुबाहू	अजानुबाहू.
अजून, अजून	अजून.
अटकाविणें, अटकावणें	अटकावणें.
अठेचाळ-चाळीस-ताळ-ताळीस	अठेचाळीस.
अठेहत्तर, अठ्यात्तर, अठ्याहत्तर, अठ्येहत्तर	अठ्याहत्तर.
आडगिन्हार्क, आडगिन्हाइक-ईक	आडगिन्हार्क.+

* अंग शब्द पसंत कुरणें बरें दिसतें. कारण, मूळ शब्द 'अंग' असून, 'अंग' असाच ऱ्हस्व उच्चार करण्याचा सामान्यतः प्रघात दिसतो. दीर्घ उच्चार कृत्रीम असून त्यांत सौकर्य कमी आहे. अंग या शब्दावरून अंगडें, अंगरखा, अंगलेट वगैरे शब्द साधलेले आहेत, ते लिहितांना तोच विचार लागू आहे.

+ आडगिन्हार्क त्यांत आड व गिन्हाइक असे दोन शब्द आहेत. आड म्हणजे सरळ नाही. आड हा शब्द ज्या सामासीक शब्दांत प्रथम येतो, असे मराठी भाषेत आणखी काहीं शब्द आहेत. जसे—आडमुठ्या, आडमाप, आडरान, आडमार्ग, आडफाटा, आडकाठी, आडवाऱ्या, आडवार इ०

अडनाड, अडनीड	अडनीड.
अडाणजात, 'अडाणीजात	अडाणजात.
अंतरपट-पाट	अंतरपाट.
अत्तरदानी-दाणी	अत्तरदाणी.
अत्यवस्था, अत्यावस्था	अत्यावस्था.
अंधकार, अंधःकार	अंधकार.
अधांत्री, अधांतरी.	अधांतरी.
अंदाधुंद-दी-धी	अंदाधुंदी.
अनवाणा, अनवणी, अनवाणी .	अनवाणी.
अन्नारसा, अनरसा	अनरसा.
अनमानधवका-धपका	अनमानधपकां.
अपट-आपट-धोपट	आपटधोपट.
अपोस, अपूस, हपूस	अपूस.
अफीण, अफीमि, अफू	अफू; स्थलपरत्वे अफीण व. अफीम.
अवडधोवड, ओवडधोवड	ओवडधोवड.
अंवा, आंवा	अंवा (देवी) आंवा* (वृक्षविशेष).
अमावास्या, आमावास्या	अमावास्या.
अमोल, अमोलीक, अमोत्य-मौत्य	अमोलीक, अमोल.

* अंवा व आंवा हे दोन निरनिराळ्या अर्थीचे शब्द आहेत, म्हणून भेद दाखविण्यासाठी दोन निरनिराळ्या शब्दांची योजना करणे युक्त आहे. शिवाय, अंवा हा शब्द अंबू धतूपासू निघाला असून त्याचे-आई, वनस्पती विशेष, देवी, एक अप्सरा असे अनेक अर्थ आहेत. त्यांपैकी देवी असा अर्थ मराठीत विशेष रूढ आहे. आंवा हा शब्द आम्र शब्दावरून आला आहे. ह्या दोन कारणांवरून देवीवाचक शब्द 'अंवा' व वृक्षवाचक शब्द 'आंवा' असे लिहिणे बरे. त्याचप्रमाणे आंवा शब्दावरून जे आणखी दुसरे साधले आहेत ते लिहितांना आंवेमोहोर, आंवरस, आंवरई, असे लिहावे.

अमल, अंमल	अंमल.
अलीकडे, आलीकडे	अलीकडे.
अवदशा, अवदसा	अवदसा.
अंक, आंक	अंक.
अऊत, आऊत, औत	अऊत.
अकडा, आंकडा, अकडा	अकडा.
अकाबाई, आकाबाई	*अकाबाई.
अगांतुकी, आगांतुकी	अगांतुकी.
अगळ, अगळ	अगळ.
अगाऊ, अगाऊ	अगाऊ.
अंगारा, अंगारा	अंगारा.
अगळीक, अगळीक	अगळीक.
अघाडी, अघाडी	अघाडी.
अंघूळ, अंघोळ, अंघोळ	अंघोळ.
अट, अट	अट.
अटोका, अटोका	अटोका.
अटोपणें, अटोपणें, अटपणें	अटपणें.
अठोळी, अठोळी, अठळी, आठळी	अठळी.
अठवडा, अठवडा	अठवडा.
अठराविश्वे-विसवे	अठराविसवे.
अडगळ, अडगळ	अडगळ.

* अकाबाई, अगांतुकी वगैरे जे अनेक शब्द आहेत, ते लिहितांन कौणी ऱ्हस्व 'अ' लिहितात व कौणी दीर्घ 'आ' लिहितात; परंतू उच्चार्याच्या संबंधानें विचार करतां ऱ्हस्व 'अ' उच्चारण्याचा प्रघात वराच दिसून येतो. असा उच्चार करण्यांत विशेष सौकर्य आहे; सद्य ऱ्हस्व 'अ' पसंत केला आहे. कौटें कौटें विशेष कारणासाठीं 'आ' पसंत केला आहे.

आडदांड, अडदांड	अडदांड
आडाणी, अडाणी	अडाणी,
आडोसा, अडोसा	अडोसा.
आढेवेढे, अढेवेढे	अढेवेढे.
आढळणें, अढळणें	अढळणें.
आणीबाणी, अणीबाणी	अणीबाणी.
आंधरणें, अंधरणें	अंधरणें.
आंदण, अंदण	अंदण.
आदावत, अदावत	अदावत.
आदितवार, अदितवार	अदितवार.
आदलीरात्र, अधलीरात्र	अदलीरात्र.
आधण, अधण	अधण.
आंधार, अंधार, अंधारी, -धेरी, आंधारी-धेरी.	अंधार, अंधारी (रात्र).
आबदागीर, अबदागीर	अबदागीर.
आबरू, अब्रू, अबरू	अबरू.
आबाळ, आबळ	आबाळ.
आंबाडा, अंबाडा	* अंबाडा [झाड], आंबाडा (केसाचा.)
आभाळ, अभाळ	अभाळ.
आरसा, अरसा	अरसा.
आतुर, अतुर	अतूर.
आवड, अवड	अवड.
आवाज, अवाज	अवाज.
आस्वल, अस्वल	अस्वल.
अळशी, आळशी	अळशी [धान्य], आळशी [निरुद्योगी.]

* अंबाडा हा शब्द 'अंबालिका' शब्दाचा अपभ्रंश असावा असें कोशावरून समजतें.

आळणें, अळणें

अळणें.

इ.

इकडे, इकडेस

इकडे.

इंम्रजी, इंम्रेजी

इंम्रजी.

इचा, हिचा

हिचा.

इजार, विजार

विजार.

इटकर, इटकूर, विटकर

विटकर.

इटीदांडू, इटूदांडू, विटीदांडू

विटीदांडू.

इतःपर, इतउपर

इतःपर.

इवरत, इभरत

इभरत.

इमला, इंबला

इंबला.

इयत्ता, यत्ता

यत्ता.

इहजन्मीं, इहजन्मांत

इहजन्मीं.

इळा, विळा

विळा.

ई.

ईट, वीट

वीट.

ईश्वरसत्ता, ईश्वरीसत्ता

ईश्वरीसत्ता.

ईश्वरसूत्र, ईश्वरीसूत्र

ईश्वरीसूत्र.

ईश्वरेच्छा, ईश्वरीइच्छा

ईश्वरीइच्छा.

उ.

उकाडा, उकाडा

उकाडा.

उकरडा, उकिरडा

उकिरडा.

उक्साबोकशी, बुक्शीं, अक्सा-

अक्साबोकशी.

बोकशीं, अक्साबोकसी

उगेच, उगींच, उगाच

उगींच. (क्रि. वि.)

उच्चस्वर, उंचस्वर

उंचस्वर.

उजागर, उजागरा

उजागर.

उजेड, उजूड

उजेड.

उजेडणें, उजाडणें

उजाडणें.

उठवशी-सी, उठवैस

उठवशी (पंतोजीनें दिलेली
शिक्षा) उठवैस (वारंवार
उठणें व वसणें.)

उड्डाण-न

उड्डाण.

उद्धत-ट

उद्धट.

उपरांत-उपरांतीक

उपरांत.

उपासमर-मार-मारा

उपासमार.

उमरा, उमरठा, उंवरा, उंवरठा

उंवरा (लहान.) उंवरठा
(मोठा)

उलटपालट, उलटापालट

उलटापालट.

उल्हास, उल्हास

उल्हास.

उष्टवण, उष्टावण

उष्टावण.

उसंत, उसंथ

उसंत.

ऋण, रीण

रीण.

ऋणानुबंध, ऋणानबंध, रिणानबंध

रिणानबंध.

एकएक, एकेक

एकेक.

एककली, छी

एककल्ली.

एककालिक-कालीन

एककालीन.

एकताळीस, एकेचाळीस, एकेचाळ

एकेचाळीस.

एकताळ

एकसष्ट, एकसट

एकसष्ट.

एकावन-वन

एकावन.

एकाहत्तर-हात्तर

एकाहत्तर.

एकुणअशी, एकुणऐशी, एकुणैशी

एकुणऐशी.

एकुणचाळीस, एकुणचाळीस,

एकुणचाळीस.

एकुणवीस, एकुणीस, एकोणीस
 एकुणहत्तर, हात्तर
 एक्याऐशी-यशी
 एखादा, एकादा
 एडका, येडका
 एरव्हीं, एरवीं.
 ऐशआराम, ऐषआराम
 ओंठ, ओठ, होट, होंठ
 ओंवण, ओमण
 ओरखडणें, ओरखाडणें
 ओरबडा, ओरवाडा
 ओलाचिंब—तिंब
 ओलंडणें, ओलांडणें
 ओवणें, ओंवणें
 ओवा, ओंवा
 ओवी, ओंवी.
 ओवळा, ओंवळा
 ओशट, ओपट
 ओहोट, ओहट--टी
 ओहोळ, ओहळ
 औटकी, आउटकी

एकुणवीस.
 एकुणहत्तर.
 एक्यायशी.
 एकादा.
 एडका.
 एरवीं.
 ऐषआराम.
 ओठ.
 ओंवण.
 ओरखडणें, ओरखाडणें ?
 ओरबडा, ओरवाडा ?
 ओलाचिंब.
 ओलंडणें.
 ओवणें.
 ओवा.
 ओवी.
 ओवळा.
 ओषट, ओशट!
 ओहटी, ओहोट!
 ओहोळ.
 आउटकी.

क.

कजाख, कजाग
 कडाखा, कडाका
 कदवा, कतवा
 कंदील, कंधा
 करंगळी, करंगुळी

कजाग.
 कडाका.
 कदवा.
 कंदील.
 करंगळी.

करडू-डें	करडू.
करवटी, करवंटी करटी, करोटी	करवंटी.
करदोटा, करदोरा, करगोटा	करगोटा.
कर्मचंडाळ--चांडाळ	कर्मचांडाळ.
कल्प--फ	कल्प.
कल्पांतरिं, कल्पांतीं	कल्पांतीं.
कल्होळ, कल्होळ	कल्होळ.
कवाईत-ईद, कवायत	कवाईत.
कशिदा, कशीदा, कसिदा	कशिदा.
कांकडा, काकडा	काकडा.
काख, कांख, खाक, खांक	खांक (बगळ), खाक (फस्त,)
कांच, काच	काच(भिग), कांच (लकडा.)
काच्या, कांच्या	काच्या.
काटा, कांटा	काटा.
काठ, कांठ	काठ.
कात-थ	कात.
कांतणें, कातणें	कातणें.
कातीण, कांतीण	कातीण.
काथाकूट, काथेकूट, काथ्याकूट	काथ्याकूट.
कामगार, कामदार	कामगार.
कामीण, कावीळ	कावीळ.
कास, कांस	कास.
कासव, कांसव	कासव.
काळोखं, काळोक	काळोख.
किचर्माड-बीड, किजर्माड	किजर्माड.
कितीएक, कितेक, कित्येक	कित्येक.
किनखाप-ब	किनखाप.

किफाईत-किफायत	किफायत.
किंमत, किमत	किंमत.
किलिमिष, किल्विष	किल्मीष.
कीव, कीव, किव	कीव.
कुकुटकुंभा, कुकुडकुंभा	कुकुडकुंभा.
कुंचणी, कुचणी	कुंचणी.
कुचंबणें, कुचमणें	कुचंबणें.
कुत्रा, कुतरा	कुतरा.
कुंपण, कुपण	कुंपण, कुपण ?
कुला, कुल्ला	कुल्ला.
कुलंगा, कुलुंगा	कुलंगा.
कुसकरणें, कुसकुरणें	कुसकरणें.
कुळीत-थ-द	कुळीत.
केंबरें, केमरें.	केंबरें.
केरसुणी, केरसोणी	केरसुणी.
केवल, केवळ	केवळ.
केविलवाणा-केवलत्रोणा	केविलवाणा.
केस, केस	केस.
केची, केची	केची.
केदाशीण, केदासीण.	केदाशीण.
कोकण, कोकण	कोकण.
कोनडा, कोनाडा	कोनाडा.
कोपर, कोपर	कोपर.
कोपरा, कोपरा	कोपरा.
कोवट, कोमट	कोवट.
कोमजणें, कोमेजणे	कोमजणें.
कोवळा, कोवळा	कोवळा.

कोहळा, कोहोळा

. . .

कोहळा.

ख.

खडतर, खरतर

खडतर.

खरवडीत, खडवडीत, खरवरीत

खडवडीत.

खरेदी, खरिदी

खरेदी.

खरीदखत, खरीदपत्र, खरेदीखत, खरेदीपत्र

खरेदीखत.

खरीप-फ

खरीप.

खलवत्ता, खलवता

खलवत्ता.

खवट, खंवट

खवट.

खांक, खांक

खाक.

खाच, खांच

खाच.

खिदमतगार, खिसमतदार, खिसमतगार, खि-

जमतगार.

खिजमतगार.

खेंकडा, खेकडा

खेकडा.

खेंचणें, खेचणें

खेचणें.

खेंटर, खेटर

खेटर.

खोकड, खोंकड

खोकड. •

खोचून, खोंचून

खोचून.

ग.

गटंगळी, गटांगळी

गटंगळी.

गणीत, गणित

गणीत. •

गप, गप्प

गप (मुकाव्यानें), गप्प (अफवा).

गपचीप, गपचूप, गुपचीप-चूप

गपचीप, गपचूप ?

गमत, गंमत

गमत (गलवतांत शिरपून आलेले पाणी), गंमत (मौज).

गरसळी, गरसोळी, गळसरी

गरसळी, गळसरी?

गहूं, गहू

गहू.

गांधीण—गांधील माशी	गांधील माशी.
गांठेडें, गांठेळें	गांठेडें.
गाफल, गाफाल	गाफील.
गाराणें, गान्हाणें	गान्हाणें.
गारुडी, गारोडी	गारोडी.
गांव, गाव	गाव.
गांवठण, गावठाण.	गावठाण.
गांवढळ, गांवढाळ	* गांवढळ.
गहाण, गाहाण	+ गहाण.
गहाळ, गहाळ	गहाळ.
गिधाड, गिधड	गिधाड.
गुडाकू, गुडाखू	गुडाखू.

* हा शब्द ' गाव ' या शब्दापासून आला असल्यामुळे अनुस्वार नसावयाचा, परंतु उच्चार अनुनासीक होतो, सवव अनुस्वार देणें योग्य आहे.

+ गहाण, गहाळ, शहाणा वगैरे ज्या शब्दांत ह अथवा हा दृष्टीस पडतो, असे अनेक शब्द आहेत; ते लिहितांना दोन दोन, तीन तीन प्रकार दृष्टीस पडतात हें प्रशस्त नाही. एक पद्धत ठेवली असतां बरें. नहर, कहर, प्रहर, वगैरे शब्द निराळ्या प्रकारचे आहेत व त्यांविषयीं मतभेद नाही, तेव्हां त्यांबद्दल विचार करावयास नको. शहाणा, गहाळ, गहाण वगैरे शब्दांबद्दल मतभेद आहे ते लिहितांना पहिला वर्ण ऱ्हस्व व दुसरा वर्ण दीर्घ लिहावा; असे केले असतां उच्चाराची किंवा दुसऱ्या कोणत्या गोष्टीची भानगड रहात नाही.

गहाण, गहाळ, शहाणा ह्या शब्दांसारखे आणखी शब्द आहेत ते:—लहान, तहान, जहागिरदार, जहांवाज, वहाणा, कहाली, चहा, चहाणें, तहावत, दहा, वहार, महार, महाग, महाळ, महात, रहाट, शहामृग, सहा, कहाणी, बहाळ, जहाज, वहाण, जहाळ, जहांगीर, पहार, पहाट, शहाण्णव, शहाजिहान, शहायशी, वहावा, अहाहा, रहाणें, पहाणें, वहाणें, बहात्तर, सहाण, अहाटणें, (चिरडणें), अहाळाव, अहारणें, अहाळणें, (जाळणें), अहार विहार, कहाना, (तिरकस), कहावणें, चहाटळ, चहाडी, टहाळी, डहाळी, नहाणें, नहाक, पहार, पहारा, वहादर, बहादूर. इ०

गुतागूत, गुंतागुंत	गुंतागुंत.
— गोकुळ, गोकूळ	गोकूळ.
गोचडी, गोचिडी	गोचडी.
गोणताट, गोणपाट	गोणंपाट.
गोतावळ, गोतावळा	गोतावळ, गोतावळा?
गोंद, गोंध	गोंद. (डिकाचें पाणी)
गोधडी, गोदडी	गोधडी.
गोंवरी, गोवरी	गोवरी.
गोंवर, गोवर	गोवर.
गोंवणें, गोवणें	गोवणें.
	घ.
घटिका, घटका	घटका.
घटित, घटीत	घटीत.
घनमूळ-ळ	घनमूळ.
घमंड-डी, घमेंडी	घमंड.
घरवेगमी, घरवेजमी	घरवेगमी.
घांट, घाट	घांट (घंटा), घाट (आकार).
घुटमळणें, घुटमुळणें	घुटमळणें.
घुसा, घुस्सा	घुस्सा.
घोट, घोट	घोट.
घोंटाळा, घोटाळा	घोटाळा.
घोंस, घोस	घोस.
	च.
चटई, चटई	चटई.
चटणी-नी	चटणी.
चबुतरा, चबुत्रा,	चबुतरा.
चउथरा, चउंतरा	चउथरा.

चरफड, चडफड	चडफड.
चवतळणें, चवताळणें	चवताळणें.
चतकर, चतकोर	चतकोर.
चंवरी, चवरी	चवरी.
चाणाख्य-क्ष	चाणाक्ष.
चांबडें, चामडें	चांबडें.
चांभार, चाम्हार	चांभार.
चंद्रजोत, चंद्रज्योति	चंद्रजोत.
चमत्कारिक, चमत्कारीक	चमत्कारीक.
चराट, चन्हाट	चन्हाट.
चांचणी, चाचणी	चाचणी.
चांचपणें, चाचपणें	चाचपणें.
चांदई, चांधई	चांदई.
चाहूल, चाऊल	चाऊल, चाहूल?
चिक्कू, चिक्कू	चिक्कू.
चिचुंदरी, चिचोंदरी	चिचुंदरी.
चिटनवीस, चिटनीस, चिटणीस	चिटणीस.
चिठी, चिठी	चिठी.
चिंचुका, चिंचोका	चिंचोका.
चिंवट, चिवट	चिवट.
चिलखत, चिलकत	चिलखत.
चिरकाल, चिरकाळ	चिरकाळ.
चोंच, चोच	चोच.
चोंथा, चोथा	चोथा.
चोपदार, चोबदार	चोपदार.
चोंबडा, चोमडा	चोंबडा.
चौरहत्तर, चौन्याहत्तर	चौन्याहत्तर.

चौन्यायशी, चौन्याशी	चौन्यायशी.
चौवेचाळ—चाळीस—ताळ—ताळीस	
चवेचाळीस	चव्वेचाळीस.
चौसष्ट—ट	चौसष्ट, चौसट ?
छकड, छकड	छकड.
छचोर, छछोर	छचोर.
छपविणें, छपाविणें	छपविणें.
जन्मकाल, जन्मकाळ	जन्मकाळ.
जहागिरदार, जहागीरदार	जहागिरदार.
जागरण, जाग्रण	जागरण.
जाजम, जाशम, झाजम	जाजम.
जातें, जातें	जातें.
जादुगर—गीर	जादुगर, जादुगीर?
जांबळा, जांभळा	जांभळा.
जांबूळ, जांभूळ	जांभूळ.
जायवंदी—दा; जायावंदा—दी	जायवंदी.
जावई—जावई	जावई.
जास्वंदी, जासुंदी	जास्वर्दी.
जाहंबाज, जाहंबाद	जहांबाज.
जिंदगी, जिनगी, जिनगानी	जिनगी.
जिराईत, जिरायत	जिराईत.
जिलबी, जिलिबी	जिलबी.
जिवंत, जीवंत	जिवंत.
जिवलग, जीवलग	जिवलग.
जिवाणू, जिवाणें	जिवाणू.
जूं, जुवें	जूं.
जेमतेम, जेमत्येम	जेमतेम.

जेवणखाण, जेवणेंखाणें	जेवणखाण.
जोट, जोठ	जोठ.
जोहर, जोहार	जोहार (प्रणाम.) जोहर (बायकांना जाळणें.)
ज्यादू, जादू	जादू.
ज्यादा, जादा	जादा.
ज्योती, जोत, ज्योत	जोत.
ज्वान, जवान	जवान.
ज्वार, री, जवार—री, जोरी	जूवारी.

झ

झांकण, झाकण	झाकण.
झाडझुडूप, झाडझूड	झाडझुडूप (वनस्पती.) झाडझूड (साफसूफ करणें.)
झांकणें, झाकणें	झाकणें.
झापड, झापड	झापड.
झिंज्या, झिंज्या	झिंज्या.
झिंबड, झिमड	झिंबड.
झिल्ई, झिलई, झिल्हई, झिल्हाई	झिल्ई.
झुबका, झुपका	झुपका.
झेंपणें, झेपणें	झेपणें.
झोंक, झोक	झोक.
झोंप, झोप	झोप.
झोंपडी, झोपडी	झोपडी.

ट.

टक्केटोणपे, टक्केटोणपे	टक्केटोणपे.
टपोर, टपूर	टपोर.
टरफल, टरफल	टरफल.

टवका, टवका

टवका.

टाकळा, टांकळा

ट्टाकळा.

टांकी, टाकी

टाकी.

टाकें, टाकें

टाकें.

टांच, टाच

टाच (पायाची) टांच

(मिळकतीवर.)

टिपण, टिप्पण

टिपण.

टेकण, टेकण

टेकण.

टेंगळ, टेंगूळ

टेंगूळ.

टोक, टोक

टोक.

टोकर, टोकर

टोकर.

टोचणें, टोचणें

टोचणें.

टोकारणें, टोकारणें, टवकारणें

टवकारणें.

ठ.

ठकबाजी, ठगबाजी

ठकबाजी.

ठावठिकाण, ठावठिकाणा

ठावठिकाणा.

ठिपका, ठिबका

ठिपका.

ठुंबरी, ठुमरी

ठुंबरी.

ठेच, ठेच

ठेच.

ठोसर, ठोसर

ठोसर.

ठोसरा, ठोसरा, ठोसा, ठोसा

ठोसा.

ड.

डफघाईस, डबघाईस

डबघाईस.

डबुलें, डबोलें

डबोलें.

डाक, डाक

डाक.

डाकीण, डांखीण, डांखीण

डाकीण.

डागदुगी, डागदुजी, दागदुजी

डागदुजी.

पत्रव्यवहार.

—:~:—

(१) परीक्षा व परीक्षक.

वि० वि० आपल्या माहे एप्रिल सन १८९८ इसवीच्या अंकांत गोपाळ बळवंत दिगंबर या सहीचें जें पत्र छापलें आहे, त्याविषयीं जे दोन शब्द सुचले ते पाठविले आहेत.

दिगंबर यांचा सर्व लेख वाचला असतां त्यापासून कोणतें एक प्रमाण निष्पन्न होत नाहीं. तरी विद्यार्थी व शिक्षक यांचे अवगुण न दाखवितां केवळ परीक्षकांवरच त्यांनीं बराच तशिरा झाडला आहे, यावरून परीक्षकांच्या परीक्षा घेण्याच्या रीतीस, व त्यांच्या कठीण प्रश्नांस रागावून त्याच रागांत हा लेख लिहीला आहे असें वाटतें; तेव्हां वरीष्टास उद्देशून असा लेख लिहिणें बरोबर आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेवरून शिक्षकांची परीक्षा सहज होते; मग हें वेगळें सांगण्याचें कारण नव्हतें. “ चांगल्या परीक्षकाचे आवडते विषय ” ह्या ठिकाणीं चांगले परीक्षक व ब्राइट परीक्षक असे दोन वर्ग बनविण्याचा अधिकार त्यांनींच होऊन आपणाकडे घेतला, हें मोठें आश्चर्य नव्हे काय ? “ कितीएक परीक्षकांना तृतीयांश विद्यार्थी पसंत ठरविण्यास मोठें जिवावर संकट येतें. ” बरोबरच आहे ज्या ठिकाणीं विद्यार्थी आळसी आणि शिक्षकही आळसी असतील, त्या ठिकाणीं तृतीयांश तर काय, परंतु अष्टमांश देखील विद्यार्थी पास होणार नाहींत हें उघड आहे.

पहिले इयत्तेपासून तिसरे इयत्तेपर्यंत गणित विषयाचीं नुसतीं निदर्शनें असल्यामुळे नियमित प्रश्न येणें हें साहजिकच आहे. पुढें चवथे इयत्तेपासून त्रैराशीक, व्याज, वगैरे व्यवहारोपयोगी गणित विषय असल्यामुळे नियमित उदाहरणें कशी घालतां येतील ? काहीं नियमित उदाहरणें मुलांकडून पाठ करवून त्यांतीलच उदाहरणें परीक्षकांनीं मुलांस घालावीं, व ह्यापलीकडे विलकुल जातां कामा नये, असें दिगंबर समजतात कीं

काय? ह्याच प्रमाणें पुढील यत्नेनील मुलांसही नानातऱ्हेचो उदाहरणें घातली तरी ती त्यांनी सोडाविली पाहिजेत. अशा रीतीनें विद्यार्थी, शिक्षक, व परीक्षक आपापलीं कामें बरोबर करीत असून त्यांत त्यांची फजिती कशी होते व कोठें झाली, हें आम्हांस समजत नाहीं. एखादा परीक्षक मुलांस मुद्दाम नापसंत करण्याकरितां कदाचित् अत्यंत कठीण प्रश्न काढीत असेल. परंतु अशीं शेंकडा किती उदाहरणें आमचे दिगंबरसाहेब यांना माहीत आहेत बरें? एखादे वेळीं गणिताचे प्रश्न सोपे असतात, व एखादे वेळीं कठीण असतात. असें जरी असलें तरी त्यांची तपासणीही त्याच मानानें सौम्य किंवा कडक असेल ह्यांत संशय नाहीं. बरें, विद्यार्थी जितके पास व्हावयाचे त्याप्रमाणें पासही होतात. मग प्रश्न कडक असोत, सोपे असोत किंवा कठीण असोत, त्याविषयीं विचार कर्तव्य नाहीं. आंतां पुढील इयत्तेत एवढी मात्र गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. ती ही कीं, साधारण उदाहरण खुबीदार असावें व त्यांत आंकड्यांची किंवा गुणाकार, भागाकाराची फारशी भानगड नसावी. कदाचित् असलीच तर मर्मज्ञ परीक्षक गुणाकार. भागाकाराकडे विशेष लक्ष न देतां केवळ रीतीवरूनच तें बरोबर धरील ह्यांत संशय नाहीं.

केरोपंती अंकगणितासंबंधीं आमचें असें मत आहे कीं, हें अंकगणित फार जुने असून त्यांत गणिताचे सर्व विषय क्रमानेंच सांगितलें आहेत. तरी वेळेवेळीं त्यांत जी जी सुधारणा व्हावयास पाहिजे ती ती झालेली नाहीं, ह्यामुळे त्याचें काठिण्य तसेच राहिलेलें आहे. हें अंकगणितात दुसरे इयत्तेपासून सहावे इयत्तेपर्यंत असल्यामुळे प्रत्येक इयत्तेतील विषय संक्षिप्त रीतीनें लिहिलेले आहेत, व प्रत्येक इयत्तेस जितकीं उदाहरणें पाहिजे होतीं तितकीं त्यांत घातलीं नाहींत. म्हणून ह्या अंकगणिताचे वेगळे तीन भाग करून त्यांत पुष्कळ टीपा व भरपूर उदाहरणें देऊन सरकारानें कोणा तरी विद्वानाकडून सदर तीन भागांची वेगवेगळीं तीन पुस्तके तयार करावीं, असें आम्हांस वाटतें. तीं अशीं;

१।२।३ इयत्तांकरितां १ भाग, ४।५ इयत्तांकरितां २रा भाग, व फक्त सहावे इयत्तेकरितां निराळा तिसरा भाग. तयार करवावा. सध्या याचे दोन भाग आहेत, परंतु त्यांत विषयाची वांटणी हवी तशी झाली नाही. असो. सदरहू अंकगणितांत पूर्वी रा० रा० मोरो बह्याळ धारप यांनी कांहीं सुधारणा केलेली आहे, ती अवृत्ती फार उपयुक्त झालेली आहे. परंतु आमचे गुरू धारप यांची भाषा फार कठीण व विलक्षण यामुळे विषयकाठिण्यापेक्षां भाषाकाठिण्यच फार झाले आहे. ह्यांच्या भाषेचे एकदोन मासले दाखवितों. “ गणनविषयक कृत्ये ” “ कोणताही राशी एक ” “ त्रीक तास, ” इत्यादि अनेक स्थळे आहेत. असो पुढे रावसाहेब निळकंठ विनायक छत्रे बी. ए. एल. सी. ई. यांनी ह्या अंकगणिताची आवृत्ति तपासली, त्या वेळींही वरीच सुधारणा झालेली आहे. आमचे माजी गुरू कै० रा० मो० देवकुळे यांचे मनांत अंकगणिताचे पुस्तक करावयाचे होते, परंतु आमच्या दुर्दैवाने तसा योग येण्याचे पूर्वीच त्यांचा अंत झाला. मोडी विषयांत विद्यार्थी कसा तरी पास होतो. शुद्धलेखनांत देशावरचे विद्यार्थी नापास होतात, कोकणांतले पास होतात, वगैरे गोष्टींत अपराध कोणाचा ? विद्यार्थ्यांचा, शिक्षकांचा, किंवा परीक्षकांचा, हे आम्हास समजत नाही. इतिहास, भूगोल वगैरे विषयांचे गूण देण्यांत परीक्षकाची चूक होते. ती कां, हे समजत नाही. लेखी प्रश्न विचारिले काय आणि तोंडी प्रश्न विचारिले काय, एकच. मुलांनी उत्तरे बरोबर दिल्यास परीक्षक मुदाम मुले नापास करील असे कदापी होणार नाही, हे मागे एक वेळ सांगितलेच आहे. मग पांच प्रश्नांपैकी दोन प्रश्न बरोबर सांगणारा विद्यार्थी नापास कसा होईल ? असो. आमचे दिगंबर असे ह्मणतात कीं, “परीक्षक प्रत्येक वर्षी निरनिराळे प्रश्न विचारतात, मग कोणत्या धोरणाने शिकवावे ?” बहावा, खाशी युक्ति ! मुलांस पूर्ण ज्ञान होण्याकरितां, विषय शिकवावयाचे नाहीत, तर परीक्षेच्या धोरणाने विषय शिकवावयाचे असे जर आमचे व्यवसायबंधू समजत असतील, तर त्यांची ही मोठी चूक आहे. प्रत्येक विषय उत्तम रीतीने शिकविणे हे चांगल्या

शिक्षकाचे मुख्य कर्तव्य आहे. परंतु परीक्षेच्या धोरणाने शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकास उत्तम शिक्षक कोणीही समजणार नाही. दिशा, तालूके, तालुक्याच्या सीमा, नद्या, किल्ले, “ आगगाडीच्या स्टेशनांची नावे ” ओळीने सांगा, इत्यादि प्रश्न योग्य असून दिगंबर निरुपयोगी समजतात की काय ? हे समजत नाही. असो; मागील इयत्तेतील प्रश्न पुढील इयत्तेतील मुलांस विचारण्यास हरकत काय ?

“ परीक्षक अपरिचित, बागुलबोवा, भयंकर, तापट, उग्रप्रकृती इत्यादि गणांनी युक्त पाहिला असतां मुलांची गाळण होते. ” परीक्षक वृक आणि मुलगा वकन्याचे पोर आहे असे वाटते ! व कितीएक मुलें लटलटा कापावयास लागतात, तोंडाची बोबडी वळते ! परीक्षकाची भाषा मुलांस समजत नाही, इत्यादि निदाने दिगंबर यांनी कोठून दिली आहेत, तीं अगदीं गैर आहेत, असें आम्हांस वाटते. कारण हल्लींच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीच्या पूर्ण सुधारणेच्या वेळीं अशा प्रकारचे भित्रे विद्यार्थी असतील असें आम्हांस वाटत नाही. कदाचित् असलेच तर मग त्यांनीं शाळेत जाऊन लांडग्याच्या भक्षस्थानीं न पडतां आपले नांगर हकाव्यासच जावे हे योग्य आहे !

अखेर आमचे एवढेच सांगणे आहे कीं प्रत्येक विषयाची संगतवार माहिती सांगून विद्यार्थी तयार करणे, हे प्रत्येक शिक्षकाचे कर्तव्य आहे, मग परीक्षक शांत असो कीं बागुलबोवा असो. त्याच्या स्वभावावर मुलें पास अगर नापास होणार नाहीत हे उघड आहे. शेवटीं आमचे दिगंबरसाहेब ह्यांची त्यांच्या पत्रावर विस्तृत टीका केली, ह्याबद्दल माफी मागून लेख पुरा करितों कळावे.

मुंबई माझगांव, ता० २०।६।९८.

केशव चिटको कुळकर्णी.

* * * या विषयावर आतां ज्यास्ती चर्चा नको.

शा० प० कर्ते.

(२) शिक्षणसंबंधानें एका शिक्षकाचे विचार.

वि० वि० माहे मे सन १८९८ च्या पत्रकांतील “ सृष्टिज्ञानाची माहिती ” हा लेख वाचात असतां जे विचार सुचले, ते पुढें लिहिले आहेत.

१. मराठी शालापत्रक मराठी शिक्षकांशिवाय इतर किती लोक मनापासून वाचात असतील, विद्वान् लोकांच्या व पुस्तककर्त्यांच्या नजरेखालून हें पुस्तक जात असेल किंवा नाही, व यांतील सूचनांकडे त्यांचें लक्ष पोंचत असेल किंवा नाही, याचा संशयच आहे. ह्मणून मराठी शिक्षकांशिवाय इतरांस ज्या सूचना करावयाच्या असतात, त्या सूचना त्यांचे वाचनांत येतील, अशी कांहीं तजवीज झाल्यास वरें. शालापत्रक मराठी असल्यामुळें बहुतेक इंग्रजी शिक्षकांस व पुस्तककर्त्यांस त्यांची किंमत वाटत नसावी, असें वाटतें.

२. पुस्तक ज्याला शिकवावें लागतें, त्याला त्यांतील बारीकसारीक दोषस्थले सहज दाखवितां येतात; ह्मणून प्राथमिक शाळांतून चालणाऱ्या पुस्तकांतील दोष, त्या शाळांतील शिक्षकांस सहज दाखवितां येतील. अशा प्रकारचे दोष पुस्तककर्त्यांकडे कोणी लिहून पाठविले असतां त्यांचा विचार होतच नसेल असें ह्मणतां येत नाही. बहुधा प्रत्येक पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत त्या पुस्तकांतील दोष दाखविण्याविषयी व सूचना करण्याविषयी विनंती केलेली असते. सदरहूबद्दल कोणी सूचना केल्या तरी त्यांचा विचार ‘पुढील आवृत्तीच्या वेळीं’ व्हावयाचा असतो. ह्मणून पुस्तकांत दिसून आलेले दोष काळजीपूर्वक टिपून ठेवून ते ग्रंथकर्त्यांस कळविण्याची कळकळ बाळगणारे गृहस्थ काचितच असतात. शिवाय दुसरी आवृत्ती निघण्यास अवकाश आहे, आजच कोण कळवितो, अशा समजुतीवर कांहीं लोक स्वस्थ असतात. इतक्यांत दुसरी आवृत्ती निघून जाते. ह्मणून प्राथमिक शाळांतील पुस्तकांच्या कर्त्यांनीं नवी आवृत्ती काढण्यापूर्वी एक दोन महिने शालापत्रकांत सूचना पाठवावी, म्हणजे त्यांस कांहींतरी उपयोग होईल, असा अजमास आहे. कै. शं. बा. दीक्षित

यांची अशी वहीवाट होती, व त्याप्रमाणे त्यांस कांहीं शिक्षकांकडून सूचनाही मिळाल्या होत्या. 'कांहीं' पुस्तकांत वाक्यरचना इतकी, विसंगत असते व शब्द इतके चमत्कारिक असतात कीं, ते लक्षपूर्वक वाचणाऱ्यांच्या सहज लक्षांत येईल.

३ हल्लीं चालणाऱ्या पुस्तकांत साधारण सुधारणा करण्याचें जरी ग्रंथकारांनीं मनांत आणिलें, तरी बरेच काम होण्यासारखें आहे. परंतु तितकें सुद्धां त्यांचे मनांत येत नाहीं, ही दुदैवाची गोष्ट होय. आपण जुने केलेले आहे, त्यांत बदल केला तर आपल्यास दोष येईल, असें त्यांस वाटत असावेंसें दिसतें. या त्यांच्या समजुतीमुळे पुस्तकांत सुधारणा न होऊन शिकणारांस व शिकविणारांस अत्यंत त्रास पडतो.

४. दिवसें दिवस पुस्तके, शिक्षण आणि परीक्षा हीं क्लिष्ट करण्यांत चढाओढ लागल्यासारखी दिसते. माझी अशी समजूत आहे कीं, प्राथमिक शाळांतून होणाऱ्या शिक्षणांत क्लिष्ट भाग नसावा. त्याच्या योगानें मुलांस विषयांचें ज्ञान व्यवस्थित न होतां भ्रामक होतें; आणि व्यवहाराला व पुढील शिक्षण क्रमाला सोपें, सार्धें आणि व्यवस्थित ज्ञान जसें उपयोगीं पडतें, व मुलांच्या मानसिक शक्तींची याच्या योगानें जशी वृद्धी होते, तशी क्लिष्ट ज्ञानाच्या योगानें होत नाहीं. 'मुलांस काय येत नाहीं,' हें पाहण्याची प्रवृत्ती फार घातक आहे.

५. पुस्तकांतील व्याख्या व विषयविवेचनपद्धति, अतिव्याप्ति, अव्याप्ति वगैरे दोष उत्पन्न होणार नाहींत, अशा प्रकारची करण्याकडे कल झालेला दिसतो. याचा परिणाम असा होतो कीं, यामुळे वियप कठीण होऊन व मुलांस कांहींएक न समजून तीं घोंटाळ्यांत पडतात, व शिकविणारा व्याख्या व उपपत्ती हीं शिकविण्याकडे दुर्लक्ष करितो. याकरितां मुलांना पाठ कराव्या लागणाऱ्या व्याख्या त्यांना सहज समजतील, अशा सोप्या भाषेत असाव्या. शब्दांचे एकंदर अर्थ मनांत आणून व्याख्या करण्याचें कारण नाहीं. व्यंग्येतील शब्दांवरून भलताच अर्थ मुलांच्या मनांत आला नाही म्हणजे पुरे आहे.

६. पुष्कळ गोष्टी व गहन गोष्टी थोडक्यांत सांगण्याचा प्रयत्न केला ह्यणजे भाषेस काठिण्य स्वाभाविक येते. व तो विषय शिकण्यास व शिकविण्यास फार त्रास पडून शिकणारास कंटाळवाणा होतो; व त्यामुळे त्याचे ज्ञान चांगले होत नाही. यामुळे अशीं पुस्तके सोप्या भाषेत लिहावीं. मग त्यामुळे पृष्ठसंख्या वाढून किंमत अधिक ठेवावी लागली तरी पत्कारिली. पुस्तके लिहितांना तीं कोणत्या यत्तेकरितां आहेत, हा विचार करून तशी त्यांची रचना व भाषापद्धति ठेवावी. इतिहासाच्या पुस्तकाची भाषा वाचनपुस्तकाच्या भाषेहून बरीच कठीण असावी, हें अत्यंत चमत्कारिक आहे.

७. प्राथमिक शाळांकरितां पुस्तके करणारांना तीं कोणास शिकावयाचीं आहेत, तीं शिकविण्यास त्रास किती पडतो, इतका त्रास घेऊन तरी मुलांची समजूत होते, का त्याच्या उलट परिणाम होतो, या गोष्टींचा बहुधा अनुभव नसतो. ह्मणून असा परिणाम होतो, असें वाटते.

८. कांहीं पुस्तके अशीं आहेत कीं, त्यांमध्ये मुलांस शिकविण्यासारखा भाग थोडाच असतो, व बाकीचा भाग शिक्षक अथवा इतर सामान्य जिज्ञासु लोक यांच्या उपयोगीं पडण्यासारखा असतो. ह्मणून मुलांकरितां, व शिक्षक आणि इतर सामान्य लोक यांच्याकरितां निरनिराळीं पुस्तके असर्वीं. * •

९. टिपणांचा व पत्रकांचा परीक्षेस उपयोग होतो, म्हणून तीं वाचण्याची किंवा पाठ करण्याची इच्छा होते; तेव्हां अशी इच्छाच उत्पन्न होणार नाही, अशी परीक्षेची पद्धती असली ह्यणजे काम होईल. सोप्या भाषेत लिहिलेल्या विस्तृत पुस्तकांपेक्षां संक्षिप्त पत्रके शिकण्यास किंवा तयार करण्यास फार त्रास पडतो. प्रथम योठ्या पुस्तकावरून अभ्यास झाल्यावर, कांहीं कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवण्यास अशा पत्रकांचा योग्य रीतीनें केल्यास उपयोग होण्यासारखा असतो.

१०. शेवटीं पुन्हा अशी शंका येते कीं, या सूचना पुस्तककर्त्यांच्या

* पत्रकारांनीं या संबंधानें उदाहरणें दाखवून ही गोष्ट स्पष्ट केली असती तर बरे झालें असतें.

शा. प. कर्ते.

वाचण्यांत येतील किंवा नाहीं ? त्यांच्या वाचण्यांत न येतील तर यांचा कांहींच उपयोग नाहीं. आपला वाचक.

(३.) मोडी लेखन व वाचन, व तोंडचे हिशेव.

वि० वि०. हल्लींचे शिक्षणपद्धतींत मोडी अक्षर, मोडी वाचन आणि तोंडचे हिशेव, हे विषय शिकविण्याला जो वेळ दिला आहे तो कमी असल्याने व लोकांस सदरहू विषयांची अत्यंत जरूरी वाटत असल्याने ते आपलीं मुलें निरुपायानें खाजगी शाळांत पाठवितात, आणि अशाच योगें सरकारी शाळांत बरेंच ठिकाणीं विद्यार्थ्यांची संख्या कमी आढळते, असें अनुभवास येत आहे. आमचे मते प्रत्येक शाळेंत सदरील विषय तयार करविण्यासाठीं निराळे वर्ग काढून त्यांवर विद्यार्थ्यांचे संख्येच्या मानानें स्वतंत्र शिक्षक नेमावेत. अशा रीतीनें शिक्षण देण्याची सुरुवात केली असतां मुलांची संख्या लोकांची इच्छा पूर्ण झाल्यानें सहज वाढेल. आमच्या या नम्रतार्पूर्वक केलेल्या विनंतीकडेस विद्याखात्याचे थोर विद्वान् अधिकारी लक्ष देतील अशी पूर्ण आशा आहे. महाराज, सदरहू विषयावर आपण आपलें मत देऊन योग्य प्रसंगीं स्थल द्याल अशी विनंती करून रजा घेतों.

आपला सेवक, भाऊ सखाराम कोटस्थानें.

चेअरन वामोरो म्यु० क० डिस्ट्रिक्ट स्कूल बोर्ड मॅबर, इत्यादि.

पुस्तकावर अभिप्राय—पटकीवर होमियोपाथिक उपचार व होमिओपार्थीची थोडक्यांत माहिती हें पुस्तक डा० विष्णु बळवंत त्र्योपडीकर, होमिओपाथिक डाक्टर यांनीं तयार केलें आहे. यांत पटकीवर होमिओपार्थीक उपचार चांगलें रीतीनें सांगितला आहे. होमिओपार्थीक उपचार नेहमींच साधे, सोपे व कमी खर्चाचे असतात, यामुळें जेथें डाक्टर व वैद्य मिळण्याचा संभव कमी, अशा खेडेगांवांत त्याचा उपयोग होईल. पटकी या रोगाचे संबंधानें प्रस्तुत पुस्तक फार उपयोगाचें आहे. आमचे शाळा-मास्तर यांस होमिओपार्थी या वैद्यकक्रियेची माहिती झाल्यास त्या विद्येचा त्यांना फार उपयोग होईल.

विक्रीस तयार.

माहे जून सन १८९८ अखेर नवीन बुकें व नकाशा छापून विक्रीस तयार आहे. मराठी भुगोल भाग ३सरा दर ६१६९, बालबोध तिसरें बुक दर ६४, मुंबई इत्याख्याचा नकाशा दर ३ रु० ४आणे प्रमाणें.

जे. सी. हुवाश.

क्युरेटर ग० से० बु० डेपो, मुंबई.

अंकगणिताच्या प्रश्नांचे कागद.—ह्यांत इंग्लिश नुकांतील पुष्कळशीं खुबीदार उदाहरणें व प. स. थ. ग्रे. परांक्षेचे २९ सालपर्यंतचे प्रश्न आहेत. सर्व उदाहरणें स्वल्प रीतीनें सोडविलीं आहे. किं. अवघी ४॥आणे ट. हं. ६॥. ९ प्रतीस एक प्रत कमिशन. मौजेचे बारा खेळ किंमत ६॥, शि० ग० पवार, निमोण जि० नगर.

कै. शंकर बालकृष्ण दीक्षितकृत सृष्टवपत्कार (किं. ६२) रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी पुणे शनवार पेठ घर नंबर १५५ यांजकडे मिळतील.

मोडी पहिलें बुक मुधारलेली नवीन आवृत्ति ना० वि० आपटेकृत. कवाईतांचे बुक ह्यांत कवाईतीचीं निरनिराळीं २१ चित्रे घातलीं आहेत. किंमत ६१. म्यानेजर, चित्रशाळा.

नवीन अथवा पटवर्धनी पंचांग.

शके १८२० विलंतीनामसंवत्सरे सन १८९८।९९ किं० ६२.

म्यानेजर चित्रशाळा.

प्रो० गो० कृ० गोखलेकृत अंकगणित भाग २ (मराठीत) किं. ६१२ दहा रुपायांचीं बुकें एकदम घेतल्यास शंभरास वीस टक्केप्रमाणें कमिशन देऊं.

म्यानेजर, चित्रशाळा

कै० गो० ग० अगरकरकृत वाक्यमिमांसा किं० ६९.

वक्षांसाकरितां बगैरे एकदम बुकें घेणारास २५ टक्के कमिशन देऊं.

म्यानेजर चित्रशाळा.

चित्रशाळेंत छापलेली

छत्रपति शिवाजी महाराज यांची नवीन सुंदर रंगति तसवीर.

हीं महाराज हे सिंहगडावरून घोड्यावर स्वार होऊन, बरोबरच्या सरदारांसह तलवार फेकून सैन्यास लढाईचा इशारा देत आवेशानें पुढें चाल करून येत आहेत, असा मनोवेधक देखावा आहे. सांचा १६ x २० व ८ x १० किंमत ४४ आणे व ४१ आणे.

चित्रशाळेंत विक्रीस असलेल्या नवीन तसविरा.

सांचा ८ x १० किं. ४१.

२९० शृंगार सुंदरी. २९८ झांशीची राणी.

२९१ महाविष्णु. २६० मेनका आणि शकुंतला.

२९२ रुक्मिणीकांत २६१ चपराव! (नाटकांतील एक सीन.)

२९३ अमरुशतकांतील एक सीन. २६२ सैरंधी व सुदेष्णा.

२९९ सुरतसुधन्वा. २६३ विक्रम शशिकला.

२६९ रती मदन प्रेम. २६४ काचक सैरंधी.

२७४ महालक्ष्मी. २७९ सरस्वती.

२७६ शिवाजी (घोड्यावर.)

सांचा १६ x २० किं. ४४

२३९ यशोदा कृष्णास २४० विश्वामित्रमेनका.

खळवांत आहे. २४९ कायग आहे तें!

म्यानेजर चित्रशाळा.

म्यानेजर यांची महत्वाची सूचना.

ज्या लोकांकडून सन १८९७ सालची वर्गणी अद्याप आली नाही, त्यांनी वर्गणी पाठविण्याची त्वरा करावी, कारण नवीन साल सुरू होऊन सात माहने झाले तर प्रत्येकांनी आपापली वर्गणी मनी-आरडरने पाठविण्याची तजवीज करावी.

मराठी शाळापत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

आगस्ट १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
मराठीभाषेचा अभ्यास....	१
साठ उत्तम ग्रंथ.	
आणखी ऐशी उत्तम ग्रंथ.	
वस्तुदर्शन-शिक्षण शिक्षकाची भाषा.....	७
पारिभाषिक शब्द.	
पुस्तकांची भाषा.	
भाषा सभ्य व शुद्ध असावी.	
भाषा मनोवैयक्तिक असावी.	
मराठीभाषेची लेखनपद्धती	१७
शब्दांची यादी. (मार्गील अंकावरून समाप्त).	

पुणे येथे, " चित्रशाळा " छापखान्यांत छापिले.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालस्वर्चासह, १९२.

फुटकळ अंकास ४३

पत्ता—शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

मराठी शाळाच्या मास्तरांस आगत्याची सूचना

लिमयेकृत अंकगणित भाग १ला—(विस्तृत उपपत्ति व उदाहरणांच्या मोठ्या संग्रहासह)—पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ति, किं० ३ आणि ६ पै, विद्याखात्याचे मे० डायरेक्टरसाहेब बहादूर यांणी इ० पर नंबर २११४ ता० १३/७/२८ ने मुंबई इलाख्यांतील सर्व मराठी शाळांत पहिल्या तीन इयत्तांस टेक्स्ट (क्लासबुक) म्हणून मंजूर केलेला.

लिमयेकृत अंकगणित भाग २रा.—(विस्तृत उपपत्ति व उदाहरणांच्या फार मोठ्या संग्रहासह) पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ति, किं० आठ आणि; मराठी ४।९ इयत्तांकरितां.

सर्दहू पुस्तकें विक्रीस तयार आहेत. कमिशन मुबलक (पुस्तकांचे पाठ्यांमार्गे जाहिरातींत दिल्याप्रमाणें) मिळेल शक्य किंमतीनें अगर व्हयं लुपवळनें खालील घन्यावर मागविल्यास तावडतोव पाठविल्या जातील.

गणेश बळवंत लिमये, बुधवार पेठ, घर नंबर ४८ पुणे भिटी.

विक्रीस तयार.

ग० रा० काशिनाथ लक्ष्मण जोशी. कमिशन एजन्ट पुणे शनिवार पेठ मारुतीजवळ घर नंबर १९९ यांजकडे जोशीकृत मराठी सहाव्या, पांचव्या व चौथ्या पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोध किं. अनुक्रमे ४९, ४७ व ४४; शाळेतील कवार्डिन १ व २ प्रत्येकीं ४४; द्रव्यापहाराविषयीं गोष्ट किं. ४२; मोडी कित्ते नंबर १ ते ६ प्रत्येकीं ४४३ व शेंकडा १।= हीं व डपोचीं पुस्तकें व पोथ्या मिळतात. कमिशन भरणे उत्तम उदक्या, अत्तरे व सर्व प्रकारचें सुगंवी सामानहीं मिळते. उत्तरास विक्रीत पाठवावे. हरणक माल रुपयास ४४६ कमिशनवर पाठविल्या जातो.

जाहिरात.

मराठी साह्ये, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधार्थी पुस्तकें किं० अनुक्रमे ४९, ४७, ४४ आणि समास व संर्धबोध किं० ४२ व पार्श्वबोधा अर्थात महदाजी शिंदे 'पंचांकी: ऐतिहासीक नाटक कि० याग आणि हीं पुस्तकें खालील पत्त्यावर विकत मिळतील.

ना० धों० जोशी, ट्रेनिंगस्कूल धुळे.

शाळापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळं जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ आगस्ट १८९८.

अंक ८.

मराठी भाषेचा अभ्यास व ग्रंथसंग्रह.

देशीभाषा युनिव्हर्सिटीच्या विद्याक्रमांत घालण्याचा यत्न आज पुष्कळ दिवस चालू आहे, परंतु त्यास अजून यश येत नाही. याचें कारण काय याचा विचार आम्हांस आज कर्तव्य नाही. परंतु एवढी गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे, कीं देशीभाषांची सुधारणा होण्यास, व त्यांमधून सर्व प्रकारचे विषय लोकांस समजून लोक शाहाणे होत जातील, इतकी योग्यता त्यांचे आंगीं येण्याचा योग्य मार्ग म्हटला म्हणजे त्यांचा चांगला अभ्यास शाळांतून व लोकांमध्ये होऊं लागणें, हाच होय. मग तो अभ्यास लोकांचे घरींच सुरू होवो, उच्च परीक्षांमध्ये सुरू होवो, अथवा खालच्या शाळांतून सुरू होवो. कित्येकांचें म्हणणे असें आहे, कीं देशीभाषांचा अभ्यास कांहीं कालेजांतूनच सुरू झाला पाहिजे असें नाही. शाळांतून सुरू झाला म्हणजे झालें. होय, कदाचित् एवढा अभ्यास पुरे होईल. परंतु आमचीं हायस्कूलें आहेत कालेजांकरितां, व प्राथमिक शाळा आहेत इंग्रजी शाळेत जाणारीं मुलें तयार करण्यासाठीं; मग जो विषय पुढें कालेजांत नेमलेला नाही,

तो हायस्कूलत कोणीही शिकविणार नाही, व प्राथमिक शाळांतही नीटपणे शिकविला जाणार नाही. लोकांच्या घरांच्या वाचनाची व अभ्यासाची स्थितीही तशीच. जे ग्रंथ किंवा जे विषय अभ्यासक्रमांत असतात, त्यांचीच लहानपणापासून संवय लागते, व त्यांचाच अभ्यास आह्मी घरीं करितो. आणि खरोखरच देशी भाषांच्या अभ्यासाची अशीच स्थिती आज झालेली दिसत आहे. आमच्या विद्वान् मंडळीस इंग्रजींत ग्रंथ लिहितां येतील, किंवा व्याख्यानं देतां येतील; पण स्वभाषेंत आपल्या लाखों अज्ञान देश-वांधवांस समजेल असें त्यांस लिहितां किंवा बोलतां येत नाही, अशी प्रत्यक्ष स्थिती आज झाली आहे. व्याख्यान, ग्रंथ किंवा निबंध कशाळा, एक बोटभर चिड्डी कोणाला लिहिणें झाली, तर ती इंग्रजींत लिहितात. हा प्रकार प्रथमतः केवळ हौसेखांतर व डौलाखालीं सुरू झाला असेल, पण आतां आमच्यापैकीं पुष्कळांस स्वभाषेमध्ये लोंबसें पत्र हवे त्यास समजण्यासारखें लिहिण्याचीच मारामार पडेल ! आजकाल आमचे सुशिक्षितांची एक चमत्कारिक मराठी भाषा बनली आहे. ती त्यांच्या लाखों देशवांधवांस आजच बरीचशी कळत नाहीशी झाली आहे; कांहीं दिवसांनीं तर मुळींच कळेनाशी होऊन दोघांच्या दोन भाषा बनतील ! आमचे भाषेमध्ये एकीकडून संस्कृतांतून शब्द व भाषापद्धती घुसत आहेत, व दुसराकडून इंग्रजीच्या पद्धती शिरत आहेत. परंतु भाषेचा अभ्यास सुरू नसल्यामुळे ग्राह्याऽग्राह्याचा विचार करणें, किंवा कोणचाही शब्द व वाक्यपद्धती घेतांना त्याला मराठीला जुळेल असें स्वरूप देणें, या गोष्टी होत नाहीत. तेव्हां सध्यां मराठी भाषा कशी तरी व कांहीं तरी बनत चालली आहे. इतर देशी भाषांची माहिती आह्मांस नाही, तरी त्या बोलणारे लोक अशाच ओरड करीत आहेत. या सर्व कारणांसाठीं मराठी भाषा व त्याचप्रमाणें सर्व देशभाषा यांचा अभ्यास चांगले रीतीनें सुरू व्हावयास पाहिजे आहे. देशी भाषांच्या अभ्यासाची गोष्ट पुढें आली कीं प्रतिपक्ष्यांचा असा एक मुद्दा निघत असतो, कीं देशी भाषांत असे शिकण्यासारखे ग्रंथ कोठें आहेत ? शिकण्यास योग्य असे

ग्रंथ असावे कसे, याचें विवरण अजून कोणी कोठें केलेलें नाहीं; व मराठींतले ग्रंथ व संस्कृत, पारशी, हिंदू आरबी वगैरे ज्या भाषा सांप्रत नेमलेल्या आहेत, त्यांतील शिकविले जाणारे ग्रंथ, यांची तुलना अजून कोणी केलेली आमच्या पाहण्यांत नाहीं. अशी तुलना झाल्यास मराठीचा नंबर फारसा खाली जाईल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. या मुद्याला निदान मराठी भाषेच्या तर्फेनें तरी उत्तर द्यावें, ह्मणून जस्टिस रानडे यांनीं मुंबई टाइम्स पत्रास पांच विस्तृत लेख लिहिले. या लेखांचें भाषांतर वग्याच मराठी पत्रांतून आलें आहे, तेव्हां त्यांचा गोपवारां येथें आर्ही देत नाहीं. त्या लेखांवरून असें स्पष्ट होत आहे कीं अशा रीतीच्या असंख्य अडचणी असताहो. गेल्या तीस चाळीस वर्षांत मराठी वाङ्मयाची उत्तम प्रकारची वृद्धि झाली असून, आम्ह्या भाषेंत उच्च परीक्षांमध्ये ही शिकवितां येतील असे ग्रंथ पाहिजे तितके आहेत. आम्हांस तर असे वाटते, कीं जस्टिस रानडे यांचे लेख वाचल्यावर 'ग्रंथ नाहींत' हा मुद्दा केवळ हद्दी व आग्रही मनुष्य मात्र पुढें आणिले ! जस्टिस रानडे यांनीं आपले लेखाचे शेवटीं उत्तम अशा साठ ग्रंथांची एक याद दिली आहे. ती आमच्या वाचकांसाठीं येथें उतरून घेतां.

कविता.

नलोपाख्यान, (रघुनाथपंडित).

हरिविजय, (श्रीधर).

महाभारत, (मोरोपंत).

यथार्थ दीपिका, (वामन).

भागवत, (एकनाथ).

लावण्या, (रामजोशी).

मनासबोध, (रामदास).

राजाशिवार्जा, (कुंटे).

गंगावर्णना, (पेठकर).

रामविजय, (श्रीधर).

महाभारत, (मुक्तेश्वर).

केकावली, (मोरोपंत).

ज्ञानेश्वरी.

अमृतानुभव, (ज्ञानेश्वर).

दासबोध, (रामदास).

तुकारामाची गाथा.

पवाडे.

चरित्रे.

एकनाथ, (सहस्रयुद्धे.)

संभाजी आणि राजाराम. (भागवत).

राणी लक्ष्मीबाई, (पारसनीस).
 साक्रेट्नीस, (चिपळूणकर).
 परशुराम भाऊ, (निगूडकर).
 महादर्जा शिंदे, (नातू).

आनंदीबाई जोशी, (कानिटकर).
 नानाफडणवीस, (खरे).
 जार्ज वार्शिंगटन, (रानडे).
 पृथ्वीराज चव्हाण, (देशमुख).

इतिहास.

युनायटेड स्टेट्स, (रमाबाई).
 भाऊसाहेबाची बखर.

पेशव्यांची बखर.
 ग्रांटडफचा इतिहास.

कादंबऱ्या.

मी, } आपटे
 आजकालच्या गोष्टी, }
 पण लक्षांत कोण घेतो ? }
 वार्जाराव पेशवा, (बापट).
 मुक्तमाला. (हळवे).

अनाथ पांडुरंग.
 प्रेमबंधन, (योगी).
 ठगाची जवानी, (बर्वे).
 पानिपतची मोर्हीम, (बापट).
 मोचनगड, (गुंजकिर).

नाटकें.

कादंबरी, (देवल).
 माधवराव पेशवे, (कीर्तने.)
 मृच्छकटिक.
 वेणीसंहार.
 त्राटिका.

जयपाळ, (कीर्तने).
 विकाराविलसित.
 विक्रमोर्वशीय.
 उत्तररामचरित.
 शाकुन्तल, (किलोस्कर).

शास्त्रीय.

ज्योतिर्विलास, (दीक्षित).

अनेकविद्यामूलतत्व संग्रह, (चिपळूणकर)

निबंध आणि प्रवासवर्णन.

वेकनचे निबंध, (वागळे).
 रासेलस, (चिपळूणकर).
 विलायतचा प्रवास.
 केसरींतील निबंध.

निबंधमाला.
 भारतीय साम्राज्य, (पावगी).
 धौम महाबळेश्वर, (उदास).

जस्टिस रानडे यांनी ही याद इतकी कौंती कां केली हें आम्हांस समजत नाही. यांत आणखी पुष्कळ उत्तम ग्रंथांचीं नांवें असावयास पाहिजे होती. उच्च परीक्षांत कोणच्याही भाषेच्या कवितेचा अभ्यास पुष्कळ करावयाचा असतो; व मराठी भाषेंत चांगल्या कवितेचा संग्रह इतका आहे,

कीं प्रत्येक वर्षीं तीन परीक्षांस निरनिराळीं पुस्तके ठेविलीं, तरी वीस वर्षांमध्ये सुद्धां तींच तींच पुस्तके नेमावीं लागणार नाहींत. ज० रानडे यांचे यादींत वामन कवींचें एकच पुस्तक आहे, व मोरोपंत, श्रीधर आणि इतर कवी, यांचीं पुष्कळ चांगलीं चांगलीं प्रकरणे देण्यासारखीं असून दिलीं नाहींत. आनंदतनय, विठ्ठल, यांची तर नांवेही नाहींत. तसेच इतर विषयांतलेही आणखी पुष्कळ ग्रंथ दिलेले नाहींत. यासाठीं आज आम्ही येथें आणखी ऐशीं ग्रंथांची याद जस्टिस रानडे व मराठीभाषेचे अभिमानी इतर गृहस्थ यांस समर्पण करितों. या यादींत जीं पुस्तके दिलीं आहेत, तीं सर्वप्रकारें शाळा व कालेज यांमध्ये अभ्यासासाठीं नेमण्यास अगदीं योग्य आहेत. देशीभाषांचा प्रवेश उच्च परीक्षांत झाल्यास मराठीचे अभ्यासासाठीं नेहमीं नेमतां येतील अशीं निदान दोनशें उत्तम पुस्तके खास निवडून काढतां येतील. शिवाय यांतील कित्येक कवितेचीं पुस्तके, हीं लहानशीं पुस्तके नसून फार मोठाले 'ग्रंथ' आहेत, हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

कविता.

विवेकसिंधू, (मुकुंदराज).
रुक्मिणीस्वयंवर, (एकनाथ).
सीतास्वयंवर, (विठ्ठल).

स्वात्मसुख, (एकनाथ).
मार्कंडेयाख्यान, (आनंदतनय).
कौतूहल नाटक रामायण. (मुक्तेश्वर).

(वामन).

द्वारकाविजय.
कालियामर्दन.
नृसिंहाख्यान.
नामसुधा.
वनसुधा.

भीष्मप्रतिज्ञा.
भरतभाव.
वामनचरित्र.
भक्तिसुधा.
नीतिशतक.

(मोरोपंत).

भीष्मभक्तिभाग्य.
सीतारामायण.
संशयरत्नमाला.
साधूंचीं चरित्रें.

हरिश्वंद्राख्यान.
परंतुरामायण.
सन्मणिमाला.
सन्मनोरथराजी.

सुभद्राहरण.

प्रल्हादचरित्र.

प्रद्युम्नाख्यान.

अन्योक्ती, (चिपळूणकर.)

रघुवंश, (लेले).

यशवंतराव, (खरे).

अंवरीष आख्यान.

लवकुशाख्यान.

सुदामचरित्र.

मेघदूत (चिपळूणकर.)

ऋतुवर्णन, (राजवाडे).

अलंकारमीमांसा (भागवत).

चरित्रे.

ज्ञानदेवाचें चरित्र.

वामन, (हंस).

आलफ्रेडाचें चरित्र.

भोरोपंत, (हंस).

बापू गोखले, (शाळिग्राम).

इतिहास.

महाराष्ट्राचा इतिहास, (ग्रंथमाला).

शिवार्जीची सप्तप्रकरणात्मक वखर.

संभाजी व राजाराम, (चिटणीस).

भोसल्याचा वखर.

राजस्थानाचा इतिहास, (देशमुख).

मराठी साम्राज्याची वखर.

शिवछत्रपतीचें चरित्र, (सभासद).

पाणिपतर्चा वखर, (रघुनाथ यादव).

कादंबऱ्या.

नारायणराव आणि गोदावरी.

शिलादित्य.

गोदावरी (वि० ज्ञा० विस्तार.)

वेणू.

हंजीरराव आणि पुतळावाई.

दौलतराव.

रत्नप्रभा.

प्रभवमालिनी आणि कलावती.

नाटके.

शाकुन्तल, (गोडबोले).

अधेल्लो, (कोल्हटकर).

मोहविलसित.

गुणोत्कर्ष.

मुद्राराक्षस.

वीरसेन, (कानिटकर).

महावीरचरित,

सौभद्र, (किरलोस्कर).

टेपेस्ट, (कीर्तने).

सायुज्यसदन.

हिम्मतबहादूर, (वि० शा० वि०).

मालतीमाधव.

अतिपीडचरित्र, (रानडे).

रोमकेतूविजया, (वि० ज्ञा० वि०).

प्रसन्नराघव.

शास्त्रीय.

अंतरिक्षान्ताल चमत्कार. (चिटणीस).

शास्त्ररहस्य, (दाभोळकर-प्रकाशित).

निबंध वगैरे.

वालमित्र, दोन भाग.

मधुमक्षिका.

नाना आणि महादजी, (भानू).

ग्रामसंस्था, (बोडस).

हिंदुस्थान कथारस.

संस्कृत कविपंचक. (चिपळूणकर)

विविधविषय-संग्रह, (आगरकर).

मराठ्यांविषयीं चार उद्गार, (भागवत.)

वस्तुदर्शन-शिक्षण.

—○:*:○—

शिक्षकाची भाषा.

मुळांना विषय शिकवितांना शिक्षकानें आपल्या भाषेंत अगदीं साधे, सोपे, असे शब्द आणावे. कित्येक शिक्षकांस— पारिभाषिक शब्द. विशेषकरून जे शिक्षक आपलें शिक्षण नुकतेंच संपवून अथवा नवीनच ट्रेनिंगमधून जाऊन शिकवूंक लागले असतात, त्यांस—मोठाल्या पारिभाषिक शब्दांची मोठी हौस असते. त्यांना वाटतें, कीं मोठाले शब्द घातले, कीं मुळांना विषयाचें महत्त्व फार वाटेल, व आपल्या विद्वत्तेवरुद्धही त्यांचे मनांत पूज्यभाव उत्पन्न होईल. कित्येकांस असे वाटतें, कीं मोठाल्या शब्दांचे योगानें एकादी गोष्ट ध्यानांत चांगली राहते. परंतु या समजूती चुकीच्या आहेत. मोठाले शब्द मुलें लौकरच विसरतात, व तसे शब्द आपल्या बोलण्यांत घालून विषयप्रतिपादन करण्याची शिक्षकानें केलेली मेहनत व्यर्थ जाते. शब्द हे मुळांना वस्तू समजण्यासाठीं सांगावयाचे असतात. प्रथमतः कोणचीही दृश्य किंवा अदृश्य वस्तू तिच्या व्याख्येच्या म्हणजे वर्णनाच्या योगानें त्यांचे मनावर नीटपणें ठमून गेली, म्हणजे मग त्यांना ती वस्तू नेहमी ध्यानांत धरितां यावी म्हणून ' या वस्तूला अमुक म्हणतात ', असा शब्द सांगावयाचा. शब्द सांगणें हा वास्तविक गौण भाग आहे. पदार्थाचें वर्णन पुरें ध्यानांत राहिल्यावर मुलें पदार्थ कधीं विसरणार नाहींत. परंतु केवळ मोठा शब्दच सांगितला, तर तो केव्हांच विसरतील.

यासाठी शब्द जेवढा संवयीचा, सोपा व लहानसा असेल, तेवढे चांगले. आतां व्याकरणशास्त्र व दुसरे शास्त्रीय विषय, यांमध्ये कठीण पारिभाषिक शब्द येण्याचा संभव फार असतो; व अशा शास्त्रांच्या संबंधाचे घडे शिकावितांना प्रसंगविशेषीं पारिभाषिक शब्द घाळून मुलांना आपण ती ती वस्तू विशेष स्पष्ट रीतीने समजून देऊं, असे शिक्षकास वाटते. पण तसे केल्याने होते काय, तर आपण सांगत असतांना त्या शब्दाचे द्वारे मुलांस त्या विवाक्षित वस्तूचे ज्ञान चांगले झाले असे वाटते. पण तो जाडा शब्द मूल लौकरच विसरते, व त्याच्या बरोबर त्या पदार्थाचाही विसर पडून, आपली मेहनत वायां जाते. यासाठी योग्य मार्ग हटला हणजे अगोदर एकेका वस्तूचे पूर्ण ज्ञान, किंवा आपणांस करून घ्यावयाचे असेल तितके ज्ञान, करून घ्यावे; पारिभाषिक शब्दांचे भानगडींत पडूं नये. पारिभाषिक शब्द व त्याच्या व्याख्या इतके पाठ करून घेतले, कीं आपले काम चट्टिशीं झाले, असे शिक्षकास सकृददर्शनीं वाटेल; परंतु हा केवळ भ्रम आहे. प्रथमतः जितका फायदा झालासा वाटते, त्याहून जास्त नुकसान होते. कारण मुले शब्द विसरल्यावर शब्द व व्याख्या दोन्ही गेलीं, असे आपल्यास दिसून आले हणजे फारच निराशा होते. आतां कित्येक पारिभाषिक शब्द अगदीं सोपे असतात; उदाहरणार्थ, व्याकरणांत कर्ता, कर्म, क्रियापद; गणितांत बेरीज, वजाबाकी, भाज्य, भाजक; भूगोलांत समुद्र, उपसागर, भूशिर, इत्यादि; हे शब्द फारसे कठीण नाहींत, व त्यांच्या व्याख्या व ते शब्द अशीं सहज मुलांचे ध्यानांत राहतील. तसेच कित्येक पारिभाषिक शब्द अशा अर्थाचे असतात, कीं त्यांच्या योगाने मुलांना व्याख्या ध्यानांत धरणें फार सोपें जाईल. उदाहरणार्थ, मुलांना गुणाकार, भागाकार, हे शब्द तेव्हांच चांगले माहित होतात. यामुळे 'गुणक' 'भाजक' हे शब्द व त्यांचा अर्थ त्यांस चांगल्या रीतीने समजेल. तसेच 'पदार्थाविद्दल विशेष कांहीं सांगणारा जो शब्द, ते विशेषण', ही विशेषणाची सुंदर व्याख्या त्या शब्दांतूनच स्पष्टपणे काढतां येते, तेव्हां 'विशेषण' हा पारिभाषिक शब्दही फार उपयोगी आहे.

तेव्हां अशा साध्या व सोप्या पारिभाषिक शब्दांचे संबंधानें आमचे विशेष कांहीं म्हणणें नाहीं. आमचा कटाक्ष मोठांले कठीण शब्द, व ज्यांच्यापासून पदार्थांचे व्याख्येच्या अर्थाळा किंवा पदार्थांचे स्वरूप समजण्याला यत्किंचित्ही मदत होत नाहीं, अथवा मदत होण्यासारखी असली, तरी ज्यांचा अर्थ कठीण असून मुलांचे मनांत भरण्यासारखा नसतो, अशा पारिभाषिक शब्दांच्या संबंधानें आहे. ते लहान मुलांना वास्तविक नको असतात. ते टाळवतील तितके टाळावे. आतां त्यांचा अगदीं विटाळही नको, असेंही आम्ही म्हणत नाहीं. शिक्षकाचें मुख्य धोरण असें असावें, कीं आपलें शिक्षण पारिभाषिक शब्दांचे योजनेमुळे कठीण होऊं नये, व आपली मेहनत व्यर्थ जाऊं नये.

शिक्षकाचे भाषेत जसे पारिभाषिक शब्द उपयोगीं नाहींत, त्याचप्रमाणें पुस्तकी भाषा. त्याची भाषा 'पुस्तकी भाषा' ही असून उपयोगीं नाहीं. आपली बोलण्याची भाषा व लिहिण्याची भाषा ह्या साहित्यिकच बऱ्याच निराळ्या असतात. आपण एकाच मोठ्या विषयावर व्याख्यान जरी देऊं लागलों, तरी सुद्धां त्या व्याख्यानाची भाषा व तेंच व्याख्यान लिहून काढलें किंवा पुस्तकरूपानें छापलें तर त्याची भाषा, ह्या भिन्न असतात. पुस्तकी भाषेत आपण जरा प्रौढ शब्द घालावयास पहातो; त्या तऱ्हेच्या भाषेतली वाक्यरचना ही जरा भारदस्त असते; व बोलावयाचे शब्द व लिहावयाचे शब्द यांचे स्वरूपांतही पुष्कळदां फरक असतो. या गोष्टीं नेहमींच्या स्पष्ट असल्यामुळे यथे उदाहरण देऊन विस्तार करावयास नको. वस्तुतः लहानपणापासून मुलांचे घरांचे सुख होते; ते आईबाप व वडील माणसें बोलण्याचें असतात. तेव्हां मुलांस नवीन गोष्टींची माहिती भाषणद्वारेच मिळते. प्रथमार्भी त्यांना पुस्तकांतून विषयग्रहण करितां येत नाहीं; लण्याचे भाषेत शब्दांचा भरणा थोडा, व लिहिण्याच्या किंवा भाषेत तो फार. आपल्या बोलण्याचे भाषेत पुस्तकांतल्या भाषेतके शब्द येत नाहींत. सुशिक्षित लोकांना शब्द फार माहित असतात; त्यांच्या

भाषेपेक्षांही पुस्तकांतल्या भाषेतल्या शब्दांची संख्या पुष्कळ जास्त असते. शिक्षक बगैरे विद्वत्तेचे उद्योग करणारे लोक, यांच्या भाषेनें इतर लोकांपेक्षां रोजचे रोज नवीन शब्दांची माहिती जास्त होत जाणार. अशिक्षित आईवापांचे मुलांना तर शब्द फारच थोडे ठाऊक असतात. यासाठीं प्रथमतः त्यांचे हातांत कठीण भाषेत लिहिलेलीं पुस्तके देऊं नये, व शिकविणारानें पुस्तकी भाषेत शिकवूं नये. शिक्षकानें साध्या बोलावयाच्या भाषेत शिकवावें व मग केवळ लहान मुलांसाठीं लिहिलेलीं अशीं साधीं पुस्तके त्यांचे हातीं द्यावीं. मुलें नवीन गोष्टी शिकण्यासाठीं शाळेंत येतात; पण मेहनत पडली तरी शिकावें, ही बुद्धी त्यांस थोडीच असते. सोपें असेल तें घ्यावें, कठीण असेल त्याचा कंटाळा करावा, हा जी मनुष्याचा स्वभावधर्म, त्याचें वर्चस्व वाळपणीं फारच असतें. तेव्हां आपल्यास नवीन शब्द माहीत होताहेत, यासाठीं शिक्षकाचे भाषेत किंवा पुस्तकांत ते जितके येतील तितके ध्यानांत ठेवावे, हें धोरण मुलांना कधींच असणार नाही. इतकेंच नव्हे, पण शिक्षक कठीण भाषेत बोलूं लागला तर मुलें त्याचे शिकविण्याकडे मुळींच दुर्लक्ष करितात, व त्याचें शिकवणें पालथ्या घड्यावरील पाण्यासारखें व्यर्थ जातें. तेव्हां भाषा साधी, नेहमींच्या बोलण्यांतली वापरावयाची, पुस्तकी भाषा वापरावयाची नाही, असें धोरण शिक्षकानें राखावें. शिक्षकानें ध्यानांत ठेवावें, कीं विषय पुस्तकावरून शिकवावयाचे दिवस फार दूर आहेत. विद्यार्थ्यांनीं पुस्तकावर भिस्त ठेवणें, ही गोष्ट प्रौढ मुलांचे संबंधाची आहे. जसजसा विद्यार्थ्यांचा अभ्यास वाढत जातो, तसतसें तें सहज होत जातें. आरंभीं मुलांचें सर्व दैवत कायतो शिक्षक. त्याचे तोंडांतून निघेल, तें त्यांना ब्रह्मवाक्य. तेव्हां अशा पक्क्या विश्वासाच्या काळांत शिक्षकानें आपलें प्रत्येक वाक्य मुलाला उत्तम रीतीनें समजलें पाहिजे हें ध्यानांत घेऊन, पुस्तकी कठीण भाषा उपयोगांत आणूं नये.

शिक्षक पुस्तकावरूनच शिकवितो, किंवा पु-
 याचा खरा दोष शिक्षणपद्धतींत आहे. पुस्तकी भाषा वापरतो, अशी स्थिती सर्वत्र आहे, याचा दोष वस्तुतः आपल्या एकंदर शिक्षणपद्ध-

तीकडे आहे. सध्याची स्थिती पाहिली तर आमचे शिक्षक व विद्यार्थी यांची सारी भिस्त पुस्तकावर. वाचन, कविता, व्याकरण, इतिहास, भूगोल, बगैरे प्रत्येक विषयाची पुस्तके असतातच; पण वाचनाच्या धड्यांतले शब्दार्थ, कवितांचे अन्वयार्थ, इतिहासांतील तारखा व पुरुषांच्या आणि युद्धादिकांच्या संक्षिप्त हकीगती, यांची ही पुस्तकेच असतात; व भूगोलाची पत्रके असतात. तेव्हां कोणचाही विषय तयार करावयाचा झाला, कीं तो पुस्तकावरून घोकून तयार करावयाचा. शिक्षकाचें काम त्या घोकलेल्या गोष्टी शाळेंत पाठ हणून घ्याव्या, हेंच केवळ असतें. प्रत्येक विषय वर्गांत मुलांना व्याख्यानरूपानें अथवा प्रश्न विचारून शिकवावा, तो शिकविण्या साठी टिपणें तयार करावीं, अशा रीतीने शिक्षणपद्धतीचें शिक्षण शिक्षकांस ट्रेनिंगमध्ये मिळालें असतें; पण शिक्षक शाळेंत प्रत्यक्ष काम करूं लागला, हणजे जुन्या काळापासून चालत आलेली तन्हा त्यास घ्यावी लागते. याचा दोष शिक्षकाकडे फारसा आहे असें आम्हांस वाटत नाही. हा दोष आमच्या इकडे तीस-चाळीस वर्षांपासून चालत आलेल्या पद्धतीकडे आहे. ती बदलणें इष्ट आहे, व तसें पुष्कळांना वाटतही असेल; पण ती बदलावी कोणी, हाच विकट प्रश्न आहे. ट्रेनिंगांतून नवीनच नेमणूक होऊन गेलेला शिक्षक जर ती बदलावयास पाहील, तर तो लगेच वेडा ठरेल ! मुलांच्या आईवापांची स्थिती अशी असते कीं त्यांना असल्या गोष्टीचें ज्ञान स्वतः तितपतच असते. फारा दिवसापासून चालत आलेल्या पद्धतीवर त्यांचा विश्वास असतो. तेव्हां एखादी नवीनच पद्धत कोणी काढिली, तर तिच्या बरेवाईटपणाची परीक्षा त्यांनीं कशी करावी? पहिल्या पद्धतीपेक्षा ही चांगली, असें शिक्षक त्यांचे मनांत भरवूं शकेल. पण शिक्षकानें मुलांना शिकवावें, कीं त्याणखी आईवापांना शिकवावें? त्या विचारांला पुष्कळ वेळा शिकविण्याच्या धंद्यानेच केवळ चरितार्थ नाट चालत नाही, हणून दुसरे बारीकसारीक धंदेही करण्याचें भाग पडत असेल. खेरीज नवीन तन्हेने

शिकवावयाचें म्हटलें म्हणजे पदार्थांचे नमुने, चित्रे वगैरे सामुग्री पाहिजे. या गोष्टीला लागणारा खर्च शाळाखात्याकडून पैशाच्या टंचाईमुळे मिळण्याची फारशी आशा नको. उद्योगी व हौशी मास्तर कांहीं नमुने व पदार्थ यांचा संग्रह करूं शकेल; पण त्याला इतकी फुरसत व ऐपत असेल अशी कल्पना करणें अशक्य आहे. तेव्हां इतक्या अडचणींत जुनी लोकांच्या नमुनीची झालेली पद्धत लवकर बदलण्याची आशा करावयास नको. या दि. १४ शाळाखात्याच्या वरीष्ट अम्मलदाराचे मनांतही ही गोष्ट आली

आम्हीं वारवार मागें दाखविलें आहे, कीं परीक्षकांनीं आपली पद्धत बदलली पाहिजे. सध्या वर्षांतून एकवार वरीष्ट अधिकारी केवळ दोन तीन दिवस परीक्षेकरितां येतात व जातात. त्यानंतर उभ्या वर्षांत त्यांचें व शाळेचें दर्शन नसतें. त्याचप्रमाणें आपण वरें व्हाईट जें शिकविलें, त्याच्याविषयी वरीष्टांत काय वाटतें हें शिक्षकांस समजण्याचेंही साधन आज मिळीस कांहीं उपलब्ध नाहीं. अशी जोंपयंत स्थिति आहे, तोंपावेतो सुधारणां होणें दुरापास्त आहे. या सर्व गोष्टींत एकाचाच कोणाचा दोष आहे, असें मुळींच नाहीं. शाळाखातें, परीक्षक, मुलांचे आईबाप, लोकसमाजाचे पुढारी व शिक्षक, या सर्वांकडेसच या दोषाचा वाटा अंशतः येत आहे. ह्या एकंदर गोष्टींची सुधारणा करण्याचें श्रेय कोण कधीं वेईल तें वेवो !

तेव्हां सध्या चालू असलेल्या शिक्षणपद्धतीमध्ये पुस्तकावर फार भिस्त ठेवण्याचीच शिस्त सर्वत्र असल्याळें आमच्या विद्येचा 'पुस्तकीपणा' फार जोरावर दाला आहे. प्राथमिक शिक्षणांतून विद्यार्थी पार पडल्यावर पुढें तर हा पुस्तकीपणा फारच वाढतो. कारण पुढें प्रत्येक विषय परीक्षेच्या इच्छेने शिकवावयाचा असतो; आणि एकेका विषयांचा आधारभूत असे थोर ग्रंथकार सगळे तिकडले असल्यामुळे आमचें काम सगळें पुस्तकांशीं येतें. अमुक गोष्टींचा निर्णय काय, तर अमक्या ग्रंथांत पहा; अमक्या विकट प्रश्नाचें उत्तर अमक्या थोर ग्रंथकारानें काय दिलें आहे तें वाचा; असाच प्रकार शेवटपर्यंत चालतो. आमचे हायस्कू-

लांतले शिक्षक. यांचोही संपूर्ण भिस्त पुस्तकांवरच. स्वतंत्र विचार कोणी केलेला नसतो; तो करण्याची साधनें नाहींत; व केला तरी त्याचें अजून चांज होत नाहीं, व उत्तेजन मिळत नाहीं. कित्येक एकेका विषयांत पारंगत असे प्रो० वर्डस्वर्थ, सेल्बी, यांसारखे विद्वान् गुरू इकडे येतात; परंतु त्यांचा उपयोग करून घेण्याचें सामर्थ्य फारसें कोणामध्ये अजून उत्पन्न झालेलें नाहीं; व क्वचित् इच्छा उत्पन्न झाली, तरी एकदांचें पोटाचे पाठीस लागवें लागतें. मिळून ही स्थिति बदलून चांगला काळ घेण्याची वेळ अजून फार दूर आहे. आतां एवढें खरें आहे, कीं सर्व स्थिती बदलण्याचें मूलस्थान प्राथमिक विद्यालय आहे. तेव्हां तेथची व्यवस्था पायाशुद्ध झाली असतां पुढें हळू हळू श्रेयटपर्यंत सुधारणा होत जाईल, ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे.

हें थोडें विषयांतर झालें; पण वस्तुस्थितीचें वर्णन करण्यास त्याची जरूर होती. आपण एवढी मेहनत घेऊन व एवढा खर्च करून व शिक्षणपद्धती शिकवून जे शिक्षक तयार करितों, त्यांनीं रोजचे रोज मुलांकडून केवळ धडे पाठ करून व झणून घ्यावे, झणून करित नाहीं. तें काम जुन्या तऱ्हेचा 'तात्या पंतोजी' खास जास्त चांगलें करित होता. याच कारणानें मुलांचे कित्येक जुने जुने पालक शाळेंत येऊन कुरकुर करित असतात, कीं जुनी पेशवाई रीत बरी होती, ही सांप्रतची सरकारी शाळांतली इंग्रजी शिक्षणपद्धती चमत्कारीक झाली आहे. आणि खरेंच आहे कीं तिला अजून ही बाजू नाहीं, व ती बाजू नाहीं! आमच्या शिक्षकांच्या मार्गांत कितीही अडचणी असल्या, तरी त्यानें शिक्षणाची उत्तम रीत, जिच्या धोरणानें त्यांस तयार केले असतें, तीच चालविली पाहिजे. आज काळ प्रतिकूल असला, तरी सत्याचा जय होईलच. त्यांनीं आपण स्वतः पुस्तकांवर भिस्त ठेऊं नये, व मुलांनाही न घेण्याविषयींची संवय लावावी. शब्दांची, अन्वयार्थांची व अशा प्रकारचीं मुलांना पत्रावळी व नविणारीं पुस्तके व पत्रके पार फेंकून देववावीं, व पर्येश्वरानें प्रत्येका-

स विचारशक्ती व खरें खोटे पाहण्याची साधनें दिलीं आहेत, त्यांचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याचें त्यांस शिकवावें. पुस्तकें हीं केवळ बाह्य साधनें आहेत; नैसर्गिक साधनें जीं परमेश्वरानें आपल्या स्वाधीन केलीं आहेत, त्यांची योग्यता विशेष आहे. तीं जेथे उणीं पडतील, तेथे मग त्यांना बाह्य साधनांचा जोड लाववयाचा; पण बाह्य साधनांचा अगोदरच उपयोग करूं लागल्यास आपली नैसर्गिक साधनें लुलीं पडतील.

तेव्हां आमच्या शिक्षकांनीं पुस्तकें हीं केवळ आधारभूत घेऊन आपलें ज्ञान व मुलांची धारणाशक्ती यांची सांगड घालावी, व अशा प्रकारें प्रत्येक विषय शिकविण्याचें धोरण ठेवावें. पुस्तकें एकीकडे ठेविलीं म्हणजे पुस्तकी भाषा ही एकीकडे राहिली. आपली बोलण्याची भाषा कांहीं वास्तविक डौलदार पुस्तकी भाषा झालेली नसते. आपण पुस्तक हातांत घेतों व त्यावरून वाचतो, ह्मणून आपल्या भाषेचा साधेपणा जाऊन तिला कृत्रिम स्वरूप येतें. तसेंच अशी भाषा त्यावेळापुरती जरी मुलांना गोड वाटली, तरी ती त्यांच्या संवयीची नसल्यामुळे ती त्यांचे मनांतून लौकरच निवून जाते, व तिच्या बरोबर शिकविलेला विषय ही नष्टप्राय होतो!

शिक्षकाचे भाषेमध्ये आणखी महत्वाचा गुण हा असला पाहिजे, कीं ती

सभ्यरीतीची असावी व व्याकरण शुद्ध असावी.
भाषा सभ्यरीतीची व शुद्ध असावी. भाषा सभ्यरीतीची असावी, ह्मणजे तिच्यांत ग्राम्य शब्द, हलक्या म्हणी, हलक्या प्रकारचीं उदाहरणें

व दृष्टांत, शिबीगाळी अथवा अपशब्द, असले प्रकार असूं नयेत. पुष्कळांना उदाहरणें व दृष्टांत सांगण्याची संवय व हौस असते. कोणचाही विषय लहान मुलाचे मनांत भरवून देण्यास उदाहरणें व दृष्टांत हीं साधनें उत्तम आहेत. परंतु तीं उदाहरणें व दृष्टांत सभ्यरीतीचे असले पाहिजेत. आमचे लोकांत विद्येचा प्रसार अजून फार झाला नसल्यामुळे आमचे लोकांचे तोंडीं गलिच्छ शब्द, वाईट म्हणी, असभ्य दृष्टांत व उदाहरणें, हे प्रकार फार आहेत. हे शिक्षकाचे तोंडीं येतां नयेत—आणि येत नसतीलच यांत फारशी शंका

नाहीं. तसेंच ते मुलांना घरी किंवा गावांत, ठाऊक होत असल्यास ते त्यांचे मनांतून काढून टाकण्याची खटपट केली पाहिजे. त्याच प्रमाणें शिक्षकाची भाषा प्रौढ पण सोपी, व व्याकरणशुद्ध असावी. आपल्या मराठी भाषेंत व्याकरणाला वाईट दिसणारे असे ग्राम्य व प्रांतिक प्रयोग पुष्कळ आहेत, हे सर्व शिक्षकांस माहित आहे. ते नाहीसें होऊन भाषा प्रौढ व्हावी अशी जर आपली इच्छा असेल, तर मुलांनीं शुद्ध भाषेचा स्वीकार करावा, व पुढें तींच मुलें मोठीं होऊन त्यांनीं चांगलें बोलण्याचा अभिमान धरावा. मुलांचीं मनें कोंवळीं आहेत, तींच त्यांचे भाषेंतील ग्राम्य व अश्लील प्रकारांचा उच्छेद झाला तर बरा. तेव्हां शिक्षकांनीं आपली भाषा प्रौढ, शुद्ध ठेवावी, व मुलांची भाषा सुधारण्याचा आरंभापासूनच यत्न ठेवावा, ह्मणजे कार्य होईल. मात्र मुलाला पोपटाप्रमाणें शुद्ध व प्रौढ बोलण्यास शिकवूं नये भाषा ही नेहमीं माणसा माणसास शोभण्यासारखी निरनिराळी असते. तेव्हां मुलांचे वयाचे मानानें त्यांना न शोभेल अशी फाजील पोक्त भाषा ही उपयो-गी नाही. तर मुलें जें बोलतील, त्यांतलेच ग्राम्य व अशुद्ध प्रकार वेळच्या वेळीं त्यांस दाखवून देऊन, त्यांची स्वतःचीच मूळची भाषा असेल, ती सुधारण्याचा यत्न करावा. अशानें प्रौढ व शुद्ध भाषेचा पाया आरंभापासूनच पडेल.

त्याचप्रमाणें शिक्षकाची भाषा मनोरंजक असून तिच्यापासून मुलांचे

शिक्षकाची भाषा म-
नोवेधक व आनंद
दायक असावी.

• मनास आनंद वाटावा. शिक्षकाची भाषा अशी असावी, ह्मणजे अर्थात् बोलण्याची ढब किंवा तन्हा अशी असावी. आतां बोलण्याची ढबच नुस्ती म-
नोवेधक व मजेदार करितां येणार नाही, तर भाषा-

ही तशीच असली पाहिजे. शिक्षक शिकवीत असतां व मुलें लक्ष देत असतां दोघांचीही मनें एकमेकांकडे आकर्षित व्हावीं, या गोष्टीची फार जरूर आहे. मुलांना शिक्षकाचें एकेक वाक्य ऐकण्याची उत्सुकता व्हावी, व शिक्षकासही मुलें एकेक गोष्ट उत्सुकतेनें ऐकत आहेत, असें पाहून समाधान वाटावें व शिकविण्यास उत्साह वाटावा. वर्गांतलीं मुलें दुर्मुखललीं, किंवा भयभीत अशीं असावीं, अथवा एकाद्या क्रूर प्राण्यापुढें ना इलाजास्तव जसे गरीब प्राणी बसवे, तसें त्यांनीं वर्गांत बसलेले

असावे, असें कोणच्याही शिक्षकास कधीही आवडणार नाही. मुलें व शिक्षक दोघांनाही आपला वेळ परस्परांचे समागमांत गमतीने, आनंदांत व उत्साहात जावा, असेंच वाटलें पाहिजे. असें होण्यास विषय मनोरंजक झाला पाहिजे, व तो तसा होण्यास शिक्षकांची भाषा मुलांचें मन रमण्यासारखी असली पाहिजे. लहान मुलांचीं मनं स्वाभाविकच मोठी चौकस असतात. तसेंच त्यांस थोडेसें उत्तेजन मिळाल्यास त्यांचे आंगचा नैसर्गिक धीटपणा उपयोगाचा होईल असें करितां येतें. घरी आई, बाप, वडील भाऊ, वगैरे माणसें ममताळू आहेत व रागावत नाहीत, असें दिसलें, कीं मुलें तसे तसे प्रश्न विचारून कशीं कंटाळून सोडतात, याचा अनुभव सर्वास असेल. या त्यांच्या गुणास उत्तेजन मिळाल्यास त्यांचा शिकवितांना अत्यंत उपयोग होईल. तेव्हां शिक्षकाची बोलण्याची तऱ्हा अशी पाहिजे, कीं तिच्या योगानें मुलांस भीति न वाटून, उलट मधून मधून कांहीं विचारण्यास उत्तेजन यावें व अशा रीतीचे प्रश्न मुलांस सुचतील, अशी बोलण्याची तऱ्हा शिक्षकानें मुद्दाम धरवी. शिक्षकानें मनोरंजक व मौज वाटण्यासारखे परंतु नेहमीच्या बहिवाटीतील गोष्टींचे, असे दृष्टांत द्यावे. मधून मधून उपदेशपर व उदाहरणादाखल अशा गोष्टी सांगाव्या. दृष्टांत असे असावे, कीं एकादी नेहमींचीच आपल्या बहिवाटीतील गोष्ट, पण तिलाच शिक्षकानें असें मनोरंजक स्वरूप दिलें, याबद्दल मुलांस आश्चर्य व्हावें व मौज वाटावी. तसेंच असें दृष्टांत देतांना मुलांचे अंगीच ज्या कांहीं खोऱ्या असतील, व त्यांच्या ज्या स्वभावाच्या तऱ्हा असतील, तिकडे शिक्षकानें लक्ष ठेवून, त्यांचेही टीकारूप दृष्टांत द्यावे; त्या योगानें स्वतःचेच उदाहरण मिळाल्यामुळें कोणचीही गोष्ट मनांत चांगली धिंवून, तसले प्रकार सुधारण्यासही उपयोग होईल. तसेंच अशा प्रसंगीं मुलांचे आंगचे प्रशंसनीय गुण व स्वभावाचे चांगले प्रकार जे नजरेस आले असतील, त्यांचीही उदाहरणे द्यावीं. त्या योगाने त्या गुणास उत्तेजन मिळेल. सारांश, वर्गामध्ये मुलें व शिक्षक या दोघांचेही मनास जर उल्लास वाटेल, तरच शिकण्याचें व शिकविण्याचें काम नीट रीतीनें होईल.

डांगोरा, दांडोरा	डांगोरा.
डाफरणें, डांफरणें	डाफरणें.
डांबर, डामर	डांबर.
डांस, डस	डस.
डिंक, डीग, डीक	डिंक.
डिकेमाली, डिकामाली	डिकेमाली.
डुकरी, डुकरीण	डुकरी.
डेख, डेख	डेख.
डोळेझांक, झाक	डोळेझाक.

ह.

ढबू, ढब्बू	ढब्बू.
ढेंकर, ढेकर	ढेकर.
ढुसा, ढुस्सा	ढुस्सा.
ढेंकळ, ढेंपळ, ढेकूळ, ढेंकूळ	ढेकूळ.
ढेकूण, ढेंकूण	ढेकूण.
ढेप, ढेंप	ढेप.
ढोपर, ढोंपर	ढोपर.

त.

तडूं, तटू	तडूं.
तडाका, तडाखा	तडाखा.
तपकीर, तपकील	तपकीर.
तपसील, तपशील	तपशील.
तंभाखू-खू, तमाखू	तंभाखू.
तत्रियत, तवेत, तव्यत, तव्वेत.	तव्वेत.
तंबुरा, तंबोरा	तंबुरा.
तरजुमा, तरजुमा, तरजमा	तरजुमा.
तरतूद, तरतूत	तरतूद.

तरफड, तडफड	•	तडफड.
तलवार, तरवार	•	तरवार.
तवकीर, तवकील	•	तवकीर.
तसवीर, तसवीर		तसवीर.
तसू, तसूं		तसू.
तहकूब, तकूब, तहकूप		तहकूप.
तहशीलदार, तहसीलदार		तहशीलदार.
ताकत, ताकद		ताकद.
तागाईत, तागायत	•	तागाईत.
तांत, तात	•	तात.
तांतड, तातड		तातड
तापट, तापड		तापट.
ताबडतोब-प		ताबडतोप.
ताबूत, ताबूद		ताबूत.
ताम्हण-न		ताम्हन.
तारंबळ, तारांबळ, तारामळ		तारंबळ? तारांबळ?
ताशा, तासा		ताशा.
तिहीरी, तिहेरी		तिहेरी.
तुका, तुक्का		तुक्का.
तुडुंब, तुडुम		तुडुंब.
त्रिकाल, त्रिकाळ		त्रिकाळ.
त्रेचाळीस, त्रेताळीस		त्रेचाळीस.
त्र्याऐशी, त्र्यायंशी		त्र्यायशी.

थ.

थबथवणें, थपथपणें

थुंकणें, थुंकणें

थबथवणें.

थुंकणें.

द.

दऊत, दौत	दऊतं.
दऊड, दौड	दऊड.
दत्तात्रेय, दत्तात्रय	दत्तात्रय.
ददात, दधात	दधात.
दफतर, दसर	दसर.
दंभ, डंभ	दंभ.
दरमहा, दरमाहा	दरमहा.
दरोडा, दरवडा	दरवडा.
दर्जी, दरजी	दरजी.
दंव, दव	दव.
दहीं, दही	दही.
दक्षिणा, दक्षणा	दक्षणा.
दागदुगी, डागदुगी, दागदुजी	दागदुजी, डागदुजी?
दागिना, डागिना	दागिना, डागिना?
दांत, दात	दात.
दामदुपट, दामदुप्पट	दामदुप्पट.
दावेकरी-दार	दावेदार.
दास्य, दास्यस्य	दास्य.
दहा, दाहा	दहा (संख्या) दाहा (संताप).
दाळ, डाळ	डाळ.
दाळिव, डाळिव	डाळिव.
दिक्त, दिक्त	दिक्त.
दिढोतरा, दिढोत्रा	दिढोतरा.
दिपवाळी, दिवाळी	दिवाळी.
दिरंग, दिरिंग	दिरिंग.

दुकळ, दुकाळ, दुष्काळ

दुकाळ (कमताई).

दुनया, दुनिया

दुष्काळ (आप्तीचे दिवस).

दुप्पट, दुपट

दुनिया.

दुपारां, दुपारीं

दुप्पट.

दुभाषी, दुभाष्या

दुपारीं.

दुभती, दुपती

दुभाष्या.

दुर्वीन, दुर्वीण, दुर्भीण

दुभती.

दुरापस्त, दुरापास्त

दुर्भीण.

दुलई, दुलाई

दुरापास्त.

दुवक्तां, दुवख्तां

दुलई.

दुहोत्तरा, दुहोत्रा

दुवक्तां.

देखणाऊ, देखाऊ

दुहोतरा.

देठ, देठ

देखाऊ.

देणेकरी-दार

देठ.

देवडी, देवढी

देणेदार.

देवकपी, देवरुपी

देवडी.

देशोधडी, देशोधडीस

देवरुपी.

दैनवाणा, दैन्यवाणा

देशोधडी.

धडधाकट-ड

दैनवाणा.

धडपड-फड

धडधाकट.

धरबंद-ध

धडपड.

धर्मादाय-दात्र

धरबंद.

धावणें, धावणें

धर्मादाय.

धिकू, धिगू

धावणें.

धोकटी, धोंगटी

धिकू.

धोंशा, धौशा

धोकटी.

धौशा.

न.

नळकंडें, नळकांडें

नापित, नापीक

नांव, नाव

नावांजणें, नावाजणें

न्हावी, नाहावी, नहावी.

निजध्यास, निदध्यास

निमिष, निमेष

निवडंग, निवडूंग

निस्तरणें, निस्तारणें

नेवेद्य, नेवेद्य

न्यायमनसुबा, न्यायमनसोबा

प.

पंचेचाळ, पंचेचाळीस

पंचाएशी, पंच्याशीं, पंचायशी

पटांगण, पटंगण

पणतवंड, पणतुंड, पणतोंड, पतवंड

पत्रास, पत्राज

पद्धत, पद्धति

परवचा, परवता

पंवाडा, पवाडा, पोवाडा

पहांट, पहाट

पांखरूं, पाखरूं

पिडणें, पीडणें

पिलूं, पिलें, पिलूं

पिवळें, पिवळें

नळकंडें.

नापीत.

नांव (पदार्थाचें नाव)

नाव (होडी).

नावाजणें.

नहावी.

निजध्यास.

निमीष.

निवडुंग.

निस्तरणें.

नेवेद्य.

न्यायमनसुबा.

००००००००००००

पंचेचाळीस.

पंचायशी.

पटांगण.

पंतवंड.

पत्राज.

पद्धत.

परवचा.

पोवाडा.

पहाट.

पाखरूं.

पिडणें.

पिलूं.

पिवळें.

पेच, पेंच	पेच.
पोंचट, पोचट	पोचट.
पोच, पोंच	पूच.
पोबारा, पवबारा	पोबारा.
पोंवळें, पोवळें	पोवळें.
पोशाक-ख-ग, पोषाख-क-ग	पोषाक.
प्रकट, प्रगट	प्रगट.
फडतळ, फडताळ	फडताळ.
फाटा, फांटा	फाटा.
फास, फांस	फास.
फिकट, फिक्कट	फिक्कट.
फुटकळी, फुटकुळी, पुटकुळी	पुटकुळी.
फुफाटा, फुपाटा,	फुपाटा.
फुफूस, फुंफूस	फुप्पूस.
फुरसत, फुरसूत	फुरसत.
फेकणें, फेंकणें	फेकणें.
फेंटा, फेटा	फेटा.
फेरिस्त, फेरीस्त	फेरिस्त.
फेंस, फेस	फेस.
फैलाव, फैलावा-	फैलाव.
फोपशा, फोपसा	फोपशा.
फोंफावणें, फोफावणें	फोफावणें.
	ब.
बचनाग, बचनाक	बचनाग.
बच्चा, बच्या	बच्या.
बडीशोप, बहीशोप	बडिशोप
बतासा, बत्तासा	बत्तासा.

बदल, बदल	बदल. (श. अ.), बदल (ना.)
बयाणा, बयाना	बयाणा.
बराबर, बरोबर	बरोबर.
बहुशा, बहुशः	बहुशा.
बक्षिशी, बक्षीस	बक्षीस.
बापजन्मीं, बापजन्मांत	बापजन्मीं.
बापडा, बापुडा	बापडा.
बावत, बावद	बावत.
बाभळ, बाभळी, बाभूळ	बाभूळ.
बारसकडी-खडी, वाराखडी	वाराखडी.
बांवची, बावची	बावंची, बावची?
बावन, बावन	बावन.
बासट, बासस्ट, बासष्ट	बासष्ट, बासट.
बाहत्तर, बाहात्तर, बहात्तर	बहात्तर.
बाळकडूं, बाळकडू	बाळकडूं.
बाळंतशेप, बाळंतशेप-शेपा	बाळंतशेपा.
बिछाईत, बिछायत	बिछाईत.
बिदाई, बिदागी	बिदागी.
बिबा, बिब्या, बिब्या	बिब्या.
बिलंद, बिलंदर	बिलंदर.
बिलोर, बिलवर	बिलवर.
बिशात, बिशाद, बिसात, बिसाद	बिशाद.
बुचकरा, बुचकुरा, बोचकुरा	बोचकुरा.
बुदबळ, बुद्धिबळ	बुदबळ.
बुदला, बुधला	बुधला.
बुबळ, बुबूळ	बुबूळ.
बेगमी, बेजमी	बेगमी.

वेचाळ, वेचाळीस, वेताळ, वेताळीस	वेचाळीस.
वेचिराख-ग	वेचिराख.
वेडकुळी, वेटकुळी	वेडकुळी.
वेदिकत, वेदिकत	वेदिकत.
वेवकूब, वेवकूफ	वेवकूब.
वेहडा, वेहेडा, व्याढा	वेहडा..
वेहोश, वेहोप	वेहोप.
वेहणी, वेहनी	वेहणी.
व्याण्णव, व्याण्णौ	व्याण्णव.
व्यायशी, व्यांयशी	व्यायशी.
.	
भंगट, भंगड	भंगट.
भगदड, भगदाड	भगदाड.
भपका, भैकका	भपका.
भरजवानी, भरज्वानी	भरजवानी.
भरपाई, भरपायी	भरपाई.
भांजणी, भाजणी	भाजणी (भाजणे), भांजणी (रूपांतर करणे).
भाडोतरी, भाडोत्री	भाडोतरी.
भातकुली, भातुकली	भातुकली.
भारंभार, भारोभार	भारंभार.
भाविक, भावीक	भावीक.
भितरा, भिद्रा	भितरा.
भुसकट, भुसकूट.	भुसकूट.
भूस, भूस	भूस.
भेंकट, भैकड, भैकाड	भैकड.
भोक, भोक	भोक.

भ.

भोंकर, भोकर
 भोंवणें, भोवणें
 भोवता, भोंवता
 भोवरा, भोंवरा
 भोवळ, भोंवळ
 भोंसकणें, भोसकणें
 भ्रांति, भ्रांत

भोकर.
 भोवणें.
 भोवता.
 भोवरा.
 भोवळ.
 भोसकणें.
 भ्रांत, भ्रांति ?

म.

मकाण, मकान
 मखमल, मखमाल
 मजलस, मजालस
 मढा, मठा
 मणि, मणी
 मण्यार, मणेर
 मंदवार, मंदवासर
 मध्यान्हारात्र, मध्यानरात्र, मध्यरात्र
 मशारनिल्हे-निल्हे
 महात, महाद
 महारवाडा, महारवडा
 महोत्सव, महाउत्सव
 मागमूस, मागमोस
 मांजर, माजर
 माजीं, माजी
 माणसळणें, माणसाळणें
 मातबर, मातब्बर
 मातुश्री, मातोश्री

मकाण.
 मखमल.
 मजलस.
 मढा.
 मणी.
 मण्यार.
 मंदवार.
 मध्यानरात्र, मध्यरात्र.
 मशारनिल्हे.
 महात.
 महारवडा.
 महोत्सव.
 मागमूस.
 मांजर.
 माजी (वि०), माजीं
 (श०अ०)
 माणसाळणें.
 मातबर.
 मातुश्री.

मानगुटी, मानगोटी	मानगुटी.
मांस, मास	मांस (खाण्याचें)
मिजासखोर, मिजासखोर	मास (महिना)
मिरवण, मिरवणूक	मिजासखोर.
मिरी, मिरी	मिरवणूक.
मिसकीन, मिसकील	मिरी.
मुकदम, मुकदम, मुकादम	मिसकीन.
मुखवटा. मुखोटा	मुकदम, मुकादम?
मुगडा, मुकडा	मुखवटा.
मुगुटमणी, मुकुटमणी	मुकटा.
मुंडण—न	मुगुटमणी.
मुरदाडशिग—शेंग	मुंडण.
मुतसदी, मुत्सदी	मुरदाडशिग.
मुदल, मुदल	मुत्सदी.
मुबलक-ख-ग	मुदल.
मुबा, मुभा	मुबलक.
मुरवा, मुरवा, मुरांबा	मुभा.
मुलना, मुल्ला	मुरवा.
मुलुक-ख, मुलूख	मुल्ला (पंडीत)
मुशारा, मुशाहिरा	मुलना (बलुतेदार).
मुसकड, मुसकट	मुलूख.
मुळव्याव, मुळव्याधी, मुळव्याध	मुशारा.
मेजवानी, मेजमानी	मुसकट.
मेतकूट, मेथकूट	मुळव्याध.
मेंदी, मेंधी	मेजवानी.
	मेतकूट.
	मेंदी.

मेहरबानी, मेहेरबानी	मेहरबानी.
मोजदात-द	मोजदाद.
मोतदार, मोताददार	मोतदार.
मोरचूत-द	मोरचूद.
मोहरम, मोहोरम	मोहरम.
मौन, मौन्य	मौन.
म्लेंच्छ, म्लेच्छ, म्लेंछ	म्लेंच्छ.
म्हणून, म्हणोन	म्हणून.

य.

यति, यती	यती.
यथानशक्ति-कत्या, यथानुशक्ति-कत्या, यथाशक्ति	यथाशक्ती.
यात्रेकरी, करू	यात्रेकरू.
येथें, एथें	एथें, <small>येथें</small>
येरंड, एरंड	एरंड.
येवढा, एवढा	एवढा,
येव्हां, एव्हां	एव्हां.
येळकोट, एळकोट, चेळकोट	एळकोट.

र,

रक्तबंबाळ, रक्त बंबा	रक्तबंबाळ.
रबी, रब्बी	रबी.
राखुंडी, राखोंडी	राखुंडी.
राजकुमार-कुंवर-कुमर	राजकुमार.
रिकवी, रिकिवी, रिकीव	रिकीव.
रुजणें, रुझणें	रुजणें.
रुजुवात, रुजवात	रुजवात.
रुपया, रुपया	रुपया.

रोशनाई, रोषणाई, रोष्णाई
रोषणें, रोणें, रोवणें

रोषणाई.
रोवणें.

ल.

लडदू, लडधू
लवाजमा, लवाजिमा

लडदू.
लवाजमा.

लशकर, लषकर

लषकर.

लक्ष, लक्ष्य

लक्ष.

लांकूड, लाकूड

लाकूड.

लकाकी, लखाकी

लखाकी

लखलखाट, लकलकाट

लखलखाट.

लखोटा, लाखोटा

लखोटा.

लगावणें, लगाविणें, लगवणें

लगावणें.

लटांबर, लटांतर

लटांबर.

लवाडी, लवाडकी

लवाडी.

लंब, लव

लव.

लंगोटीयार-मित्र

लंगोटीयार.

लांडोर, लांदोर

लांडोर. ॐ

लांच, लाच

लाच.

लात-थ

लाथ

लांबोडा, लांबुडा

लांबोडा.

लाभणादिवा, लांबणादिवा

लांबणादिवा.

लिपणें, लिपणें

लिपणें.

लुकण, लुकण

लुकण, लुकण

लेकरूं, लेकरूं

लेकरूं.

लोकर, लोकर

लोकर.

लोचट, लोचट

लोचट.

लोड, लोट	लोड.
वजपा, वचपा	वचपा.
वरंगळ, वरंघळ	वरंगळ.
वरचेवर, वरच्यावर	वरच्यावर (जमिनीवर पडूं न देतां), वरचेवर (वारंवार)
वरतवळा, वरतावळा, वरताळा, वर्तवळा, वर्ताळा, वर्तावळा	वरताळा.
वर्षानवर्ष, वर्षोनवर्ष	वर्षोनवर्ष.
वलें, वल्हे	वल्हे.
वंशावलि, वंशावळ, वंशावळी	वंशावळ.
वसात, वसाहत	वसाहत.
वस्तु, वस्तू	वस्तू.
वांक, वाक	वाक.
वांकडा, वाकडा	वाकडा.
वाकनवीस, वाकनीस	वाकनीस.
वांकस, वाकस	वाकस.
वाचाल, वाचाळ	वाचाळ.
वाजंत्र, वाजंत्रें	वाजंत्रें.
वाटसर-सरू-सुरू	वाटसरू.
वांटा, वाटा	वाटा.
वाडगा, वाटगा	वाडगा.
वाढपी, वाढप्या	वाढपी.
वाढवा, वाढावा	वाढवा.
वातट, वातड	वातट.
वाताहत, वाताहात	वाताहात.
वातूल, वातूळ	वातूळ.

वात्रट, वात्रड	वात्रट.
वामळ, वामाळ, वांबळ	वांबळ.
वायन, वाण	बाण.
वासरूं, वांसरूं	वासरूं.
वासलाद-त	वासलात.
वासा, वांसा	वासा.
वास्तुशांत-ति	वास्तुशांत.
विटकर, विटकूर	विटकर.
वितळणें, वितुळणें	वितळणें.
विपूळ, विपुल	विपूळ.
विरळ, विरळ	विरळ.
विश्वासू, विश्वासूक	विश्वासू.
विमंबणें, विसमणें	विसंबणें.
विसार, विसारा	विसार.
विसावा, विसांवा	विसावा.
विन्हळ, विन्हळ	विन्हळ.
वेचणें, वेंचणें	वेचणें.
वेट, वेठ, वेंट, वेंठ	वेठ.
वेटाळणें, वेंटाळणें	वेटाळणें.
वेलबुटी, वेलबुडी	वेलबुडी.
वेलंटी, वेलहांटी	वेलंटी.
व्याकुळ, व्याकुळ, व्याकूळ	व्याकूळ.
श	
शनवार, शनिवार	शनवार.
शहांयशी, शाएंशी, शायशी	शायशी.
शागिर्द, शागीर्द	शागिर्द.
शहाण्णव, शाण्णव, शाण्णौ.	शहाण्णव.

शाबूत, शाबूद	शाबूद.
शिकें, शिकें	शिकें.
शिकेकई—कायी, शिकीक्काई, शिककई	शिककई. शिकेकाई ?
शिंपला, शिपला.	शिंपला.
शिर्वागाळ, शिंवीगाळी	शिर्वागाळ.
शींव, शीव	शीव.
शेंकणें, शेकणें.	शेकणें.
शेचाळ—ळीस	शेचाळीस.
शेणकला—काला—खळा.	शेणखळा.
शेंदेलोण, शेंधेलोण	शेंदेलोण.
शेंपूट, शेपूट.	शेपूट.
शेंवट, शेवट.	शेवट.
शेंवती, शेवती, शेवंती	शेवंती. शेवूती ?
शेंवरी, शेवरी.	शेवरी.

स.

सकलाद, सकलात	सकलाद.
संजाब, संजाप	संजाप.
सत्यनाश, सत्यनास, सत्यानास	सत्यानास.
सत्याहात्तर, सत्याहत्तर	सत्याहत्तर.
सत्तेचाळ-चाळीस, सत्तेताळ, सत्तेताळीस	सत्तेचाळीस.
सदा, सदां	सदां.
सध्या, सध्यां	सध्यां.
सनई, सनयी	सनई.
सभोवता, सभोवता	सभोवता.
सवड, संवड	सवड.
सवदागर, सवदागीर	सवदागर.
संवय, सवय, सवई	सवय.

सागुती, सागोती	सागुती.
साजरा, साजिरा	साजरा.
सांजवणें, सांजावणें	सांजावणें.
सांठा, साठा	साठा.
सांत, सात, सांथ-साथ	सात (संख्या) सांत (रोग).
साव्रण, साव्रू	साव्रण.
सांभारें, सांवारें	सांवारें.
सांभाळ, संभाळ	सांभाळ.
साम्य, साम्यता	साम्य.
सालटें, सालडें	सालटें
सावरणें, सांवरणें	सावरणें.
सावळा, सावळा	सावळा.
सहाय्य, साह्य, साहाय्य	सहाय्य, साह्य ?
साळुंकी, साळुंखी	साळुंकी.
सिंहीण, सिंही	सिंहीण.
सुकाण, सुकाणूं, सुकाणू	सुकाणूं.
सुगरीण, सुग्रीण, सुग्रण, सुगरण	सुगरण.
सुरकुंडी, सुरकांडी-कुंडी	सुरकुंडी.
सैपाक, सैपाक, स्वयपाक, स्वयंपाक	स्वयपाक, सैपाक ?
सोकटी, सोंकटी, सोंगटी	सोंगटी.
सोज्वळ-ळ	सोज्वळ.
सोटगा-सोडगा	सोडगा.
सोटा, सोंटा	सोटा.
सोडचिटी-टी-ठी	सोडचिठी.
सोनचापा-फा	सोनचाफा.
सोंपणें, सोपणें	सोपणें.
सोयरगत, सोयरीक	सोयरीक.

सोंवळा, सोवळा
सोंवळें, सोवळें
सोहळा, सोहाळा
स्वादिष्ट-ष्ट

सोवळा.
सोवळें.
सोहळा.
स्वादिष्ट

ह.

हजर, हजीर
हजीरी, हाजिरी, हजिरी
हट्ट, हट्ट
हनवटी, हनुवटी
हमरातुमरी, हमरीतुमरी, हुमरीतुमरी
हमेश, हमेष
हरबरा, हरभरा
हरयेक, हरएक
हरहुन्नर, हरहुन्नर
हलवाई, हलवाई
हळक-ख, हळक
हळी, हाळी, हळी
हवलदीळ, हवलदिल, हवालदिल
हशा, हंशा
हशीळ, हाशीळ, हंशीळ
हसडणें, हंसडणें
हसळी, हसोळी
हसूं, हंसूं, हसैं, हंसैं, हासूं, हांसूं
हळहळ-हाळ
हळू, हळू
हांक, हाक

हजर.
हाजिरी.
हट्ट.
हनुवटी.
हमरीतुमरी, हुमरीतुमरी ?
हमेष.
हरबरा.
हरएक.
हरहुन्नर.
हलवाई.
हळक, हळक ?
हळीं.
हवालदीळ.
हशा.
हशीळ.
हसडणें.
हसळीं.
हसूं, हसैं ?
हळहळ.
हळू.
हाक.
हाकणें

हाकाटा टी, हकाटा; हकाटी	/	हकाटी, हकाटा ?
हांडी, हंडी		हंडी.
हातचलाकी खी		हातचलाखी.
हातोडा, हातघडा		हतघडा, हतोडा ?
हातोपात ती, हातोहात		हतोहाती.
हांवरणें, हंभरणें.		हंवरणें.
हाय, हांय		हाय
हांहू, हांहुं		हांहू.
हिकाडे, इकाडे		इकाडे.
हिणायणी, हिणायणी		हिणायणी.
हिंदुळा, हिंदोळा, हिंदोळा		हिंदोळा.
हिमत, हिंमत		हिमत.
हिशेव, हिशेव		हिशेव.
हिसळणें, हिसळणे		हिसळणें.
हीय, हिंय, हीय		हीय.
हुकी की		हुकी.
हुळड, हुळड		हुळड.
हेकट ड, हेंकट-ड.		हेकड.
हेकोखोर, हेकोखोर		हेकोखोर.
हेका, हेका		हेका
होडकें, होडुगें		होडकें.
	क्ष.	
क्षेत्राळ, क्षेत्रफळ		क्षेत्रफळ.
	ज्ञ.	
ज्ञान, ज्ञानि, ज्ञानी		ज्ञान, ज्ञानी ?

ता. १० सप्टेंबर पर्यंत १ रुपया मागाहून १६४,

विक्रीस तयार.

अधिकमासमहात्म्य.

(प्राकृत ओवीवद्ध अध्याय ३०दर अध्यायास चित्र).

हे पुस्तक टाईपानी छापिले आहे, ता० १० सप्टेंबर सन १८९८ प्रावेतो घेणारास किंमत १ रुपया, मागाहून १६४ किंमत पडेल. वाहेरगांवचे ग्राहकांस टपालखर्च पांच आणे जास्त.

सार्थ मलमासमहात्म्य.

हे पुस्तक मुळ श्लोक व मराठी भाषांतर यांसहित छापिले आहे. किंमत वारा आणे ट. ख.० तीन आणे. फक्त मूळ संस्कृत, किंमत आठ आणे ट.ख.० तीन आणे.

पुणे, ता० २ माहे आगष्ट १८९८. } भास्कर नारायण गोडबोले.
वृत्तप्रसारक प्रेसचे मालक.

अंकगणिताच्या प्रश्नांचे कागद.—ह्यांत इंग्लिश पुस्तकांतील पुष्कळशीं खुर्बादार उदाहरणे व प. स. थ. ग्रे. परीक्षेचे ९५ सालपर्यंतचे प्रश्न आहेत. सर्व उदाहरणे स्वल्प रीतीने सोडविलीं आहे. किं. अवघी ४॥ आणे ट. हं. ५ प्रतीस एक प्रत कमिशन. मौजेचे वारा खेळ किंमत ४॥, शि० ग० पवार, निमोण जि० नगर.

कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत सृष्टंचमत्कार (किं. ४२) रा. द. शिनाथ लक्ष्मण जोशी पुणे शनिवार पेठ घर नंबर १५५ यांजकडे मिळतील.

म्यानेजरांची महत्वाची सूचना.

शाळामास्तरांपैकीं कोणास शाळापत्रकाचा अंक महिना अखेरपर्यंत न पांचव्यास त्यांनीं तावडतोव आम्हांस कळवावे, असें आहीं वारंवार कळविलें असून कित्येक लोक मागून दोन तीन महिन्यांनीं देखील अंक पांचव्या नाहीं म्हणून तक्रारी करितात व अंक मागतात. यासाठीं अशा विनंती आहे कीं ज्या महिन्याचा अंक पांचव्या नसेल त्या महिन्याचे अखेर किंवा फार तर पुढील महिन्याचे पांच तारखेपर्यंत कळवावे. पुढे अंक मिळणार नाहीं.

म्यानेजर, शाळापत्रक.

गोपाल नारायण कंपनी, बुकसेल्स, मुंबई.

मराठी पुस्तके.

खालील ग्रंथ जाड कागदावर मोठ्या टायपांनी छापिलेले आहेत. त्यांत मुद्राचित्रे दिली आहेत, व प्रत्येक पृष्ठाखाली कठीण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

	ह० अ०		ह० अ०
रामविजय.	१—६	जैमिनी अश्वमेध.	३—८
हरीविजय.	१—६	संतर्लालामृत.	१ १२
भक्ताविजय	२—८	नाथर्लालामृत	२—०
पांडवप्रताप.	३—०	गणेशप्रताप.	३—०
दासवोध.	१—५२	काशीखंड.	३—८
शिवर्लालामृत.	०—८	शनिमहात्म्य.	०—२
एकनाथी भागवत.	४—८	कथासारामृत.	२—८
गुरुचरित्र	२—४	नवनाथभक्तसार.	२ ०
शानेश्वरीटिपांसहीत.	१—८	कर्काविजय.	२—०
अद्भुत रामविजय.	२—०	भावार्थरामायण	१०—०
भक्तरलालामृत.	५—०	उपयुक्त सर्वसंग्रह (वि. ४०) बुक. १—४	
मतविजय.	४—०		

मराठी कायद्याची पुस्तके.

पॉनलकोड सटीक	७—०	क्रिमिनल प्रोसीजर सटीक.	५—०
पॉनलकोड मूळ.	१—८	पुराव्याचा आक्ट.	०—८
गॉव्हर्नल प्रोसीजर सटीक.	५—०	कराराचा आक्ट.	०—१४

कादंबऱ्या, शालोपयोगी इत्यादि पुस्तके.

सर्गात शाकुतल.	०—१२	आरेवियन नाट्यम.	४—०
सर्गात मृच्छकटिक.	०—१२	मंडलीककृत हिंदुस्थानचा इति-	
सर्गात गौभद्र.	०—१२	हास, भाग २ रा.	१—०
शेषभारी पंजाबी.	१—६	विक्रम चरित्र.	०—४
केफावर्ला टिपणीसहीत.	०—२॥	मराठी इंग्रजी डिक्शनरी.	२—०
सजेकर कृत इंग्रजी मराठी		तुकारामाची गाथा दोन भाग.	४—८
डिक्शनरी.	१—०	” ” लहान.	१—१२
भारतवर्षाचे प्राचीन ऐतिहासिक		सर्गात रामराजवियोग	१—०
कोश.	६—०	सार्थ गीता.	०—१०

गोपाल नारायण कंपनी.

बुकसेल्स, मुंबई

मराठी शाळापत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

सप्टेंबर १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ
प्रतिमासिक स्फुट विचार....	१
१. देशभाषांची सर्व बाजूनी निराशा.	
२. यासंबंधाची व्यवस्था कशी पाहिजे.	
मराठी शाळांच्या यत्ना	३
मराठी भाषेची लेखनपद्धती	१२
(रा० केशव वामन पेंढे).	
पत्रव्यवहार	२२
लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतीतील गुण-दोष.	
शिक्षणपद्धतीवर व्याख्यान. (निराळीं पृष्ठें)	१३३-१३०
(रा० सा० काशिनाथ ना० साने.)	

पुणे येथें. " चित्रशाळा " छापखान्यांत छापिलें.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालस्वर्चामह. १८३.

फुटकळ अंकण ४३.

पत्ता—शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

गोपाळ नारायण कंपनी, बुकसेलर्स, मुंबई.

मराठी पुस्तके.

खालील ग्रंथ जाड कागदावर मोठ्या टायपांनी छापिलेले आहेत. त्यांत सुंदर चित्रे दिली आहेत. व प्रत्येक पृष्ठाखाली कठीण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

	रु० आ०		रु० आ०
रामविजय.	१—६	जैमिनी अश्वमेध.	३—८
हरविजय.	१—६	संतर्लालामृत.	१—१२
भक्तविजय.	२—८	नाथर्लालामृत.	२—०
पांडवप्रताप.	३—०	गणेशप्रताप.	३—०
दामवोध.	१—५२	काशीखंड.	३—८
शिवर्लालामृत.	०—८	शनिमहात्म्य.	०—२
एकनार्थी भागवत.	४—८	कथासारामृत.	२—८
गुरुचरित्र	२—०	नवनाथभक्तसार.	२—०
ज्ञानेश्वरीटिपांभहीत.	१—८	कल्कीविजय.	२—०
अद्भुत रामविजय.	२—०	भावार्थरामायण	१०—०
भक्तर्लालामृत.	५—०	उपयुक्त सर्वसंग्रह (वि. ४०) बुक. १—४	
सतविजय	४—०		

मराठी कायद्याची पुस्तके.

पीनलकोड सटीक	७—०	क्रिमिनल प्रोसीजर सटीक.	५—०
पीनलकोड मूळ.	१—८	पुराव्याचा आकट.	०—८
मार्चल प्रोसीजर सटीक.	५—०	कराराचा आकट.	०—१४

कादंबऱ्या, शालोपयोगी इत्यादि पुस्तके.

संगीत शाकुतल.	०—१२	आरेवियन नाइट्स.	४—०
संगीत मृच्छकटीक.	०—१२	मंडलीककृत हिंदुस्थानचा इति-	
संगीत सौभद्र.	०—१२	हास, भाग २ रा.	१—०
वेषधारी पंजाबी.	१—६	विक्रम चरित्र.	०—४
केकावली टिपणीसहीत.	०—२॥	मराठी इंग्रजी डिकशनरी.	२—०
तळेकर कृत इंग्रजी मराठी		तुकारामाची गाथा दोन भाग.	८—८
डिकशनरी.	१—०	” ” लहान.	१—१२
भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक		संगीत रामराजवियोग.	१—०
कोश.	६—०	सार्थ गीता.	०—१०

गोपाळ नारायण कंपनी,

बुकसेलर्स, मुंबई.

शालापत्रक.

येथें शत्रु नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें काहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९.

ता० १५ सप्तंबर १८९८.

अंक ९.

प्रतिभासिक स्फुट विचार.

‘ बाप भिकेला धाडीना आणि आई जेयायला वाढीना. ’ अशी एक मराठी भाषेत म्हण आहे, तदनुरूप आमच्या देशभाषांची सर्व देशभाषांची स्थिती झाली आहे. युनिव्हर्सिटीच्या उच्च अभ्यास-क्रमांत त्यांचा प्रवेश व्हावा, म्हणून त्यांच्या कैवाऱ्यांचा यत्न चालू आहे; पण त्याला यश येण्याची मोठीशी आशा दिसत नाही. इकडे युनिव्हर्सिटीसाठीं मुलें तयार करण्याच्या शाळांतून त्यांचा अभ्यास सुरू करावा, असें पुष्कळांचें मत आहे, पण तशा रीतीच्या यत्नांलाही यश येण्याची आशा नाही. गेले महिन्यांत कायदेकौसिलाची सभा झाली, तेव्हां ‘ सरकार हायस्कुलांतून देशी भाषांचें शिक्षण देण्याचा यत्न करील काय? ’ असा एक प्रश्न विचारण्यांत आला. त्यास खुद्द नामदार साहेबांनीं असा जबाब दिला कीं ‘ या संबंधानें सरकारास जो सल्ला मिळत आहे, त्यावरून सध्यां तसा बेत नाही. ’ त्याच उत्तराचे वेळीं नामदार साहेबांनीं असेंही सुचविलें, कीं ‘ हाय-

इंग्रजीतून घेण्यास योग्य असे प्रकार कोणचे व अयोग्य कोणचे, हें देश-भाषांचा ही अभ्यास इंग्रजीबरोबर सुरू असल्याखेरीज कधीं ही कळणार नाही. तेव्हां देशभाषांचा अभ्यास हायस्कुलांतून सुरू असला पाहिजे. तसा सुरू असल्यानें प्राथमिक शाळांतील अभ्यासास ही उत्तेजन येईल; आणि विद्यार्थ्यांस देशभाषांची जी ओळख नाहीशी होत चालली आहे, तो प्रकार टळेल. इंग्रजी व देशी या भाषांचा अभ्यास बरोबरच चालल्यानें ह्या दोन्ही भाषांचें साम्य, भिन्नभाव व तारतम्य हीं पहावयास सांपडून, त्यामुळे देशभाषांचा फार मोठा फायदा होईल. आतां हा अभ्यास युनिव्हर्सिटीनें च नेमिला नाही, तरी सरकारनें आपल्या यत्नांत नेमून सकांनें करून घ्यावा. अथवा युनिव्हर्सिटीनें देशभाषेत निबंधलेखन व इंग्रजीतून देशभाषेत भाषांतर असा जरी एक विषय परीक्षेत नेमला, तरी देखील विद्यार्थ्यांवर ओझे न पडतां काम होणार आहे. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रवेश परीक्षेत असा एक कागद असतो. तेव्हां ही व्यवस्था अंगदीं नवी आहे असें नाही. युनिव्हर्सिटीनें अशा रीतीची व्यवस्था न केली तरी सरकारनें ती केली पाहिजे. या कामांत सरकारचे मसलतगार जिल्हांचे डेप्युटी इन्स्पेक्टर व ट्रनिंगकालेजांचे प्रिन्सिपाल हे प्राथमिक शाळांचे तर्फेनें आहेत; हायस्कुलांचे तर्फेनें हायस्कुलांचे हेडमास्तर हे सल्ला देणारे आहेत. देशभाषांची स्थिती कशी होत चालली आहे, हें युरोपीयन कामगारांपेक्षां याच एतद्देशीय गृहस्थांना चांगलें कळणार आहे. तेव्हां त्यांनीं या संबंधाची खरी स्थिती सरकारास कळवून योग्य सल्ला दिल्यास देशभाषांवर मोठे उपकार होतील.

मराठी शाळांच्या यत्ना.

मराठी शाळांच्या ज्या यत्ना हल्लीं चालू आहेत, त्यांमध्ये कांहीं फेर-फार करणें अवश्य आहे कीं काय, या गोष्टीचे विचारासाठीं चालू

महिन्याचे सव्विसावे तारखेस डायरेक्टर साहेब कांफरन्स भरविणार आहेत. तेव्हां चालू यत्तांत काय बदल केला पाहिजे, या संबंधाच्या सूचना आम्ही शाळाखात्याचे अधिकाऱ्यांपुढे ठेवितो. त्यांचा योग्य विचार होईल अशी आशा आहे. पुष्कळांचे मत असं असतं, कीं यत्ता वारंवार बदलू नयेत; परंतु सध्या छापखाने, पुस्तकांचा प्रसार, नवीन शोध, यांच्यामुळे शिक्षणप्रसाराची साधनें जर वाढत आहेत, तर वेळोवेळीं त्यांचा उपयोग करून घेणें वाजवी आहे; व यासाठीं यत्ता ठरविण्याचें मूळचें तत्व कायम राखून, त्यांत वेळोवेळीं जरूर तेवढी सुधारणा करणें वाईट नाही. प्रथमतः नवीन यत्ता ठरविणें किंवा यत्ता आहेत त्यांच्यामध्ये फेरफार करणें यासंबंधानें पुढील गोष्टींकडे मुख्यत्वे लक्ष असतवें असें आम्हांस वाटते:—

१. शिक्षणाचें काम एकसारखें पुष्कळवेळ चालू नये. शाळा १० किंवा ११ वाजतांपासून ४ किंवा पांच वाजतपर्यंत चालावयाची असल्यास प्रत्येक दोन तासांनीं अर्धा तास सुटी द्यावी; व शाळा सकाळ-संध्याकाळ भरावयाची असल्यास त्याच धोरणानें मध्यें सुटी द्यावी. सरासरी मुलांस अभ्यासाचें काम एकसारखें दोन तासांपेक्षां जास्त वेळ पडूं नये.

२. मुलांस घरीं तयार करण्यास फारसें असूं नये. सर्व गोष्टी शाळेंत व्हाव्या.

३. शाळेंत कंत्राईत, खेळ, तालीम, यांची तजवीज असावी, व मुलांना खेळण्यासाठीं मोकळी जागा असावी.

४. पहिल्या तीन यत्तांत संभाषण, गोष्टी, प्रश्न विचारणें व विचारवयास लावणें, यांचे द्वारे शिकवावें. वाचनाचे पुस्तकाखेरीज कोणचें ही पुस्तक नसावें; व पुढे ही बहुतेक धोरण अशाच प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीकडे असावें. भूगोल, इतिहास, वस्तूंची माहिती, आरोग्य-शास्त्र या सर्व विषयांवर वाचनाचे पुस्तकांतच धडे असावे, किंवा निराळीं पुस्तकें असलीं, तरी तीं वाचनाचे पुस्तकांचे धरतीचीं असावीं.

५. शिक्षकानें मुलांस गांवावाहेर फिरावयास नेऊन वस्तू

दाखविणें व त्यांची माहिती सांगून शिक्षण देणें, या पद्धतीची सुरवात करावी. आठवड्यांत बुधवार व शनवार या दोन दिवशीं दोन तीन तांस या कामासाठींच नेमावे.

६. बालोद्यान-शिक्षण-पद्धती, वस्तू दाखवून शिकविणें, या पद्धती विशेष जारीनें सुरू कराव्या. तिसरी यत्ता पुरी होईपर्यंत कांहीं नियमित पदार्थ व नियमित प्राणी याची माहिती मुलांस व्हावी.

७. पहिल्या तीन यत्तांत परीक्षकांनीं प्रत्येक मुलाची परीक्षा घेऊं नये, व मार्क देऊं नये; तर एकदरं वर्गास विषय कसे काय येत आहेत, तें पाहून शिक्षकाचे कामासंबंधानें निकाल करावा.

८. मुलाचें सातवे वर्ष पुरे झालें असल्याखेरीज त्यास चवथ्या यत्तांत व पुढील यत्तांत घेऊं नये. एखादा हुषार मुलगा त्या वयाचे अगोदर वर घेणेंच झाल्यास कमेटीदार व शिक्षक यांचे विशेष शिफारशीनें व डेप्युटी इन्स्पेक्टर यांचे परवानगीनें घ्यावा. तीन यत्ता पुज्या होत-पर्यंत कोणच्याही यत्तांत मुलाचें वय पांचांच्या आंत नसावें.

९. यत्ता इन्फन्टक्लास सुद्धां सहा आहेत, त्या सात कराव्या पांच, सहा व सात, या यत्तांत तीन इंग्रजी पुस्तकें, भाषांतर पाठमाला दोन भाग, व सोपें इंग्रजी व्याकरण, एवढें शिकवावें. ज्यांना इंग्रजी शालेंत पुढें जाणें असेल, त्यांना युक्लीड व जमाखर्च हे विषय शिकवूं नयेत; व ज्यांना थर्डक्लास पब्लिकसर्व्हिसच्या परिक्षेस जावयाचें असेल, त्यांनीं इंग्रजी शिकवूं नये. हा भेद फक्त सातवे यत्तांत केला म्हणजे झालें.

१०. इन्फन्टक्लासची यत्ता व पहिली यत्ता, या एका वर्षांत संप-वाव्या. पुढील प्रत्येक यत्तेस एकेक वर्ष द्यावें.

याप्रमाणें यत्तांत फेरफार करितांना या दहा गोष्टी लक्षांत घेऊन फेरफार केले असतां फार चांगले होईल. आतां पहिल्या ज्या तीन यत्ता आहेत, त्या व इन्फन्टक्लासाची यत्ता, यांना जे सध्या

विषय नेमले आहेत, ते चांगले आहेत. त्या विषयांचे संबंधानें मुख्यतः पुढील गोष्टींकडे धोरण असलें पाहिजे:—

१. उजळणीच्या कठीण गोष्टी पाठ करून घेऊं नये.

२. मुलांना रंग, आकृती, ज्यांत अनेक गोष्टींची माहिती आहे अशीं सोपीं गाणी व कविता, वगैरे शिकवून त्यांना स्वतः पहाण्याची व समजून घेण्याची संवय लावावी.

३. कवाईत, व व्यवस्थित रीतीनें खेळण्यास आणि उड्या मारावयास शिकवावे.

४. तीन यत्तांमिळून निदान पन्नास उपयुक्त पदार्थ व पन्नास प्राणी यांची सोपी माहिती असावी.

५. उद्योगशीलता, खरेपणा, आज्ञाधारकपणा वगैरे संवधाच्या दहावीस गोष्टी मुलांस सांगितलेल्या असाव्या.

६. तीन यत्तांत चांगलें वाचावयास आणि पाठीवर वाळबोध व मोडी लिपीत वाक्ये लिहिण्यास शिकवावे. कागदावरची पुस्ती नको. व्याकरण नको. इतिहास नको. भूगोल म्हणून विषय नको, परंतु मुलास नकाशा, आकृती, आकार, अंतर, चार दिशा, यांचें ज्ञान होऊन, शिक्षकानें फळ्यावर शाळागृहाचें, आळीचें किंवा गांवाचें चित्र काढल्यास त्यांमध्ये मुख्य स्थळे त्यांस जुणा करून दाखवितां यावीं.

७. या तीन यत्ता व इन्फंटयत्ता मिळून लहान मुलांच्या यत्ता आहेत. यांचा अभ्यास तीन वर्षांत पुरा व्हावयाचा. तेव्हां सोयीचें वाटल्यास या तिन्ही इन्फंट यत्ता किंवा सर्व मिळून एक तीन वर्षांचा 'इन्फंट कोर्स' आहे असें ठरविण्यासही चिंता नाही. त्याचप्रमाणें सहा महिन्यांचा एक, असे या यत्तांचें भागही हवे तर करावे. म्हणजे लहान मुलांचे वर्ग सहा सहा महिन्यांत पालटण्यास ठीक पडेल.

यत्ता चार ते सात.—या यत्तांमध्ये गणितविषय शेवटपर्यंत आहे तसा ठीक आहे. लेखन, मोडी व वाळबोध वाचन, कविता व त्यांचा

अर्थ, हे हीं प्रकार यथायोग्य आहेत. आतां त्यांत जे विशेष प्रकार पाहिजेत, ते यत्तेवार सांगतां.

यत्ता चौथी—व्याकरण.—शब्दांच्या जाती, नाम व क्रियापद यांचा संबंध, नामांची लिंगे व वचने यांची केवळ प्रथमारंभींची माहिती. वाक्य, तीन काळांचा भेद, वाक्यांतील शब्दांचा कर्ता, कर्म, क्रियापद असा संबंध; सोपीं वाक्ये जुळवितां येणें.

इतिहास—महाराष्ट्राच्या इतिहासवर लिहिलेल्या वीस सोप्या गोष्टी

भूगोल—हिंदुस्थानाची माहिती. शिक्षकानें हिंदुस्थानाचा नकाशा फळ्यावर काढून, ह्यांत मोठालीं शहरे, पर्वत नद्या, यांची ठिकाणे मुळांस दाखविण्यास सांगार्वे.

वस्तूंची माहिती—पदार्थ, जनावरे, सृष्टिचमत्कार, वगैरे संबंधाच्या सुमारें वीस गोष्टी नेमून, त्यांची सोप्या व मनोरंजक भाषेत माहिती सांगार्वी.

ही यत्ता झाल्यावर विद्यार्थ्यांस इंग्रजी शिकण्यास परवानगी असावी.

इयत्ता पांचवी—व्याकरण—नाम, सर्वनाम, क्रियापदें व विशेषणें यांच्या पोटभेदांची माहिती व त्यांचीं रूपे करणें; तीन प्रयोग व वाक्यांच्या जाती ओळखणें. सोपें व्याकरण करणें. एका शब्दापासून दुसरा शब्द कसा होतो, हें काहीं नियमित सोपे प्रत्यय सांगून शिकविणें.

इतिहास—मंगल वादशहा औरंगजेब, याच्या मरणापर्यंतचा मागील सर्व इतिहास, सोप्या गोष्टींच्या रूपानें.

भूगोल—हिंदुस्थानाची माहिती संपूर्ण; पृथ्वीचा आकार व गती, यांची माहिती; पृथ्वीचे विभाग व त्यांत हिंदुस्थान कोठें आहे याची माहिती; सर्व व्याख्या; हिंदुस्थानाची आकृती काढतां येणें.

वस्तूंची माहिती—मागील यत्तेप्रमाणेंच गोष्टी. या गोष्टी कोणत्या, हें यत्तापत्रकामध्यें नेमून टाकार्वें.

इंग्रजी—प्रायमर व पहिलें पुस्तक; भाषांतर • पाठमाला पुस्तक १ भाग १. पाटीवर लहान शब्द लिहिणें.

यत्ता साहावी.—व्याकरण—लहान व्याकरण संपूर्ण; वाक्यरचनेचे ठोकळ नियम; वाक्यांच्या जाती; समासांची सोपी माहिती; व्याकरण चालवून दाखविणें; नामांचीं विशेषणें, विशेषणांचीं नामे, सर्वनामांपासून विशेषणें व अव्ययें, नामांचीं व विशेषणांचीं क्रियापदें, वगैरे हीं प्रत्यय लागून कशीं होतात हें सांगणें; शब्दसिद्धीची सोपी माहिती.

इतिहास—इंग्लिश राज्याचा; या यत्तेंत मुसलमानी राज्य, मराठी राज्य व इंग्रजी राज्याची स्थापना, यांचे इतिहासाचा संबंध जुळवून द्यावा.

भूगोल—चार खंडांची सामान्य माहिती व ब्रिटिश वेटांची जरा जास्त माहिती. सृष्टिचमत्कारांची माहिती. हे सृष्टिचमत्कार कोणचे हें नियमित ठरवावें.

इंग्रजी—दुसरें पुस्तक—भाषांतर पाठमाला, भाग दुसरा. व्याकरणावरून शब्दांच्या जाती व वाक्य यांची माहिती. कापी लिहिणें. पाटीवर सोप्या मराठी वाक्यांचें इंग्रजींत भाषांतर लिहिणें.

यत्ता सातवी. व्याकरण—वाक्यें, प्रयोगरचना, व्याकरण करणें, सोपें वाक्यपृथक्करण यांची माहिती संपूर्ण. उपसर्ग व संस्कृत धातू; नामें, विशेषणें वगैरे एकमेकांपासून बनविणें; कवितेच्या व्याकरणाच्या संबंधाच्या विशेष गोष्टी; थोडीशी वृत्तांची माहिती.

इतिहास—हिंदुस्थानाचा संपूर्ण.

भूगोल—चारी खंडांचा; नकाशाची माहिती संपूर्ण; नेमलेले सृष्टिचमत्कार.

आरोग्य शास्त्राची माहिती.

इंग्रजी—तिसरें पुस्तक; भाषांतर पाठमाला पुस्तक २, धडे १०.

सोपेंसें व्याकरण संपूर्ण, व ग्रंथावरून सोपें व्याकरण चालविणें. मध्यम कापी. वहीमध्ये भाषांतर लिहिणें.

विशेष खुलासाः—या ज्या नवीन सात यत्ता सांगितल्या, यांत वास्तविक नवीन विषय म्हटला म्हणजे इंग्रजी तेवढा आहे. गणित, बालबोध व मोडी वाचन, कविता, यांची व्यवस्था सध्या आहे ती ठीक आहे. इतर विषयांत काहीं नवीन घातले नसून त्यांची व्यवस्था मात्र निराळ्या प्रकारची सुचविली आहे; त्यामुळे ते विषय शिकणारे व शिकविणारे या दोघांना ही मनोरंजक होतील.

इंग्रजी—या विषयाच्या संबधानें अशी एक हरकत येण्याचा संभव आहे, कीं ज्या यत्तांना प्राथमिक यत्ता म्हणावयाचें, त्यांत इंग्रजी कशाला ? आतां ही हरकत केवळ शास्त्रीय दृष्टीनें ठीक आहे. परंतु आपल्यास सोयीकडे ही लक्ष द्यावयाचें आहे. मुलांची चौथी यत्ता झाल्यावर 'आतां पुढें काय करावें ?' असा प्रश्न मुलांच्या वडिलांचे मनांत नेहमीं येत असतो. कारण बहुतेक मुलांना पुढें इंग्रजी शिकावयाचें असतें; ते शिकण्याची सोय बहुधा गावांत नसल्यामुळे मुलास बाहेर गांवीं पाठवावें लागतें. परंतु मुलांच्या लहान वयामुळे बापास मुलाला बाहेर पाठविण्यास धीर होत नाही. कदाचित् गावांत सोय असली तरी, इंग्रजी शाळेंत मुलें गेल्यावर त्यांच्या मराठी अभ्यासाकडे लक्ष राहात नाही अशी बापाची समजूत असते, व तें अंशतः खरेंही आहे. तेव्हां इंग्रजी शाळेंत पुढें मराठी होईल, अशी समजूत होण्यापेक्षां मराठी शाळेंतच इंग्रजी चालतें, अशी समजूत होणें जास्त फायदेशीर होणार आहे. आणि अशा रीतीनें तीन यत्ता इंग्रजी शिकविण्याची सोय त्यांतले त्यांत होऊन जाईल. प्रत्येक मोठाल्या मराठी शाळेवरील ट्रेंड मास्तरास इंग्रजी येत असलें किंवा अशा शाळेंत एक मास्तर इंग्रजी शिकलेला दिला म्हणजे झालें. आह्मीं मागे एकदां सुचविल्याप्रमाणें ट्रॅनिंग कालेजांत इंग्रजी शिकविण्याची सोय

झाल्यास फारच चांगलें होईल. शेवटच्या यत्नांत इंग्रजी शिकविण्याची सोय हल्लींच्या खर्चांतच होईल. किंवाहुना या सोयीनें कित्येक स्वतंत्र ' अंग्लोव्हर्न्युलर ' शाळांची गरजही नाहीशी होईल. आतां प्राथमिक यत्नांत इंग्रजी घालणें हें ' अशास्त्रीय ' वाटत असल्यास पहिल्या चार यत्नाच तेवढ्या प्राथमिक यत्ना आहेत असें मानावें म्हणजे झालें. हें केवळ मानण्यावर आहे, व आपल्यास व्यवस्था करणें ती सोयीच्या दृष्टीनें करवयाची आहे. मराठी पांचव्या व सहाव्या यत्नेत इंग्रजी शिकविणें याचा अनुभव पुष्कळांनीं घेऊन पाहिला आहे व त्यासून फार उपयोग झाल्याचें दिसून आलें आहे. ठाणें जिल्ह्यांत रा० सा० साने यांनीं अशी व्यवस्था कित्येक शाळांमध्ये सुरू केली होती व ती अजूनही चालू आहे. येथें नूतनमराठीविद्यालयांत अशी व्यवस्था आज बरेच वर्षे सुरू आहे, व त्यामुळे मुलांचा फार फायदा होत आहे. तेव्हां ही अनुभवानें फायदेशीर ठरलेली पद्धत सर्वत्र सुरू केल्यानें वेळ, खर्च व सोय या तिन्ही बाबतींत चांगलें हित होईल.

यत्नांमध्ये सुधारणा करण्याच्या विचारासाठीं डेप्युटी इन्स्पेक्टर वगैरे कामगार जमतील; परंतु या कामांत अनुभवीक शिक्षक लोकांचाही अभिप्राय विचारणें फार अगत्याचें आहे. शाळाखात्यांत पंधरा-वीस वर्षे काम केलेलें, ट्रॅन्ड शिक्षक पुष्कळ आहेत. त्यांना अनुभवानें चांगल्या, वाईट किंवा अडचणीच्या अशा वाटलेल्या पुष्कळ गोष्टी सांगतां येतील. डेप्युटी इन्स्पेक्टरांचा अनुभव ' परीक्षक ' म्हणजे ' शिकविलेले पाहणारे ', या दृष्टीचा असतो; परंतु शिक्षकांचा अनुभव प्रत्यक्ष शिकवून पाहणारे, असा असतो. तेव्हां त्यांच्या सोयी व गैरसोयी व त्यांस आलेला अनुभव, या गोष्टी लक्षांत घेण्यासारख्या असल्याच पाहिजेत. शिक्षक व परीक्षक या दोघांच्याही अनुभवाचा फायदा आपणास पाहिजे आहे. तेव्हां अशा कांहीं शिक्षकांस बोलावून त्यांच्या सूचना ऐकल्या असतां फार चांगलें होईल.

दुसरी एक गोष्ट अशी आहे, कीं तिगस्तां जी मोठी शिक्षणसभा

झाली, तिच्या संबंधानें प्रसिद्ध झालेल्या सरकारी ठरावांत व डायरेक्टर साहेबांच्या रिपोर्टांत 'यत्ता आहेत त्या बऱ्या आहेत, त्यांत फेरफार करावयास नको', असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां शाळा खात्याचे अधिकारी यांना यत्तांमध्ये सध्या फेरफार करावयाचा नाही, असे समजून कोणी या विषयाचा फारसा विचार केलेला नाही. ज्यांच्या सूचना घेण्यासारख्या असतील असे शाळाखात्याच्या बाहेरचे पण शिक्षणप्रसाराची आस्था बाळगणारे असे लोक बरेच आहेत. तेव्हां नवीन यत्तांचा खर्च तयार झाल्यावर तो लोकांना पाहण्यासाठी अगोदर प्रसिद्ध करावा, आणि मग लोकांच्या सूचना आल्यावर त्यांचा विचार करून यत्ता कायम कराव्या; अशा व्यवस्था झाल्यास फार चांगले होईल.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतीच्या संबंधानें रा० सा० साने व गोडबोले व रा० रा० हतवळणे, यांनी आपले विचार शाळापत्रकांत प्रसिद्ध करून, तत्संबंधाचा एक लेख मजकडे पाठविला. त्याविषयी माझे जे विचार आहेत. ते आपल्या पत्रकांत प्रसिद्ध करावे.

मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतीचाच जर विचार करावयाचा आहे, तर तींतील ग्रंथसंग्रहाबद्दल ग्रंथांच्या, उपयुक्ततेबद्दल, व पारिभाषिक शब्दांबद्दल वगैरे तूर्त विचार नको. प्रस्तुतच्या लेखनपद्धतींत जे दोष वाटतात त्यांविषयीच विचार करूं.

एकच शब्द - बहुत प्रकारें लिहिण्याचा प्रवात आहे, यामुळे फार गोंधळ झालेला आहे. म्हणजे, शिकेकाई हा एकच शब्द, शिकेकाई, शिकेकई, शिकेकायी, शिकीकई, शिककई, शिककाई असा वेगळ्या वेगळ्या ९।७ प्रकारांनी लिहितात. त्यास यांतील एक शब्द पसंत करून बाकीच्यांस रजा दिल्यास गोंधळ नाहीसा होईल, अशासारखे

कांहीं मत असावें असें दिसतें, परंतु ही गोष्ट होणें दुर्वट आहे; कारण,—जगांत आज ज्या ३६०० भाषा आहेत व त्यांत ठळक अशा ८६० भाषा आहेत, त्या प्रत्येकींत एकच शब्द अनेक प्रकारें लिहिण्याचा किंवा उच्चारण्याचा पुष्कळ संप्रदाय असणारच. इतर भाषांची गोष्ट राहूं द्या, पण इंग्रजी भाषा ही अत्यंत सुधारलेल्या भाषांपैकी एक नव्हे काय ? वेबस्टरसारखे तिचे प्रचंड कोश पाहिले तर त्यांत असले शब्द पुष्कळ सांपडतील. आतां इंग्रजी भाषा ही वर्णलेख व वर्णोच्चार यांसंबंधानें सदोष आहे, असें तिचे अभिमानीही कबूल करितात. म्हणून, तींतील शब्दांचा विचार न करितां जगांतील अत्यंत उच्चप्रतीची जी संस्कृत भाषा, जी व्याकरणानें अत्यंत निगडित झालेली आहे, 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' अशा प्रकारच्या अत्यंत सूक्ष्म नियमांनीं जी सुबद्ध आहे, इतकेंच नव्हे, तर उदात्त, अनुदात्त व पुत या स्वरभेदानें जिच्या शब्दार्थांत फरक पडतो, त्या संस्कृत भाषेत तशा प्रकारचा पुष्कळ गोंधळ दृष्टीस पडतो. याची थोडी उदाहरणे—

मराठी शब्द. त्याचा संस्कृत एकच प्रतिशब्द, भिन्न भिन्न प्रकारें लिहिलेला.

१ अंकुश	१ स्रणिः	२ श्रणिः	
२ कोळी	१ दाशः	२ दासः	
३ मांजर	१ विडालः	२ विडालः	
४ बकुल	१ केसरः	२ केशरः	
५ मागणारा	१ वनीयकः	२ वनीपकः	
६ बृहन्नडा	१ बृहन्नटः	२ बृहन्नलः	३ बृहन्नला.
७ कारली	१ सुशवी	२ सुषवी	३ सुसवी.
८ अळें	१ आलवालं	२ आवालं	३ अलवालं.
९ इंद्र	१ शुनासीरः	२ शुनाशीरः	३ सुनासीरः
१० एरंड	१ उरुवूकः	२ उरुवुकः	३ रूवुकः ४ रूवूकः
११ भोंपळाः	१ अलाबूः	२ आलाबूः	३ आलाबुः ४ लाबुः ५ लाबूः
१२ आडी (पक्षी)	१ शरारिः	२ शरातिः	३ शरालिः ४ शराली ५ शरातिः
	६ शराडिः		

१३ चास, १ किकीदिविः २ किकीदीविः ३ किकिदिविः ४ किकिदिविः
५ किकीदिविः ६ किकिः ७ किकीदिवः ८ किकीदीवः

वरील शब्दांप्रमाणें स्वर, व्यंजनें किंवा अक्षरें यांचा विपर्यास करून एकच शब्द अनेक तऱ्हांनीं लिहिलेला ज्यांस पहावयाचा असेल, त्यांनीं संस्कृत भाषेचा कोश उघडून पहावा; म्हणजे अशा प्रकारच्या शब्दांची किती रेलचेल आहे, याची प्रतीती येईल. अंगुष्ठाण, अगूस्थान, अंगुस्तान, यांना जर विचित्रपणा आहे असें म्हटलें, तर सुशवी, सुषवी, सुसवी, या शब्दांतही तो आहे असें म्हणावयास नको काय? एकच शब्द निरनिराळ्या प्रकारें लिहिणें हें वैचित्र्य नसून निवळ विचित्रपणा आहे, असें जें सदरहु पत्रकांत म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ काय? विचित्रपणा म्हणजे विक्षिप्तपणा किंवा वेडेपणा काय? जर हें विधान खरें मानलें, तर जगातील कोणत्याही भाषेपेक्षां आमच्या अत्यंत उन्नत संस्कृत भाषेतच असा वेडेपणा अधिक झालेला आहे. मराठींत तर त्याचा शतांशही नाही, असें आढळून येईल. पण वस्तुतः हा वेडेपणाच नव्हे, संस्कृतांत 'बवयोरभेदः' जसें विंदु, विंदु इ०, किंवा 'डलयोरभेदः' असे अभेदात्मक वर्ण आहेत, तसेंच मराठींत तंबाकू, तमाखू या शब्दांसंबंधानें 'बमयोरभेदः' असें म्हणावयास कांहीं हरकत किंवा हरकत आहे काय? संस्कृतांत जर हरकत नाही, तर मराठींत काय म्हणून हरकत असावी? ती नाहीच, आणि म्हणूनच आपणास सोंगटी, सोंकटी किंवा सांगशी, सांकशी यांत क-ग वर्णांचा अभेद आहे, व सांत व सांथ यांत त-थ वर्णांचा अभेद आहे, असें म्हणतां येईल. असे नियम करणारा कोणी तरी झाला पाहिजे. संस्कृतांत साह्यं, साहाय्यं, व सहायं, असे पृथक् तीन शब्द आहेत. त्याचे सहाय्य, साह्य, साहाय्य असे मराठींत तीन शब्द झाले, म्हणून चमत्कार किंवा विचित्रपणा कांहीं मानावयास नको. एकाच शब्दाचीं अनेक रूपें कां होतात व तीं कोणत्या नियमांनीं होतात, हें शोधून काढणें हा भाषाशास्त्रज्ञांचा आवडीचा विषय आहे. एकच शब्द

अनेक प्रकारें लिहिणें हा जर दोष असता, तर ज्या भगवान् पाणिनीने संस्कृत भाषेचें अत्यंत सूक्ष्म नियमांनीं बंधारण केलें, त्यानें हा दोष काढण्याचा कांहीं तरी खचित यत्न केला असता. कोणी म्हणेल कीं, पाणिनीनंतर संस्कृत शब्दांस विचित्रपणा आला असेल; तर पाणिनीच्या व्याकरणांतलीं असलीं संधींची, समासांची, नामांच्या व क्रियापदांच्या व दुसऱ्या शकडों रूपांचीं उदाहरणें दाखवितां येतील. वैदिक संस्कृत भाषा पाणिनीच्या पूर्वीची हें तर उघड आहे, व तींत देखील एकाच शब्दांत असे भेद पुष्कळ आढळतात. जसें—‘तस्माद्विराड्-ळ;’ किंवा ‘विराजोअधि पुरुषः-खः’. वेदभाषेशीं ज्यांचा पुष्कळ पचय आहे, त्यांस एकाच शब्दांचीं अनेक रूपें पुष्कळ पहावयास सांपडण्याचा संभव आहे. शब्दाच्या रूपांत फरक पडणें हा कांहीं दोष नव्हे. शब्दरूपांत जर कधींच फरक पडला नसता, तर एका भाषेपासून अनेक भाषा कधींच निघाल्या नसत्या. एका संस्कृत भाषेपासून बंगाली, सिंधी, पंजाबी, गुजराथी, मराठी, हिंदी, या भाषा कां निघाल्या बरे ! ‘फुफुस’ हा संस्कृत शब्द आहे. फार प्राचीनकाळीं म्हणजे संस्कृतच एक भाषा होती तेव्हां हा शब्द सर्वास साधारण होता. परंतु पुढें त्याच्या रूपांत फरक पडत चालला. आतां तर—

संस्कृत	फुफुसः
प्राकृत	फुफुसो
सिंधी	फिफिडू
हिंदी	फेफडा
मराठी	फोफीस
बंगाली	फेंपडा.
पंजाबी	फंसफंस.
ओडिया	फाईफाई

अशीं रूपें आढळतात. संस्कृत ‘फुफुसः’ या शब्दाप्रमाणें दुसऱ्या बहुत शब्दांच्या रूपांत प्रांतानिहाय, व व्यक्तिनिहाय फरक

पडून एका भाषेपासून दुसरी भाषा पृथक् झाली आहे. आमच्या प्रस्तुत मराठीचे १०।१२ पोट भेद आहेत. हजारों वर्षे ही भाषा नैसर्गिक नियमाने वाढू दिल्यास मराठीच्या वेगवेगळ्या १०।१२ भाषा होतील. आतां दुसऱ्या पक्षां म्हटलें तर भाषेला लेखाचें रूप आले म्हणजे तिचें तें रूप ठाम होण्यास बरेंच साधन होतें. भाषेंतील एका विशेष प्रकारच्या पोटभेदाला राजाश्रय व विद्वानांचा आश्रय मिळून त्या पोटभेदाची भरभराट होऊन इतर पोटभेद त्यांत सामील होतात; जसें, प्रस्तुत पुणेरी मराठी या पोटभेदाकडेस इतर पोटभेदांचा कल आहे. हिंदुस्थान एकत्र झाल्यास व विद्या-प्रसार असाच जरीनें चालल्यास हिंदी भाषेंत इतर भाषा सामील होतील, असा विद्वान तर्क करित आहेत.

आतां या परस्परविरुद्ध गोष्टींचा विचार केला म्हणजे विचारांचा गांधळ होण्याचा संभव आहे. परंतु हे परस्पर विरुद्ध भासणारे सिद्धांत अगदीं खरे आहेत. सजीव कोटींतील प्रत्येक पदार्थ एकाच वेळीं वृद्धी व न्हास ही पावत असतो. आतां त्यांचें न्हासवृद्धीचें प्रमाण मात्र अधिक उगें होईल, त्याप्रमाणें त्याची न्हासवृद्धी अनुभवास येईल. मनुष्याच्या शरीराची पूर्ण वाढ होईपर्यंत त्याच्या वृद्धीचें प्रमाण न्हासाच्या प्रमाणाला अधिक असतें, व उतार वयांत याच्या विरुद्ध प्रकार घडतो. सजीवांत सतत जरी न्हासवृद्धी चालली आहे, तरी शास्त्रानभिज्ञांस ती सहज कळण्यासारखी नाहीं, ह्मणून गाडीच्या चाकाचा दृष्टांत फारच कामीं पडेल. गाडी भरधांव चालली असतां तिच्या चाकाकडे नजर फेंकल्यास असें आढळेल, कीं तें जितक्या जोरानें मागे जात असतें, तितक्या जोरानें पुढें सरत असतें. सूक्ष्मशास्त्रदृष्ट्या अवलोकन केल्यास पुरोगमन करणाऱ्या चाकाची धांव मागल्या धांवेपेक्षां जरा अधिक असली पाहिजे, असें आढळेल. चाकाचें पुरोगमन व पश्चाद्गमन व प्राण्याची न्हासवृद्धी एकसमयावच्छेदेकरूनच चाललेली असते. त्याचप्रमाणें सजीव भाषा न्हासवृद्धीच्या सपथ्यांत सारखीच सांपडलेली असते. वृद्धीचा व न्हासा-

चा काल साधारणतः शास्त्रज्ञांनी ठरविला आहे, त्याचप्रमाणे तो भाषेचाही ठरविलेला आहे. परंतु इतक्या खोल विचारांत शिरण्याचे कांहीं कारणच नाही. प्राण्याच्या पूर्ण वाढाची जी साधारण यत्ता ठरली आहे, त्यापूर्वीच कांहीं प्रतिकूल गोष्टी घडून आल्यास ठरीव काळापूर्वीच उतारदशेस आरंभ होतो, किंवा अनुकूल गोष्टी घडल्यास प्रमाणावोहेर ही वृद्धी कांहीं काळ चालते. हा नियम सजीव भाषांस लागू पडतो. स्वाभाविक किंवा नैसर्गिक व कृत्रिम या दोन्ही कारणांनी सजीवांची न्हासवृद्धी होण्याचा संभव असतो. एका सजीव राष्ट्रांतून अनेक राष्ट्रे उत्पन्न होत असतात; व अनेक राष्ट्रांचे एक राष्ट्र कसें बनत असते, हे हिंदुस्थान किंवा स्वतंत्रसंस्थानें या राष्ट्रांवरून सहज कळते. भाषारूपी वृक्षाच्या एकाच खांदीपासून एकसारख्या जवळ जवळ आकाराची शब्दरूपी पाने जोमानें वाढत असतात. कित्येक पाने गळून पडतात, तद्वत् कित्येक शब्द प्रचारांतून जातात. उत्क्रांतिमत्ताप्रमाणें ज्याचा उपयोग असतो तें टिकते, व निरुपयोगी असतें तें नष्ट होतें. त्याचप्रमाणें उपयोगी शब्द टिकून, निरुपयोगी नष्ट होतच आहेत. भाषोत्पत्तीच्या कालापासून ही क्रिया सतत चालली आहेच ती तरीच पुढें चालावयाची आहे. परंतु नैसर्गिक अशी जितकी कांहीं न्हासवृद्धी होईल, तीतच केवळ समाधान मानून राहावें, ही गोष्ट विचारी मानवांस कधीच पसंत पडावयाची नाही. ह्या गोष्टी आपणास टाळतां येणार नाहीत. यासाठीं निसर्गाच्या न्हासवृद्धीस थोडासा टेंकावा देऊन विचारी मानव आपलें कल्याण करून घेतो. कुशल माळी मोठ्या शहाणपणानें झाडांची खच्ची करून सुंदर व रमणीय बाग बनवितो, परंतु त्याच जातीचीं झाडे अरण्यांत इतस्ततः वाढत असतात. बागेतील झाडांची माळ्यास व्यवस्था लावितां येईल, परंतु ती कांहीं काळपर्यंतच. माळ्याने खच्ची केलेल्या झाडांचें रूप जसें सतत राहावयाचें नाही, तद्वत् कृत्रिम उपायांनी शब्दांस फाटा दिला असतां ते शब्द परत भाषेत आल्याखेरीज राहणार नाहीत. म्हणून एकाच शब्दाच्या अनेक रूपांपैकीं एकदोन रूपें

ठेऊन बार्कीच्यांस फांट्या देणें. ही मोष्ट अशक्य आहे. कारण, आज कालपर्यंत महाराष्ट्रवाङ्मयांत लेखनरूपानें विद्वानांनीं ज्या शब्दांचा उपयोग केला आहे, मोरोपंतादि महाराष्ट्र कवींनीं प्रासाकरितां किंवा यमकांकरितां जे शब्द आपल्या काव्यांत गोंत्रले आहेत, व पुढील कवींना त्या शब्दांचा उपयोग केल्याखेरीज गत्यंतरच नाही; तसेंच जे शब्द मराठी कोश व व्याकरण यांत घतनदार होऊन बसले आहेत, त्यांस भ्रष्ट करण्याचा कोणास अधिकार आहे ? आतां एखाद्या गृहस्थास पांच सात मुलगे असतां सर्व मुलांस जरी सारखा वांट्या मिळतो, तरी पहिल्या मुलाचा मान अधिक असतो, तद्वत् एका शब्दाच्या अनेक रूपांपैकीं एखाद्या शुद्ध रूपास विशेष मान दिलेला कोशांत आढळतो, कारण तो शब्द आरंभीच लिहिलेला असतो;—तेवढा मान पुरे आहे. व विद्वानांनीं होतां होईतोपर्यंत त्या शब्दाचा उपयोग करण्याची स्वबंदारी ठेवण्यास जबाबें, इतकी सूचना करितां येईल. फार झाल्यास पांच पन्नास विद्वान केवळ या एकाच शब्दाचा उपयोग करतात. परंतु सर्वांची प्रवृत्ती या शब्दाकडेसच करविणें फार कठीण आहे. आधीं कोणतें रूप शुद्ध, हें ठरविणेंच कठीण आहे. तंबाकू, तमाखू, यांत तंबाखू शब्द पसंत केला आहे. कारण काय तर त्याचा उच्चार ठसठशीत होतो म्हणून तो पसंतीस उतरला. परंतु तमाखूपत्रं राजेंद्र—' इ० संस्कृत पद्यांत त्याचें जें रूप आढळतें तेंच अधिक प्रशस्त, तंबाकू किंवा तंबाखू हीं रूपें अप्रस्त, असें कोणी प्रतिपादूं लागल्यास त्याचें समाधान कसें करावयाचें ? तमाखू या शब्दाबद्दल जर विशेष विचार केला तर त्याचें 'तमाखू' हेंच रूप अधिक प्रशस्त मानावें लागेल. कारण उत्क्रांतिमताचा असा नियम आहे कीं कठीण, दुर्वोध, गुंतागुंतीची व घोटाळ्याची रचना हळूहळू सुलभ, सुवोध व सहज अशी होत जावयाची. ओबड धोबड धोंडे नदीच्या प्रवाहांत झिन्न त्यांच्या ग्यद्वर्जात आकृतीस जशी सुलभाकृति प्राप्त होते,

तद्वत् शब्दांचें आहे. 'भ्रातृ' याचें 'भाऊ' रूप झालें आहे. 'भ्यांतं, ठसठशीति' उच्चार मार्गें पडून कोमल उच्चारच पुढें झाला आहे. याप्रमाणें अनेक शब्दांची गोष्ट समजावी. तमाखू व तंवाकू यांत कोणतें रूप प्रशस्त याबद्दल जर निश्चय करवत नाहीं, तर भाषेंत हजारों शब्द असे आहेत कीं त्यांचीं कोणतीं रूपें प्रशस्त मानावीं, याचा निश्चय करण्यास किती तरी भवति-न-भवति करावी लालेल; व किती वेळ मोडेल याचा तर्क ही करवत नाहीं. परंतु ठसठशीत उच्चारापेक्षां मृदू (विद्वान् लेखकारांचे मते मिळमिळीत) उच्चाराकडे भाषेंतील शब्दांची धाव आहे, ही गोष्ट कुलित्थ=कुळीथ, गृध्र=गीध्र, कर्म=काम, गोधूम=गहूं, गोस्थानक=गोठा, इत्यादि शकडों शब्दांवरून सिद्ध करितां येईल. आतां एका शब्दाच्या अनेक रूपांपैकीं कोणतें रूप प्रशस्त ठरवावयाचें, या संबंधानेंही अतिशय मत्-भेद पडेल असें वाटतें. कोणी ठसठशीत व मृदु उच्चारांवरून, कोणी मूळांतील उच्चार व प्रघातांतील उच्चार यांवरून, कोणी कशावरून, कोणी कशावरून, अशीं प्रशस्त रूपें मानतील. परंतु प्रशस्त मानलेलीं रूपें शुद्ध व उरलेलीं रूपें अशुद्ध, असें कोणासही म्हणतां यावयाचें नाहीं. ज्या शब्दाचा भाषेंत विशेष प्रघात असेल, तो शब्द शुद्ध असें सोईकरितां पाहिजे तर म्हणावें. व असें एकदां मानिलें म्हणजे 'गोधूम' व 'गहूं' हे दोन शब्द मराठीत आहेत, यांपैकीं 'गहूं' शब्दाचा प्रघात अधिक सबब तो शुद्ध, व गोधूम अशुद्ध म्हणावा लागेल. गोधूम शब्द जरी निवळ संस्कृत आहे, तरी मराठीच्या दृष्टीनें त्याची योग्यता कमीच ठरेल. कारण, संस्कृत शब्द जशाचे तसे भाषेंत आले असतां, त्यांस तत्सम म्हणतात. राजा, कवि, दर्शन, हे शब्द तत्सम होत. संस्कृत शब्दांपासून बनलेल्या शब्दांस तद्भव अशी संज्ञा आहे. अक्ष=आंख, गर्दभ=गाढव गोधूम=गहूं, या शब्दांतील अक्ष, गर्दभ, गोधूम, हे संस्कृत शब्द असून 'आंख' 'गाढव' इत्यादि तद्भव शब्द होत. हिंदी भाषेंत तद्भव शब्दांचा भरणा फार आहे व ओढिया भाषेंत तत्सम शब्द फार आहेत. म्हणून भाषाशास्त्रज्ञ हिंदीची योग्यता फार मानितात व ओढिया भाषेची योग्यता

कमी समजतात. आणि यास ते असे कारण सांगतात कीं, सजीव पदार्थांत फेरफार होतात व निर्जीव पदार्थ जशाचा तसाच राहतो. म्हणून मराठी भाषेत ज्या शब्दांचीं रूपांतरें झाली आहेत, तेच शब्द अधिक प्रशस्त. यास्तव 'गोधूम' शब्दापेक्षां 'गहूं' शब्दच अधिक प्रशस्त ठरेल. आतां 'हात' या शब्दाचे वाचक, कर, हस्त, पाणी, असे जे शब्द आहेत, त्यांपैकीं कोणता पसंत करावयाचा व कोणत्या शब्दास रजा द्यावयाची? एका शब्दास जितके प्रतिशब्द असतील तितके चांगलेच असे मत असल्यामुळे हे सर्वच शब्द पसंत करावे, तर एका शब्दाचीं अनेक रूपें तरी कां पसंत करूं नयेत? वृक्षवाटिकेमध्ये निरनिराळ्या जातींचे वृक्ष असणें जितकें चांगलें आहे, तितकेंच, किंवाहुना एकाच जातीच्या वृक्षाचे निरनिराळे प्रकार असणें अधिक चांगले, असें वनस्पतिशास्त्रज्ञांस वाटतें. तद्वत् एकाच शब्दाचीं अनेक रूपें भाषाशास्त्रज्ञांच्या पसंतीस उतरतात. एकाच शब्दास जितके अधिक प्रतिशब्द असतील त्या मानानें जर भाषेस प्रौढता व सौंदर्य येतें, तर एकाच शब्दाच्या अनेक रूपांनीं काय महापातक केलें आहे तें कळत नाही. 'समुद्र' या शब्दास जरी पांच-पन्नास निरनिराळे प्रतिशब्द आहेत, तरी व्यवहारांत त्याच्या दोन तीन प्रतिशब्दांचाच उपयोग होत असतो. समुद्र, सागर व दर्या हेच ते शब्द होत. 'उदन्वत्' हा जरी समुद्राचा पर्याय आहे, तरी त्याचा साधारण भाषणांत उपयोग करणें हास्यास्पद होतें. 'समुद्रावर फिरावयास जाणें', यापेक्षां 'उदन्वतावर फिरावयास जाणें' हें वाक्य विलक्षण वाटत नाही काय? परंतु उदन्वत् शब्द कवितेंत योजण्यास कांहीं हरकत नाही. किंवाहुना कवितेंत असेच शब्द मुद्दाम योजावयास पाहिजे असतात. तद्वत् 'शिकेकाई' हा शब्द साधारणतः बोलण्यांत असून त्याचीं अन्य रूपें प्रसंगवशात् गद्यांत व पद्यांत योजल्यास तो विचित्रपणा आहे असें मला वाटत नाही. प्रस्तुत काळीं नानाप्रकारचे काचदीपक निर्माण होऊं लागले आहेत, व एकाच जातीचे दिव्यांचे थोड्याबहुत फरकानें विविध-प्रकार दृष्टीस पडतात. आतां शब्दनिवडीचा न्याय त्यांवर लागू केल्यास

असें म्हणावें लागेल कीं, निरनिराळ्या जातींचे दिवे पाहिजे तर वापरावे, पण एकाच जातीचे थोड्याबहुत फरकाचे दिवे वापरूं नयेत ! तर हा विचार कोणी पसंत करील काय ? ज्याला जशी सवड असेल, त्या प्रकारचा दिवा तो वापरील. तद्वत् ज्याला जसा उच्चार करितां येईल, तसा तो करील. आतां आपल्या पसंतीस उतरलेल्या दिव्याहून बाकीचे दिवे जसे त्याज्य ठरत नाहींत, तद्वत् शब्दांचें समजावें. इतकी गोष्ट मात्र खरी आहे कीं, एकाच जातीच्या अनेक दिव्यांपैकीं अमके दिवे आपण पसंत कां करितों याचीं कारणें आपल्या मित्रमंडळीस पसंत ठरल्यास ते त्याच दिव्यांचा उपयोग करतील. भाषेंत एका शब्दाचीं जीं अनेक रूपें आहेत, त्यांपैकीं विशेष प्रशस्त कोणतीं याचा प्रथम निर्णय झाला पाहिजे. हा निर्णय कसा करणार ? विद्वान ज्या शब्दांचा उपयोग करितात ते शब्द प्रशस्त म्हणणार, कीं कांहीं सामान्यनियमानुसारें शब्द पसंत ठरविणार ? तें कळलें म्हणजे त्या संबधानें येणाऱ्या शंकांचें निवारण करणें व भाषेंतील सर्व शब्दांचें परीक्षण करून, अशा शैलक्या शब्दांचा कोश बनविणें व त्यांचाच विवक्षित प्रसंगी व विवक्षित लोकांनीं उपयोग करावा असे प्रयत्न करणें, हीं अत्यंत जोखमाचीं कामें आहेत. ही गोष्ट होणें शक्य असल्यास यातायात व गोधळ कमी होईल. हें जरी खरें आहे, तरी ही गोष्ट घडण्यासच यातायात फार पडेल असें वाटतें. शिवाय या यत्नापासून भाषेचा फायदा न होतां नुकसान होईल, हें मीं मागें दाखविलेंच आहे.

या विषयाचा लौकर निर्णय होण्याकरितां कमिश्नाप्रमाणें या विषयावर विद्वानांच्या साक्षी घेतां येतील तर चांगलें. यासाठीं मुख्य मुख्य प्रश्न काढून त्यांचीं उत्तरें मागवावीं, म्हणजे अद्वातद्वा विवेचन होण्याचें भय कमी होईल.

माझ्या अल्पमतीप्रमाणें तूर्त एका शब्दाच्या अनेक रूपांच्या निर्णयाबद्दल माझे विचार आज कळविले आहेत. पुढील खेपेस अनुस्वार, ऱ्हस्वदीर्घ, इत्यादी गोष्टींविषयीं विचार करण्याचा यत्न करिन.

केशव-वामन पेठे.

पत्रव्यवहार.

लहान मुलांच्या शिक्षणपद्धतीतील गुणदोष

(१). पूर्वीच्या काळीं बालबोध व मोडी उत्तम लिहावयास व वाचावयास आले, आणि साधारण हिशेब करितां येऊन व्यवहारांतील चार गोष्टींचें ज्ञान झालें, म्हणजे तो हुशार झाला असें समजत असत. ही गोष्ट खरी आहे. परंतु त्या वेळची स्थिति वेगळी व हल्लींची स्थिति वेगळी. हल्लीं सर्व प्रकारें सुधारणा होत चालली आहे, त्याप्रमाणें ती शिक्षणांतही होणें रास्त आहे. तेव्हां हल्लीं केवळ चालू व्यवहार समजला म्हणजे तो विद्वान् झाला असें कोणी समजणार नाही.

(२). पाश्चिमात्य विद्येच्या शिक्षणानें (हल्लींच्या शिक्षण पद्धतीनें) आमचे लोक फार अशक्त होऊं लागले आहेत. वरील लेखांत याचीं बरींच कारणें प्रतिपादन केलीं आहेत. तरी आम्हांस असें वाटतें कीं, ह्याचीं मुख्य कारणें दोन असावीत. (१) परिक्षेला विषय फार, व (२) वयाची अट. ह्यामुळें लहानपणापासून विद्यार्थी विद्या शिकण्यास आरंभ करून मराठी व इंग्रजी नानातऱ्हेचीं पुस्तकें पाठ करूं लागतो. ह्यामुळें “ एक ना धड भाराभर विंध्या ” या न्यायानें एकही विषय उत्तम तऱ्हेचा तयार न होऊन, परीक्षेपुरती तयारी होऊन शरीरीं अशक्तता मात्र उत्पन्न होते. ह्याकडे मुलांचे पालक, समाजाचे पुढारी सरकार, शाळाखात्याचे मुख्य अधिकारी व शिक्षक, ह्या सर्वांनीं लक्ष्य दिलें पाहिजे. तथापि ह्या सर्वांपेक्षां मुलांच्या पालकांनीं अवश्य लक्ष्य दिलें पाहिजे.

(३). हल्लीं शाळेंत अशी स्थिती दृष्टीस पडते कीं मुलानें प्रत्येक विषय घरीं तयार करून आणावा, व त्याची परीक्षा मात्र शाळेंत घ्यावी. अशी स्थिती असणें हें बरोबर नाहीं. प्रत्येक विषयाची प्रथम शाळेंत उत्तम रीतीनें समजूत झाली पाहिजे, मग सदरहू विषयावर मुलांनीं परिश्रम करावे, व त्यांत येणाऱ्या शंका शिक्षकांस विचाराव्या. शिक्ष-

कानेही त्या शंका व्यर्थ आहेत असें मानून त्यांचा अन्वेष न करितां त्या योग्य किंवा अयोग्य हें मुलांच्या मनांत पूर्णपणें विवकून दिलें पाहिजे. नंतर तो विषय मुलांनीं पाठ करावा. अशा रीतीनें शिकविलेला विषय पाठ करण्यास ही सोपा जाईल ह्यांत संशय नाही. आमच्या सेकंड ग्रेड आं० व्ह० स्कूलच्या शिक्षकांनीं तर ह्याकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. कारण मुलांच्या कोंवळ्या मनावर अन्य भाषेचा संस्कार करण्याचें जोखीम त्यांचेवर असतें. अगोदर परकी भाषा कठीण. तें तिचें काठिण्य स्वभाषेच्या उत्तम ज्ञानाच्या द्वारे कमी करून सुलभ रीतीनें मुलांस समजेल, असें शिक्षण दिलें पाहिजे. नाहीतर मुलें घरव्यां मास्तरापासून अगर कोणातरी इंग्रजी जाणणाऱ्या मनुष्यास 'दादा' 'बाबा' म्हणून त्याजकडून धडे समजून घेऊन पाठ करून आणतात, व शिक्षक त्या धड्यांची शालेंत परीक्षा घेतात. अशा प्रकारचे शिक्षण कधींही फायदेशीर होणार नाही. आमच्या ट्रेन्ड व अनट्रेन्ड शिक्षकांस परीक्षेचे प्रश्न व शिकवावयाचे प्रश्न ह्यांतील फरक समजलाच आहे. मग अशी स्थिती कोणत्याही ठिकाणीं असल्यास ती नाहीशी झाली पाहिजे.

(४). तिसरे नियमांत दर्शविलें आहे कीं, इतिहास, भूगोल व व्याकरण वगैरे विषयांचे धडे वाचनपुस्तकांत असावे. हें जरी बरोबर आहे, तरी आम्हांस असें वाटतें कीं, व्याकरण, भूगोल इत्यादि विषयांचे धडे वाचन पुस्तकांत येऊं लागल्यावर दुसऱ्या नीतिशिक्षण, वस्तुदर्शन, नीतिपर वगैरे उपयुक्त गोष्टींस आजिबात फांटा द्यावा लागेल. म्हणून आमचें असें मत आहे कीं, फक्त इतिहाससंबंधी थोर पुरुषांचीं चरित्रें लढाईचीं वर्णनें, तहाचीं कलमें, वगैरे लहान लहान गोष्टी वाचन पुस्तकांत असाव्यात. व्याकरण भूगोल वगैरे विषयांचीं निराळींच पुस्तके पाहिजेत. आतां त्यांची रचना मात्र वाचनाच्या पुस्तकासारखीच सुलभ रीतीची असणें हें वेगळें. ती अशी असावी कीं तें केलें मुलांस घोकंपट्टीची पाळी येऊं नये. मुलाची कल्पनाशक्ती वाढेल, व त्यास विचार करण्याची

संयत लागेल अशा रीतीने प्रत्येक विषयाची समजूत झाली पाहिजे; व प्रत्येक विषय केवळ परीक्षा पास होण्याकारितांच शिकवावयाचा नाही, मुलांस त्यांचे पूर्ण ज्ञान होण्यास शिकवावयाचा आहे, हे तत्व प्रत्येक शिक्षकाने लक्षांत ठेविले पाहिजे.

(९). पांचव्या नियमांत दर्शविल्याप्रमाणे व्यायाम, चित्रकला, गायनकला, वगैरे विषय शिक्षकाने शाळेत शिकवावे हे खरे. परंतु आमच्या टाईम टेबलांनी सर्व वेळ बांधून टाकिला आहे. तेव्हां यत्तंत नेमलेले विषय शिकवून अन्य विषयाकडे वळण्यास शिक्षकास कशी फुरसूद मिळणार ? ह्याविषयी प्रथम विचार झाल्याशिवाय वर दर्शविलेले विषय शिकवितां येणार नाहीत.

(६). वस्तुदर्शन-शिक्षण उत्तम खरे; परंतु वस्तू कोठून मिळाव्या हा एक प्रश्न वरील आपल्या लेखांत आलाच आहे. वर, परम दयाळू ईश्वराने ह्या सृष्टींत अनंत वस्तू शिक्षण देण्यास योग्य अशा उत्पन्न केल्या आहेत. त्या सर्व कांहीं शाळेत आहेत असे नाही. तेव्हां शाळेच्या बाहेर जाऊन सदर वस्तुदर्शन शिक्षण देण्यास वरिष्ठाची परधानगी मिळाल्याखेरीज शिक्षकास तसे करितां येणार नाही. शिवाय ही पद्धत आमचे मुलांचे पालक ह्यांस तरी पसंत पडेल किंवा नाही, ह्याची शंकाच आहे. तरी ह्या पद्धतीस ते सर्वस्वी आडकाठी करतील असे वाटत नाही. कारण कुतऱ्या-मांजरांच्या गोष्टी सरकारी शाळेत शिकवितात, ह्यांत काय अर्थ ? असे म्हणणारे मुलांचे पालक हल्लीं देखील जरी आढळतात, तरी हल्लीं पूर्वापेक्षां पुष्कळ सुधारणा होत चालली आहे, त्याच कुत्र्या मांजरांच्या गोष्टी वाचून मोठमोठे विद्वान् ग्राज्यूप्ट बनून आमचे अधिकारी झाले आहेत, असे लोकांच्या दृष्टीस पडूं लागल्यापासून तो समज पुष्कळ कमी होऊं लागला आहे.

मु. मुंबई.

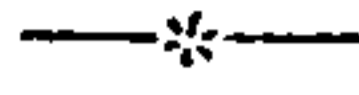
केशव चिटको कुळकर्णी.

प्रेमभाव.

१. लक्षण.	इतरांवर प्रेम-माया-करणे:-त्यांस मदत करणे.
२. उलट.	द्वेषभाव-अपकार करण्याची बुद्धी.
३. हेतु.	१. देवाची किंवा शास्त्राची आज्ञा. २. दुसन्याविषयी कळवळां. ३. प्रेमभाव ठेविल्यानं वरें वांटतें. —आपण त्यांत प्रतिष्ठा आहे असं मानितो.
४. व्यक्ती.	सर्व मनुष्यांविषयी प्रेमभाव, दर्शवावा. विशेषकरून दुर्बल आणि गरजवंत यांविषयी,
५. तो दर्श- विण्याची रीति.	१. यथाशक्ती देणग्या देऊन. २. मायेचे शब्द बोलून. ३. दुसन्यानं जें कृत्य केलें असेल, त्यांत त्याचा हेतु वाईट आहे असं प्रथमदर्शनीं मनांत न आणल्यानं, म्हणजे त्याचा हेतु चांगलाच आहे असं धरून चालल्यानं.
६. परिणा- म.	१. दुसन्यास सुख आणि समाधान. २. त्याची कृतज्ञता जागृत होते. ३. स्वसंतोष.

७. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवणे अवश्य आहे कीं, भाग जितके थोडे पाडावे तितके चांगले. भाग पाडतांना विद्यार्थ्यांचें वय आणि ग्राहकशक्ति, यांकडे लक्ष असलें पाहिजे. मुलें लहान असल्यास आदि, मध्य व अंत असे भाग न पाडितां त्यांच्या ऐवजीं प्रश्नरूप भाग पाडणें हें चांगलें.

प्रकरण १३ वें.

पाठ कसा द्यावा, याविषयी सामान्यसूचना.

(१). या संबन्धानें पहिली गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, वर्गांत लेखी टांचणांचा उपयोग करणें जितका टाळवेल तितका टाळावा. टांचणें करण्याचा मुख्य उद्देश हा, कीं जो पाठ द्यावयाचा तो कसा द्यावा, याची योजना कागदावर लिहून ठेवितांना आपल्या मनांत ती सहज दृढ व्हावी, हें तत्व सर्वदा लक्षांत वागविलें पाहिजे. पाठ देतांना जेव्हां जेव्हां विशेष माहिती किंवा आंकडा सांगण्याचा प्रसंग येईल, तेव्हा जरूर तर टांचण प्रसंगोपात्त पाहणें योग्य होईल. परंतु वर्गांत मुलांसमक्ष टांचणांकडे सर्वकाळ पाहून पाठ दिल्यानें शिक्षकाविषयी मुलांचा भ्रंवसा उद्भवतो, पाठाचें महत्त्व कमी होतें, व मग त्यांत कांहीं जीव राहात नाही.

(२). परंतु पाठ देतांना फळ्याचा उपयोग जितका करवेल तितका करावा. जसजसा पाठ मुलांस समजत जाईल, तसतसे आलेले मुद्दे क्रमशःफळ्यावर लिहून ठेवावे. पाठ संपल्यावर त्याचें पुनरावर्तन करितांना या फळ्यावरील आराखड्याचा बहुत उपयोग होईल. त्याच प्रमाणें नकाशे, आकृती, नमुने आणि चित्रे यांचा उपयोग जितका करवेल तितका करावयाचें कधीं सोडूं नये.

(३). पाठ देतांना अत्यंत महत्वाची गोष्ट ही कीं, तो कसा द्यावा—वर्गांत विषय साफ खुला होईल असें करण्याकरितां पद्धत कोणती योजावी—कारण यां गोष्टींवर पाठाचें महत्त्व व त्याच्याकडे लागणारी मुलांच्या लक्षाची ओढ, हीं दोन्ही अवलंबून असतात.—ही गोष्ट जसजशी शिक्षकास साधेल तसतशी त्याच्या शिक्षणकौशल्याची योग्यता अधिकधिक समजावयाची. पाठ देण्याच्या पद्धती दोन आहेत. (१) ' व्याख्यान पद्धति ' आणि (२) ' प्रश्नपद्धति. ' पहिलींत शिक्षक

बोलतो व मुलें श्रवण करितात, किंवा श्रवण करीत आहेत असें शिक्षक समजतो. दुसऱ्या पद्धतीमध्ये मुलांस काय येत आहे हे शिक्षक प्रथम पाहतो, आणि त्यांस जी पूर्वीची माहिती असेल, तिचा उपयोग करून घेऊन आणि पदार्थ प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने मुलांस दाखवून तो मुलांस शिकवितो.

(४). शिक्षणाच्या कामी या दोन पद्धतीपैकी चांगली कोणती हे सांगणे कठीण नाही. कारण मुलांचे चित्त आपणाकडे वेधून घेण्याचे आणि ते कायम राखण्याचे साधन प्रश्नपद्धतीशिवाय दुसरे चांगलेसे नाही. व्याख्यानपद्धतीचा उपयोग केल्याने मुलें चित्रांप्रमाणे ऐकत बसतात, व त्यांचे लक्ष चाललेल्या विषयाकडे कमी कमी होत जाते. परंतु प्रश्नपद्धतीचा उपयोग केल्याने मुलें जागृत राहातात, त्यांची दृष्टी शिक्षकाकडे लागून राहते, आणि तो काय सांगतो याकडे त्यांचे लक्ष कायम राहते. या पद्धतीने शिकवितांना प्रश्नांची योजना मात्र शहाणपणाने केली पाहिजे. आणि पूर्वी मुलांचे माहिती नाही अशा गोष्टींचा संबंध मधून मधून आला असता त्या शिक्षकाने स्वता सांगितल्या पाहिजेत. अशा पद्धतीने शिकवितांना प्रश्नादिकांची योजना कशी करावी याचे एक उदाहरण देऊं.

(५). समजा की, सिंहाचा पाठ देतांना त्याच्या कळ्यांचा उपयोग काय, हा प्रश्न उद्भवला. या प्रश्नाचे उत्तर मुलांस सांगतां येणार नाही. पण ते त्यांस पुढे लिहिल्याप्रमाणे प्रश्न विचारून, काढून घेतां येईल.

शिक्षक.—सिंहाप्रमाणे कळे दुसऱ्या कोणत्या जनावरास असतात ?

विद्यार्थी.—बाघास.

शि०.—आपल्या रोजच्या पाहाण्यांतले एखादे जनावर सांगा पाहूं ?

वि०.—मांजर.

शि०.—मांजर विस्तवाजवळ शेकत बसते, तेव्हां त्याच्या मिशांला तुम्ही कधी हात लाविला आहे काय ?

१५६ पाठ कसा द्यावा याविषयी सामान्य सूचना.

वि०—होय; पुष्कळ वेळां.

शि०—आणि मग काय होतें? मांजर काय करितें?

वि०—तें दचकून उठतें.

शि०—यावरून तुम्हांला काय समजतें?

वि०—मांजराच्या मिशांस स्पर्श केला असतां तो त्यास ताबडतोब समजतो.

शि०—ताबडतोब समजणें किंवा तीव्र भास होणें यास एक शब्द तुम्हांस ठाऊक आहे?

वि०—नाहीं.

शि०—बरे तर मी सांगतो 'स्पर्शबोध.' किंवा 'स्पर्शग्रहण क्षमता' असें या गुणास म्हणतात. बरे, तुम्हांस आतां एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे, ती ही कीं, मांजराच्या मिशांस स्पर्श केला असतां तें त्यांस जसें ताबडतोब समजतें, तसें सिंहाच्या मिशांस (कळुयांस) स्पर्श झाला असतां त्यास ही समजतें. केंसांच्या बुडाशीं कांहीं ज्ञानवाहक मजातंतु आहेत, त्यांच्या योगानें केंसांस यत्किंचितही स्पर्श झाला असतां तो समजतो. तर मग ही गोष्ट मी फळ्यावर लिहून ठेवितों.

“सिंहाचे कळे स्पर्शज्ञान विशिष्ट आहेत.”

शि०—सिंहाचे कळे कोठें असतात?

वि०—तोंडाच्या प्रत्येक बाजूस.

शि०—जेव्हां सिंह मैदानांतून किंवा जंगलांतून फिरत असतो, तेव्हां त्याचा कोणता भाग पुढें असतो?

वि०—पाय.

शि०—पुन्हां विचार करा.

वि०—एक म्हणतो—डोकें; दुसरा—नाक; तिसरा—मिशा.

शि०—बरोबर. त्याच्या मिशा हेंच उत्तर बरोबर. आणि त्या नेहमीं पुढें असतात इतकेंच नाही तर—

वि०—तोंडाच्या दोहों वाजूस पिसकारलेल्या असतात.

शि०—शावास! बरोबर. तर मग दुसरी एक गोष्ट आतां फळ्यावर लिहून ठेविली पाहिजे.

पहिली गोष्ट.—“ सिंहाच्या कळुयांस स्पर्शज्ञान होतें. ”

दुसरी गोष्ट.—“ सिंहाचे कळे नेहमीं पुढें पसरलेले असतात. ”

शि०—वरें, आतां, जेव्हां तुम्ही अंधारकोठडींतून किंवा निविड झाडींतून चालतां, तेव्हां काय करितां ?

वि०—आम्हीं आपले हात पुढें पसरून चालतो.

शि०—कां ?

वि०—वाटेत कांहीं पदार्थ आडवे येतात तर ते, चाचपून समजावे म्हणून.

शि०—तुम्हीं कशांने चाचपितां ?

वि०—आपल्या वोटानीं.

शि०—वोटानींच कां ?

वि०—कारण वोटें पुढें करितां येतात म्हणून.

शि०—दुसरें कांहीं कारण ?

वि०—वोटांस झालेला स्पर्श ताबडतोव समजतो म्हणून.

शि०—या गुणास एक शब्द कोणचा ?

वि०—स्पर्शज्ञानविशिष्टता.

शि०—वाघ आणि सिंह हे काळोखांतून कोठें फिरतात ?

वि०—दाट झाडींत आणि किरी जगलांत.

शि०—आणि त्यांस पसरण्यास तुमच्या सारखीं वोटें आहेत काय ?

वि०—नाहींत.

शि०—तर त्यांच्या वदला त्यांस काय असतें ?

वि०—त्यांचे कळे.

शि०—आतां या पशूस त्याच्या कळुयांचा उपयोग काय, हें तुम्हांस समजलें ?

वि०—आंधारानें गुडुप झालेल्या रानांतून किंवा गवतांतून रस्ता चाचपून काढण्यास कळ्यांचा त्यास उपयोग होतो.

शि०—तर आतां तिसरी गोष्ट फळ्यावर लिहूं.—

“ त्यांचा उपयोग त्यास अंधारांत किंवा निविड अरण्यांत रस्ता चाचपून काढण्यास होतो. ”

(६). जीं मुलें चलाख असतील त्यांच्या लक्षांत बहुधा शेवटलें इष्ट उत्तर निघण्याच्यापूर्वीच शिक्षक कोणीकडे आपणांस नेत आहे, त्याचा हेतु काय आहे, हें येऊन चुकलें असतें. तथापि यावरून त्यांस शेवटचें मुद्याचें उत्तर निघेपर्यंत चाललेल्या प्रश्नोत्तरांच्या कामांत मौज वाटणार नाही, असें नाही. तसेंच हेंही ध्यानांत येईल कीं टांचण तयार करणें किंवा त्याचा उपयोग करणें याच्याशीं प्रश्नपद्धतीचा विरोध नाही. टांचणापासून तर उलटी मदत होईल. सारांश पद्धत कोणती कां असेना. त्या पद्धतीला टांचणापासून साहाय्यच होतें हें ध्यानांत ठेवावें.

(७). प्रश्न पद्धतीनें शिकवितांना सूचक प्रश्न म्हणजे, प्रश्न करितांना योजिलेल्या शब्दांतच त्या प्रश्नाचें उत्तर येतें, असे कधींही विचारूं नयेत. तसेंच ज्याचें उत्तर नुसतें ' होय ' किंवा ' नाही ' असें येईल असेही प्रश्न विचारूं नये. विचारलेल्या प्रश्नांचीं मुलांकडून उत्तरे घेणें तीं एकदम कधींही घेऊं नयेत. कारण असें केलें असतां ज्यांस उत्तर येत नाही अशा मुलांस दडण्यास संधि सांपडते. मात्र एखादा गुण किंवा दुसरी एखादी गोष्ट सांगितल्यावर ती मुलांच्या मनांत ठसवावयाची असेल तेव्हां सर्वोत्तर घेतल्यानें काळाचा अपव्यय न होतां इष्ट हेतु सिद्धीस जातो.

प्रकरण १४ वें.

वाचनपाठविपर्यां सूचना.

पहिल्या किंवा दुसऱ्या इयत्तेस वाचन शिकवितांना खाली दिलेल्या सूचना शिक्षकानें ध्यानांत ठेवाव्या.

१. (अ) नूर्वावलोकन करून पाठाची तयारी करावी. अशी कीं

मुलें वाचूं लागलीं म्हणजे प्रत्येकाकडे आपणास लक्ष्य देतां येईल. पुस्तकाकडे किंवा टाचणाकडे पहाण्याची फारशी जरूरच पडूं नये.

(आ) आपण अशा जागीं उभें रहावें कीं, तेथून वर्गातील प्रत्येक मुलगा आपणास सहज दिसेल. याप्रमाणेंच मुलांसही असें बसवावें कीं, त्या सर्वांस तुम्ही सहज दिसाल.

२. पुस्तकाचें पृष्ठ काढावयास सांगावें आणि पुस्तकें बर करून दाखविण्यास सांगावें, म्हणजे सर्वजण तयार आहेत कीं नाहींत हे तुम्हांस समजेल.

३. एक दोन वाक्यांत उपोद्घात करून वाचावयाचे पाठाकडे मुलांचें चित्त लागेल—त्यांस मौज वाटेल—असें करण्याचा यत्न करावा.

४. पहिला शब्द स्पष्ट उच्चारून दाखवावा, पण मोठ्यानें ओरडूं नये; आणि आपल्याप्रमाणेंच तो उच्चारण्यास मुलांस सांगावें. हे अनुकरण वाटेल तर सर्वांकडून एकदम करवावें, अगर एकेकाकडून करवावें. याप्रमाणेंच वाक्यांतील दुसऱ्या शब्दांचेही उच्चार करवावे.

विशेष सूचना—शब्दोच्चार करवितांना प्रत्येक मूल उच्चारिलेल्या शब्दावर आपलें बोट ठेवील, अशी फार खबरदारी घ्यावी. शब्दांची ओळख चांगली झाली म्हणजे बोटानें दाखविण्याचें बंद करावें.

५. नंतर वाक्य सावकाश वाचावें (हीं वाक्ये लहान लहानच असतात. पण नसल्यास अर्थानुरोधानें त्याचे भाग पाडून तीं वाचावीं.) आणि मग आपलें अनुकरण करण्यास मुलांस सांगावें. आपण अशा ठिकाणीं उभें रहावें कीं, आपण वाचलेले शब्द उच्चारित असतांना प्रत्येकमूल शब्दा शब्दावर आपलें बोट ठेवीत आहे हे आपणास दिसेल. मुलांचें लक्ष्य शब्दांकडे खरोखर लागेल असें करणें हे जरा कठीण काम आहे पण तें यत्नसाध्य आहे.

६. उच्चाराच्या बगैरे चुक्या झाल्यास त्या दुरुस्त कराव्या. मुलांकडून दुरुस्त करून घेतल्यास फारच चांगलें. दुरुस्त न करितां चुक्या तशाच राहूं दिल्या तर त्या दृढ होऊन वाढत जातात.

७. नंतर कोणत्याही एका मुलास तेंच वाक्य वाचण्यास सांगावें. आपल्या नजरेखाली मुलेंच एकमेकांच्या चुक्या दुरुस्त करितील असें करावें. मुलें व्यक्तिशः वाचीत असतां तीं चुक्या कोणत्या करितात तें कान देऊन नीट ऐकावें, आणि त्या सर्व दुरुस्त कराव्या.

८. याप्रमाणें सर्व पाठ वाचवावा. पण हें काम मुलांस कंटाळवाणें होऊं देऊं नये. मुलांचें चित्त पाठावरून उडूं लागल्यास कोणती तरी युक्ती योजून चित्त चांगलें वेधेल असें करावें. जरूर तर आपली पद्धति थोडी बदलावी. उदाहरणार्थ, आपण स्वतःच एखादें वाक्य न वाचतां मध्येंच एखाद्या चांगलें वाचणाऱ्या मुलास तें पहिल्यानें वाचावयास सांगावें. येणेंकरून हें एका प्रकारचें वक्षीसच तुम्हीं दिलें असें त्यास व त्याच्या सोबत्यांस वाटून व त्याच्यापेक्षां आपण चांगलें वाचूं असें दाखविण्यास त्यांस हुरूप येऊन तीं सर्व वाचनाच्या पाठाकडे अधिक लक्ष देतील.

९. पाठ वाचून झाल्यानंतर कांहीं कठीण शब्द असतील ते कसे लिहावे तें मुलांकडून वदवावे, अगर ते शब्द फळ्यावर लिहून घ्यावे. उत्तर देणाऱ्या मुलाशिवाय सर्वांनीं पुस्तक उघडून सांगितलेल्या शब्दाकडे पहावें.

१०. मुलें काय वाचतात तें त्यांचें त्यांस समजेल असें करावें; आणि वाचलेला भाग आपणास समजतोच आहे असें वाचवावें. हें साधण्यासाठीं विषयासंबंधें प्रश्न करावे व त्यांचीं उत्तरें घ्यावीं किंवा द्यावीं. पण हें काम करीत असतांना एक गोष्ट स्मरणांत पक्की ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, वाचनपाठ देत असतांना वाचतां चांगलें येईल हीच मुख्य गोष्ट साधावयाची आहे. आणि ही गोष्ट उत्तम प्रकारें साधवावयाची ती सरावानेंच साधावयाची. म्हणून वाचण्याचा सराव जितका अधिक होईल तितकें चांगलें. यावरून शब्द लिहून घेणें अगर प्रश्न विचारणें व त्यांचीं उत्तरें घेणें, ह्या कामांत किती वेळ घालवावा हें तुमचें तुम्हीं पाहिले पाहिजे. वाचण्याचा सराव होण्यास जितका अधिक वेळ देवयेल तितका द्यावा.

उदाहरणमौक्तिकमाला.

वक्षीस किं० ८१०. व्ही. पी. ८१३. वक्षीस.

उत्तम अभिप्राय (बालबोध जुलैचा व केसरी ९ सप्टेंबरचा अंक पहा) शिवाय ज्यांचेकडून या पुस्तकाबद्दल तारीख ९ ऑक्टोबरचे आंत मागणी येईल त्यास सदर तारखेस पुस्तकासोबत १० उदाहरणांचा प्रश्नाचा कागद व्ही. पी. नं पाठविला जाईल व तीं सर्व सोडविणाऱ्या-पैकीं पहिल्यास रु. १५ दुसऱ्यास रु. १० व तिसऱ्यास रु. ५ व पुढे नव्वीस एक संग्रहणीय पुस्तक वक्षीस मिळेल.

दत्तात्रय रघुनाथ शिरोळकर,
नेटिव जनरल लायब्ररी वेळगांव.

जाहीरखबर

प्रिन्सिपल ट्रेनिंग कॉलेज पुणे यांजकडून देण्यांत येते कीं:—
चालू सालीं ह्या कॉलेजाची सर्टिफिकेट-परीक्षा सोमवार तारीख २१ नोव्हेंबर सन १८९८ रोजीं सकाळीं मद्रास १० वाजतां सुरू होईल. कळावे, तारीख २७ माहे आगष्ट सन १८९८ इ०.

K. N. SANE
प्रिन्सिपल.

जाहीरखबर.

तारीख १४ जुलै १८९८ च्या सरकारी ग्याझेटांतील पृष्ठ ६२२ यांत प्रसिद्ध झालेल्या नं० ८०५ तारीख ११ जुलै १८९८ च्या जाहीर-नाम्याच्या आधारे कळविण्यांत येते कीं, पुढील सालापासून, म्हणजे इ० स० १८९९ सालापासून, मराठींत ध्यावयाच्या थर्ड ग्रेड पब्लिक-सर्व्हिस परीक्षेकरितां नेमलेल्या विषयांत खालीं लिहिलेले विषय सामील केले आहेत:—

(१) युक्लिडकृत सिद्धांत—पहिलें पुस्तक.

(२) तीनशें (३००) ओळी कविता तोंडपाठ म्हणणें व त्यांचा अर्थ सांगणें.

कळावे ता० २७ माहे आगष्ट सन १८९८ इ०.

K. N. SANE
प्रिन्सिपल पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्रवेश परीक्षा.

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरितां जिल्ह्याच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनीं निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश परीक्षा चालू सालीं सोमवार तारीख १२ डिसेंबर १८९८ इमवी रोजीं मुरू होईल. तर त्या दिवशीं सकाळीं मद्रास ११ वाजतां उमेदवारांनीं पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावे. या खेपेस सुमार ७० इसम नवान ध्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयत्तेच्या विषयांत होईल. कविता, भूमिति, शुद्धलेखन आणि अक्षर या विषयांकडे विशेष लक्ष दिलें जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, वर्णोच्चार इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावे. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांस घेतले जाणार नाही.

४. उमेदवारांनीं आपल्या बरोबर चांगल्या वर्तणुकावद्दल आपल्या वडमास्तारांचा दाखला आणावा, आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचें सर्टिफिकेटही आणावे. हे दाखले आणण्यास चुकूं नये.

५. आंगातील कपडे व आंथरूण पांघरूण अशीं बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगाबरोबर घालावयास देण गरम कपडे, एक जाड पासोडी व एक कांबळा इतकीं जरूर आणावीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तकें आणावयाचीं त्यांत खालीं लिहिलेलीं पुस्तक अनवश्य असानीं. बालबोध पुस्तकें १ ते ४. मोडी पुस्तकें १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई इलाखा, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांची वर्णने.

७. घर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तकें व चित्रकलेचें सामान वगैरे घेण्याकरितां प्रत्येक इसमानें परीक्षेच्या समयी १० रुपये डिपॉझिट ठेवले पाहिजेत. कॉलेजांत घेण्यास नालायक ठरतील त्या इसमांचें डिपॉझिट परत केलें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज,
ता० २७ माहे आगट सन १८९८.

K. N. SANE

प्रिन्सिपाल.

जाहिरात.

मराठी साहवे, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधाची पुस्तके कि० अनुक्रमें ४९, ४७, ४४ आणि समास व संधाबोध कि० ४२ व पाठीलबोधा अर्थात महदाजी शिंदे पंधाकी ऐतिहासिक नाटक कि० बरा आणि ही पुस्तकें खालील पत्त्यावर विकत मिळनाल.

ता० थों० जोशी, ट्रेनिंगस्कूल धुळे.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

ऑक्टोबर १९९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
मराठी भाषेची लेखनपद्धती.....	१
(रा० साने, गोंडबोळे आणि हतवळणे)	
वस्तुदर्शन-शिक्षण	
(प्रश्न विचारणे)	१८
प्राथमिक शाळांमधील शिक्षकांची योग्यता	२८
पत्रव्यवहार-भाषाशोधन	२९
शेतकी या विषयाचे शिक्षण.. ..	३१

पुणे येथे, " चित्रशाळा " कायद्यान्वये स्थापित

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, प्रकाशनासह, १९९८

पुस्तकालय

पत्ता—शाळापत्रकाचे व्यवस्थापक चित्रशाळा येथे, पुणे.

चित्रशाळेत विक्रीस तयार.

मुळाक्षरांचा पट—लहान मुलांस अक्षरओळख होण्याकरितां

किंमत ४२ ट० ह० ४४६.

सदर

कापडावर चिकटवलेला रुळपट्टीसह किं. ४१२

ट० ह० ४१.

अष्टदिशांचे कागद—मुलांस अष्टदिशा ओळखण्याकरितां निर.

निराळे छापून काढलेले; कागद आठ किंमत

४२ ट० ह० ४४६.

मराठी शाळांच्या मास्तरांस आगत्याची सूचना

लिपयेकृत अंकगणित, भाग १ला—(विस्तृत उपपत्ती, व उदाहरणांच्या मोठ्या संग्रहासह)—पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ती, किं० ३ आणि ६ पै, विद्याखात्याचे मे० डायरेक्टरसाहेब बहादूर यांणी इ० पत्र नंबर २११४ ता० १२।७।२८ ने मुंबई इलाख्यांतल सर्व मराठी शाळांत पहिल्या तीन इयत्तांस टेक्स्ट (क्लासबुक) म्हणून मजूर केलेला.

लिपयेकृत अंकगणित भाग २रा.—(विस्तृत उपपत्ती व उदाहरणांच्या फार मोठ्या संग्रहासह) पुष्कळ सुधारलेली व वाढविलेली नवी आवृत्ती, किं० आठ आणि; मराठी ४।९ इयत्तांकरितां.

सदर्ह पुस्तकें विक्रीस तयार आहेत. कमिशन मुबलक (पुस्तकाचे पाठीमागे जाहिरातींत दिल्याप्रमाणें) मिळेल रोग्न किंमतीनें अगर ब्यालुपेबलनें खालील पर्यावर मागविल्यास ताबडतोब पाठविलीं जातील.

गणेश बळवंत लिपये, बुधवार पेठ, घर नंबर ४८ पुणे सिटी.

जाहिरात.

मराठी महायंत्र, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थबोधार्ची पुस्तकें किं० अनुक्रमे नऊ आणि, सात आणि, चार आणि आणि रामास व संध्याबोध किं० दोन आणि; व 'पाठीलबोवा अर्थांत महादजी शिंदे', पंचाकी ऐतिहासिक नाटक, किं० वारा आणि; ही पुस्तकें खालील पर्यावर विकत मिळनीः.

ना० थों० जोगी, देनिगाळक थळे.

शालापत्रक.

यथे शद्र नाहीं शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जे काहीं आपणास ठावें । ते हें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९. ता० १५ आक्टोबर १८९८. अंक १०.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

लेखनपद्धतीविषयीं आजमितीस विचार करावयाचा आहे, तर ती जितकी सोपी व ठरीव असेल तितकें चांगलें, ह्या मताच्या संबंधानें वरीच एकवाक्यता, दृष्टीस पडते; ती स्वेच्छाचारी असावी, असें मत असल्यास तें फारच थोड्या लोकांचें असेल. सध्यां जो प्रश्न आहे तो—सोपी, सुयंत्र व ठरीव लेखनपद्धती कोणती, व ती अमलांत कशी आणतां येईल. मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतीविषयीं विचार करतां विद्यार्थ्यांचा व इतर सामान्य लोकांचा जो विशेष घोटाळा व जी विशेष अडचण आढळून येते ती अनुस्वार, ङ्हस्वदीर्घ, व एकच शब्द अनेक रितींनीं लिहिणें, ह्यासंबंधानें मुख्यत्वे होय. हा घोटाळा व ही अडचण दूर झाली, म्हणजे इष्ट हेतू सिद्धीस जाण्याचा वराच संभव आहे, असें आम्हांस वाटल्यावरून त्या वावतींत आमचें मत काय आहे, तें कळविलें. लेखनपद्धतीविषयीं आज विचार कर्तव्य आहे, तर एकंदर शब्दांची पूर्वपाठिका तुंडाळीत बसण्यांत विशेष तात्पर्य नाही, तसें कर-

प्यापासून इष्ट हेतूची सिद्धी झाल्यास फारच थोडी होऊन निर्णय म्हण-
 प्यासारखा होणार नाही; तेव्हां शब्दाचा उच्चार करण्याचा समज
 लोकांचा सामान्य प्रघात कसा आहे, बहुजनसमूहास कमी त्रासाची
 पद्धत कोणती व भाषेचें एकंदरीनें धोरण कसें आहे तें पाहून-तात्पर्य,
 वऱ्याच दिवसांच्या अनुभवानें जें सौकर्य, जी सोय व जो फायदा कळून
 झाला आहे, त्याविषयीं मुख्यत्वे विचार करून लेखनपद्धती ठरवावी,
 असें आम्हीं सुचविलें. सांप्रत, मराठी भाषा जी वनलेली आहे ती वर-
 रुची व हेमचंद्र, किंवा ज्ञानदेव व तुकाराम ह्यांच्या वेळीं जी
 भाषा प्रचलीत होती तीहून बरीच भिन्न आहे. पूर्वीच्या काळचे नियम
 प्रस्तुतच्या स्थितीस सर्वथैव लागू करणें जसें हितावह नाही, तसेंच वर-
 रुची वगैरे आचार्यांनीं प्राकृत भाषेच्या संबधानें कांहीं शब्दांवरून जे
 नियम केले आहेत तेही आजच्या मराठी भाषेस सर्वथैव लागू करणें
 हितावह होणार नाही. दोन्ही काळांमध्ये पुष्कळ गोष्टींच्या संबधानें फार
 अंतर पडलें आहे. तेव्हां ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय करणें तें
 करावें, अशी आमची सूचना होती; परंतू त्या सूचनेच्या संबधानें कांहीं
 मित्रांचा गैरसमज झाला असावा, असें दिसतें. मराठी भाषेचें वैभव असा
 जो अनुस्वार तो अजी नाहीसा करण्यास, विद्यादेवीच्या राज्यांत बंडाळी
 करण्यास अथवा अडाणीपणाची सर्वत्र प्रवृत्ती करण्यास आम्ही उद्युक्त
 झालो आहों, असा कांहींचा समज झाला आहे. हा समज चुकीचा
 आहे. अनुस्वार न दिल्यामुळें अर्थविपर्यास होत असेल, किंवा कांहींच
 अर्थ होत नसेल, तर अनुस्वार अवश्य असावा. त्याचप्रमाणें एकच
 शब्दाचे दोन अर्थ होत असतील, तर निरनिराळे अर्थ समजण्यासाठीं
 अनुस्वाराचा उपयोग केला असतां बरें; व एकवचन व अनेकवचन हीं
 ओळखतां येण्याकरतांही तो असावा. इतकेच अनुस्वार खरोखर जरूरीचे
 आहेत. त्यापी, लोक नाखूप होतील म्हणून नें, णें, शीं वगैरे प्रत्ययांवर
 तो असल्यांस हरकत नाही, असें सुचविण्यांत आलें. ह्यावरून अनुस्वारास
 अजी फाटा देऊन 'भाषेचें वैभव' नाहीसें करावें असा हेतू नाही,

हें उघड समजून येईल. लेखनपद्धतीच्या बाबतींत ठरीव व्यवस्था करतां आल्यास पहावी, म्हणून सांप्रत आमचा यत्न चालू आहे. मित्रमंडळीकडून अभिप्राय आल्यावर अखेरची व्यवस्था सूचनारूपानें कळविण्यांत येईल, हें सांगावयास नको. कांहीं अनावश्यक अनुस्वार गाळले असतां भाषेचें वैभव कमी होतें, अथवा कांहीं शब्द ऱ्हस्य लिहितात, ते दीर्घ लिहिल्यानें अडाणीपणाची प्रवृत्ती होते असें कांहींचें म्हणणें आहे, तें गैरसमजामुळे असावें असें दिसतें. आजमितीस लेखनपद्धतीच्या संबधानें आमचा कोणताच हट्ट नाही, व आमच्या मित्रांचाही नसेल, असें आम्हांस वाटतें. उभयतांचा हेतू बरेच अंशीं एक आहे. तो हा कीं, विद्वानांस जशी हल्लींची लेखनपद्धती कठीण वाटत नाही, तशी ती सामान्य लोकांसही कठीण वाटूं नये; ती सुलभ करण्याची व्यवस्था करतां आल्यास पहावी.

हल्लीं जे शब्द मरठींत रूढ झाले आहेत त्यांच्या पूर्वपीठिकांवरून जर कांहीं सामान्य नियम वसवितां येतील, तर ती पीठिका अवश्य पहावी. कारण शास्त्र व रुढी ह्या दोहोंचा मिलाफ होऊन एकादी विचाराची गोष्ट ठरल्यास उत्तमच आहे. हिंदुधर्मांत महंमदी, ख्रिस्ती वगैरे अन्य धर्मांतील गोष्टींचा समावेश होत नसल्यामुळे हिंदुधर्मांतील एकादे गोष्टीविषयीं विचार करणें झाल्यास अन्य धर्मांचीं शास्त्रें पहाण्याचें कारण नाही, हें म्हणणें योग्य आहे; परंतू मराठी भाषेचा असा प्रकार नाही. तींत संस्कृत व प्राकृत या भाषांतील शब्द असून शिवाय अन्य भाषांतीलही बरेच शब्द आहेत, व दिवसेंदिवस अधिकाधिक तसे शब्द रूढ होऊं लागले आहेत. तेव्हां पूर्वपीठिका पहावयाची, ती फक्त संस्कृत व प्राकृत शब्दांपुरतीच पहावयाची किंवा विदेशी शब्दांच्या संबधानेंही पहावयाची, असा एक प्रश्न आहे. हा प्रश्न एकीकडे ठेवूं. हिंदुधर्मांतील एकादे गोष्टीविषयीं निर्णय करावयाचा झाल्यास श्रुती, स्मृती व पुराणें ह्यांतील ऋषिप्रणीत वचनांचा आधार द्यावा, तिहींमध्ये परस्पर विरोध असल्यास श्रुतीची मातब्बरी जास्त समजावी, असें सांगण्यांत येतें, तें ठीक आहे. परंतू मराठी भाषेतील वाद्ग्रस्त कांहीं गोष्टीविषयीं निर्णय

करणें शाल्यास कोणत्या शास्त्रांतील गोष्टी प्रमाणभूत धराव्या, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. मराठींत जे प्राकृत शब्द आहेत, त्यांपैकी कांहींच्या संबंधानें वररुची वगैरे विद्वानांनीं विचार केलेला दिसतो; तेव्हां अशा प्राकृत शब्दांविषयीं विचार करतांना त्यांच्या मतास मान देणें योग्य दिसतें. परंतू इतर प्राकृत शब्दांवरून किंवा अन्य रितीनें मराठींत जे अनेक शब्द रूढ झाले आहेत त्यांची माहिती उपलब्ध नसली, तर त्यांविषयीं काय करावयाचें? दुसरें असें कीं, जे शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत उपयोगांत आले आहेत, त्यांच्याही पूर्वपीठिके-विषयीं जुन्या संस्कृत किंवा प्राकृत ग्रंथांतून विचार केलेला आढळण्यांत येत नाही; तेव्हां त्यांच्या ऱ्हस्वदीर्घाविषयीं निर्णय करण्यास साधन असा प्रमाणभूत ग्रंथ समजेपर्यंत त्यांची पूर्वपीठिका पहाण्यास अडचण आहे. संस्कृत शब्दांचा विशेष प्रचार प्रथम वामन पंडितानें सुरू केला असावा, असें म्हणण्यास चिंता नाही. हा क्रम नंतर मोरोपंत, रघुनाथ पंडीत वगैरे इतर महाराष्ट्र कवींनीं चालू ठेवला. पद्यात्मक ग्रंथांत जीं लेखनपद्धती आढळते, तींविषयीं सांप्रत विचार करावयाचा नाही; गद्यात्मक ग्रंथांच्या लेखनपद्धतीविषयीं विचार करावयाचा आहे. वरील महाराष्ट्र कवींच्या कृती पद्यात्मक आहेत ही गोष्ट, व 'निरंकुशाः कवयः' ही गोष्ट लक्षांत आणतां शेदोनशे वर्षांपूर्वीच्या पद्यात्मक ग्रंथांतील लेखनपद्धतीविषयींचे विचार सांप्रतच्या गद्यात्मक ग्रंथांतील लेखनपद्धतीस लागू करावयाचे कीं काय, असाही एक प्रश्न आहे.

मराठी भाषेंत गद्यात्मक ग्रंथ होऊं लागल्यास सुमारे पन्नास साठ वर्षे झालीं. सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळशास्त्री जांवेकर, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, दादाचा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मेजर क्यांडी, वगैरे विद्वानांनीं जीं लेखनपद्धती चालू केली, तींच वन्याच अंशीं आज चालू आहे; परंतू शब्दांच्या पूर्वपीठिकेविषयीं विचार करून त्यांचें रूप ठरविण्याचा कोणीं म्हणण्यासारखा यत्न केल्याचें दिसून येत नाही. नाही म्हणण्यास कृष्णशास्त्री ह्यांनीं थोड्या शब्दांविषयीं माजी शालापत्रकांत कांहीं

स्थूल विचार प्रगट केले आहेत; परंतू तेवढ्याने प्रकृत विषयाच्या संबंधाने निर्वाह लागत नाही. ज्या पूर्वपीठिकेपासून प्रस्तुतच्या विषयास चांगली मदत होईल व सामान्य नियम वसविण्यास सहाय्य होईल, अशी पूर्वपीठिका मिळण्याचे साधन दिसत नाही. शब्दव्युत्पत्तीच्या संबंधाने माहिती मिळते, पण ती फारच अपुरी आहे; व ती कांहीं शब्दांपुरती आहे शिवाय, संस्कृत व प्राकृत ह्या दोहोंमध्ये विरोध दिसून आल्यास संस्कृताची मातव्वरी मानावयाची किंवा प्राकृताची मानावयाची, व जेथे दोहोंचाही आधार नाही तेथे काय करावयाचे, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. ह्या कारणांमुळे लेखनपद्धतीविषयी सामान्य नियम ठरविणे आहे, तर पूर्वपीठिकेच्या भानगडींत पडण्यांत विशेष अर्थ नाही. तथापी, अनुस्वाराच्या व्युत्पत्तीच्या संबंधाने जी माहिती आम्हांस मिळाली आहे ती आमच्या मित्रांच्या पुढे ठेविली असतां, आमच्या म्हणण्याची यथार्थता त्यांस कळून येईल असे वाटते. शिवाय, त्यांस आणखी कांहीं माहिती असेल, ती कळली असतां विशेष उपयोग होईल, असे समजून ज्या शब्दांवर अनुस्वार देण्यास कांहीं अथवा पुष्कळ लोकांचा प्रघात आहे, ते शब्द व त्यांच्या व्युत्पत्तीविषयी जी माहिती मिळाली ती दिली आहे. जे शब्द पुढे दिले आहेत तेवढ्याच शब्दांवर अनुस्वार देण्यांत येतो असे नाही. मोलस्वर्थ साहेबांचा कोश चाळून पहातां आणखी कांहीं शब्द आहेत; परंतू ते विशेषसे प्रचारांत नाहीत, असे वाठल्यावरून ते दिले नाहीत. जे शब्द दिले आहेत त्यांवरून विचार करण्यास अडचण येणार नाही, असे वाटते.

ज्याविषयी कांहीं तरी माहिती मिळते अशा शब्दांची यादी:—

(या यादींत प्रथमतः मराठी शब्द देऊन त्यापुढे संस्कृत शब्द दिला आहे; व प्राकृत, मागधी, पाली वगैरे भाषांतील शब्द कोंसांत घातले आहेत.)

अंत्रळ, आवळ, आ+वल्; अवग, अमावास्या; आंतडे, अंत्रः आतां, अत्र ?
(अत्त, अत्थ) आंठ, अष्टि आंकसणे आकर्षण, आंठळी अष्टीला; आंखणे, अंक,

आंचळ, अंचल; आंखुड, आखु (उंदीर) ड. प्र.? आंखुडणें, आंकुंचन; आंख, अक्षि; (अक्ख). आंवतण, आमंत्रण; आंव, आम; आंवळा, आमलक; आंच, आर्चिस्; आधीं, आदि; आदौ? (आदी पाली). आंस, अक्ष; आंसवें, अश्रु; (अंसू). इतकें, इयत्? उद्यां, उदय+आँ; (उदआ). ऊंस, इक्षु; (उच्छू, मागधी). एकदां, एकदा; एथें, अत्र; (मा) एत्थु, एत्थ; (पा) अत्त. एव्हां, ऐतस्मिन्; (एहिं). एरवीं, इतर? ओंठ, ओष्ठ; ओंवा, अजमोदा? ओंवाळणें, अवज्वलन? उद्वलन? ओंवाळा, अमंगल; कंवठ, कपित्थ; (कइत्थं). कधीं, कदा; (किहां, कहिं). कांकण, कंकण; कांकूं, काकु-कुरकुरकरणें; कांचोळी, कंचुकी; कांच, (भिग) काच; कांचणें, कच्-वांधणें; कांचणी, ककच; कांसें, कांस्य; (कंस). कांकडी, कर्कटी; (हिंदी-ककडी). कांख, कक्षा; कांहीं, कथंचित्; (केम्बइ). कांच्या, कच्छ, कच्; कांप (हलणें), कंप; कांटा, कंटक; कांठ, काष्ठा; कांतणें, कृतन; कांतीण, कृतन; कांसोटा, कच्छ; कांस, कच्छ; कांसव, कच्छंप; कांसार, कांस्यकार; कां, किम्; कांव, कृपा, किंवत्; केव्हां, कदा; (कइआं, किहां). केंस, केश; केंची, कर्तरी?; (हिंदी-कैची). कोंकण, कौङ्कण; कोंपर, कूर्पर; कोंपरा, कूर्पर; कोंवळा, कोमल; कोठें, कुत्र; (कत्थ). खंवट, क्षवण?; खांक, कक्षा; खांच, खच्; खेंकडा, कर्कटक; खेंचणें, (हिंदी-खेचना). खोंकड, खाखि?; गहिवर, गव्हर; गहूं, गोधूम; (गहूअ.). गांठ, ग्रंथि; (गंठि). गांठणें, ग्रंथन; गांठोडें, ग्रंथ्; गांठलें, ग्रंथ्; गांव, ग्राम; (गामं). गांवठण, ग्राम; गोंवरी, गोविट्; गोंवर, गोवर्ण; गोंसावी, गोस्वामी; घांसणें, घर्षण; घांट, घंटां; घांस, घास; घिवर, घृतवर; घांट. घुट्? घांटणें, घुट्; घांटा (पायाचा) घुटः, घुटः; घांटाळा, घुट्; घांस, गुच्छ; (गुच्छ). चंवरी, चमर; चांपेकळी, चंपककल्लिका; चांच, चंचु; जसें, यथा; (जहा, जह, जहं). जांचणें, यातना; जांतें, यत्र; (जत्त); जांवई, जामात; (जामाडओ). जेथें, यत्र; (जत्ता). जत्थ; (जत्थ, जेत्थु). जिरें, जीरक; जेव्हां, जैस्मिन्, (जाम्मि;) झांक, झांकणें चकास-प्रकाशणें? झांपड, झांपा; टांकळा, तांकल? टांकण (खार). टांकण; टांकी, टांक; टांकसाळ, टांकशाला; टांकें, टांक; टांठावणें, (टुठो). डंसणें, दंशन; डांकिनी, डाकिणी; डांस, दंश; (डंसो). डांकणे, (ढक्क-झांकणें); तांत, तंतु; तू, त्वम्; (तुमं) तेथें, तत्र; (तत्थु, तेत्थ; जुनें मराठी, तेथ). तों, तंव, तावत्?; (ताव तास्सि, ताहिं). दंव, द्रव; (द्रव). दहीं, दधि; (मा दाहिं) शौ. (दहीं). दांत, दंत; धांवणें, धावन; नांव, नाम; नाहीं, नास्ति; (प्रा० नात्थी). पंवाडा, पोंवाडा, प्रतिपत्ति-कीर्ति; (मा) (पडिवर्दा). प्श्रवां, परश्रवः; पहांट, प्रभात; (पभाद). पांक, (पंक); पांखरूं, पक्षी; (पक्षिस्त). पांच, पंच; पाशीं, पार्श्वे; (पामं, पस्मं, मराठी पार्शी?) पिवळें,

पांत; (पिअलं). पुढें, पुरस्तात् ; पेंच; फारशा-पेच; पोखर, पुष्कर; (मा) पोखरो);
 पों (शेणाचा), पवम् ; (मा) पांअ). पोंवळें, प्रवाल; (पवल.). फांटा, स्फटन;
 फांस, पाश; फांसा, पाश; फेंकणें, क्षेपण; फेंस, फेन; बांक, वंक, वक्र; (वंको)
 वीं, वाज; (वीअं). वीमोड, वीज; भिंवाई, भोंवाई, भ्रू; भूस, वुस; (वुस.) भेंकड,
 भी; भोंक, भूक; (ते, वोक्). भोंकणें, बुक्क; भषण ? भोंवणें, भ्रमण; भोंरा, भ्रमण;
 भोंवरा, भ्रमण; भोंवळ, भ्रमण; भोंसकणें, भूक; भोंपळा, बहुफल ? भोंवतीं,
 भ्रमण; महांकाळी, महाकाली; मिरें, मरीच; मोल्यें, मौक्तिक; येथें, अत्र;
 (एत्थु, एत्थ; गुज० इहां, आंहीं). रेंकणें (ओरडणें), रेषण; रोंप, रुह्;
 रोंवणें, रुह्, रोपण; रवंध, रोमंथ; लंव, लोम; लांपट, लंपट; लांकूड, लगुड; (हिंदी-
 लकडी). लांच, लञ्चा-लुसपत ?; (तेल्ल, लंचमु). लोंकर, लोम; (कर प्रत्यय).
 लोंचट, लंव+चट; लांखों, लक्ष; लोंढणें, लुठ्; वांक, वंक्; वांकी, वक्र; वांकडा,
 वक्र; (ड-प्रत्यय), (मा वंक्रं). वांटणें, वंट् [विभागणें]; (हिंदी) [वांटणा].
 वांचणें, वंचन ?; वांचून, वंचन; वांसरूं, वत्स; (वच्छ). वांसरी, वत्सतरी; (वत्स-
 दरी). वांसा, वंश; विसावा, विश्राम; वेंचणें, विवेचन; वेंच (खर्चवेंच), (व्यय).
 वेंटाळणें, वेष्टन; वेंट, वेष्टन; (मा) [वेंट]. वेंटाळें, वेष्टन; शींव, सीमा; शेंकडों, श-
 तम्; शेंकणें, (हिंदी-शकना). शेंपूट, शेंप, शेष; शेंवती, सेमंती; शेंवरी, सांवर,
 शाल्मली; सदां, सदा; संवड, सुवेला; सांखळी, शृंखला; (सिंखला). सांचणें, संचय;
 सांवे, श्यामाक; सांठा, सम्;+स्था; सांकडें, संकट; सांत (रोग) सतत; सांवरणें,
 संवरण, संस्मरण! सांवली, छाया; सांवळा, श्यामल; सांपडणें, संपादन; सैंपाक, स्व-
 यंपाक; सोंपणें, समर्पण; सोंवळा, सुमंगल; सांचा, सत्य; हंशा, हंसू, हंसें=हस् ;
 हांक, हक्-बोलावणें; हिंसळणें, उच्चलन ? हींव, हिंव=हिम;

सर्वनामें.

मी, अहम्, (अहं, हं, अहम्मि, अहं;) आम्ही, वयम् (अम्हे, वअं, अम्हे, अम्हं).
 तूं, त्वम्, (तुमं, तं, तु); तुम्हीं, यूयम् (तुम्हे, तुज्जे).

ज्या शब्दांच्या संबंधानें माहिती मिळाली नाही असे शब्द:-

अगदीं. अंसडा.आंठी. आंव (ऐट). आहों. (प्र. पु. अ.) ओतींव. ओंवणें. ओंटीं (पदर).
 ओंवी. कंवटाळणें. कंवची. कां. कांकडा. कांकडणें. कोंतवाल. कोंता. कोरींव, कोरिव.
 कोंटाळणें. खंवचट. खांकरणें. खुरंट. खेंचर. खेंकाळणें. खेंटर. खोंचणें. खों-
 कला. खोंपा. गंवसणें. गुदस्तां. गोंवणें. गोंवें. गोंवारी. घांटणें. चहूंकडे. चंवळी.
 चांचणी. चांचे. चांचपणें. चिंवट. चांपेखण. चौथा. चेंचणें. छांछें. जणोंकाय. झांकी.

झंपणे. झंप. झोंक झोंट. झोंड. झोंप. झोंपडी. झोंपाळा. टंक्का. टांप. टांक-(लेखणी)
 टांच. टेंकण. टेंकाड. टोंक. टोंकर. टोंचणे. टोंकारणे. टोंका. ठांडू. ठांसणे. ठेंच.
 टोंसर. टोंसा. टोंसरा. डंवचणे. डांक. डांफरणे. डांकणे. डांका. डेंख. डांखळणे.
 डांचणे. डांस. डांपण. डेंकर. डेंकूण. डेंकूळ. डेंप. डांसळणे. डोंपर. डोंसला. तांतड.
 देंट. धांवा. पांकोळी. पेंठ. पांकळ. पांच. पोहोंचणे. पेंव. पांक. पांची. पांचट. पांहणे.
 फांवणे. फांसणे. फेंपरें. फेंटा. फोंफावणे. फेंफें. वांका (धाडशी) वोंथट. भुंसर. भोंकर. रोंख.
 रंवदळ. रें-रें. रेंवट. रोंठ. रोंवळी. वांकस. वेंठ. वांकुल्या. वेंचे. शेवट. संवगडी. सोंगडी
 संवरणे. सांपळा. सांक्रशी. संवय. संवकणे. सोंटा. सांचा. (नमुना). सांपट. (भेग).
 सांवा. सोंसों. हंशील. हंसडणे. हल्लीं. हळूं. हांकणे. हांहूं. हांकाव्या. हेंका. हांव. हांहां

प्रत्यय—नामं, क्रियापदं आणि कृदन्तं यांचे प्रत्यय मूळ संस्कृतांतून कसे झाले आहेत, हे सांगितलें असतां त्यांमध्ये अनुस्वार कोठें असण्याचा संभव आहे, हे दिसून येईल.

प्रथमा—नपुंसक लिंगी नामांच्या व सर्वनामांच्या संबंधानें असा नियम दिसतो कीं, त्यांच्या अंत्याक्षरांत 'अ' किंवा 'आ' याशिवाय स्वर असतां अनुस्वार असावा. हा अनुस्वार संस्कृतांतील मकार व तकार यांवरून आला आहे. जसें, मोतीं, मोल्यें; वासरूं, वासरें; झाड, झाडें; तळें, तळीं, इत्यादी.

द्वितीया—व चतुर्थी या विभक्तींच्या 'तें' या प्रत्ययांत अनुस्वार आहे; हा प्रत्यय 'अन्ते' यापासून आला असावा. यांत मूळचा नकार आहे, पण तो 'ते' च्या अगोदर आहे. 'ना' या प्रत्ययावर कोणी अनुस्वार देतात असें आढळतें, पण तो आतां बहुतेक सुटल्यासारखा दिसत आहे. वास्तवीक हा प्रत्यय संस्कृत 'नाम्' प्रत्ययावरून आला आहे, म्हणून यांत अनुस्वार यावयाचा, परंतु यांत अनुनासीक असल्यामुळे त्यांतला अनुस्वार गेला असावा.

तृतीया—नें, नीं, हीं, शीं, ईं, आं या प्रत्ययांवर अनुस्वार देतात. यांतलें नें, नीं, हे संस्कृत इन, इना; यांपासून झाले आहेत. 'शीं' व 'हीं' हे 'सह' व 'भिः' यांपासून झाले आहेत. 'आं' हा 'ना' पासून झालेला दिसतो, तेव्हां कदाचित् त्यांत अनुस्वाराचा संभव तरी आहे. 'ईं' हा हीं पासून 'हीं' वर अनुस्वार कायम झाल्यावर उत्पन्न झालेला दिसतो.

सप्तमी—‘ त ’ असा कोणी प्रत्यय • मानतात, व त्याच्यांमागे अनुस्वार देतात, परंतू घरांत, नदींत, यांत ‘आंत’ हें शब्दयोगी अव्यय लागले असून पूर्वरूप संधी झाला आहे; तेव्हां हा अनुस्वार ‘आंत’ याचा ‘असावा. सप्तमीचे दुसरे प्रत्यय ‘ई’ व ‘आं’ (उ० राभीं, पायीं, माथां, पायां, इ०) हे संस्कृत प्रत्यय ‘ इ ’ यावरून आले असावे. ‘ ग्रामे ’ याचें प्राकृतांत ‘ ग्रामि ’ असें रूप होतें, व मराठींत ‘ गावीं ’ होतें.

नामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार देणें, हा नियम आतां व्यापक झाला आहे. तो अर्थभेदाकरतां राखणें इष्ट दिसतें.

सर्वनामांमध्ये मी, आम्ही, तुम्ही; यांमध्ये प्रथमा असतां अनुस्वार देऊं नये व तृतीया असतां द्यावा, असा नियम व्यवस्थेला बरा दिसतो. म्यां त्वां, यांवरचा अनुस्वार असावा किंवा कसें याबद्दल विचार आहे, तूं यावरचा अनुस्वार मान्य झालेला दिसतो.

क्रियापदरूपें—यांचा विचार एकेका काळावरून करूं.

जुना वर्तमान—याच्या प्रथमपुरुषी दोन्ही वचनीं अन्तीं अनुस्वार येतो, (उदा० मी करीं, आम्ही करूं; मी बसें, आम्ही बसूं, बसों, इत्यादी). मी निजे, प्र० पु०; व तो निजे तृ०. पु०. हीं रूपें निरभिराळीं ओळखितां आलीं तर बरें.

रीतिभूत—हा जुन्या वर्तमानावरून झाला आहे; तेव्हां त्याची व्यवस्था वर्तमानाप्रमाणेंच आहे.

चालू वर्तमान व भूत—यांत प्रथम पुरुषी तिन्ही लिंगां अनुस्वार आहेत. (जसें मी बसतो, बसत्यें, बसतें; बसलों, बसल्यें, बसलें; आम्ही बसतो, बसलों, इत्यादी); व तृतीय पुरुषी नपुंसकालिंगी उभयवचनीं अनुस्वार आहे. हे अनुस्वार खुणेसाठीं असल्यास बरें. ”

भविष्य काळ—यांत फक्त प्रथमपुरुषी बहुवचनीं अनुस्वार आहे. हा संस्कृत त्रिधिलिंग यांतील मकारावरून आला आहे.

आज्ञार्थ—यांत फक्त प्रथमपुरुषी अनुस्वार येतो. (उदा० मी करूं, आम्हां करूं--सं० करवाणि, करवाम).

विध्यर्थ—यांत नपुंसकालिंगी रूपांत अनुस्वार येतो, तो खुणेसाठी अस्माच्.

संकेतार्थ—हा चालू वर्तमानावरून झाला आहे, तेव्हां त्याच्या

रूपांची जी व्यवस्था, तीच येथे समजावी.

कृदन्तरूपे—धातुसाधीत नाम जें 'णै' प्रत्ययान्त होतें, त्यावरील

अनुस्वार 'चलनं' 'हननं' यांतील संस्कृत अनुस्वारवरून आला आहे.

वर्तमानकाळवाचक अव्यये 'तां' व 'तांना' प्रत्यय लागून होतात. संस्कृतांत

वर्तमानकाळवाचक विशेषणाचा प्रत्यय 'त्' याचा मराठीत 'त' होतो.

(उ० करीत; लिहीत, बसत, इत्यादी). त्याला सप्तमी होऊन करतां,

येतां, येतांना, अशां रूपे होतात.

वर्तमानकाळाचे—अव्यय जें 'ऊं' लागून होतें, त्याचा प्रत्यय

'तुम्' वरून झाला आहे.

जेथे, तेथे, येथे, तेव्हां, परवां उद्यां, वगैरे स्थलवाचक व कालवाचक

अव्यये, ह्यांवर अनुस्वार देण्याची चाल पडली आहे ती, हीं सप्तमीचीं रूपे,

असें मानल्यावरून पडलेली दिसते. (उदा० जेथे=ज्या स्थळीं; तेव्हां=त्या

वेळीं). या कित्येक शब्दांचा जुन्या मराठीत स्थलवाचक व कालवाचक

नामांसारखाही उपयोग क्वचित् आढळतो.

(१). **पोऽनुस्वारः**—

(अ). अंत्यमकारस्यानुस्वारो भवति:—जसें जलं, फलं, इत्यादी.

(ब). क्वचिदनंत्यस्यापि:—जसें वणाम्मि, वणंमि (वने).

(२). **वास्वरे मश्च.**

अंत्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति । पक्षे लुगपवादःस्य

मकारश्च:—अंतीच्यां म् च्या पुढें स्वर आला असतां म् चा विकल्पे अनु-

स्वार करावा. जसें:—फलमाहरति=फलं आहरइ, फलमाहरइ. केव्हां

केव्हां म् शिवाय इतर व्यंजन अंतीं असेल, तर त्या व्यंजनाच्या ऐवजीं म्

होतो. जसें:—पृथक्=पिहम्, सम्यक्=सम्मम्.

(३). **ङ्, ञ्, ण्, नो व्यंजने.**

इ, ज्ञ, ण, न् इत्येतेषां स्थाने व्यंजने परेऽनुस्वारो भवति. इ, ज्ञ, ण, न् ह्यांपुढे व्यंजन आले असतां इ, ज्ञ, ण, न् ह्यांएवर्जी अनुस्वार होतो. जसे:—पाङ्क्तिः=पंक्ती; कञ्चुकः=कंचुओ; पण्मुखः=संमुहो; कन्सः=कंसो.

(४). वक्रादावन्तः—

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेःस्वरस्यान्त आगमो रूपोऽनुस्वारो भवति. वक्र वगैरे शब्दांत अनुस्वाराचा उपयोग आगम म्हणून करण्यांत येतो. जसे:—
वक्रं = वंकं; अश्रु = अंसू; स्मश्रु = मंसू; गृष्टिः = गुंठी; मस्तं = मथं;
पुच्छं = पुंच्छं; गुच्छं = गुंच्छं; मूर्द्धन् = मुंडं, स्पर्शः = फंसो; वृधः = वुंधो;
कर्कोटः = कंकोडो; कुद्मलं = कुंपलं; दर्शनं = दंसणं; वर्णः = वंणो;
अश्वः = अंसो; वृश्चिकः = विंच्छिओ; माज्जारः = मंजारो

वर जे शब्द सांगितले त्यांच्या पहिल्या अक्षरावर अनुस्वार असावयाचा व पुढील शब्दांच्या द्वितीय अक्षरावर तो द्यावयाचा. जसे:—
वयस्यः = वयंसो; मनस्विनी = मणंसिणी; मनःशिला = मणंसिला; प्रतिश्रुतं = पाडिसुदं; प्रतिश्रुत् = पाडिसुआ.

उपरि = उवरिं; व अभिमुक्तः = अहिमुंको ह्या शब्दांच्या तिसऱ्या अक्षरावर अनुस्वार असावयाचा.

५. क्वास्वादेर्णस्वोर्वा.

क्वायाः स्वादीनां च यो णः सुश्च तयोरनुस्वारोऽन्ते वा भवति. क्वा व स्वादिप्रत्यय (सु, औ वगैरे) ह्यांतील ण व सु ह्यांच्या ऐवजी विकल्पे अनुस्वार करावा. जसे:—कृत्वा = काऊणं; काऊण; वृक्षेण = वच्छेणं-वच्छेणं; वृक्षेषु = वच्छेसुं, वच्छेसु.

६. विंशत्यादेर्लुक.

विंशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति । विंशति वगैरे शब्दांतील अनुस्वाराचा लोप होतो. जसे:—विंशतिः—वीशा; त्रिंशत् = तीसा; संस्कृतं = सक्रुअं; संस्कारः = सकारो; संस्तुतं = सतुअं.

७. मांसादेर्वा.

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति. मांसादी शब्दांतील अनुस्वाराचा लोप विकल्पे होतो.

मांस = मासं, भंसं; मांसलं = मासलं, भंसलं; कांसं = कासं, कंसं; पांसु = पासू, पंसू; कथं = कह, कहं; एवं = एव, एवं; नूनं = णूण, णूणं; किम् = कि, किं; इदानीं = इआणि, इअणीं; किशुकं = किसुअं, किसुअं; सम्मुखं = समुहं; समुहं; सिंहः = सीहो, सिंघो.

८. वर्गेऽन्त्यो वा.

अनुस्वारस्य वर्गे परे तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति.

पांच वर्गांपैकी कोणते एकादे व्यंजन पुढे आले असता अनुस्वार हा, ज्या वर्गातील अक्षर असेल त्या वर्गाचा अनुनासीक विकल्पे होतो, असे समजावे. जसे:—पङ्कः = पंको, पङ्को; कञ्चुकः = कञ्चुओ, कञ्चुओ; शङ्का = संका, सङ्का; सन्तरति = संतरइ, सन्तरइ.

जुन्या ग्रंथांच्या आधारे अनुस्वाराच्या संबंधाने जी सविस्तर हकिकत दिली, तिजवरून ग्रास, तीस, असूं, वांक वगैरे थोडे शब्द शिवाय इतर अनेक वादग्रस्त शब्दांविषयी कितपत माहिती मिळते व तिचा वास्तवीक किती उपयोग करता येईल, हे आमच्या मित्रांच्या लक्षांत येईल.

वर जे शब्द दिले आहेत तेवढ्याच शब्दांवर अनुस्वार देण्यांत येतो असे नाही, आणखीही काहीं शब्दांवर तो दिलेला आढळतो, असे मागे सांगितलेच आहे. सांचणें, सांवरणें, कांटा, सांपडणें, रंथ, सांगळी वगैरे शब्दांवर अनुस्वार देतात, त्यास काहीं तरी कारण दाखविण्यांत येतें; परंतू झांप, संकय, शेंवट, नाही, हंसणें सोंटा, हांक वगैरे जे कित्येक शब्द आहेत, त्यांवर अनुस्वार देण्याच्या बाबतींत काहींच कारण दाखविण्यांत येत नाही. काहीं एक सयुक्तीक कारण नसतां जी बहिवाट सुरू झाली ती परंपरेनें आजतागाईत चालू आहे. सांपडणें, सांपविणें, कांटा, सांचविणें, वगैरे काहीं शब्दांवर अनुस्वार देण्याचा वन्याच लोकांच्या प्रवात दिसता, परंतू इतर शब्दांवर काहीं लोक अनुस्वार देतात व काहीं देत नाहीत; विद्वान देतात व अडाणी देत नाहीत, असा प्रकार नमून

दोषेही देतात ! व निष्कारण अनुस्वार देण्याची वहिवाट मोडून टाकली. असतां मराठी भाषेचें वैभव जाऊन ती विशोभीत दिसेल, असें उभयतांस वाटत आहे !!! आतां खरी स्थिती काय आहे तिजविषयीं विचार करूं.

वर जे शब्द दिले आहेत ते सुमारे ३६० आहेत. मोलस्वर्थ साहेबांचा कोश, व प्राकृत व मराठी व्याकरण ह्यावर जे ग्रंथ आम्हांस उपलब्ध होते ते चाळून पहातां ह्यांपैकीं बऱ्याच म्हणजे सुमारे १५० शब्दांची व्युत्पत्ती कळण्यास मार्ग नाही. बाकी राहिलेल्या २१० शब्दांची जी पूर्वपीठिका आढळली ती दिली आहे. तीवरून असें दिसून येतें कीं, २१० शब्दांपैकीं सुमारे ९५ शब्द असे आहेत कीं, ते ज्या संस्कृत किंवा प्राकृत शब्दांपासून मराठींत आले आहेत त्यांत अनुनासीक दिसून येतो. सुमारे ४५ शब्दांत जोडाक्षर दिसून येतें. सुमारे १० शब्दांत रेफ दिसून येतो, व बाकी राहिलेल्या शब्दांत निरनिराळे वर्ण असल्याचें समजून येतें.

वर जी ठोकळ माहिती दिली तिजवरून कांहीं सामान्य नियम बसवितां येतो किंवा कसें हें समजेल. ३६० शब्दांपैकीं सुमारे १५० शब्दांच्या पूर्वपीठिकेचा आज पत्ता लागत नाही, बाकी राहिलेल्या शब्दांपैकीं कांहीं शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयीं संशयच आहे. हे संशयात्मक शब्द बजा करतां बाकी उरलेल्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीवरून समजतें कीं, कांहींत अनुनासीक, कांहींत जोडाक्षर, कांहींत रेफ व कांहींत निरनिराळे वर्ण दृष्टीस पडतात. अशी स्थिती आहे, तर अनुस्वाराच्या संबंधानें सामान्य नियम काय बसवावा व हल्लीं ज्या शब्दांवर अनुस्वार देण्यांत येतो त्यांचा इतिहास आहे, म्हणून सांगण्यांत येतें तो इतिहास कोणता, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. जोडाक्षर, रेफ वगैरे निरनिराळ्या वर्णांवरून निरनिराळे नियम करावयास लागले असतां तसें करतां येईल, नाही असें नाही. परंतू अशा नियमाखालीं येणाऱ्या शब्दां इतकेच किंवा त्यांहून जास्त अपवादक शब्द आढळून येऊं लागले, तर अशा नियमांची व ज्या इतिहासावरून हे नियम बसविण्यांत येतील त्याची किंमत रहाणार नाही. शिवाय, जोडाक्षर, रेफ वगैरे वर्णांचा व अनुस्वाराचा कांहीं संबंध जुळवितां येईल, असें म्हणावें, तर तसा प्रकार दिसत

नाहीं. तेव्हां मराठी भाषेंत निष्कारण अनुस्वारांची गर्दी उर्गाचि झाली आहे, असें म्हणावें लागतें.

जोडाक्षर, रेफ वगैरे वर्णांचा अनुस्वाराशीं अर्थाअर्थीं संबंध नाहीं; तशी अनुनासिकाची गोष्ट नाहीं. ह्या दोहोंचा निकट संबंध असून कित्येक वेळां अनुस्वाराच्या ऐवजीं अनुनासिकाचा अथवा अनुनासिकाच्या ऐवजीं अनुस्वाराचा उपयोग केला तर चालतो. तेव्हां ज्या मुळच्या शब्दांत अनुनासीक आहे, त्यांवरून मराठींत आलेल्या शब्दांवर अनुस्वार द्यावा, हें म्हणणें सयुक्तीक दिसतें. परंतू मुळच्या शब्दांतील अनुनासिकाविषयीं निर्णय करावयाचा झाल्यास मुळचा शब्द कोणता, संस्कृत किंवा प्राकृत, किंवा दोन्ही ? संस्कृत शब्द मूळ शब्द मानला, तर थोडी-बहुत माहिती मिळते; परंतू प्राकृत मूळ शब्द मानला, तर त्याविषयीं तित-तकीही माहिती मिळत नाहीं; तेव्हां काय करावयाचें, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. संस्कृत शब्द मूळ शब्द मानिला, तर एक अडचण उत्पन्न होते. ती ही कीं, शब्द संस्कृतांतून प्राकृतांत येतांना त्यांचें बरेंच रूपांतर होतें. हें रूपांतर होतांना जर अनुनासिकाचा अनुस्वार होऊन तो प्राकृतांत कायम राहिला असेल, तर प्राकृतावरून आलेल्या त्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार द्यावा हें रास्त दिसतें; परंतू ज्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार असावा, असें आपण म्हणतो, त्यांच्या मातृस्थानीं जे प्राकृत शब्द ते रूपांतर पावल्यावर त्यांवर अनुस्वार कायम आहे, हें पहावयास नको का ? संस्कृताचें प्राकृत रूप होत असतां कांहीं शब्दांचें विलक्षण रूपांतर झालें आहे, असें दृष्टीस पडतें. अनुनासिकाची परंपरा संस्कृत व प्राकृत ह्या दोन पिढ्यांपर्यंत कायम असेल, तर तिसऱ्या पिढींतील, म्हणजे मराठी शब्दांवर अनुस्वार द्यावा, हें म्हणणें योग्य आहे; परंतू असें नसेल, तर काय करावयाचें हा प्रश्न आहे. पण हाही प्रश्न एकीकडे ठेवूं; व ज्या संस्कृत शब्दांत अनुनासीक आहे त्यावरून आलेल्या मराठी शब्दांवर अनुस्वार असावा असा नियम करूं. परंतू असा नियम केला असतां जोडाक्षर, रेफ वगैरे वर्ग शब्दांत असल्यामुळे आलेल्या अनुस्वारास फाटा दिला पाहिजे, हें सांगावयास नको. शिवाय, असा नियम केला, तर मंचक

युग्म, दंष्ट्रा, तीक्ष्ण, दशम, रश्मि, विस्मरण, आत्मीय, झंपा, नवम, सप्तम, उत्खनन, दंशति, भूमि, निर्गमन, उद्गमन, जेमन, वामलूर, रंजन, विरंजन, वगैरे जे कित्येक शब्द आहेत, त्यांवरून माचवा, जूग, दाढ, तिखट, दहावा, रशी, विसरणें, आपला, झडप, नववा, सातवा, उखळणें, डसतो, भुई, निघणें, उगवणें, जेवण, वारूळ, रिझवणें, विरजणें वगैरे शब्द आले आहेत, त्यांवर हल्लीं अनुस्वार देत नाहीत, तो घावा लागेल. असें करणें, म्हणजे एका हातानें अडगळ काढावयास लागणें व दुसऱ्या हातानें ती साठवावयास लागणें, अशासारखा कांहीं प्रकार होतो. असें करण्यास आम्ही तयार आहों का, व हें करणें युक्त आहे का, असा एक प्रश्न निघतो. बरें, इतका खटाटोप करावयाचा तरी कशासाठी ? थोड्या मराठी शब्दांतील अनुस्वारावरून मुळांत अनुनासीक आहे एवढें कळण्यासाठी किंवा दुसऱ्या कोणत्या फायद्यासाठी, हें समजत नाही.

अनुस्वाराच्या पूर्वपीठिकेच्या संबंधानें उपलब्ध असलेली जी माहिती दिली, त्या बाबतींत ज्या अडचणींचें दिग्दर्शन केले व एकंदर प्रकरणासंबंधानें विचार सुचविले त्यांवरून सामान्य नियम बसविण्याच्या कामांत इतिहासाच्या दृष्टीनें विचार करण्यांत कितपत तात्पर्य आहे, हें आमच्या मित्रांच्या लक्षांत येईल. कदाचित् असें होईल कीं, आम्हांस जी माहिती मिळाली आहे त्याव्यतिरिक्त आमच्या मित्रांस जास्त असेल, व तिजवरून वर जे विचार सुचविले आहेत त्यांत फेरफार करावा लागेल; असें झाल्यास तो मोठ्या खुषीनें आह्मी करूं. पण दिलेल्या माहितीपेक्षां अधिक भरपूर माहिती उपलब्ध नसेल, तर लेखनपद्धतीच्या बाबतींत अनुस्वारांविषयी सामान्य नियम बसवितांना अनुस्वारांची व्युत्पत्ती पहाण्यांत विशेष तात्पर्य नाही, असें जें आमचें म्हणणें आहे त्याची यथार्थता व्यक्त होईल.

आतां शास्त्रदृष्टी, म्हणजे इतिहासाचा विचार एकीकडे ठेवून प्रत्यक्ष चालू व्यवहाराकडे वळूं. ह्याविषयीं विचार करतां आपणांस असें दिसून येतें कीं, (१) सार्थ अनुस्वार देणें, म्हणजे ज्या ठिकाणीं अनुस्वार न दिल्यानें अर्थाचा विपर्यास होत असेल, किंवा कांहींच अर्थ होत नसेल, तर त्या ठिकाणीं अनुस्वार देणें अवश्य आहे, ही गोष्ट सर्वांस कबूल

आहे; ह्यांनदल मतभेद मुळींच नाही. (२) त्याचप्रमाणे एकवचनी रूप व अनेकवचनी रूप अशीं निरनिराळीं ओळखितां यावीं, म्हणून अनुस्वाराचा उपयोग करावा, अशाबदल पुष्कळ एकवाक्यता आहे, मतभेद असल्यास फारच थोड्या लोकांचा असेल. (३) एकच शब्दाचे दोन अर्थ होत असतील, तर निरनिराळे अर्थ समजण्यासाठीं एका शब्दावर अनुस्वार द्यावा व एकावर तो नसावा. ह्या मुद्याविषयीं विचार करतां अर्थ निरनिराळे समजण्यासाठीं कांहीं शब्दांवर अनुस्वार देण्याचा प्रघात बहुतेक दिसून येतो, तथापी, कांहीं लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, संदर्भावरून निरनिराळे अर्थ समजण्यास मार्ग आहे, तर अशा अनुस्वाराची जरूरी नाही, व असे शब्द भाषेत फार थोडे असून त्यांचा उपयोग करण्याचा प्रसंग वारंवार येत नाही; तेव्हां असे अनुस्वार गाळवे, हें उक्त आहे. अनुस्वाराच्या संबंधानें हे जे तीन प्रकार आहेत त्या संबंधानें आमचें मत मार्ग सांगण्यांत आलेच आहे. बाकी दोन प्रकार राहिले. त्यांपैकीं एक शब्दाच्या प्रत्ययाच्या अंत्याक्षरावर व दुसरा इतर अक्षरांवर अनुस्वार देणें. जो मुख्य वाद आहे तो ह्या दोन बाबींविषयीं व त्यांतून दुसऱ्या बाबींविषयीं होय. हे दोन प्रकारचे अनुस्वार काढून टाकिले असतां अर्थ विपर्यास होण्याचें किंवा भलताच अर्थ होण्याचें भय नाही, किंवा निरनिराळे अर्थ समजणें हा जो एक अनुस्वाराचा उपयोग तोही व्यवहारांत होत नसून त्यांपैकीं बहुतेकांचा वस्तुतः उपयोग काय, तोही कळत नाही. शिवाय, ते वारंवार येत असल्यानें त्यांपासून विद्यार्थ्यांस व सामान्य जनांस अडचण होऊन त्यांचा विनाकारण घोटाळा होतो, अर्थनिष्पत्ती म्हणण्यासारखी होत नाही; व शतशः अनुस्वार देण्याचें कारण पडल्यानें कालाचा मात्र अपव्यय होतो. अशा अनुस्वारांच्या इतिहासाच्या संबंधानें माहिती देणें अवश्य आहे, असें वाटत असेल, तर ती निरनुस्वाराच्या शब्दाच्या माहितीबरोबर खुशाल द्यावी; परंतू लेखनपद्धतींत तिची भानगड असण्याचें योग्य कारण समजेपर्यंत ती नसावी, असें काहींचें म्हणणें आहे. हें म्हणणें बरोबर आहे किंवा कसें ह्या विषयीं भाषाभिज्ञ लोकांनीं विचार करावयाचा आहे.

• प्रत्ययाच्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार देण्याची सकारण किंवा निष्कारण वहिवाट पडली आहे, ती अजी मोडून टाकावयास लागले असतां पुष्कळ लोकांना कदाचित् ती गोष्ट न आवडून अनुस्वाराच्या बाबतींत जी सुधारणा होणे अवश्य आहे ती होण्याचा कदाचित् संभव नाही, असे समजून तो मुद्दा आम्हीं मुद्दाम सोडून देऊन शब्दांच्या इतर अक्षरांवर अनुस्वार देण्याचा जो प्रघात त्याविषयीं मात्र विचार करण्याचे योजिले. असे शब्द कोणते ते वर दिले आहेत. ह्यांपैकीं झोंप, संवय, शेंवट, शेंपूट, वगैरे जे कित्येक शब्द आहेत त्यांवर अनुस्वार देण्याची रूढी पडली आहे, पण तींत अर्थ नाही, तेव्हां ती मोडली असतां हरकत नाही, असें बऱ्याच सुज्ञ लोकांचे म्हणणे दिसते. बाकी राहिलेल्या शब्दांवर अनुस्वार देण्याची रूढी सकारण व फायदेशीर असेल, तर त्यांवर अनुस्वार अवश्य द्यावा. योग्य कारण व फायदा हीं कोणीं दाखविली असतांही अनुस्वार देऊं नये, असें म्हणणे दुराग्रहाचे आहे. तेव्हां आज ज्या गोष्टीविषयीं भाषाभिज्ञ लोकांनीं मुख्यत्वे विचार करावयाचा आहे ती ही कीं, निरर्थक अनुस्वार कोणते व सार्थ कोणते, हे ठरवून त्यांस जे सार्थ अनुस्वार वाटत असतील त्यांची परंपरा कशी आहे व त्यांचा उपयोग कोणता हे ठरविणे. असें करण्यास साधन असावे, म्हणून आम्हांस जी माहिती उपलब्ध झाली ती व तिजसंबंधानें आमचे विचार काय आहेत ते दिले आहेत. ंह्रस्वदीर्घांच्या बाबतींत इतिहासाच्या दृष्टीनें काय स्थिती आहे तिजविषयीं विचार पुढें करूं. सध्यां कांहीं मित्रांचा आमच्या लेखाच्या संबंधानें जो गैर-समज झाला आहे, तो दूर होऊन ज्या तऱ्हेनें विचार होणे अवश्य आहे त्या तऱ्हेनें होण्यास बरे पडावे, ह्या हेतूनें हा लेख प्रसिद्ध करणे जरूर वाटले.

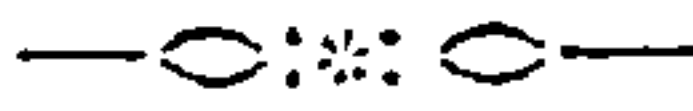
पुणे, ता० १२ आ-
क्टोबर १८९८. }

काशिनाथ नारायण साने.
रामचंद्र परशुराम गोडबोले.
शंकर रामचंद्र हतवळणे. :

चस्तुदर्शन-शिक्षण.

(आगष्टच्या अंकावरून पुढे चालू).

प्रश्न विचारणे.

व्याख्यान करून शिकविणे व वर्गाचा धडा घेणे यांत फार भेद आहे. देवन्ही गोष्टीत वक्त्याचा उद्देश मनोरंजक व उपयुक्त गोष्टी सांगून अथवा दाखवून श्रोत्यांच्या चित्ताचे आकर्षण करण्याचा असतो; परंतु व्याख्याता एकंदर सर्व श्रोत्यांस अनुलक्षून बोलतो, व शिक्षक एकेका विद्यार्थ्यांस अनुलक्षून शिकवितो. सर्व श्रोते लक्ष लावून ऐकतात कीं नाहीं, अथवा त्यांतले कोणी आपण सांगितलेले ध्यानांत धरितात कीं नाहीं, हे व्याख्याता पहात नाहीं; परंतु शिक्षक हा प्रत्येक विद्यार्थ्यांनें आपण सांगितलेले ऐकावे व ते ध्यानांत धरावे, अशा रीतीनें शिकविण्याचे आपले काम आहे असे समजतो. व्याख्याता नुसता विषय सांगतो; शिक्षक विषय सांगून आणीक प्रश्नही करितो; पुष्कळ धडे असेही घ्यावयाचे असतात, कीं त्यांमध्ये प्रश्न विचारण्याचा भाग फार कमी असतो; तेव्हां असे धडे म्हणजे अर्थात् त्या विषयावरची व्याख्यानेच होत. परंतु कोणच्या विषयाचे व्याख्यान करावे, व कोणचा विषय प्रश्न विचारून शिकवावा, ही गोष्ट विषयाचे महत्त्व व विद्यार्थ्यांची योग्यता यांच्या धोरणावर असते. तेव्हां यासंबंधाचे तारतम्य शिक्षकाने पाहिले पाहिजे. • शिक्षकास काचित् असे वाटेल, कीं मुलांस प्रश्न विचारून धडा घेण्याचा त्रास करण्यापेक्षां भराभर व्याख्यानरूपाने विषय सांगून टाकला म्हणजे ज्ञालें. परंतु पुष्कळ विषय असे असतात, कीं त्यांच्यावर व्याख्यान दिल्यानें सकृद्दर्शनीं जरी त्रास कमी झालासा वाटेल, तरी तो विषय मुलांचे मनावर न ठसून पुढें दुष्पट त्रास मात्र पडेल. शिवाय मुले कंटाळतील व दुर्लक्ष करतील हे निराळेंच. यासाठीं केवळ

व्याख्यान केव्हां द्यावयाचें, थोडेसे प्रश्न केव्हां विचारावयाचे व बरेच प्रश्न केव्हां विचारावयाचे, हे नीट विचारपूर्वक निश्चित करावें.

शिक्षक प्रश्न विचारतो, तो पुढील कारणासाठीं विचारतो:—

१. प्रथमतः शिक्षकास मुलांना काय येतें हें पहावयाचे असतें.

प्रश्न विचारण्याचे उ-
द्देशः—१. मुलांस काय ये-
तें हें पाहणें.

एखादा धडा शिकविण्यास आरंभ करण्यापूर्वी तत्संबंधाचें ज्ञान मुलांना काय आहे हें शिक्षकांस कळलें असतां मुलांस पुढें काय सांगावयाचें हें कळेल, व अगोदरचा पाया कितपत् मजबूत आहे याचेंही ज्ञान होईल.

२. मुलांचें एखाद्या गोष्टीविषयीचें अज्ञान किती आहे, हें त्यांस समजेसें

२. मुलांचें अज्ञान त्यांस
कळेंसें करणें.

करून त्यांचे मनांत जिज्ञासा उत्पन्न करणें.
बहुधा प्रत्येक वर्गांत अशी कांहीं मुलें असतात

कीं, त्यांना आपणास सर्व गोष्टी ठाऊक आहेत व शिक्षकास आपल्याला नवीन सांगण्यासारखें कांहीं नाहीं असें वाटत असतें व यामुळें तीं अलक्ष करितात. अशीं घमेंडखोर मुलें कोणचीं आहेत हें लक्षांत आणून त्यांना चार आडवे तिडवे प्रश्न केले व त्यांचे अज्ञान त्यांचे नजरेस आणून दिलें, कींतीं ताळ्यावर येऊन लक्ष लावूं लागतात. मात्र ही गोष्ट करण्याचें काम मोठें नाजूक आहे. आपणास बरेच येतें असें मुलांस वाटतें, यांत स्वाभिमान व स्वतःवर विश्वास या गोष्टींचें बीज असतें. हे गुण फार उपयोगाचे आहेत. तेव्हां ते नष्ट होतील अशा प्रकारची त्या मुलांची फजिती करूं नये. तर आपल्यास येत आहे खरें, पण तें थोडें आहे, अजून या विषयावर शिक्षक आपल्यास पुष्कळ सांगेल, असें त्यांना कळून आले, कीं मनांतला योग्य अभिमान कायम राहून शिक्षक जें नवीन सांगेल, तिकडे त्यांचें लक्षही लागेल.

३. प्रश्न विचारण्याचा तिसरा उद्देश मुलांचें आपल्या शिकविण्याकडे

३. मुलांचे लक्ष वेधणें.

लक्ष वेधणें हा असतो. मुलांचें स्वभावतःच चंचल असणारें मन पुष्कळ वेळा एकाग्र ठेवणें

कठीण असतें. यासाठीं मधून मधून प्रश्न विचारीत गेलें असतां त्यांचे मनास जागृती राहून वर्गांत चालू असलेल्या विषयाकडे दुर्लक्ष होण्याची भीती नसते.

४. प्रश्न विचारण्यांत शिक्षकाचा चौथा उद्देश असा असतो, कीं मु-

लांचे मनांत नवीन विचारांचें विजारोपण करून
 ४. मुलांचे मनांत विचार उत्पन्न करून त्या विचारांस वळण लावणें. ते विचार योग्य मार्गास वळतील असें करणें. सांगितलेलें मुलांनीं ध्यानांत ठेवणें हें महत्वाचें आहेच; पण तें समजून ध्यानांत ठेवणें अधिक महत्वाचें आहे व त्याचेवर विचार करणें हें त्याहून ही अगत्याचें आहे. एखादी गोष्ट नीट समजली म्हणजे ती अर्थात् ध्यानांत राहते; तेव्हां या तीन गोष्टींपैकीं दुसरींत पहिलीचा अंतर्भाव होतो; तसेंच तिसऱ्या गोष्टींत पहिली व दुसरी या दोहींचाही अंतर्भाव होतो. कारण कोणच्याही गोष्टीचा विचार करूं लागल्यास ती गोष्ट नीट समजली पाहिजे व नीट समजण्यास ध्यानांत राहिली पाहिजे. उदाहरणार्थ, प्रमाणसारणीमध्ये आद्य व अंत्य या पदांच्या गुणाकार मधल्या दोन पदांच्या गुणाकाराबरोबर असतो, असें मुलांना सांगून, त्रै- राशिक हें प्रमाणगणितांतले आहे व त्यांत चौथें पद काढावयाचें असतें, तेव्हां दुसऱ्या व तिसऱ्या राशीच्या गुणाकारास पहिल्या राशीनें भागिलें असतां चौथी रास म्हणजे प्रमाणसारणींतले चौथें पद निघेल, ही माहिती मुलांस सांगितली असतां ध्यानांत राहिल; पण ती नीट समजली असतां चांगलीच ध्यानांत राहिल; पण असें कां होतें व त्यावरून आणखी अनेक नियम कसे निघतात व ते कसे काढावे, व त्यावरून पंच- राशीक, सप्तराशीक, व्याज, नफातोटा, वगैरे सर्व प्रकारचीं उदाहरणें कशी करितां येतील, याचा विचार करण्यास शिकविलें असतां त्यांची विचारशक्ती वाढेल, त्यांना ती गोष्ट चांगली समजेल व ध्यानांतही पक्की विले. प्रत्येक विषयामध्ये अशा रीतीनें मुलाला स्वतः विचार करावयास लावण्याची संधी नेहमीं येत असते; तसेंच शिक्षक जसा उत्तम, मध्यम किंवा कनिष्ठ प्रकारचा असेल, त्याप्रमाणें तो या संधीचा कमजास्त मा-

नानें उपयोग करून घेईल. परंतु इतकें म्हणण्यास चिंता नाही, की ज्या विषयांत मुलांनी आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग करण्याचे प्रसंग फार येतात, त्या विषयाची शिक्षणसंबंधाची योग्यता फार मोठी होय; आणि जो शिक्षक अशा प्रकारची सुसंधी कधीही टाळत नाही व अनेक गोष्टी नेहमीं मुलांचे मनांत खेळत राहतील असें करितो, तोच उत्तम शिक्षक समजावा.

प्रश्न विचारण्याचा उद्देश कोणचाही असला, तरी ते विचारण्याचे

प्रश्न विचारण्याचे संबंधानें कित्येक नियम अवश्य लक्षांत ठेविले पा-
संबंधाचे नियम. हिजेत; ते असे:—

१. प्रश्नांतले शब्द स्पष्टार्थ-द्योतक व मोजके असावे. प्रश्न वि-

प्रश्न स्पष्टार्थद्यो-
तक असावे. चारण्यास आरंभ करण्यापूर्वी आपणास काय वि-
चारावयाचें आहे, व मुलांकडून काय काढून घेणें
आहे, हें शिक्षकानें आपल्याशीं ठरवून ठेवावें.

तसेंच प्रश्न विचारला असतां त्याचा भाव विद्यार्थ्यांस स्पष्ट कळला पा-
हिजे हें लक्षांत असावें. समजा, कीं शिक्षकास 'बेडुक म्हणजे काय?'
असें विचारणें आहे; तर तो जर "पर्जन्यकाळास सुरुवात झाल्यावर
चिखलांतून कांहीं प्राणी इकडे तिकडे उड्या मारीत, ओरड फिरतात; ते
कोण?" असा लांबच लांब अस्पष्ट प्रश्न करील, तर मुलांकडून त्याला
पाहिजे तेंच उत्तर येईल असें खात्रीनें म्हणतां येईल काय? धड्याची
भाषा कशी असावी याविषयीं जें मार्गें सांगितलें आहे, तें प्रश्नांचे भाषे-
च्या संबंधानें ही लागू आहे. आतां 'झाडाला अन्न कोठून मिळतें?' हा
प्रश्न स्पष्टार्थद्योतक आहे; पण तो विचारतांना ही मुलांचे योग्यतेकडे
पाहिलें पाहिजे कारण असा प्रश्न जर अगदीं लहान मुलांना करणें
असेल, तर झाडें हीं प्राण्यांप्रमाणेंच सजीव आहेत, व त्यांना प्राण्यांप्रमा-
णेंच जगण्यासाठीं अन्नाची जरूर आहे, व त्यांचें अन्न काय आहे, वगैरे
माहिती अगोदर त्यांना सांगितलेली असली पाहिजे.

२. प्रश्न असा असावा, कीं त्याचें आपणास हवें असेल तेंच उत्तर येईल. ' हा दिवा कां जळत आहे ? ' ' वर्गाचे जागेंत दिवसा काय असेल ' ' आपण नेहमीं काय करितों ? ' हे प्रश्न चांगले नाहींत. कारण यापासून आपणास काय हवें आहे हें मुलांना नीट न कळून, ज्याचे मनांत जे येईल त्याप्रमाणें यांचीं निरनिराळीं अनेक उत्तरे देतां येतील. यामुळे आपल्यास पाहिजे तेंच काढून घेतां येईतों वराच वेळ उगाच मोडावा लागेल. शिवाय विद्यार्थ्यांचे विचार उगाच सैरावैरा धांवतील व मुलें कंटाळतील हें निराळेच.

३. प्रश्नाचें एकच उत्तर यावें. आतां हा नियम पाळावयाचा असतां मुलांच्या विचारशक्तीस मोकळीक देण्याचा उद्देश मनांत राहणार नाहीं. परंतु प्रश्नाची मांडणी अशी झाली पाहिजे व त्यांत शब्दयोजना अशी असावी, कीं शिक्षकास काय पाहिजे हें कळण्यास विचार तर करावा लागवा व अनेक उत्तरे तर येऊं नयेत. एखादा पदार्थ हातांत घेऊन किंवा मुलांस दाखवून, ' याविषयीं तुम्हांस काय वाटतें ? ' असा प्रश्न केला असतां तो जरी स्पष्टार्थद्योतक आहे व त्यामुळे मुलांना विचार करण्यास जरी पुष्कळ जागा आहे, तरी प्रत्येकाचें वाटणें निरनिराळें असूं शकेल ! व उत्तरामध्ये अशा कित्येक गोष्टी उत्पन्न होतील, कीं त्या समजण्यापुरती विद्यार्थ्यांच्या मनाची परिपक्वताही नसेल. पण ' याचा रंग कोणचा ? ' ' याची लांबी किती, रुंदी किती, उंची किती, वजन किती ? ' पक्षी असला तर ' रावूची चोंच कशी व या पक्ष्याची कशी ? ' पशू असल्यास ' अमक्या पशूचे पाय, डोकें, डोळे कसे व याचे कसे ? ' असले प्रश्न मुलांच्या विचारशक्तीस चांगले खाद्य मिळण्यासारखे असून पुनः एकेक उत्तर येण्यासारखेच आहेत. तेव्हां प्रथमच्या प्रश्नापेक्षां हे चांगले होत.

४. केव्हां एकाद्या प्रश्नाचीं दोन उत्तरे येऊन दोन्हीं बरोबर असती.

४. प्रश्नाचीं दोन उत्तरे येऊं नयेत.

ल; तर असें असूं नये. उदाहरणार्थ, ' रुपें हा धातू कठीण आहे का मऊ आहे ? ' हा प्रश्न घोट्याच्या होय. कारण रुपें सोन्यापेक्षां कठीण आहे,

पण लोखंडापेक्षां मऊ आहे. तेव्हां उत्तर देतांना विद्यार्थी सोने मनांत आणील अथवा लोखंड मनांत आणील, त्याप्रमाणें उत्तर देईल, व दोन्हीं उत्तरे खरीं ठरतील. शिवाय अशा प्रश्नांत विद्यार्थ्यांस विचार करण्यासही फारशी जागा नसते. तसेंच दोन उत्तरे असलीं व एकाचे संबंधानें शिक्षकानें नकारदर्शक मान हलविली, कीं लगेच दुसरें आलेच. मग या प्रश्नांत खुत्री काय, व मुलानें विचार तो कसला करावयाचा ?

५. प्रश्नाचें उत्तर कल्पनेचें असूं नये.

५. केवळ कल्पनेचीं उत्तरे येतील, असा प्रश्नही असूं नये. त्या योगानें असें होईल, कीं एकाददुसरे वेळा असें कल्पनेचें उत्तर बरोबर येतें असें मुलास कळलें, म्हणजे मूल विचार न करितां नेहमीं कल्पनाच

लढवीत बसेल. ' कापसाचें झाड किती उंच असतें ? ' हा प्रश्न असाच होय. कारण झाडे हीं एक दोन बोटांपासून शेकडों फूटपर्यंत उंच असतात व तीं मुलांनीं पाहिलेलीं असतात. तेव्हां विद्यार्थी कापसाचे झाडाची उंची कितीही सांगेल, व निरनिराळे विद्यार्थी कल्पनेनें निरनिराळीं उत्तरे देतील व त्यांतली कोणची तरी एक उंची बरोबर असल्यामुळे एकाद्याचें उत्तर बरोबर येईल. तेव्हां अशा प्रकारच्या प्रश्नाचें उत्तर, तत्संबंधाची कांहीं तरी माहिती अगोदर झालेली असल्यावर मूल तुलनेनें तर्क बांधून बरोबर देईल, व तें देण्यास त्यास विचारही करावा लागेल. उदाहरणार्थ, कापसाचें झाड वीं पेरल्यापासून कापूस काढून घेतपर्यंत अमुक महिने असतें, व वायकामुलें त्यावरचा कापूस हातानें वेंचतात, या दोन गोष्टी अगोदर ठाऊक असल्यावर मग ' कापसाचे झाडाची उंची किती ? ' हा प्रश्न कदाचित् विचारण्यास हरकत नाही. कारण मग त्यास अगोदर माहित असलेल्या गोष्टीवरून तुलनेनें अनुमान सहज बांधितां येईल. तेव्हां यावरून

असें दिसून येईल, कीं ज्या गोष्टींची माहिती अगोदर मुळींच कांहीं सांगितलेली नसेल, त्या गोष्टीच्या संबंधानें एकादा प्रश्न विचारला असतां मुलें खास कल्पनेचीं उत्तरे देऊं लागतील. अशी कल्पित कथा सांगण्याची संवय मुलास लागणें अगदीं उपयोगाचें नाहीं.

६. आपण एखादी गोष्ट सांगून लगेच तत्संबंधानें प्रश्न करूं नये.

६. एखादी गोष्ट सांगून लगेच तत्संबंधानें प्रश्न करूं नये. 'विटा चिखलाच्या करितात', अशी माहिती आपण सांगितली; आणि तिच्याबरोबर तशाच प्रकारच्या लक्षा दुसऱ्या जरी कांहीं गोष्टी सांगितल्या, तरी त्यांतलीच एखादी गोष्ट ज्या प्रश्नांचे उत्तर येईल, असा प्रश्न लगेच करूं नये. कारण अशा प्रश्नांचीं उत्तरे मुलें विचार केल्याखेरीज पटापट देतील. प्रश्नाचें उत्तर जें आपल्यास पाहिजे असेल तें आपण सांगितलेल्या माहितीच स्पष्ट नसावें, तर ते मुलांस थोडी वृद्धी खर्च करावी लागून मागल्या पुढल्या संदर्पावरून काढतां यावें. आतां एकादवेळ विषय फार कठीण असल्यास तो मुलांचे मनावर स्पष्ट ठसावा म्हणून सांगितलेल्या गोष्टीवरच लगेच पुन्हा प्रश्न करून सांगितलेल्या गोष्टींचीच उत्तरे काढून घ्यावीं लागतील; अथवा आपल्या बोलण्याकडे मुलांचें लक्ष नव्हतें, हें दाखविण्यासाठीं दुर्लक्ष्य करणारास आपण सांगितलेल्या गोष्टीचाच प्रश्न करावा लागेल. पण हे प्रकार अगदीं निराळे. हे केवळ अपवादक होत. अशा प्रसंगी एकादी गोष्ट सांगून लगेच तिच्या संबंधाचा प्रश्न विचारण्यास चिंता नाहीं.

७. प्रश्न वर्गामध्ये सर्व मुलांस वांटणी करून विचारावे. कित्येक

७. प्रश्न सर्वांस सारखे विचारावे. शिक्षक वरच्या किंवा समोरच्याच मुलांस विचारतात. कित्येक खालच्या मुलांस विचारतात. कित्येक हुशार मुलांस किंवा शंख मुलांसच विचारतात.

कित्येक शिक्षकांचे कांहीं आवडते मुलगे असतात, त्यांनाच ते प्रश्न विचारतात. तर असले कांहीं एक असूं नये. प्रत्येक मुलांस आपणावर प्रश्न येईल असें वाटलें पाहिजे. तसेंच असें कोणासही वाटूं नये.

- कीं शिक्षक आपणासच प्रश्न विचारतो, तेव्हां आपली कांहीं विशेष योग्यता आहे किंवा शिक्षकाचे आपण प्यारे आहों. कित्येक मुलांना आपल्यास येईल तसे सांगण्याची उत्सुकता वाटत असते, यामुळे तीं आपल्यावर प्रश्न येण्याची वाट पाहात असतात. अशा मुलांना निराश करूं नये. तसेच अशा मुलांना आपण बरोबर उत्तर सांगूं असें जें वाटत असतें, त्याबद्दल ही त्यांची फजिती करून त्यांस खडू करूं नये. प्रश्न विचारून त्यांचें अज्ञान त्यास दिसेसें करावें व त्याची उत्तर सांगण्याची स्वाभाविक उत्सुकता उपयोगांस लावून घ्यावी. त्यांना बरोबर उत्तर देतां आलें तर त्यांची बेतापुरती तारीफ करावी, म्हणजे त्यांत तर त्यांना विशेष संतोष वाटेल.

८. विचारलेला प्रश्न पुनः विचारूं नये. त्या योगानें मुलांचें दुर्लक्ष

८.१ तोच प्रश्न पुनः होऊन मुलांना विषयाचें महत्व वाटत नाहीं. विचारूं नये. एखादेवेळ विचारलेला प्रश्न व त्याचें उत्तर हीं

नीट कळली कीं नाहींत, हें पाहण्यासाठीं तोच प्रश्न निराळ्या शब्दांनीं पुनः विचारावा असें वाटेल. पण असें काचित् होईल; व जेव्हां होईल तेव्हां प्रश्न अशा धोरणानें विचारावा कीं हा तोच प्रश्न आहे, असें एकदम मुलांस कळूं नये, तर विचार केल्यावर कळावें. अशानें एकवार समजलेल्या प्रश्नाची उजळणी होईल.

काचित् शिक्षक प्रश्नवाक्यामध्ये शब्दाचा अध्याहार करितो, म्हणजे प्रश्नांत

अध्याहार करणें. एखाददुसरा शब्द अध्याहृत ठेवून तो घातला म्हणजे उत्तर येईल, असा सूचक प्रश्न विचारतो. मग मुलांन

तो शब्द घातला कीं उत्तर झालें. प्रश्नाचें उत्तर कठीण असलें म्हणजे असा अध्याहार-प्रश्न करण्यास चिंता नाहीं. पण कित्येकांस अगदीं सोप्या गोष्टींचे संबंधानें ही असले प्रश्न करण्याची संवय असते, ती वा-ईट. असे प्रश्न करून मुलें ज्ञपाज्ञप उत्तरें देताहेत असें शिक्षक परकी मनुष्यास दाखवूं शकेल. पण अशानें मुलांस स्वतः डोकें खर्च करण्यास सवडच राहणार नाहीं. तसेंच असे प्रश्न जेव्हां विचारावयाचे, तेव्हां

त्यांचीं उत्तरें मुलांस बरोबर देतां येतील, तीं घोटाळ्यांत पडणार नाहींत, असे प्रश्न असावे. ' भात हें धान्य पुष्कळ पिकतें या देशांत; ' ' पृथ्वी आपल्या आसाभोंवती फिरते, यामुळें दिवस कागि -..... होतात; ' ' पदार्थ वर फेकला असतां खालीं पडतो कां, तर मुळें. ' यांत पहिला प्रश्न वाईट; कारण भात ज्यांत पिकतें असे देश पुष्कळ आहेत; तेव्हां कोणच्या देशाचे नांव सांगायें, याविषयीं विद्यार्थी घोटाळ्यांत पडेल. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरें ज्यानें ते विषय एकवार ऐकिले आहेत असा कोणीही विद्यार्थी तेव्हांच सांगू शकेल.. तेव्हां असले प्रश्न करणें ते अशा वेळीं करावें, कीं आपल्यास एखादी लांबच लांब गोष्ट सांगाययाची आहे, व मुलांचें लक्ष तर सारखे आपलेकडे राहिलें पाहिजे, अशा वेळीं मधून मधून कांहीं शब्द, प्रसिद्ध मनुष्यांची व स्थळांचीं नांवे, आवांतर माहिती, सन वगैरे गोष्टी असले. अध्याहार-प्रश्न करून मुलांकडून काढून घेत गेलें, म्हणजे त्यांचें आपले व्याख्यानाकडे चांगलें लक्ष राहिल.

प्रश्न व उत्तरें हीं वर्गीत चाललीं असतां शिक्षकानें मुलांकडून केवळ

प्रश्न व उत्तरें यांतील शब्दरचना. बरोबर उत्तर काढून घेण्यांतच समाधान मानून राहतां नये. एका गोष्टीबरोबर अनेक वारंकि सारिक गोष्टी नेहमीं शिकवावयाच्या असतात.

चांगली शब्दरचना करणें हा विषय सगळ्याच विषयांच्या बरोबर शिकवावयाचा असतो. शिक्षकाची भाषा ही स्पष्ट, शुद्ध, प्रौढ, सम्यक्तेची, मनोरंजक अशी असावी, असें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणें उत्तराची भाषाही स्पष्ट, शुद्ध व मुलांचे योग्यतेप्रमाणें चांगली असेल, इकडे शिक्षकानें लक्ष द्यावें. कसें तरी एकदां उत्तर आलें म्हणजे झालें, असें मानून राहूं नये. उत्तर पूर्ण वाक्य वोलून द्यावें, असें मुलांस नेहमीं शिकवावें. पुष्कळां उत्तर एखाददुसऱ्या शब्दानेंच देतात. तसें चांगलें नाही. उत्तराचें वाक्य पूर्ण असावें, असा नियम ठरविला म्हणजे स्पष्टता, शुद्धता, चांगली वाक्यजुळणी, वगैरे प्रकार अर्थात् त्याबरोबर आलेच. प्रश्नाचें वाक्य पूर्ण असावें, व उत्तरही तसेच द्यावें अशी पद्धत

- शिक्षकानें नेहमीं घालावी. म्हणजे त्या योगानें मुलांस चांगली वाक्यरचना करग्याची आरंभापासून संवय लागेल.

त्याच प्रमाणें उत्तराची भाषा व्याकरणशुद्ध असावी. व्याकरणशुद्ध

उत्तरें व्याकरण-
शुद्ध असावीं.

बोलणें हें कांहीं नियम सांगून शिकवावें लागत
नाहीं, तर हें संवयीचें काम आहे. सुक्षिक्षित आ-
ईत्रापांचीं मुलें बहुधा घरचे संवयीनें चांगलें शुद्ध

बोलतात. त्यांत क्वचित् बारीक सारिक अशुद्ध प्रकार असले तर ते लौकरच निवून जातात. पण अशिक्षित आईत्रापांच्या मुलांचे तोंडीं बरेच अशुद्ध प्रकार असतात. त्यांचा वेळच्या वेळीं निषेध केला असतां त्यांतले त्यांत काम होऊन मुलांना शुद्ध बोलण्याची संवय लागते. हीं अशुद्धे जेव्हांचे तेव्हांच शुद्ध करावी. परंतु एकाद वेळ प्रश्नोत्तराचा विषय अधिक महत्वाचा असून, व्याकरणाची चुकी सांगण्याचे संबधानें मध्येच विषयांतर केल्यानें मुलांचें लक्ष द्विधा होईल, अथवा व्याकरणाची चुकी थोडक्यांत समजून सांगतां येण्यासारखी नसेल, तेव्हां शिक्षकानें त्या चुकीचें टिपण करून ठेऊन, प्रश्नोत्तरांचा विषय सांगून झाल्यावर व्याकरणाविषयीं सांगायें. असले प्रकार टिपून ठेवून पुढे बाहेर काढण्याचें काम वर्गांतल्या एकाद दुसऱ्या चलाख मुलाकडे सापविलें असलें, तरी देखील कांहीं वाईट नाही. शिक्षक शिकविण्याचे नादांत असतां क्वचित् असल्या चुका त्यांचे ध्यानांत येणारही नाहींत, पण मुलें विशेष कुशाग्रबुद्धी व दोषैकदृक् असल्यानें त्यांचे ध्यानांत त्या सहज येतात. तथापि अशी व्यवस्था करितांना इतकी सावधगीरी ठेवावी, कीं ज्या विद्यार्थ्यांस हें काम सांगितलें असेल, तो केवळ चुका पाहाण्याकडे मन गुंतवून चाललेल्या विषयाकडे दुर्लक्ष करणार नाही. तसेंच असल्या चुका वेळोवेळीं जेथच्या तेथें सांगून शिवाय व्याकरणाचा धडा चालेल त्या वेळीं अमक्या दिवशीं अमक्यानें अमुक चुकी केली होती, अशी आठवण देण्यासही चिंता नाही. असें करणें फायदेशीरच होईल.

प्राथमिक शाळांच्या शिक्षकांची योग्यता.

सन १८९६।९७ सालांत सर्व मुंबई इलाख्यांतील एकंदर प्राथमिक शिक्षकांची स्थिती पुढें लिहिल्याप्रमाणें होती:—

ट्रेन्ड हेडमास्तर	४०७९
अन्ट्रेन्ड हेडमास्तर	२५७५
ट्रेन्ड असिस्टंट....	१३१६
अन्ट्रेन्ड परंतु पब्लिकसर्व्हिस पास झालेले असिस्टंट.					३४३७
पब्लिकसर्व्हिस न झालेले	३८१८

यावरून दिसून येईल, कीं एकंदर ६६२४ हेडमास्तरांपैकीं सुमारे एक तृतीयांशापेक्षां थोडे जास्त इतके लोक ट्रेन्ड आहेत; व एकंदर ८५७१ असिस्टंट लोकांपैकीं सुमारे एक-सप्तमांश ट्रेन्ड असून जवळ जवळ निम्मे लोकांची पब्लिकसर्व्हिस परीक्षाही झालेली नाही. या लोकांपैकीं १३०३ काठेवाडांत, ६५८ उत्तरभागांत, ८३८ मध्यभागांत, ८७७ दक्षिणभागांत आणि १४२ सिधेत आहेत.

शाळा उत्तम रीतीने चालण्यास ट्रेन्ड शिक्षक अवश्य पाहिजेत. तेव्हां इतके अन्ट्रेन्ड हेडमास्तर असणे वस्तुतः नुकसानकारक आहे. यांत कदाचित् जुने अनुभवशीर लोक बरेच असतील. पण ज्यांची कोणचीही परीक्षा झालेली नाही, असे लोक इतके आहेत ही गोष्ट फारच चमत्कारिक दिसते. शाळाखात्याने चांगला पगार देवत नाही, हे या गोष्टीचें कारण असेल असें दिसते.

आतां प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांच्या पगाराची स्थिती अशी आहे:—

प्रांत.	ट्रेन्ड हेडमास्तराचा सरासरी पगार.	अन्ट्रेन्ड हेडमास्तराचा सरासरी पगार.	ट्रेन्ड असिस्टंट मास्तराचा सरासरी पगार.
---------	-----------------------------------	--------------------------------------	---

म्युनिसिपल शाळा.—

मध्य भागं	{ मुंबई.	३४—८—५	२७—१४—९	१४—१२—५
	{ बाहेरगांव.	२५—९—०	१०—१—७	१२—१५—३

प्रांत.	ट्रेन्ड हेडमास्तराचा सरासरी पगार.	अन्ट्रेड हेडमास्तरांचा सरासरी पगार.	ट्रेन्ड असिस्टंट मास्तराचा सरासरी पगार.
उत्तरभाग.	२७—१५—४	११—९—६	१३—९—९
दक्षिणभाग.	२३—७—८	१२—१०—७	१३—१५—२
सिंध.	३८—७—०	३४—१—६	१९—१०—१
लोकलफंड शाळा.—			
मध्यभाग.	१७—०—१०	९—१२—१०	१२—७—७
उत्तरभाग.	१९—३—९	१०—२—७	१२—०—६
दक्षिणभाग.	१७—७—८	१०—२—८	११—०—६
सिंध.	२८—०—७	१३—९—९	१६—१५—९
संस्थाने.—			
मध्यभाग.	१३—५—४	९—१३—१	१०—८—०
उत्तरभाग.	१८—११—३	११—७—२	१२—९—०
काठेवाड.	१७—१५—२	९—१५—८	१२—९—२
दक्षिणभाग.	१६—११—८	१०—६—१	१४—२—३

सर्व पगारांमध्ये मोठाले पगार सिंधेत मिळतात. दाहा रुपयांचे आंत पगार असून ज्यांस 'हेडमास्तर' ही बहुमानाची पदवी आहे, असे लोक मध्यभाग, व काठेवाड यांतील शाळांत पुष्कळ आहेत. असे अन्ट्रेड लोक स्वतंत्रपणे शाळा चालविण्यास कितपत लायक आहेत, ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे.

पत्रव्यवहार.

भाषाशोधन.

—○:*:○—

वि. वि. मराठी भाषेची लेखनपद्धति सुधारण्याविषयी पुण्यातील कित्येक विद्वान मंडळीने चालविलेला स्तुत्य उद्योग 'बालबोध' कर्ते रा.

रा. ओक यांस पसंत पडला नाहीं. ऑक्टोबर महिन्याच्या बालबोधाच्या अंकांत त्यांनीं ह्या उद्योगावर आपला अभिप्राय आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें थोडक्यांत दिल्या आहे. असल्या महत्वाच्या विषयाची वासलाद ओकांसारख्या नांवाजलेल्या मराठी विद्वानांनीं अशा रीतीनें लावावी हा चमत्कार आहे.

सरकारी शाळांतून चालणाऱ्या क्रामिक मराठी वाचनमालेची नवीन आवृत्ति अलीकडे निवाली आहे. ती पाहिली म्हणजे 'प्रत्येक गोष्टींत पुढला मागल्यास चांगला म्हणवितों' ह्या म्हणीची आठवण होते. दुसऱ्या पुस्तकांत एका अरबी घोड्याची गोष्ट, व मुलाची समजूत ह्या गोष्टी तात्पर्य नसल्यामुळे आवृत्तीची सुधारणा करणारास सुन्या दिसल्या; ह्मणून मुद्दाम तात्पर्य घातलें आहे. लहानपणापासून एखाद्यावर आपली प्रीति जडली म्हणजे त्यास सोडणें जिवावर येतें, प्रीतिपाश दुर्भंग आहे, असा ह्या गोष्टीचा सरळ अर्थ असतां द्राविडी-प्राणायाम करून वचनभंगाचा दोष ओढून ताणून, स्पष्ट करून दाखविला आहे. आमच्या मतें हा दोष त्या गोष्टींत नाहीं. बरें तो आहे असे धरून चाललें, तर ती गोष्टच गाळून टाकणें श्रेयस्कर झालें असतें. मुलाची समजूत घालतांना म्हाताऱ्या आजीनें मुलास कसविलें, ही गोष्ट आजपर्यंत कोणास सुचली नसेल. ती ह्या नवीन सुधारणेनें उघड झाली, व अर्थाचा अनर्थ झाला. दुसरी एक विलक्षण सुधारणा जागजागीं आढळते. खोवा (खवा), भाकरी (न्या), वर्तुळ (वाटोळें), वा (वां)क, ज्वारी (जोंधळा), घालितात (लावितात), इत्यादि अनेक सुधारणा लहान मुलांच्या वाचनपुस्तकांत मध्येंच घुसडून दिल्या आहेत. त्यामुळे मुलांस धडा बरोबर वाचतां येत नाहीं. असे प्रकार वाचनपुस्तकांत देण्याची जरूर नाहीं. कंसातला प्रकार खालीं टिपेंत दिल्यानें काम भागलें असतें. हा कंसांचा घोटाळा लहान मुलांस कसा समजून द्यावा हेंच समजत नाहीं.

सुधारणा करण्याचीं अवश्य स्थळे अनेक होती तीं अजिबात गळालीं आहेत. एकच उदाहरण देतो. 'कज्जे कफावती होऊत रस्यांत । असायी घरांत

• शांती मोठी ।' हें ' Whatever brawls disturb the street, There should be peace at home ह्या इंग्रजी कावितेचें भाषांतर दिसतें. भाषांतरकारास पहिली ओळ समजली नाहीं. रस्त्यांत जाऊन खुशाल भांडावें, घरांत मात्र भांडूं नये, असा मुलांनीं ह्या मराठी कावितेचा अर्थ केल्यास, मुलांस दोष देण्याचें कारण नाहीं. पहिल्या ओळीचा खरा अर्थ कोणीं कळविल्यास मेहेरबानी होईल.

हल्लींच्या वर्तमानपत्रांतील व इतर लेखकांस एक सूचना करावीशी वाटते. इंग्रजींतील War and Battle ह्या शब्दांस आपल्या भाषेंत ठरीव प्रतिशब्द असल्याशिवाय व ते तसे वापरीत गेल्याशिवाय आतां चालावयाचें नाहीं. युद्ध (War= एकंदर वैरकाल) व लढाई (Battle= एक विशिष्ट संग्राम). अशा अर्थी हे शब्द वापरले जावे, 'कौरवपांडवाचें युद्धा'स कोणी लढाई म्हणणार नाहीं 'चीन व जपान यांजमधील लढाई' हे शब्द कानांस कसेसेच लागतात. अशा प्रकारच्या महत्वाच्या शब्दांच्या उपयोगाविषयी चर्चा होऊन प्रशस्त मार्ग ठरेल तर एकंदर लेखकवर्गास फार मोठा उपयोग होणार आहे. मु० वडोदें, ता. १०।१०।९८.
आपला 'एक शिक्षक'.

• शेतकी या विषयाचें शिक्षण.

आमच्या ट्रेनिंग कालेजांत शिक्षकांस शास्त्रीय विषय शिकवितात. हे विषय शिक्षकाला आपले शिकविण्याचे विषय शिकविताना मनोरंजक व चटकदार करण्यास फार उपयोगी पडतात, हें उघड आहे. परंतु या शास्त्रीय विषयांपैकीं बरेच असे असतात, कीं त्यांचा शिक्षकास पुढें शिकविण्याचे कामांत पुष्कळसा उपयोग होत नसेल. 'शास्त्रीय विषय' उपयुक्त खरें. पण कोणचे विशेष उपयुक्त आहेत हें ठरवून मग ते शिक्षकांस शिकविले पाहिजेत. आमच्या प्रजाजनांपैकीं बहुतेक लोक शेतकरी किंवा कृषीकर्माशीं ज्यांचा संबंध अशा प्रकारचे असल्यामुळें अर्थात् शाळेंतल्या विद्यार्थ्यांतले बहुतेक विद्यार्थीही तसेच असतात. तेन्हां त्यांना मनोरंजक होऊन व उपयुक्त असा वाटणारा विषय शेतकी हा होय. हा विषय शिक्षकांस शिकविण्याची सोय अमदावाद ट्रेनिंग कालेजांमध्ये

वरेच दिवस केलेली आहे. पुण्याच्या ट्रेनिंगकालेजांत हा विषय शिकविण्याची सोय इतके दिवस नव्हती. परंतु तो शिकविण्याचा मि० डायरेक्टर-साहेब यांचा उद्देश दिसत आहे. कारण डायरेक्टर साहेबांनी ट्रेनिंग कालेजांत त्या विषयांत निपुण अशा शिक्षकांची नवीन योजना केली आहे. इतर शास्त्रीय विषयापेक्षां शेतकी या शास्त्रीय विषयाचें ज्ञान शिक्षकांस असेल, तर त्यास शेतकऱ्याच्या मुलांना शिक्षकणाची गोडी लावण्यास मोठें साधन होईल. जमीन, शेतकीचीं इकडली व पाश्चिमात्य देशांतलीं आउतें निरनिराळ्या प्रकारच्या उदपन्नाचीं झाडे व त्यांची लागवड यांची माहिती शिक्षक सांगतो, असें दिसून आल्यास शेतकरी लोकांना आपल्या मुलांस शाळेंत पाठवावेंसें वाटेल. मात्र यांत कित्येक अडचणी आहेत. पहिली अडचण, हा विषय ट्रेनिंगमध्ये जर नुस्ता पुस्तकावरून शिकविला, तर त्यापासून शिक्षकास त्याचें पूर्ण ज्ञान होणार नाही, व अनुभविक शेतकऱ्यांपुढें शिक्षकाच्या पुस्तकी ज्ञानाचें कांहींच तेज पडणार नाही. तेव्हां ट्रेनिंगमध्ये हा विषय शिकविण्याची तजवीज केल्यास त्याच्या अभ्यासास लागणारी सामुग्री देण्याची ही तजवीज केली पाहिजे. ट्रेनिंग कालेजास एकादें शेत पाहिजे. व निदान सर्व प्रकारच्या कृषीकर्मोपयोगी आयुधांची चांगली माहिती पाहिजे; त्याच प्रमाणें अशा रीतीनें शेतकीची माहिती ज्यांस झाली आहे असे शिक्षक मुद्दाम जेथें शेतकऱ्यांची फार वस्ती आहे अशा गावांतून नेमले पाहिजेत, व अशा गावच्या शाळांच्या यत्ता ही त्याच प्रकारच्या ठरविल्या पाहिजेत. तेव्हां या संबंधानें डायरेक्टर साहेब काय व्यवस्था करितात तें पाहावें. शेतकी या विषयाचा शिक्षक जर मुद्दाम नेमण्यांत आला आहे, तर तो विषय शिक्षकांस शिकविण्याची व शिकविल्यावर त्याचा शिक्षणाचे कामांत त्यांस उपयोग व्हावा अशी व्यवस्था करण्याचा उद्देश असेल हें उबडच आहे. या संवाची यथायोग्य व्यवस्था झाल्यास उपयोग फार होईल यांत संशय नाही.

पुणें ट्रेनिंग कालेजाच्या वार्षिक परीक्षा, थर्ड ग्रेड फ० स० परीक्षा आणि पु० ट्रे० कालेजाची चालू सालची प्रवेश परीक्षा याजवद्दल जाहिराती मार्गाल व प्रस्तुत अंकांत आल्या आहेत तिकडे उमेदवार लोकांनी लक्ष घातें.

इतिहासप्रिय लोकांस अलभ्य लाभ!!

आक्वर्थ व शाळिग्राम यांनीं संग्रह करून
भरपूर माहितीच्या टीपा दिलेले

ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचे पोवाडे.

लॉर्ड हारिस साहेब, मुंबई इलाख्याचे माजी गव्हर्नर यांम समर्पण केलेला, दक्षिणा माईज कमिटीने पसंत करून बंधीस दिलेला, निर्णयसागर छापखाण्यांत छापलेला. कागद जाड, टाडप मोटा व सुंदर, बांधणी मजबूत कापडाची असून सोनेरी अक्षरांनी अत्यंत सुशोभित केलेला वर भवानी तलवार व वाघनखें यांनी अलंकृत करून आंत शिवाजी महाराजांची सुंदर तसवीर असलेला असा हा अमोलीक ग्रंथ आहे. याची पूर्वी अडीच रुपये किंमत होती ती तृत डिसेंबर सन १८९८ अखेरपर्यंत टपालसुद्धां दीड रुपया केली आहे. ग्रंथास मे० आक्वर्थ साहेबांनी इंग्रजीत फार मोठा मार्भिक प्रस्तावना जोडली आहे.

या पुस्तकाचे तीन भाग आहेत. प्रथम भागांत भारताने छत्रपती महाराजांचे पोवाडे असून त्यांत पहिले दोन शिवाजी महाराजांचे पोवाडे फारच उत्तम—एक अफजुल खानाचे मृत्यूचा व दुसरा तानाजी मालुसरे याने सिंहगड घेतल्याचा; दुसरे भागांत पेशव्यांचे पोवाडे—यांत सर्व पेशवाईचे वर्णन आहे. तिसरे भागांत शिंदे, होळकर, गायकवाड इत्यादि सरदारांचे पोवाडे आहेत पुस्तक मूळण्याची ठिकाणे:—

मुंबईस—पुणे चित्रशाळा दुकान काळवादेवीरोड.

पुणे—चित्रशाळा छापखाना अथवा नवीन किताबखाना.

कै. शंकर बालकृष्ण दीक्षितकृत संप्रचमत्कार. (किं. ०२) रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी पुणे शतवार पेठ घर नंबर १५९ यांजकडे मिळेल.

गोपाल नारायण कंपनी, बुकसेलर्स, मुंबई.

मराठी पुस्तके.

खालील ग्रंथ जाड कागदावर मोठ्या टायपांनी छापिलेले आहेत. त्यांत सुंदर चित्रे दिली आहेत. व प्रत्येक प्रपाखाळीं कठाण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

	रु० आ०		रु० आ०
रामविजय.	५—६	जैमिनी लक्ष्मिध.	३—८
हरविजय.	१—६	रातर्लालामृत.	१—१२
भक्तविजय.	२—८	नाथर्लालामृत.	२—०
पांडवप्रताप.	३—०	गणेशप्रताप.	३—०
दारबोध.	१—१२	कार्शीखड.	३—८
धिवर्लालामृत.	०—८	शनिमहात्म्य.	०—२
गणनाथ भागवत.	४—८	कथासारामृत.	२—८
गुरुचरित्र	२—०	नवनाथभक्तसार.	२—०
आनेश्वरंष्टिपांगडांत	१—८	कल्कीविजय.	२—०
अद्भुत रामविजय.	२—०	भावार्थरामायण	१०—०
भक्तलालामृत.	५—०	उपयुक्त सर्वसंग्रह (वि. ४०) बुक. १—४	
सुधाविजय	६—०		

मराठी कायद्यांची पुस्तके.

गानलकोड सटीक	७—०	क्रिमिनल प्रोसीजर सटीक.	५—०
गानलकोड मूळ.	१—८	पुराव्याचा आकट.	०—८
सीव्हील प्रोसाजर सटीक.	५—०	कराराचा आकट.	०—१४

कादंबऱ्या, शालोपयोगी इत्यादि पुस्तके.

संगीत शाकुंतल.	०—१२	आरेवियन नाइट्स.	४—०
संगीत मूरच्छकटीक.	०—१२	मंडलीककृत हिंदुस्थानचा इति-	
संगीत सौभद्र.	०—१२	हास, भाग २ रा.	१—०
बेधधारी पंजाबी.	१—६	विक्रमचरित्र.	०—४
केकायली टिपणीगद्दान.	०—२११	मराठी इंग्रजी डिक्शनरी.	२—०
लट्टेकर कृत इंग्रजी मराठी		तुकारामाची गाथा खोन भाग.	४—८
डिक्शनरी.	१—०	” ” लहान.	१—१२
भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक		संगीत रामराजवियोग.	१—०
कांश.	६—०	गार्थ गीता.	०—१०

गोपाल नारायण कंपनी.

बुकसेलर्स, मुंबई.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्रवेश-परीक्षा.

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरितां जिल्ह्याच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनी निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश-परीक्षा चालू साली सोमवार तारीख १२ डिसेंबर १८९८ इ.स.ची रात्री सुरू होईल. तर त्या दिवशी सकाळी मद्रास ११ वाजतां उमेदवारांनी पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावे. या खेपेस सुमारे ७० इसम नवीन प्रावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयत्तेच्या विषयांत होईल. कविता, भूमिति, शुद्धलेखन आणि अक्षर या विषयांकडे विशेष लक्ष दिलें जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, वर्णोच्चार इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावे. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांस घेतले जाणार नाही.

४. उमेदवारांनी आपल्या बरोबर चांगल्या वर्तणुकांबद्दल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखला आणावा. आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचे सर्टिफिकेटही आणावे. हे दाखले आणण्यास जुकू नये.

५. आंगातील कपडे व आंथरूण पांथरूण अशीं बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगठरोबर घालावयास दोन गरम कपडे, एक जाड पासोटी व एक कांबळा इतकीं जरूर आणावीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तकें आणावयाचीं त्यांत पुढे लिहिलेलीं पुस्तकें अवश्य असार्चीं. बालबोध पुस्तकें १ ते ४. मोडीं पुस्तकें १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई इलाक्या, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांचीं वर्णने.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तकें व चित्रकलेचे सामान वगैरे घेण्याकरितां प्रत्येक इसमानें परीक्षेच्या समयीं १० रुपये डिपाझिट ठेविले पाहिजेत. कॉलेजांत घेण्यास ना लायक ठरतील त्या इसमांचे डिपाझिट परत वेळें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज;
सा. २७ मार्च आगाट मन १८९८

K N SANE.
प्रिन्सिपाल.

जाहीरखबर.

प्रिन्सिपाल ट्रेनिंग कॉलेज पुणे यांजकडून देण्यांत येते कीं:—
चालू साली ह्या कॉलेजाची सर्टिफिकेट-परीक्षा सोमवार तारीख २१
नोवेंबर सन १८९८ रोजी सकाळीं मद्रास १० वाजतां सुरू होईल.
कळावें, तारीख २७ माहे आगष्ट सन १८९८ इ०.

K. N. SANE

प्रिन्सिपाल.

जाहीरखबर.

तारीख १३ जुलै १८९८ च्या सरकारी ग्याझेटांतील पृष्ठ ६२२
यांत प्रसिद्ध झालेल्या नं० ८०५ तारीख ११ जुलै १८९८ च्या जाहीर-
नाम्याच्या आधारे कळविण्यांत येते कीं, पुढील सालापासून सणजे इ०
सन १८९९ सालापासून, मराठींत ध्यावयाच्या थर्डग्रेड पब्लिक स-
विडस परीक्षेकरितां नेमलेल्या विषयांत खाली लिहिलेले विषय सा-
मील केले आहेत:---

(१) युक्लिडकृत सिद्धांत---पहिलें पुस्तक.

(२) तीनशें (३००) ओळी कविता तोंडपाठ म्हणणें व
त्यांचा अर्थ सांगणें.

कळावें सा० २७ माहे आगष्ट सन १८९८ इ०.

K. N. SANE.

प्रिन्सिपाल ट्रेनिंग कॉलेज पुणे.

विनोद महदारुष्यायिका---निबंधमालेंतील किंमत १२ आणे;
टपाल खर्च १ जीणा.

क० विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांचे चरित्र--साधें बाइंडिंग किंमत
१ रु० ४ आणे. कापडी १ रु० ८ आणे.

गीतगोविंद (यांत निगनिराळ्या चालीवर पद्यें आहेत.) किं. ७
आणे ट० हं० १ आणा. म्यानेजर चिप्रशाळा.

रा० भि० जोशीकृत

प्रौढबोध मराठी व्याकरण.

म्याट्रिक्युलेशन व स्कूल-कायनल व परीक्षांचे विद्यार्थ्यांस
फार उपयोगी

नामांची व क्रियापदांची रूपे, समास, प्रयोग, कारक, वाक्यरचनेचे
सर्व प्रकार, वाक्यपरिच्छेद, व्याकरण करणे. वगैरे व्याकरणाच्या
निरनिराळ्या अंगाची माहिती या पुस्तका-इतकी दुसऱ्या कोणत्याही व्या-
करणांत नाही. पृष्ठसंख्या ९००; किंमत १ रु० ८ आणे; ट. हं. ३ आणे.

वरील परीक्षांचे विद्यार्थ्यांस उत्तरे इंग्रजांत याची लागतात, त्यासाठी
ग्रंथकारांनीच केलेले 'इंग्लिश कंपानियन' किं० बारा आणे, ट०
खर्च एक आणा. दोन्ही पुस्तके एकदम घेतल्यास किं० रु० २ ट. ख. ४ आ.

चित्रशाळा प्रेस पुणे.

चित्रशाळेचे दुकान काठवा देवी रोड पुणेई.

बालबोध मराठी व्याकरण.

रा० भि० जोशीकृत—लहान मुलांस सहज शिकावितां येईल
असे वाचनाच्या धड्यांच्या व्यवस्थेने लिहिलेले. शास्त्रीय विषयांवर
इंग्रजांत पुष्कळ सोपी पुस्तके झाली आहेत, त्यांचे तऱ्हेवर याची रचना
आहे. असले पुस्तक हे पहिलेच आहे. पृष्ठे १४४ किंमत सहा आणे,
ट. ख. एक आणा.

म्यानेजर चित्रशाळा.

शिक्षणसार—(हरी कृष्ण दामलेकृत) किंमत ४९, ट० ख० ४९.

ग्रांट डफच्या इतिहासावरील टीका—किंमत ८ आणे ट. ख. १ आ.

विधापूरवर्णन—ठिकठिकाणी विजापूरांतील उत्तम देखावे आहेत.
किंमत १ रु०, ट. ख. २ आणे.

जॉन ब्राईटचे चारित्र्य—थोडक्यांत सर्व वृत्तांत आलेला आहे.
किंमत १ आणा म्यानेजरचे ६ पृष्ठे

म्यानेजर चित्रशाळा.

पुस्तक ९.

॥ श्री ॥

अंक ११.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

नोवेंबर १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
मे० चाटफिल्ड साहेब यांचें स्मारक	१
अस्तुदर्शन-शिक्षण	४
—कथन आणि निष्कर्षण—फार सांगण्याची उदाहरणे— निष्कर्षण—कृत्रिम निष्कर्षण—अवधारण—रफटिकीभवन—अवधा- रणाचा अभाव—अयुक्त अवधारण—विषयसंग्रह—विषयानु- वाद किंवा उजळणी—मदतीचीं पुस्तके व त्यांचा उपयोग.—	
प्रख्यात शिक्षक जोसेफ पेन	१७
शुद्धीवरील कांहीं टिकाणच्या वेळा	२९
चमत्कारिक माहिती	३८

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

प्रकाशक—विनायक त्रिंबक चिपळूणकर.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालस्वर्चासह रु० १०३.

फुटकळ अंक ४३.

इतिहासप्रिय लोकांस अलभ्य लाभ!!

आक्वर्थ व शालिग्राम यांनी संग्रह करून

भरपूर माहितीच्या टीपा दिलेले

ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचे पोवाडे.

लॉर्ड हारिस साहेब, मुंबई इलाख्याचे माजी गव्हर्नर यांस समर्पण केलेला, दक्षिणा प्राईज कमिटीने पसंत करून बक्षीसदिलेला, निर्णयसागर छापखाण्यांत छापलेला, कागद जाड, टाइप मोठा व सुंदर, बांधणी मजबूत क्रापडाची असून सोनेरी अक्षरांनी अत्यंत सुशोभित केलेला वर भवानी तलवार व वाघनखे यांनी अलंकृत करून आंत शिवाजी महाराजांची सुंदर तसवीर असलेला असा हा अमोलीक ग्रंथ आहे. याची पूर्वी अडीच रुपये किंमत होती ती तूर्त डिसेंबर सन १८९० अखेरपर्यंत टपालखर्चासुद्धां दीड रुपया केली आहे. ग्रंथास मे० आक्वर्थ साहेबांनी इंग्रजीत फार मोठी मार्मिक प्रस्तावना जोडली आहे.

या पुस्तकाचे तीन भाग आहेत. प्रथम भागांत सातारचे छत्रपती महाराजांचे पोवाडे असून त्यांत पहिले दोन शिवाजी महाराजांचे पोवाडे फारच उत्तम—एक अफजुल खानाचे मृत्यूचा व दुसरा तानाजी मालुसरे यांनं सिंहगड घेतल्याचा; दुसरे भागांत पेशव्यांचे पोवाडे—यांत सर्व पेशवाईचें वर्णन आहे. तिसरे भागांत शिंदे, होळकर, गायकवाड इत्यादि सरदारांचे पोवाडे आहेत. पुस्तकें मिळण्याची ठिकाणे:—

मुंबईस—पुणे चित्रशाळा दुकान काळवादेवीरोड.

पुणे—चित्रशाळा छापखाना अथवा नवीन किताबखाना.

कै. शंकर बाळकृष्ण दक्षिणकृत सृष्ट्यमन्कार (किं. ४२) रा. काशिनाथ लक्ष्मण जोशी पुणे शनिवार पंठ घर नंबर १५५ यांजकडे मिळेल

शालापत्रक.

येथें शद्ध नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जे काहीं आपणास ठावें । ते हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळं जनां ॥

रामदास.

पुस्तक ९. ता० १५ नोवेंबर १८९८. अंक ११.

मे० चाटफिल्ड साहेब यांचें स्मारक.

मे० चाटफिल्ड साहेब, माजी डायरेक्टर यांचे स्मारकाची व्यवस्था करणी करण्याचा विचार आहे, या विषयीं आम्हीं मागे एकदोनदां लिहिलें होतें. आतां याविषयींची व्यवस्था कायमची ठरली आहे; व तिचा आमचे वाचक जे प्राथमिक शाळांचे शिक्षक, त्यांच्याकडे फार संबंध आहे; यासाठीं सर्व हकीगत येथें लिहितों.

१. एकंदर फंडापैकीं बारा हजार रुपये मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या स्वाधीन करावयाचे असं ठरलें आहे. यांचे व्याजांतून दरमहा चोवीस रुपयांची एक स्कालरशिप व शंभर रुपयांचें एक वार्षिक बक्षिस, या प्रमाणें ठेवून, त्या स्कालरशिपला व बक्षिसाला 'चाटफिल्ड स्कालरशिप' व 'चाटफिल्ड बक्षिस' अशीं नांवें द्यावयाचीं आहेत.

१. ही स्कालरशिप प्राथमिक शाळांचे प्रस्तुतचे व माजी शिक्षक आणि शिक्षकिणी यांचे मुलांपैकीं किंवा मुलींपैकीं मॅट्रिक्युलेशनच्या

परीक्षेत जो किंवा जी वर येईल, त्यास किंवा तिला मिळेल. ही स्कालरशिप एकदां मिळाली म्हणजे विद्यार्थ्यास ज्या कालेजांत पुढे शिकणें असेल, त्या कालेजांतील शिक्षण पुरें होईपर्यंत ती चालेल,— मात्र अभ्यास नीट चाललेला असल्यावदल कालेजाच्या मुख्याचें सर्टिफिकीट प्रत्येक सहामाहीस दिलें पाहिजे. सर्व आर्ट कालेजें म्हणजे वि. ए. व वि. एस. सी. या परीक्षांचा अभ्यास ज्यांत चालतो अशीं कालेजें, मेडिकल कालेज, सायन्स कालेज, व युनिव्हर्सिटीशीं संबंध आहे असे शेतकीचे वर्ग, यांमध्ये त्यास शिकतां येईल. त्याचप्रमाणें पुढे मार्ग टेक्निकल स्कूल (धंदे शिक्षणाची शाळा) इत्यादिकांचा संबंध युनिव्हर्सिटीशीं आल्यास तेथेही त्यास शिकतां येईल.

४. शंभर रुपयांचें बक्षिस हें दरवर्षीं माट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत पास होणाऱ्या मुलींत जी सर्वांत वर येईल तिला मिळेल.

३. बारा हजार रुपयांखेरीज, कांहीं जास्त रक्कम राहिली आहे, तींत व्याज वगैरे मिळवून हजार रुपये होणार आहेत. या रकमेच्या व्याजांतून एक वार्षिक बक्षिस ठेवून, तें प्रत्येक वर्षीं ट्रेनिंग कालेजामध्ये उच्च परीक्षेत जो विद्यार्थी पहिला येईल त्यास दिलें जाईल. हें बक्षिस अर्थात् फिरतें राहिल; व मेल आणि फिमेल अशीं दोन्ही प्रकारचीं कालेजें घेतलीं तर एकेका ट्रेनिंग कालेजास साहा वर्षांनीं बक्षिस मिळण्याची पाळी येईल. तेव्हां हें बक्षिस म्हणजे विशेष महत्वाचें आहे असें मानतां येत नाही; तथापि मुळींच कांहीं नाही, त्यापेक्षां एवढें तरी बरेच आहे असें म्हणावयाचें.

४. या संबधानें आमचे सर्व वाचक, शिक्षक मंडळी व प्राथमिक शिक्षणाची आस्था बाळगणारे इतर लोक यांस एक सूचना आम्हास करावयाची आहे, तिकडे सर्वजण लक्ष पोंचवितील अशी आम्ही आशा करितों. मध्यम प्रतीचें इंग्रजी शिक्षण व उच्च प्रतीचें शिक्षण, यांच्या उत्तेजनार्थ अनेक बक्षिसें, स्कालरशिपा, बिलेट वगैरे गोष्टींची तजवीज आहे; परंतु प्राथमिक शिक्षण व त्याचेसाठीं शिक्षक तयार करणारें ट्रेनिंग कालेजें, यांचेकरितां उत्तेजनपर असें कोठें

कांहीं नाही. इतर देशांतून प्राथमिक शिक्षणाचें महत्व एवढें मोठें मानलें असून, त्यासाठी तऱ्हेतऱ्हेच्या तजविजी आहेत. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका, वगैरे देशांत सरकारी मदत सर्व प्राथमिक शिक्षणास असते; उच्च प्रतीच्या शिक्षणास बहुधा सरकारी मदत नसतेच. आमचे इकडे उच्च शिक्षणास सरकारी मदत भरपूर आहे. प्राथमिक शिक्षण सरासरी जीव धरून आहे. अशा स्थितीत प्राथमिक शिक्षणाची पद्धती शिकण्यास वर्षास कांहीं विद्यार्थी निरनिराळ्या ट्रेनिंग कालेजांतून येतात, व ते चोहोंकडे जाऊन शिक्षणाचें काम थोड्यांत संतोषित राहून चांगलें रीतीनें करित आहेत, हीच मोठ्या सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे. तथापि त्यांनाही कित्येक विद्वान् मंडळी केवळ अनुमान धपक्यावर कशीं नांवे ठेवून त्यांचा हुरूप नाहीसा करितऱत, हें 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' अशासारख्या पुस्तकांवरून दिसून आलेच आहे. तेव्हां आमचें प्राथमिक शिक्षण व तें देणारे शिक्षक यांच्यावद्दल बरेसे शब्दही फार थोडे वेळां ऐकूं येतात; मग त्यांच्यासाठी उत्तेजनार्थ कांहीं विशेष तजवीज करण्याची गोष्टच नको ! यासाठी चाटफील्ड फंडांतून हें लहानसेंच बक्षीस त्यांचे वांट्यास येत आहे, ही तरी मोठीच गोष्ट म्हणावयाची ! तथापि एवढ्यावरून उत्तेजन येऊन आपलें आपणच कांहीं करण्याची खटपट करणें कांहीं वाईट नाही. आज आम्हांस प्रथमतः फक्त आमच्या म्हणजे पुण्याच्या ट्रेनिंग कालेजाच्या संबंधाचीच सूचना करावयाची आहे. ज्यांना आमच्या पुण्याच्या ट्रेनिंग कालेजांतून विद्या प्राप्त झाली आहे, व या कालेजामुळे ज्यांस नांव मिळालें आहे, व यापासून ज्यांचें हित झालें आहे, असे शिक्षक, उपशिक्षक, असि० डेप्युटी व डेप्युटी इन्स्पेक्टर पुष्कळ आहेत. तेव्हां त्यांपैकीं प्रत्येकानें मनांत आणिलें व स्वसामर्थ्याप्रमाणें थोडी थोडी कां होईना, परंतु कांहीं तरी मदत केली, तर जिच्या व्याजांतून ४०/९० रुपयांचें एकादें वार्षिक बक्षीस ठेवितां येईल, अशी रक्कम सहज जमा होईल. मुंबई इलाख्यांत ट्रेन्ड हेडमास्तर व शिक्षक मिळून एकंदर ९३९९ आहेत. यांतले एकचतुर्थांश मध्यभा-

गांत आहेत व ते सर्व पुणे ट्रेनिंग कालेजांत शिकले आहेत असा अजमास केला, तर त्यांची संख्या सुमारे १३५० आहे. यांतील प्रत्येकाने सरासरी एक रुपया दिला, व पुणे ट्रेनिंग कालेजाशी ज्या इतर कोणाचा संबंध आलेला आहे, अशांनी ही कांहीं मदत केली तर पंधराशे रुपये पर्यंत एक लहानसा फंड जमून, पुण्याचे ट्रेनिंग कालेजांत एक नेहमींचेच बक्षीस ठेवितां येईल. ही गोष्ट कांहीं आमच्या गरीब शिक्षकांस मोठीशी जड जाण्यासारखी नाही. जेथे आपणास शिक्षण मिळाले, त्या विद्यालयाचा अभिमान प्रत्येकास वाटून त्यासाठी त्यांनी कांहीं तरी करणे हे अगदी योग्य आहे; तेव्हां या आमच्या सूचनेकडे सर्वांचे लक्ष जाऊन प्रत्येकजण कांहीं तरी मदत करण्याचे मनांत आणतील, अशी आम्ही आशा करितो. विशेषतः या ट्रेनिंग कालेजांत शिकून तयार झालेले जे जुने शिक्षक आहेत, त्यांनी या सूचनेबद्दलचे आपले अनुकूल अभिप्राय या माहिण्याचे अखेर पर्यंत आमचेकडे एकेका कार्डावर लिहून पाठवावे. म्हणजे हा बेत कितीकांता पसंत आहे तें कळेल व पुढील व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल. याप्रमाणे हा लहानसा फंड जमल्यास यास पुणे ट्रेनिंग कालेजाचा 'चाटफील्ड स्मारक फंड' असे नांव द्यावे. व त्याचा हिशोब थोरल्या स्मारक फंडापासून निराळा ठेवून, पुढे आम्ही सुचविल्याप्रमाणे एक निराळीच स्कालरशीप स्थापन करावी. या आमच्या सूचनेकडे सर्वांनी लक्ष द्यावे अशी पुनः एकदां सूचना करून आज थांबतो.

वस्तुदर्शन-शिक्षण.

—*—

कथनपद्धती आणि निष्कर्षणपद्धती.

प्रख्यात फ्रेंच शिक्षक ज्याकोटाट याचे मत असे असे, की शिक्षकाने कथन आणि निष्कर्षण मुलांस स्वतः कांहीं एक सांगू नये, तर प्रत्येक गोष्ट त्याच्याकडूनच प्रश्न विचारून काढून घ्यावी. पण

आज जर तो प्रख्यात शिक्षक जगांत येऊन पाहू लागेल, तर सध्या चोहीकडे जी कथन करण्याची पद्धत आहे, ती पाहून त्यास फार आश्चर्य वाटेल. सध्या पुष्कळ शिक्षकांस असे वाटतेसे दिसते, की प्रत्येक गोष्टीबद्दल आपण मुलांना व्याख्यान दिले पाहिजे. असे वाटण्याचे कारण उघड आहे. मुलांकडून प्रत्येक गोष्ट काढून घेणे, हे सोपे काम नाही. निष्कर्षणपद्धती त्रासाची आहे. ती चालविण्यास आंगी कुशलता पाहिजे. व्याख्यानपद्धती अथवा कथन-पद्धती सोपी असते. एकेक गोष्ट भराभर सांगत गेले, व आपल्या व्याख्यानाची टिपणे मुलांनी केलीच पाहिजेत असे ठरविले, म्हणजे काम झाले. मागाहून आपल्या व्याख्यानाचे मुलांनी केलेले एकादें टिपण घेऊन ते तपासून दिले, की मग त्याच्या हव्या तेवढ्या प्रती बनत जातात, व शिक्षकाचे काम थोडक्यांत आटोपते. किंबहुना अशी टिपणे वर्षोवर्षही मागून पुढे येत असतात, यामुळे प्रसंगविशेषी विषय-कथन ही न करितां जुन्या टिपणांवर हवाला द्यावयास सांपडतो ! अशा प्रकारची पद्धती ही मुलांचे शिक्षणपद्धती नव्हे. तसेच स्वतः कांहीं एक न सांगतां प्रत्येक गोष्ट मुलांकडून प्रश्न विचारून काढून घेणे, हे देखील वास्तविक चांगले नाही. याचे कारण, एके तर अप्रबुद्ध मुलांस शिकवितांना या पद्धतीला वेळ फार लागेल. एकादी क्षुल्लक गोष्ट सांगणे आहे, तर ती एकदम सांगून जाण्याचे सोडून एकादा शिक्षक जर तत्संबंधाने अनेक प्रश्न विचारून, उगाच त्रास करून घेऊं लागला, तर तो प्रकार केवळ निरर्थक होय. प्रश्न विचारून माहिती काढून घेण्यांत जर मुलांचे विचारशक्तीस खाद्य मिळत असेल, व एका गोष्टीबरोबर अनेक नवीन गोष्टी त्यास सहजी कळत असतील, तर निष्कर्षणपद्धतीचा फायदा आहे. 'अमुक गोष्ट आपणास सुचली' असे वाटण्यांत मुलांना आनंद होतो, व त्यांना एक प्रकारचा डौल वाटतो. तेव्हां हा अभिमान जांपर्यंत वाटत आहे, तोपर्यंतच ही पद्धत हाती घ्यावी. तिचा अतिक्रम करून मुलांना

कंटाळून सोडू नये. तेव्हां *ज्याकोटाट याची केवळ निष्कर्षणपद्धती देखील चांगली नाही. शिक्षकास कांहीं गोष्टी अगदी नवीन कथन करावयाच्या असतात. कांहीं गोष्टी नवीन नसतात; त्या मुलांपुढे असतात, परंतु त्यांच्या संबंधाचे उद्बोधन करावयाचे असते, म्हणजे तत्संबंधाच्या माहितीबद्दल मुलांना जागे करावे लागते. एकाद्या शिक्षकाने जर असा निश्चय केला, कीं मुलांना आपण म्हणून कांहीं सांगावयाचे नाही, तर प्रत्येक गोष्ट त्यांची त्यांना अनुभवाने, प्रश्न विचारून किंवा अनुमान काढून समजेल, असे करावयाचे; तर अशा पुष्कळ गोष्टी आढळून येतील, कीं ज्यांची माहिती त्यांस व्हावयास पाहिजे असून ती त्यांस योग्य प्रसंगीं झाली नाही. यामुळे त्यांचेमध्ये अज्ञान वाढेल. इतकेच नाही, पण केव्हां केव्हां त्यांचे मध्ये केवळ अजागळपणा दिसून येईल. मुलांना शिक्षकाने जर कांहींच सांगू नये, तर त्यांनीं पुस्तकावरून तरी कां शिकावे? पुस्तकावरून वाचून शिकणे, ही तरी पर्यायेंकरून कथनपद्धतीच आहे. प्राचीन काळापासून हजारों थोर, उद्योगी, विद्वान, अशा पुरुषांनीं शास्त्रें, इतिहास वगैरे विषयांवर अनेक शोध करून ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत. त्यांची माहिती आपणास पुस्तकांवरून म्हणजे कथनपद्धतीचे द्वारेच करून घेतली पाहिजे. हे सर्व शोध कांहीं प्रत्येकास नवीन लावावयाचे नाहीत. तेव्हां कथनपद्धती कधीच ध्यावयाची नाही, हें मुळांचे उपयोगाचे नाही. ज्या गोष्टींचे सिद्धांत ठरले आहेत, त्या कथनपद्धतीनेच सांगावयाच्या. मात्र त्यांतली एकेक गोष्ट, प्रथमतः निष्कर्षणपद्धतीने मुलांचीं मने तयार करून व त्यांचेमध्ये नवीन गोष्ट जाणण्याचे औत्सुक्य उत्पन्न करून सांगावयाची; म्हणजे ती त्याचे मनांत पक्की व्हावून तत्संबंधाने जास्त माहिती मिळविण्याची उत्कट जिज्ञासा

* ज्याकोटाट व त्याचा शिष्य जोसेफ पेन या नांवाचे प्रख्यात शिक्षक याच शतकांत होऊन गेले. जोसेफ पेन हा सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी मरण पावला. याने शिक्षणपद्धतीवर अनेक सर्वमान्य ग्रंथ लिहिले आहेत. हे सर्व प्रत्येक गोष्टीचा स्वतः अनुभव घेऊन लिहिले आहेत, म्हणून त्यांची योग्यता विशेष मानितात. मुलांच्या मध्ये गूढ असणाऱ्या ज्या स्वाभाविक शक्ती, त्यांचे उत्कर्षण करून शिकविणे, हें यांच्या पद्धतीचे मुख्य तत्व आहे.

त्यांस उत्पन्न होईल. तसेच नुस्ती कथनपद्धतीही व्यर्थ होय. कारण तीमुळे त्यांना स्वतः विचार करण्याची किंवा माहिती करून घेण्याची हौस कधीच न वाटून, मुलें निरंतर परावलंबी, कोणी सांगेल त्यावर निमुटपणें विश्वास ठेवणारी, व 'वावावाक्यं प्रमाणं' ह्या तत्वाची अनुयायी बनतील. परंतु कथनपद्धती व निष्कर्षणपद्धती या दोहींचें संमेलन असलें, म्हणजे अनेक गोष्टींची माहिती होत जाऊन 'काय?' व 'कां?' हे प्रश्न निरंतर त्यांचे मनांत जागृत राहतील.

तेव्हां मुलांना फार सांगणें उपयोगाचें नाहीं. याविषयीं येथें विशेष फार सांगण्याचीं उदाहरणें. चर्चा करण्याचें कारण शिक्षकाची कथनपद्धतीकडे प्रवृत्ती फार असते. ज्या गोष्टी मुलांना थोड्या विचारानें आपल्या आपणच कळणार आहेत, त्या कधीही सांगावयाच्या नाहींत, असा शिक्षकाचा निश्चय असला पाहिजे. इतिहास, भूगोल, वगैरे विषय पुस्तकांवरून पाठ करून घेतात, ही कथनपद्धतीच होय. या गोष्टी टाळतां येत नाहींत. कारण इतिहास किंवा भूगोल कांहीं अनुमानानें किंवा कल्पनेनें शिकवितां यावयाचा नाहीं. परंतु जरूर तेवढें सांगणें, वाचविणें व पाठ करविणें या पद्धतीनें शिकवून. ज्या ज्या गोष्टींचा मुलांना म्हणून तर्क करितां येण्यासारखा आहे, त्या गोष्टींचा तर्क करण्यासच त्यांस मुद्दाम शिकवावें. सध्या असें होतें, कीं त्यांस पाठ करून ध्यानांत ठेवण्याच्या गोष्टी फार असतात. किंवा मुलांचे डोळे, कान वगैरे अगदीं बंद राहून, तीं 'आ' पसरून बसतात, व शिक्षक त्यांना तयार केलेले अन्नाचे गोळे चारीत असतो असेंही म्हटलें तरी चालेल ! तेव्हां सध्या कथनपद्धतीवरच भर फार आहे. याचीं उदाहरणें नेहमीं दृष्टीस पडणार आहेत, तथापि कांहीं उदाहरणें सांगतां. समजा कीं, शिक्षकास मुलांना तंबाकूच्या झाडावद्दल शिकवावयाचें आहे. तर वास्तविक त्यास सुकीं पानें, चुरलेला तंबाकू, विड्या, तपकीर व महाराष्ट्रांत पुष्कळ ठिकाणीं ओलें पान किंवा संबंध झाडही मुलांपुढें ठेवावयास सांपडेल. तसें न करितां शिक्षक जर प्र-

त्येक गोष्टीवद्दल नुस्तें कथन करीत गेला, तर वेळ मोडेल, त्रास पडेल, व मुलांचे विचारशक्तीस यत्किंचित्ही खाद्य मिळणार नाही. समजा, जीं तंबाकूचें झाड, सुकीं पानें, थोडा जरदा, कांहीं सोडलेल्या व कांहीं बांधलेल्या विड्या व तपकीर, एवढी सामुग्री शिक्षकानें टेबलावर ओळीनें लावून ठेविली; तर तंबाकूच्या सर्व रूपांची माहिती मुलांकडून त्यास सहज काढून घेतां येईल. मग तंबाकू आला कोठून, तो कोठें पिकतो त्याचा उपयोग काय, वगैरे माहिती मुलांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांस प्रश्न विचारतां विचारतांच सांगितली, म्हणजे तंबाकूचा धडा तयार झाला. परंतु वारंवार असें होतें कीं अगदीं सहज मिळण्यासारख्या वस्तू देखील मुलांपुढें न मांडितां पुष्कळ शिक्षक नुस्त्या तोंडच्या माहितीनें शिकविण्याचें काम उरकून घेतात. दुसऱ्या एका शिक्षकास नाणें यावद्दल शिकवायार्चें आहे. तर मुलांपुढें निरनिराळीं नाणीं ठेवून तीं निरनिराळ्या धातूंचीं केलीं आहेत, प्रत्येक नाण्यांत धातू मिसळून घातले आहेत, त्यांच्या किंमतीं निरनिराळ्या आहेत, त्यांचा उपयोग अमूक, वगैरे माहिती तेव्हांच मुलांना प्रश्न करून सांगतां येईल. परंतु कित्येक शिक्षक असे आढळतील कीं यांतलीं कांहीं एक खटपट न करितां केवळ ही माहिती मुलांना तोंडानें सांगून पाठ करून घेतात; व कित्येक तर प्रत्येक नाण्यांत कोणचा धातू कोणच्या प्रमाणांत आहेत हे मुलांना सांगून तें त्यांना घोकावयास सांगतात, असेंही आढळून येईल !

निष्कर्षणपद्धती ही प्रत्येक विषयांत उपयोगी पडेल. समजा, कीं

निष्कर्षण

एकादा शिक्षक वर्गापुढें हिंदुस्थानचा नकाशा ठेवून त्यांना भूगोल शिकवीत आहे. तर त्यांना नुसत्या

केवळ सीमाच विचारतांना त्याला किती तरी नवीन गोष्टी मुलांकडून काढून घेतां येतील व स्वतः सांगतां येतील. प्रथमतः हिमालय पर्वत ध्या. १. हा सर्व पृथ्वीत उंच आहे. २. याचेवर बर्फ फार असतें— ३. तें कां असतें ? ४. याचे पासून गंगा, सिंधु, यमुना, ब्रह्मपुत्रा वगैरे नद्या निघतात. ५. त्यांमुळे हिंदुस्थानचे जमिनींत पाण्याचा पुरवठा हो-

ऊन पिकें होतात. ६. पर्वत, नद्या वगैरे यांचा उपयोग काय ? ७. गार हवेचीं ठिकाणें. ८. येथें हवा गार कां असते.—इतकी माहिती तरी निदान अगदीं लहान मुलांना सहज करून देतां येईल. पुढें समुद्राच्या सीमा सांगतांना बंदराची व व्यापाराची माहिती सांगावी. मुंबई, सुरत वगैरे बंदरांचा व्यापार सांगावा. निरनिराळे प्रांत सांगतांना तेथचा पाऊस, पिकें यांची माहिती सांगावी, विचारावी, व काढून घ्यावी. अशा रीतीने आपण खरोखरी स्वतः फारसें कांहीं न सांगतां मुलांकडूनच फार काढून घेतां येईल. तें पुनः अशा रीतीने, कीं मुलांना आपण स्वतः सांगितलें काय, व त्यांनीं तर्कानें उत्तरें काय सांगितलीं, हें मुलांचे लक्षांतही येणार नाही. अशाच रीतीने वाचनाचे धडे वाचितांना जनावरांची, झाडांची व इतर वस्तूंची माहितीही देतां येईल. मांजर व घोडा यांचे दांत कसे असतात हें सांगून त्यांचे अन्नाची माहिती काढून घ्यावी. पक्ष्यांस दांत नसतात, यावरून त्यांच्या अन्नपचनाचा तर्क बनवावा; उंदीर दारें, पेढ्या वगैरे चावतो, यावरून त्याचे दांत कसे असावे हें विचारावें; काठीसारखे हातपाय, व शरीर लांब, सडपातळ, बळकट असें असल्यामुळे शिकारी कुत्र्यास त्यांचा कसा उपयोग होतो; बदकाचे पायांचीं बोटे पातळ चामड्यानें जोडलेलीं असतात, यामुळे त्यांस सहज पोहतां कसें येतें; अशा कितीतरी प्रथमारंभीं जरा कठीण दिसणाऱ्या गोष्टी हुशार शिक्षक मुलांना प्रश्न विचारून केवळ तर्कानें त्यांकडून काढून घेईल. व अशा तऱ्हेच्या शिकविण्यानें मुलांना विषय मनोरंजक वाटून त्यांची शिकण्याची उत्सुकताही वाढेल, हें निराळेंच.

कित्येक शिक्षकांचा मुलांकडून उत्तरें काढून घेण्याचा कृत्रिम मार्ग कृत्रिम निष्कर्षण असतो. म्हणजे त्यांस आपण मुलांकडून तर्कानें उत्तरें काढून घेत आहों असें वाटतें, परंतु खरोखरी त्यांत मुलांना उत्तरें देण्यांत तर्क मुळींच चालवावा लागत नाही. उदाहरणार्थ, एक शिक्षक अगदीं लहान मुलांना जवळ घेऊन, फळ्यावर ' ओ ' हें अक्षर लिहितो, असें समजा. या अक्षराचें नांव त्यास मुलांना सांगायचें आहे, म्हणजे त्यांचें त्यांच्याकडूनच म्हणवावयाचें आहे. तर तो मुलांना विचारतो, तु-

म्हांस कोणी हाक मारिली, तर हाक कशी देतां? मुलें अर्थात् —‘ओ’— म्हणून ओरडतात. मग शिक्षक म्हणती, तर मग याचें नांव तेंच म्हणजे ‘ओ’! अशा रीतीनें कृत्रिम प्रकारानें उत्तरे काढून घेण्याचीं पुष्कळ उदाहरणे देतां येतील. पण हा मार्ग वस्तुतः कांहीं उपयोगाचा नाही. याचें कारण यांत मुलांना तर्क चालविण्यास यत्किंचित् देखील जागा नाही. तसेंच शिक्षकानें एखादें झाड, एखादें फूल, एखादें फळ, असें हातीं घेऊन हें काय, तर अमूक झाड, अमक्याचें फूल, अमक्याचें फळ, असलीं अगोदर खात्रीनें मुलांना माहीत असलेलीं उत्तरे घेत वसण्यांत तरी काय अर्थ आहे? तेव्हां प्रश्न विचारून उत्तरे घेण्यांत तरी कांहीं तारतम्य असलें पाहिजे.

अवधारण.

पदार्थाचें स्फटिकीभवन हें शिक्षक व शिकविणारे या दोघांसही शिक्षणाचे कामामध्यें फार उपयुक्त कार्य आहे. खडी-
स्फटिकीभवन
साखर घेऊन एका कांचपात्रांत ठेवावी, व तींत थोडें पाणी घालावें. म्हणजे साखर वितळून तिचा पातळ पदार्थ किंवा पाक बनतो. नंतर तें पात्र तलेंच मोकळ्यावर किंवा उन्हांत ठेवावें. कांहीं वेळानें पाण्याचें वाष्पीभवन होत जाऊन साखरेचे स्फटिकासारखे खडे पुनः बनतात. हें स्फटिकीभवन होत असतांना लक्षपूर्वक पाहिल्यास असें दिसून येईल, कीं कोरडी होत जाणाऱ्या साखरेंत प्रथमतः दोरे दोरे बनत जाऊन, नंतर पुनः पहिल्यासारखा स्फटिकासारखा पदार्थ बनतो. हाच न्याय शिक्षणास लागू आहे. जें ज्ञान द्यावयाचें, तो स्फटिकमय पदार्थ. त्यांत काय आहे हें स्पष्ट कळण्यासाठीं त्याचें विशदीकरण करावयाचें. साखरेंत पाणी घालावयाचें, तसें विषयाचें स्पष्टीकरण करून तें आपण पातळ करितों, व मुलांपुढें मांडितों. पुढें साखरेचा पाक जसा सुकत जातो, तसेंच हें ज्ञान श्रोत्यांच्या मनांत मुरत जाऊन, व्याख्यानरूप पाणी सुकून नाहीसें होतें. परंतु तसें होत जातांना सुकत चाललेल्या साखरेचे भिन्न भिन्न कण जसे दोऱ्यांनीं गुंतलेले दिसतात, त्याच रीतीनें आपण ज्या भिन्न भिन्न गोष्टी सांगितल्या, त्या पहाणारास

किंवा ऐकणारास एकमेकांशीं गुंतलेच्या दिसल्या पाहिजेत,—म्हणजे एका गोष्टीचे व्याख्यानांत किंवा धड्यांत अनेक अंगभूत गोष्टींचा समावेश झाला पाहिजे. हें ज्ञानतंतूचें जाळें पुनः गुंतागुंतीचें नसावें. एकेका गोष्टीचा छडा मागाहून जरूर लागेल तेव्हां मुलांस लागला पाहिजे. एकादा विषय शिकवितांना मागे एकाद्या वेळीं शिकविलेल्या विषयाचा संबंध आल्यास, तें चटदिशीं मुलांच्या लक्षांत आलें पाहिजे. हा एकंदर प्रकार म्हणजे विषयाचें अवधारण होय. अर्थात् शिक्षकानें शिकविलेला धडा 'अल्पाक्षर-व्यर्थक' म्हणजे व्यर्थपूर्ण, किंवा ज्यांत अनेक दुसऱ्या गोष्टींचें अवधारण आहे, असा असावा. याच्या योगानें मुलाचें मन उदात्त व प्रगल्भ होऊन त्याची धारणाशक्ती वाढते. हें विषयावधारण होऊं देण्याकडे शिक्षकानें नेहमीं लक्ष ठेवावें; उदाहरणार्थ, 'वाऱ्याचें वहाणें' हा विषय शिकवावयाचा आहे असें समजा. तर (१) उष्णतेनें हवा वितळते व हलकी होते; (२) हलकी हवा वर गेली पाहिजे; (३) ती वर जाऊं लागली म्हणजे दुसऱ्या जागची थंड हवा तेथें येते; (४) ती येऊं लागली म्हणजे एकाद्या जागची एकंदर हवा चलन पावून तिला गती येते. एवढ्या चार गोष्टी सांगण्याची तर प्रत्यक्षच गरज आहे. नंतर तदनुषंगिक अशा अनेक गोष्टी सांगतां येतील. उदाहरणार्थ, हवा काय आहे, तिला वजन आहे, हलका पदार्थ जड पदार्थाचे वर तरंगतो, उष्णता कोणकोणच्या कार्यानीं उत्पन्न होते, उष्णतेनें हवा वितळते कां व हलकी होते कां, वर आणि खालीं या समजुती काय आहेत, अशा रीतीनें हवा चलन पावून वारे कसे सुटतात, वाऱ्याची झुळूक म्हणून जी येते, ती थंडच कां असते, वर्षाच्या नियमित महिन्यांत व दिवसाच्या नियमित वेळांत नियमित दिशांकडूनच वारे कां वाहतात, इत्यादि शेंकडों गोष्टीं सांगतां येतील. मात्र मुलांच्या वयाच्या मानानें, धारणाशक्तीप्रमाणें व त्यांचे आंगीं काय काय अवधारण करण्याचें सामर्थ्य आहे, हें पहाण्याचें धोरण व तारतम्य शिक्षकास असलें पाहिजे. या सर्व माहितींत ज्ञानतंतू चोहीकडे पसरलेले आहेत. तेव्हां 'वाऱ्याचें वहाणें' हा विषय शिक्षकानें घेतला म्ह-

णजे त्याचें स्पष्टीकरण करितांना—अथवा द्रवीभवनसंस्काराचे भाषेनें बोलाव-
याचें झालें, तर त्याचा पातळ पदार्थ वनविल्यावर—पुनः तो पदार्थ पूर्वस्थितीवर
येत असतां त्यांत दृष्टीस पडणाऱ्या शेंकडों तंतूंचें उलगडून स्पष्टीकरण करावें.
मात्र हे दोरे केवळ उलगडूनच दाखवावे; त्यांची आणखी गुतागूत करूं
नये. सरतेशेवटीं त्यांतलीं मुख्य सूत्रें मुलांच्या नेहमीं ध्यानांत राहतांल व
तीं तवें मुलें कधींही विसरणार नाहींत.

अनुभवशून्य किंवा शिक्षणज्ञानशून्य शिक्षकाचे शिकविण्यांत या अ-
वधारणाचा अभाव असतो, हीच मुख्यतः चुकी
अवधारणाचा अभाव. होत अलते. एकादा शिक्षक सांगतो पुष्कळ;
पण परस्परसंबंध म्हणून कांहीं नसतो; केव्हां तर सर्वच गुंतागुंत झा-
लेली असते. विषयांतल्या कोणच्या भागाकडे मुलांनीं विशेष लक्ष पुर-
विलें पाहिजे, अथवा कोणचा प्रकार विशेष रीतीनें ध्यानांत ठेविला पाहिजे, याचें
धोरण तो ठेवात नाहीं. विषयांतल्या मुख्य गोष्टी व आगतुक गोष्टी, यांचें निर-
निराळें विवरण होत नाहीं; व सर्वच गोंधळ होतो. असें झालें म्हणजे मुलां-
कडून विषयाचें अवधारण विलकुल न होतां कांहीं तरी घोंटाळा होऊन
जातो; व मुलांच्या धारणाशक्तीप्रमाणें मधून मधून कांहीं गोष्टी मात्र
त्यांच्या ध्यानांत राहतात; काचित् एकादा मनोरंजक दृष्टांत किंवा गोष्ट
त्यांच्या मनाच्या कलाप्रमाणें त्यांचे ध्यानांत राहते; पण त्यांत मार्गला
पुढला संदर्भ कांहीं एक न राहून उगाच गोंधळ मात्र झालेला असतो.
तेव्हां विषयाचें अवधारण हा विषय शिक्षकानें काळजीपूर्वक लक्षांत
घेतला पाहिजे.

काचित् शिक्षकाचा विषयाचें अवधारण करण्याकडे भर असतो; परंतु

अयुक्त अवधारण.

तो भलत्याच गोष्टीला महत्व देतो, व मुख्य

गोष्टींकडे मुलांचें चित्त अकर्षित न करितां त्या

तशाच सोडून देतो. उदाहरणार्थ, एकादा शिक्षक नाण्याविषयीं शिकवीत

असतां नाण्याचा धातू मिसळीचा असतो, एवढें सांगतो. पुढें अशी

मिसळ करण्यापामून उपशोग काय, हें सांगण्याचें सोडून जर तो मिश्र

धातूंतील निरानिराळ्या धातूंचें प्रमाण सांगून नसला, त्याचे आंकडे त्यानें फळ्यावर मांडले व ते मुलांना उतरून ध्यावयास सांगून पाठही करून घेतले, तर हा सर्व प्रकार बेडगळपणाचा होय. यापासून वेळ व श्रम यांचा व्यर्थ खर्च होऊन अखेरीस समाधान काय, तर मुलें सांगितलेलें लौकर विसरून गेलीं, याबद्दल पुढें होणारी निराशा ! असें होण्याचें कारण शिक्षकाचीच स्वतः अगोदर तयारी नसणें, हेंच मुख्यतः असते. सर्व विषय त्याचे मनापुढें मांडलेला असून मुख्य भाग कोणचे, अमुख्य कोणचे, विशेष महत्त्व कशास द्यावयाचें, कशास न द्यावयाचें, मुलांकडून अवधारण कोणच्या गोष्टीचें करवावयाचें, याविषयीचें धोरण ठेवले तर शिकवितांना चुकी होणार नाही, व पुढेही निराशेला कारण द्यावयाचें नाही.

विषयसंग्रह.

धडा शिकवून झाल्यावर फळ्यावर सर्व विषयाचा संग्रह मांडणें, हें अवधारणेचें मोठें सहायक आहे. त्यापासून मु-
अवधारणाचें सहायक.

मुख्य भाग व अमुख्य भाग कोणचे व निरानिराळ्या भागांचीं सूत्रे कशी परस्परांत मिसळलेली आहेत, हें चांगलें लक्षांत येतें. हा विषयसंग्रह जर केला नाही, तर मुलांच्या मनांतला अनेक गोष्टींचा घोटाळा निवून जाणार नाही. या संग्रहाचें धारणाशक्तीसही मोठें साह्य होईल. त्यायोगानें विषय मुलांच्या ध्यानांत सादर राहिल. फळ्यावर विषय-संग्रह केल्यानें कानांना डोळ्यांचें साह्य मिळतें, व अशा रीतीनें दोन इंद्रियशक्ती कामीं येऊन विषयाचे तयारीचा दुजोरा होतो; आणि अशा रीतीनें श्रवण व अवलोकन अशीं दोन साधनें जुळून विषय मनामध्ये पक्का भिन्नून जातो.

विषयसंग्रह अशा रीतीचा असावा:—

विषयसंग्रह कसा (१) तो फळ्यावर यथानुक्रम व व्यवस्थेनें लिहावा.
असावा.

(२) तो धडा झाल्यावर एकदम शेवटीं लिहूं नये; तर शिकवितांनाच विषयाचे भाग जसजसे होत जातील तसतशीं एकेक गोष्ट फळ्यावर मांडीत जावें.

(३) त्यांतील शब्दरचना मुलांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना कळण्यासारखी सुलभ असावी.

विषयानुवाद.

विषयसंग्रह उत्तम रीतीनें फळ्यावर केला असतां तो मुलांचेजवळ उतरलेला असेल. मुलांना तो लिहून घेण्यास शि-
उजळणी. कविलेंच पाहिजे. अशा रीतीनें तो त्यांचेजवळ लिहिलेला असला म्हणजे पुढें उजळणीचे वेळीं त्याचा फार उपयोग होईल, हें उघडच आहे. कारण त्यांत विषयाच्या मुख्य मुख्य गोष्टींची व्यवस्थित मांडणी असते. मुलांनीं ध्यानांत किती धरावें व किती सोडावें, याचें धोरण नसतें. एकदम पुष्कळसें कांहीं सांगितलें, तर त्यांतलें कांहीं तरी तीं ध्यानांत धरितात व कांहीं तरी विसरतात. तेव्हां फळ्यावर विषयसंग्रह केला, कीं ध्यानांत धरावयाच्या गोष्टी ठरल्यासारख्या होतात. मग विषयाचा अनुवाद म्हणजे उजळणी करावी. ही उजळणी विषयाचे मुख्य मुख्य भाग करून एकेक भाग संपल्यावर करीत जावें.

विषयानुवादाचीं किंवा उजळणीचीं मुख्य अंगें हीं आहेत:—

(१) विषयाचीं मुख्य मुख्य अंगे सांगून त्यांचें विवरण केलें व व्याख्या सांगितल्या, कीं लगेच मधून मधून उजळणी करीत गेलें पाहिजे. कारण जें सांगितलें, तें मनांत पक्केपणीं ठसल्याखेरीज पुढें जाणें व्यर्थ होय.

(२) धडा सांगतांना योग्य कारणानें जेथें जेथें आपण थांबतो, तेथें अगोदर उजळणी करावी व मग थांबावें.

(३) धडा संपल्यावर उजळणी दोन उद्देश मनांत राखून करावी; एक सांगितलेलें घटण्यासाठीं, व दुसरा, जें सांगितलें तें नीट समजलें आहे कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां. त्यांतलें कांहीं जर नीट कळलें नसेल व तें थोडकेंच असेल, तर उजळणीच्या वेळींच पुनः सांगावें; पुष्कळ असेल तर धड्याचा तेवढाच भाग नाट झाला नाहीं असें जाणून जो पुनः घेतला पाहिजे.

(४) प्रथमारंभीं जसें शिकविलें असेल, त्याचे उलट प्रकारानें उजळणी करावी. कारण शिकवितांना जो मार्ग स्वीकारला असेल, तोच उजळणीचे वेळीं स्वीकारला तर उजळणी कंटाळवाणी होईल. जें कथनरूपानें शिकविलें असेल, त्याचेवर प्रश्न विचारावे. जें प्रश्नरूपानें शिकविलें असेल, त्याचेवर प्रश्नच विचारावे—कारण उजळणीचे वेळीं प्रश्न विचारणेंच जास्त सोयीचें पडेल,—पण ते प्रश्न प्रथमतः विचारले असतील त्यापेक्षां निराळ्या तऱ्हेनें फिरवून विचारावे. अथवा त्यांतला कांहीं भाग मुलांकडून कथन करून घेण्यासही चिंता नाही.

मदतीचीं पुस्तके व त्यांचा उपयोग.

मुलांचे अभ्यासांत शब्दार्थाचीं पुस्तके येत फार असतात. यासंबंधानें मागें शब्दार्थाचीं व अन्वयार्थाचीं पुस्तके किलेक वेळां आम्हीं लिहिलें आहे. परंतु आतां येथें विषयानुक्रमाचा ओघ आल्यामुळे तत्संबंधानें थोडीशी चर्चा करणें अवश्य आहे.

मुलांचीं वाचनाचीं जीं पुस्तके असतात, त्यांतील शब्द घेऊन व त्यांचे अर्थ पुढें लिहून पुस्तके छापलेलीं असतात. त्याचप्रमाणें मुलांना ज्या कविता शिकवण्याच्या असतात, त्यांच्या अन्वयार्थाचीं पुस्तकेही छापलेलीं असतात. मुळें असल्या पुस्तकांचा संग्रह करून त्यांवरून विषय पाठ करितात व शाळेंत उत्तरे देण्याची तयारी करितात. सध्या आमच्या शाळांतून धडा शिकविण्याचे पद्धतीपेक्षां वर्गांत मुलांची शिक्षकानें सुद्धां नेहमीं परीक्षा घेणें ही पद्धत सुरू असल्यामुळे या शब्दार्थाच्या व अन्वयार्थाच्या पुस्तकांस मोठें महत्व आलें आहे. परंतु असलीं पुस्तके मुलांना वेऊं देणें यापासून फारच नुकसान आहे. यामुळे विद्यार्थी आळशी व परावलंबी बनतात. आयती तयारी होऊन हातीं सांपडली, ह्मणजे स्वतःची अकल खर्चून तयारी करावी असें कोणासही वाटणार नाही, हें उघडच आहे. या पुस्तकांमुळे आपले श्रम वांचतात असें शिक्षकांस प्रथमारंभीं वाटेल; व ज्या शिक्षकांस शिकविण्याची हौस नाही,

जो शिकविण्याचें काम आळसानें किंवा केवळ धरवेठीचें करितो, त्याला असलीं पुस्तकें आवडत असतील. परंतु चांगला इमानी शिक्षक जो असेल, त्यास हे प्रकार कधीही आवडणार नाहीत. शिक्षकानें थडा वाचतांना नवीन शब्द येईल त्याचा अर्थ मुलाकडून उत्कर्षण पद्धतीनें काढून घ्यावा. तो शब्दार्थ ठरला म्हणजे आपल्या जवळ लिहून घेण्याचो मुलांना संवय लावावी; मग परीक्षेची तयारी करतांना त्या टिपणांचा मुलांनीं उपयोग करावा. हीच गोष्ट कवितेच्या अन्वयार्थाची. कविता शिक्षकानें वर्गांत शिकवाव्या. अन्वय व अर्थ कसा करावा, याचें ज्ञान मुलांस करून द्यावें. वर्गांत होणाऱ्या अन्वयार्थाचें पूर्ण टिपण देखील मुलांना करूं देऊं नये. गद्यांतील शब्दांप्रमाणेंच पद्यांतील शब्द टिपून घेववावे. क्वचित् एकादें पद्य कठीण असल्यास तें वर्गांत नीट समजून सांगावें, व मग दुसरे दिवशीं घराहून त्याच अन्वयार्थाचें टिपण सर्वांस करून आणावयास सांगावें; व तें आपण पाहून मग मुलांजवळ पुढें उपयोगी पडावें म्हणून राहूं द्यावें. त्याचप्रमाणें गद्य-पद्य वाचनांत जी आवांतर उपयोगाची माहिती सांगितली असेल, ती टिपून घेण्याची संवय मुलांना अगदीं आरंभापासून लावावी. कित्येक गोष्टी 'टिपून घ्या' म्हणून आपण सांगावें. पण साधारणतः जें आपल्यास माहित नसेल, तें मुलानें टिपून घ्यावें, हें त्यास आरंभापासूनच शिकविलें पाहिजे; व विद्यार्थी तसें करितात कीं नाहीं, इकडे शिक्षकाचें लक्ष असलें पाहिजे. इतकी व्यवस्था असल्यावर शब्दार्थाच्या व अन्वयार्थाच्या चोपड्यांची विलकुळ जरूरी नाही. वस्तुतः सरकारचें शाळाखातें जसें वाचनाचीं व इतर विषयाचीं पुस्तकें स्वतः तयार करवून किंवा इतरांनीं तयार केलेलीं पुस्तकें करून शाळेंत चालविण्यास परवानगी देतें, त्याचप्रमाणें त्या खात्यांतून असलीं नुकसानकारक पुस्तकें न घेऊं देण्याची सक्ती असली पाहिजे. पण इकडे अजून शाळाखात्यांतील एरव्हीं अनेक वारिकसूारिक निरर्थक गोष्टींतही दक्ष असणाऱ्या कामगारांची नजर जात नाही, ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे.

त्याचप्रमाणे भुगोल, इतिहास वगैरे विषयांवरील संक्षिप्त पुस्तके, पत्रके व टिपणे, हींही घातक आहेत. यांचा प्रसारही सध्या फार आहे. याचें कारण सुद्धां आमची शिकविण्याची परीक्षणपद्धती हेंच आहे. संक्षिप्त पत्रक किंवा टिप्पण म्हणजे वास्तविक फळ्यावर करावयाचा विषय-संग्रह होय. हा विषयसंग्रह विषय शिकवून झाल्यावर अखेरीस करावयाचा व त्याचें टिपण मुलांनीं विषयानुवादासाठीं किंवा उजळणीसाठीं करून ठेवावयाचें. हें प्रत्येक शिक्षकाचें प्रत्येक वर्गाचें व प्रत्येक शाळेंत निरनिराळें असेल हें उघड आहे. पण सांप्रत असलीं टिपणे शाळेंत न होतां लोकांनीं छापलेलीं संक्षिप्त पुस्तके, पत्रके व टिपणे यांचें साह्यानें तें काम होतें; इतकेंच नव्हे, तर पुष्कळ वेळा कोणचाही विषय मुख्य पुस्तकावरून न शिकवितां केवळ या संक्षिप्त पुस्तकांवरून व पत्रकांवरून शिकविला जातो. हा प्रकार शिक्षण उत्तम होण्यास किती घातक आहे, याची चर्चा आमचे पुस्तकांत वारंवार झाली आहे व पुनः ही होईल. शिवाय आमचे ट्रेनिंगामध्ये शिकून तयार झालेले शिक्षक, यांचें या वाईट पद्धतीकडे लक्ष जाण्यास नुसतें तिचें दिग्दर्शन केलें म्हणजे बस आहे. अशा रीतीनें परावलंबी राहण्याची संवध मुलांना लागूली असतां शिक्षण अर्धकच्चें होतें, विषयाला महत्व मुळींच येत नाहीं; शिकविणाराची किंमत होत नाहीं, व शिक्षणाचें एकंदर काम धरवेठीचें होऊन काळ व धन यांचा अपव्यय मात्र होतो.

प्रख्यात शिक्षक जोसेफ पेन

—:~*~:—

जोसेफ पेन हा एक नामांकित इंग्लिश शिक्षक होऊन गेला. आज-काल लोकशिक्षणप्रसाराचे जे अनेक प्रकारचे उद्योग सर्वत्र चालू आहेत, त्यांच्यासंबंधानें यत्न करणाऱ्या उद्योगी पुरुषांपैकीं हा एक होय. यानें आपलें सर्व आयुष्य याच कामांत घालविळें. साधारण लोकांचें

शिक्षण कोणत्या प्रकारचें असावें, याच्या प्रसारार्थ काय काय केलें पाहिजे, लोकांना शिक्षणाची गोडां कशी लागावी, त्यांच्या उद्योगधंद्यास व्यत्यय न येतां त्यांस कसे शिकतां यावें, वगैरे लोकशिक्षणसंबंधाचे जे अनेक प्रश्न आहेत, त्यांचा अनुभव घेऊन विचार करणारांपैकीं हा एक गृहस्थ होता. यानें मुख्यतः शिक्षण द्यावें कसें व शिक्षण देणारे जे शिक्षक ते कसे असावे व त्यांची तयारी कशी करावी, या गोष्टींत शोध केले व अनुभव पाहिला. तेव्हां याची प्रख्याती 'शिक्षकांचा शिक्षक' अशा प्रकारची फार आहे.

आजमितीला इंग्लंड, जर्मनी, वगैरे देशांत सुशिक्षण ही खरोखरी मोठ्या उपयोगाची म्हणून गोष्ट ठरली आहे. इतके दिवस शिक्षण म्हणजे डौलाचा किंवा चैनीचा प्रकार समजत; व शिकावयाचें कां तर लोकांत फाजिती होऊं नये म्हणून, असें लोकांना वाटे. परंतु सध्या सर्वत्र शिक्षण ही जरूरीची गोष्ट आहे, अमुक एक धंदा किंवा उद्योग म्हटला कीं त्याला अमक्या योग्यतेचो चार अक्षरें अगोदर आलींच पाहिजेत, असें लोकांना चांगल्या अनुभवानें वाटू लागले आहे. आमच्या देशांत पाहिलें तर प्राचीन काळापासून सुशिक्षणास मोठाच मान आहे. मुलांच्या अमुक एक वयापासून पुढें अमुक एक वयापर्यंत शिकलेंच पाहिजे, असें प्राचीन काळापासून लोक समजत आले आहेत. तर्थापि प्रत्येक प्रकारच्या उद्योगास ज्याचें त्याला जुळण्याजोगें शिक्षण हवेंच, अशी दृढ समजूत आमच्या लोकांची बहुतेक कधींच नव्हती. सध्या शिक्षणाची ओरड चोहींकडे चालली आहे. परंतु एकंदर प्रकार पाहिला तर असें दिसून येईल, कीं एखाद्या मनुष्यास पुढें जन्मभर जो धंदा करावयाचा असेल, त्याला अनुरूप असें शिक्षण कधीं मिळत नाहीं. शिकावें एक व पुढें ज्ञान पाहिजे असतें दुसरेंच. फार कशाला, प्रत्यक्ष आमच्या शिक्षकांचीच गोष्ट घ्या. आमच्या ट्रेनिंग कालेजांमधून शिकवावें कसें याविषयीचें शिक्षण घेऊन शिक्षक तयार होतात, आणि शाळेवर जातात; परंतु तेथें गेल्यावर शिक्षणपद्धतीचीं टिपणें सर्व पुस्तकें गुंडाळून ठेवून

व शिकून तयार झालेली शिक्षणपद्धती निमूटपणें वाजूला ठेवून, देऊन लोकपद्धतीला जुळेल असला शिक्षणमार्ग स्वीकारावा लागतो ! या गोष्टींत सुधारणा होण्यास आपल्या इकडे जोसेफ पेन सारखे असल्या गोष्टींत प्रत्यक्ष मन घालून अविश्रांत खटपट करणारे लोक झाले पाहिजेत. यासाठीं असल्या पुरुषांच्या चरित्राचें मनन करणें अगत्याचें आहे.

जोसेफ पेन हा इ. स. १८०८ सालीं जन्मला. याचें जन्म अगदीं गरीब कुळांत झालें व त्यास कोणाचा आश्रयही नव्हता, म्हणून त्यास लहानपणीं शिक्षण फारसें मिळालें नाहीं. यामुळें त्याची सर्व विद्वत्ता केवळ स्वसंपादित होती. त्यानें स्वतःच लिहून ठेविलें आहे, कीं “ माझ्या सारख्या अविद्वान्, गरीब अशा मनुष्याचें सर्व आयुष्य गांवठी भिकार शाळेंत केवळ निरुपयोगी व अप्रसिद्ध स्थितींतच जावयाचें; परंतु माझ्या सुदैवेंकरून प्रख्यात फ्रेंच शिक्षक ज्याकोटाट याच्या लेखांकडे व व्याख्यानांकडे माझे लक्ष गेलें. यावेळीं या गृहस्थाची फ्रान्स व बेलजियम देशांत लोक शिक्षणास सुमार्ग लावण्याची खटपट चालली होती. मी लगेच त्याचा शिष्य बनलों, व तशाच प्रकारचा थोडा थोडा उद्योग इकडे सुरू केला. ” शिक्षक म्हणजे केवळ बोलकें चालकें यंत्र व त्याचा धंदा म्हणजे मेंढरें राखण्याचा धंदा, असें नसून तो धंदा विशेष मोजब्याचा, जबाबदारीचा आणि अत्यंत लोकाहिताचा आहे, व खरें लोकशिक्षण म्हणजे त्याला मोठें महत्व आहे, मुलांचें मन पुढील आयुष्यक्रमासाठीं योग्य प्रकारचें बनविण्यास कांहीं विशेष प्रकारची सामुग्री पाहिजे, व तें बनविणारा जो शिक्षक, त्याचे आंगीं नियमित प्रकारची योग्यता आली पाहिजे, हे ज्याकोटाट हा श्रमपूर्वक सिद्ध करून दाखवीत होता. त्याचाच कित्ता जोसेफ पेन यानें घेऊन तोच उद्योग इंग्लंडांत चालविला, व लोकशिक्षण हें सर्वांनीं त्यांत मन घालण्यासारखें अत्यंत महत्वाचें काम आहे, असें आपल्या उद्योगानें व प्रत्यक्ष प्रयोगरीत्या सिद्ध करून दिलें. जोसेफ पेन यानें प्रथमतः ज्याकोटाट याच्या पद्धतीची उत्तम प्रकारची माहिती करून घेतली व त्याचीं पुस्तकें

आणि व्याख्यानें यांचा अभ्यास केला. नंतर त्या पद्धतीवर एक पुस्तक लिहिलें. पेन ह्यास पैशाचें साह्य मुळींच नव्हतें व त्याची विशेषशी प्रसिद्धी नव्हती. तथापि त्याच्या त्या पुस्तकावरून कित्येक मंडळींचें त्याजकडे लक्ष गेलें. त्याचप्रमाणें त्यानें आपल्या पद्धतीविषयी शिक्षक लोकांना व्याख्यानें देण्यासही सुरवात केली. त्यावरून मिसिस डेव्हिड फ्रेचर या नांवाच्या एका शिक्षणाभिलाषी वार्डिचें त्याच्या पद्धतीकडे लक्ष जाऊन तिनें त्यास बोलावून आपली लहान मुलें त्या पद्धतीनें तयार करण्यासाठीं त्याचे स्वाधीन केलीं. त्यांना तो शिकवूं लागल्यावर आणखी कित्येक शेजाऱ्यांनीं आपलीं मुलें त्याचे स्वाधीन केलीं. अशा रीतीनें 'डेनमार्क हिल् ग्रामरस्कूल' या नांवाची एक खासगी शाळाच बनली. फ्रेचर वार्डिच्या नवऱ्यानें शाळेच्या कामांत भांडवल घालून दोघांनीं मिळून ही शाळा चांगलीच नांवारूपास आणिली, व दोघांनीं ही शाळा पुष्कळ दिवस चालविली. या वेळीं जोसेफ पेन हा शिक्षक लोकांना आपल्या पद्धतीवर व्याख्यानें देई, व इकडे त्या पद्धतीनें आपल्या शाळेंत मुलें तयार करी. या प्रकारें शिक्षणपद्धती व तिचा प्रत्यक्ष अनुभव, यांच्या योगानें पुष्कळ चांगल्या लोकांचें त्याचे उद्योगाकडे लक्ष लागलें.

ही शाळा इ० स० १८३० च्या सुमारास सुरू झाली. इ० स० १८३७ सालीं पेन यानें मिस डायर नामक वार्डिशी लग्न केलें. ही वार्डि एका मुळींच्या शाळेवर मुख्य शिक्षक होती. तिचें प्रथमतः पेन याच्या शिक्षणपद्धतीमुळें त्याच्याकडे लक्ष जाऊन दोघांचा मोठा स्नेह जमला, व त्याच्या स्तुत्य उद्योगांत आजन्म भागीदार होण्याचा तिनें निश्चय केला. या वार्डिचें जोसेफ पेन याला शिक्षणसंबंधाच्या व ग्रंथकतृत्वाच्या उद्योगांत फार साह्य झालें.

'डेनमार्क हिल्' ह्या शाळेची पेन याचा सन १८४९ पर्यंत संबंध होता. पुढें त्यानें सरे प्रांतात आपलें स्वतंत्र विद्यालय स्थापिलें, व तेथें आपला उद्योग आपल्या पत्नीसहवर्तमान 'खव्याहत' रीतीनें चालू

केला. ही शाळा लौकरच नामांकित होऊन इंग्लंडांतच्या उत्तम खासगी शाळांमध्ये तिची गणना होऊं लागली. पुढें सन १८६३ सालीं त्यानें थोडें पेनशन घेऊन शाळेचा व आपला संबंध सोडिला, व शिकविण्याचें तासाचें काम बंद केलें. तथापि त्याचा शिक्षणप्रसाराचा उद्योग मुळींच बंद झाला नाहीं. तीस चाळीस वर्षे शिकविण्याचें अत्यंत दगदगीचें काम केल्यावरही पुढें शिक्षक तयार करण्याचें व शिक्षणविषयक व इतर विषयांवरील ग्रंथ लिहिण्याचें त्याचें व त्याच्या सुशिक्षित पत्नीचें काम अव्याहत चालूच होतें. ह्या गोष्टीपासून आमच्या दमल्या भागलेल्या पेनशनर लोकांनीं किता ध्यावा. यापुढें त्यानें चांगले शिक्षक कसे तयार करावे, या महत्वाचे कामाकडे लक्ष घातलें. त्याच्या खटपटीनें इंग्लंडांत 'कॉलेज आफ प्रिसेप्टर्स' म्हणजे नामांकित शिक्षकांची एक सभा स्थापित झाली. तिनें शिक्षकांची शिक्षणविषयांत परीक्षा घेऊन त्यांस योग्यतेनुरूप सर्टिफिकीटें देण्याचें काम सुरू केलें. ही सभा ह्मणजे शिक्षक लोकांची परीक्षा घेणारी युनिव्हर्सिटीच होय. अशा प्रकारची मंडळी इंग्लंडांत यापूर्वी नव्हती व सर्टिफिकेट मिळालेले शिक्षकही नव्हते. यानंतर सरकारी व इतर खासगी ट्रेनिंग कॉलेजे व नार्मल स्कूलें झालीं. तथापि या कामांत या मंडळीची प्रख्याती अजून आहे, व या मंडळीनें दिलेल्या सर्टिफिकेटास मोठा मान आहे. नुसत्या परीक्षाच घेऊन उपयोग नाहीं, तर शिक्षक तयार कसे करावे हें प्रत्यक्ष स्वतः उद्योग करून दाखविलें पाहिजे, असें मनांत आणून या मंडळीनें सन १८७३ सालीं शिक्षणकलेवर व्याख्यानें देण्यासाठीं एक प्रोफेसर नेमण्याचा बेत केला व जोसेफ पेन याचीच त्या कामावर नेमणूक केली. त्या वेळीं हें काम करण्यास सान्या इंग्लंड देशांत याच्यासारखा दुसरा योग्य मनुष्य नव्हता. हा स्वतः मोठा अभ्यासी असून शिक्षण देण्याचे संबंधाचे बहुतेक विषय त्यास चांगले अवगत होते. शिवाय चाळीस वर्षे शिक्षणाचे कामाचें प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन आपली शिक्षणपद्धती सर्वो-

कृष्ट आहे, असें त्यानें स्वानुभव दाखवून दिलें होतें; व कांहीं निरनिराळ्या शिक्षणपद्धतीचे परीक्षणरूप व दुसरें कांहीं स्वतंत्र असे शिक्षणपद्धतीवर अनेक सर्वमान्य ग्रंथ त्यानें लिहिले होते. यामुळें त्याचें शिक्षण जरी शिक्षक-विद्यार्थ्यांस फार दिवस लाभलें नाहीं, तरी त्याचा भावी शिक्षकांस चांगला कित्ता मिळाला. इ. स. १८७५ सालीं त्याची बायको मरण पावली, यामुळें त्यास अगोदरपासूनच कांहीं दुखणें जडलें होतें, तें त्याच्या मनाच्या अस्वस्थतेमुळें विकोपास जाऊन, तो इ. स. १८७६ सालीं मरण पावला. आपले मृत्युपत्रांत त्यानें विद्याप्रसाराच्या कामासाठीं बरीच रक्कम ठेविली; व शिक्षणसंबंधी पुस्तकांचा त्याचा फार मोठा संग्रह होता, तो त्यानें नवीन तयार होणाऱ्या शिक्षकांच्या उपयोगासाठीं 'कालेज आफ प्रिसेप्टर्स' या संस्थेच्या लायब्ररीस देऊन टाकिला.

याप्रमाणें या थोर शिक्षकाचें थोडक्यांत चरित्र आहे. यानें वस्तुतः शिक्षणपद्धतीची एकादी नवीन युक्ती काढिली असें नाहीं. आपण नवीन कांहीं काढलें नाहीं असें तो स्वतःच म्हणतो. तर फ्रेवेल, पेस्टालोझी, ज्याकोटाट, वगैरे मंडळीनें जीं तत्वे लिहून ठेविलीं तीं त्यानें एकत्र विचारांत घेऊन उत्तम शिक्षक कसा वनेल हें पुस्तकें लिहून स्वतः शिकवून व शिक्षक तयार करून प्रत्यक्ष करून दाखविलें. यानें शिक्षणपद्धती व शिक्षक तयार करणें या विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले व पुष्कळ व्याख्यानें दिलीं. त्याचे ग्रंथ इंग्लंड देशांत व इतर देशांत सर्वमान्य झाले आहेत, व व्याख्यानेंही प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्याचप्रमाणें इंग्रजी भाषाविषयावर व वाङ्मयावर त्यानें बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत, तेही विद्वज्जनांना मान्य आहेत. उत्तम शिक्षक व ग्रंथकार म्हणून त्याचें नांव इंग्लंडांत अजरामर झालें आहे.

याच्या पद्धतीचें मुख्य सार असें आहे, कीं मुलांना शिकाविणें म्हणजे त्याच्या ठायीं परमेश्वरानें पाहणें, ऐकणें, विचार करणें, अनुभव घेणें, वगैरे ज्या शक्ती ठेविल्या आहेत, त्यांचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यास त्यांस लावणें. आपण स्वतः विषय वाचून तो तयार झालेला विषय शिक्षक

मुलांस समजावून देईल. परंतु हें शिक्षण झालें नाहीं. तर तें एका जागचा पदार्थ दुसरें जागीं नेऊन ठेवण्याचें एखाद्या भाडोत्र्याचें काम झालें. हें काम मनुष्य ज्या मानानें हुषार असेल, त्या मानानें उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ प्रकारें करील, परंतु खरा शिक्षक म्हणजे असला नुस्ता निरोप्या गडी नव्हे. तर तो मनुष्यास आपल्या शक्तीचा उत्तम उपयोग कसा करावा हें शिकवितो. हें शिकणें, यालाच सुशिक्षण म्हणावयाचें. या संबंधानें ज्याकोटाट व पेन हे असें म्हणत असत, कीं उत्तम शिक्षकास जो विषय स्वतःला येत नसेल तो देखील दुसऱ्याला शिकवितां येईल. याचा अर्थ प्रथमदर्शनीं चमत्कारिक वाटेल, परंतु त्यांत तथ्य फार आहे. मुलाची योग्यता काय, त्याची बुद्धी कशी आहे, त्याचे मनाचा कल कसा आहे, हें शिक्षकानें नीटपणें पाहिले म्हणजे विद्यार्थ्यांचें मन कोणच्या कामाकडे लावावें हें शिक्षकास समजेल; व मग हुषार शिक्षक विद्यार्थ्यांचा कल जिकडे विशेष असेल, तिकडे त्याचें मन लावील. त्या विषयावरील ग्रंथ कसे वाचावे, तत्संबंधाचें अवलोकन कसे करावें, अनुभव कसा पहावा, प्रयोग कसे घ्यावे, तत्संबंधाचे नवीन शोध कसे लावावे, हें शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांस सांगून देईल; व अशा रीतीनें तो विद्यार्थी एकाद्या विषयांत मोठा तरवेद वनेल; परंतु इकडे त्याचे गुरुला तो विषय मुळींच येत नसेल. ग्लाडस्टन सारखे राजनीति निपुण पुरुष आपल्या गुरुला मोठा मान देऊन त्यांची वारंवार स्तुती करितात. ते गुरू असल्या विषयांत कधींच पारंगत नव्हते. परंतु त्यांनीं लहानपणीं या थोर पुरुषांचे मनास योग्य कल लावून दिला म्हणूनच ते पुरुष विवक्षित विषयांत पारंगत झाले. हें ध्यानांत आणिलें म्हणजे उत्तम शिक्षक आपणास येत नाहीं असा विषय सुद्धां शिकवूं शकेल, या तत्वाचें खरें मर्म ध्यानांत येईल.

आमचे इकडे कोणच्याही विषयावर नवीन शोध करणारे पुरुष अजून होत नाहींत, तेव्हां शिक्षणपद्धतीचे शोधकही कोणी लौकर उत्पन्न होण्याची आशा नको. परंतु हें सर्व होण्यास त्या त्या विषयाचा उत्तम रीतीचा अभ्यास अगोदर सुरू झाला पाहिजे. सर्व गोष्टींप्रमाणेंच शिक्ष-

णपद्धतीचाही प्रकार आहे. तीत नवीन शोध लागणें एकीकडेसच, पण जे मोठाले शोध युरोपांत लागले आहेत त्यांचा अनुभव प्रत्यक्ष घेऊन पाहणारे लोकही आमचेकडे झाले नाहीत. अशी मंडळी उत्पन्न होण्यास आपले मार्गांत अनेक अडचणी आहेत, हें उघड आहे. यासाठीं प्रथमतःच जे गूण आर्गीं पाहिजेत, त्यांचा मोठा अभाव आहे. दीर्घ उद्योग, शोधकता, उद्योगाची एकाग्रता, आवडत्या विषयांत तनमनधन खर्ची घालून त्यांत सारा जन्म घालविणें, अशा प्रकारचीं जीं यशःप्राप्तीचीं साधनेंच अगोदर आपल्यास प्राप्त करून घ्यावयाचीं आहेत. तीं प्राप्त होण्यास प्रथमतः पाश्चिमात्य देशांत उत्पन्न झालेल्या असल्या थोर पुरुषांच्या चरित्रांचें मनन केलें पाहिजे. आपण काय कमी आहों, आपलेकडे काय कमी होतें, आपल्या पूर्वचांची योग्यता काय कमी होती, असे वातक अभिमानाचे प्रकार मुळींच उपयोगीं नाहीत. आपण वाईट आहों म्हणजे आपले पूर्वज वाईट झाले, असें मुळींच नाही. त्यांच्या थोरपणाचे गोडवे गाऊन कांहीं आपण थोर होणार नाही. त्यांच्या थोरवीच्या नुस्त्या कथा आपणास काय कामाच्या ? दुसऱ्याचे नावावर नुस्ता कोणी थोर होत नसतो. प्रत्येकानें आपण जगामध्ये अगदीं नवखा, अज्ञान, पूर्ण जिज्ञासू आहों, असें पक्कें मनांत बाळगून सर्व बाजूंनीं आपणास ज्ञानप्राप्ती करून घ्यावयाची आहे, हें लक्षांत ठेवावें. आमच्या शिक्षकमंडळीनें ट्रेनिंगचें सर्टिफिकेट मिळविलें व एकादी जागा पटकावली, अथवा वर्षासचे वर्षास शाळेची परीक्षा चांगली दाखविला, म्हणजे एवढ्यानें कांहीं त्यांचें कर्तव्य झालें नाही. यानें स्वार्थ झाला. परंतु आपल्यावर आपल्या देशाचें जें ऋण आहे, त्याचे अशतः तरी उतराई होण्यास प्रत्येकानें कांहीं तरी नवीन केलें पाहिजे; असें प्रत्येकजण मनांत बाळगील तरच कधीं काळीं आमचें इकडे जोसेफ पेन सारखे पुरुष होतील. या मनुष्याचे हातीं वास्तविक आय सामुग्री होती ? त्याला पुरतें शिक्षणही मिळालेलें नव्हते. द्रव्यसाहाय्य मुळींच नव्हतें. कोणी पुरस्कर्ता नव्हता. केवळ स्वतःचे उद्योगावर तो प्रथमतः स्वतः सुशिक्षित बनला, व पुढें आपल्या देशबांधवांस सुशिक्षित करण्याचे अनेक उद्योग त्यानें केले; शिकवायें कसें हें

आपल्या वेळच्या लोकांस स्वतः शिकवून दाखविलें, व पुढील पिढ्यांसाठीं ग्रंथरचना करून ठेविली. हा सर्व प्रभाव उद्योगशीलपणा व जनहिताची खरी कळकळ यांचा आहे.

हा व्यक्तिमात्राचा उद्योग झाला. परंतु अशा पुरुषांस सार्वजनिक साहाय्यही लागतें. जोसेफ पेन यास प्रथमपासूनच शेजारी पाजारी व मित्रमंडळी यांचें साह्य मिळालें नसतें, तरीही त्याचे हातून कांहीं झालें नसतें, व उपयुक्त संस्था उभारल्या गेल्या नसत्या. आमचे इकडे अशा प्रकारच्या साह्यकारी लोकसंस्थांचाही अभावच आहे, व ज्या कांहीं थोड्या आहेत त्यांचे हातून व्यक्तिमात्राप्रमाणेंच स्वकर्तव्य होत नाहीं. आमचे इकडे 'शिक्षणप्रसारक मंडळ्या' 'नूतन इंग्रजी शाळा', 'नूतन मराठी शाळा,' 'ग्रंथोत्तेजक मंडळ्या,' वगैरे, वगैरे, संस्था काय थोड्या झाल्या आहेत? परंतु त्यांचे हातून फारसें कांहीं झालेलें दिसत नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर प्रथमतः असली संस्था मोठ्या डौलानें स्थापन होते, तिचे नियम, कर्तव्यांची याद, कामगार मंडळीच्या नेमणुका, वगैरे संस्कारही होतात, परंतु पुढें लौकरच त्यांना आपलें कर्तव्य काय, याची देखील विस्मृती पडते. असें एकंदरीत कां व्हावें हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. परंतु तो विचारांत घ्यावा असें मात्र अजून फारसें कोणास वाटत नाहीं. आपले लोक उद्योगशील बनण्यास दुसऱ्या देशांतील प्रख्यात उद्योगशील पुरुषांच्या चरित्रांचा जप आपलेकडून घडला पाहिजे. एवढें होऊन नुस्तीं थोर पुरुषांची उदाहरणे जरी आपले पुढें निरंतर राहिलीं, तरी हळू हळू आपल्यांस योग्य वळण लागून आपण मार्गावर येऊं लागूं.

पृथ्वीवरील कांहीं ठिकाणच्या वेळा.

—*—

पृथ्वीच्या गतीमुळे सूर्य पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जात जात त्याची चोवी.

स तासांत एक प्रदक्षिणा होतेशी दिसते. यामुळें जसजसें पश्चिमेकडे जावें, तसतशी वेळ अगोदर येत असते. याचें मान असें आहे, कीं सुमारे पंधरा अंशांनीं एक तासाचा फरक पडतो. पुढील कोष्टकांत पृथ्वीवरील मुख्य मुख्य शहरांच्या वेळा दिल्या आहेत.

शहराचें नांव.	मुंबईचे दुपारचे वारा वाजतां		लंडनचे दुपारीं वारा वाजतां	
	क.	मि.	क.	मि.
सानफ्रान्सिस्को (स्वतंत्र संस्थानें)	आदली रात्र.	१०-५७	पुढील रात्र	३-४९
चिकागो („)			पुढील रात्र.	१-१६
फिलाडेल्फिया(„)	„	२-७	„	६-५९
न्यूयार्क („)	„	२-१२	„	७-४
क्विवेक (कानडा)	„	२-२३	„	७-१५
बोस्टन (स्व. सं.)	„	२-२६	„	७-१८
मान्टे-व्हिडिओ (द. अमे.)	„	३-२५	„	८-१७
रायोडिजानेरो (ब्रेझील)			„	४-१६
डब्लिन	सकाळ	६-४३	„	११-३५
उस्त्रन	„	६-३२	„	११-२४
एडिन्बरो	„	६-५५	„	११-४७
लंडन-ग्रिनिच	सकाळचे	७-१८	दुपारचे	१२-०
पारीस	„	७-१७	दुपारनंतर	०-१९
ब्रुसेल्स	„	७-२५	„	०-१७
राटरडाम (हालंड)	„	७-२६	„	०-१८
आम्स्टरडाम(„)	„	७-२८	„	०-२०
स्टुटगार्ट (जर्मनी)	„	७-४५	„	०-३७
बर्न (स्वित्झर्लंड.)	„	७-३९	„	०-३०

युनिच (जर्मनी)	"	७-६४	"	०-४६
क्रोपेनहेगन (डेन्मार्क)	"	७-६८	"	०-६०
रोम	"	७-६८	"	०-६०
बर्लिन	"	८-२	"	०-६४
माल्टा	"	८-६	"	०-६८
विहएन्ना	"	८-१४	"	१-६
स्टाकहोम	"	८-२०	"	१-१२
केपटाऊन (आफ्रिका)	"	८-२२	"	१-१४
सेंटपिटर्सबर्ग	"	९-९	"	२-१
सुएझ (मिसर)	"	९-१८	"	२-१०
मास्को (रशिया)	"	९-३८	"	२-३०
एडन	"	१०-८	"	३-०
मुंबई	दुपार	१२-०	"	४-६२
मद्रास	दुपारनंतर	०-२९	दुपारनंतर	५-२१
कलकत्ता	"	१-२	"	५-५४
रंगून	"	१-३२	"	६-२४
पेकीन	"	२-६४	रात्री	७-४६
आडिलेड (आस्रे.)	"	४-२२	"	९-१४
मेलबोर्न (")	"	४-४८	"	९-४०
सिडनी (")	"	५-१३	"	१०-१५
ब्रिस्बेन (")	"	५-२०	"	१०-२२
वोलिंगटन (झीलान्ड.)	"	६-४८	"	११-४०

चमत्कारिक माहिती.

—:—*—:—

अस्थिमय झालेला मनुष्य—डब्लीन येथील पदार्थसंग्रहालयांत एका मनुष्याचा सांगाडा आहे. हा मनुष्य कॅर्क येथे राहणारा असून त्याचे नांव क्लार्क असे होते. हा मनुष्य मोठा तालीमवाज आणि चपळ होता. एका रात्री अगोदर बराच वेळ वाईट कर्मांत घालवून अखेरीस येऊन तो उघड्या हवेत निजला. तो सकाळच्या प्रहरी त्याच्या शरीराचे सर्व भाग लांकडासारखे टणक बनून गेले. त्याला शरीराचे सांधे दुमडता येईनात. फक्त आंगावरील चामडे, डोळे आणि आंतडी, हे अवयव मात्र बरेच दिवस योग्य स्थितीत होते. वरची खालची दांतखिळी अशी घट्ट वसून गेली की वरच्या खालच्या दांतांमिळून एकच हाड बनले. त्याला पातळ अन्न पाजण्याकरितां दांतखिळीला भोके पाडली होती. वाचा तर बसलीच होती व मरण्याच्या अगोदर दृष्टीही गेली होती. अशा स्थितीत तो थोडके दिवस जिवंत होता.

—

सर्प-फल—अमेरिकेमध्ये ब्रिटिश गियानामध्ये अक्रोडासारखे एक फळ असते. त्याची कवची टणक असून आंतला गीर म्हणजे एक सर्पाचे वेटाळ असते. फळ कच्चे असता त्यांतला गीर काढला तर त्याचे वेटाळे उलगडून तो लांब करता येतो व त्यामध्ये सर्पाचे शेंपूट, फणा, वगैरे भाग अगदी स्पष्ट दिसतात.

—

क्षुत्-पिपासा-शामक वृक्ष—पेरू देशामध्ये एक झाड आहे. त्याच्या मध्ये असा गुण आहे की त्याच्या पानांचा थोडासा काढा करून प्याले असतां ४८ तास पर्यंत अन्न खाल्याखेरीज क्षुधा व तृषा यांचे शमन होते. डाक्टर लोकांचे असे मत आहे की या झाडामध्ये शरीरास इतर रीतीने इजा झाल्याखेरीज पचनक्रिया बंद पाडण्याचे सामर्थ्य आहे.

—

वस्ताद दारू पिणारे—प्राचीन रोमन लोकांची पुष्कळ दारू पिण्याविषयी प्रख्याती होती. परंतु त्यांतल्या कांहीं लोकांच्या दारू पिण्याविषयीच्या असंभाव्य गोष्टी लिहिलेल्या आढळतात. टायबेरियस बादशाहाच्या कारकीर्दीत टीकेटस नांवाचा मनुष्य होता, तो तीन ग्यालन आणि तीन पिंट दारू एकदम पीत असे, व इतकी दारू पिऊनही नेहमीचीं कामें करीत असे. प्रख्यात वक्ता सिसरो, याचा मुलगा, याची त्याच्या खालोखाल दारू पिणारा म्हणून प्रसिद्धी आहे. तो एकाच वेळीं दोन ग्यालन आणि दोन पिंट दारू पीत असे. बाकी ह्या गोष्टी खोऱ्या भासतात. अलीकडलें अमेरिकेंतल्या एका मनुष्याचें उदाहरण कोठें लिहिलें आहे. तो फक्त दीड ग्यालन बीर दारू अर्ध्या मिनिटांत पीत असे.

स्मारकांची किंमत—प्रख्यात गृहस्थांच्या वस्तूंची विलक्षण किंमत येत असते. यासंबंधाची एक लहानशी याद एके ठिकाणी सांपडली, ती अशी आहे. [१] सर ऐझ्याक न्यूटन याचा दांत १८१६ सालांत ७३० पौंडाला विकला. तो ज्या गृहस्थानें घेतला, त्यानें तो खड्यासारखा आंगठीवर बसविला होता. [२] पहिल्या चार्ल्स राजाचा शिरच्छेद झाला, त्या वेळीं त्याचे हातांत जें प्रार्थनेचें पुस्तक होते. तें १८२५ सालांत १०० गिनीला विकलें गेलें. [३] नेपोलियन बोनापार्ट यानें यूरोपच्या लढाईत जी टोपी घातली होती, ती १८३५ सालांत कोणी एकानें पारिस शहरांत विकावयास आणली. प्रथमतः त्यानें ५०० फांक किंमत सांगितली. परंतु विकत घेणारे पुष्कळ जमून अखेरीस १९२० फांक किंमत आली (१ फांकची किंमत ६ आणे) (४) स्वीडनचा प्रख्यात राजा वारात्रा चार्ल्स यानें पालटावा येथील लढाईत जो कोट घातला होता, त्याची किंमत १८२५ सालांत ५६१००० फांक आली (५) इंग्लंड व नेपोलियन् यांच्यामध्ये आमीन्स येथें जो सह झाला, त्यावेळीं वकिलांनीं सहा करण्यास घेतलेलीं पेंने १८२५

साळात ९०० पौडांना विकलीं (६) प्रख्यात जर्मन तत्ववेत्ता कांट हा मृत्यु पावल्यानंतर त्याची केसांची टोपी २०० फ्रांकला विकली (७) व्हालटेर याच्या हातांत घेण्याच्या काठीचे ९०० फ्रांक आले.

माणसांच्या मांसाची चव—अमेरिकेंतले नरमांसभक्षक प्राचीन रहिवाशी यांच्यापैकीं एकानें असें सांगितल्याचें लिहिलें आहे, कीं काळ्या-माणसाच्या मांसापेक्षां गोऱ्या माणसाचे मांस गोड असते, व फ्रेंच मनुष्यापेक्षां इंग्रजाचें मांस गोड असतें !

सर्वांत लांब असा पूल—चीन देशांत आहे. त्याची लांबी २३००० फूट आहे. त्यावरील रस्ता ७० फूट रुंद असून पुलाची उंची ७० फूट आहे. याला ३०० खांबे असून प्रत्येक खांब्यामध्ये ७९ फुटांचे अंतर आहे. त्याचे खालोखाल पूल आहेत ते असेः—मांट्रियल (कानडा) ८७०१ फूट; वाळीन, ९९८९; नीपर ४२१३ फूट; न्यू-हेन-डी-ग्रेस, ६०००; होमस्टेड, ९३०० फूट.

दीर्घायुषीः—अमुक मनुष्य शंभरांवर अमुक वर्षे जगला, अशा गप्पा पुष्कळ आहेत. परंतु खात्रीलायक अशीं दोन उदाहरणें इंग्लंड देशांतलीं आहेत. ग्लासगो येथें केन्टिजर्न नावाचा एक पाद्री १८९ वर्षे जगला; व क्याथेरार्डिन, डेसमंड येथील कौन्टेस, ही पहिल्या जेम्स राजाच्या कारकीर्दीत होती. ती १४० वर्षे जगली व तिला तीनदां दांत आले. अशा प्रकारचीं पुष्कळ उदाहरणें नेहमीं सांगत असतात. परंतु त्या सर्वांत मुख्य गोष्ट ही दृष्टीस पडते, कीं चांगले श्रम करणारे व उघड्यावर फिरणारे लोकच विशेषतः जास्त दिवस जगतात; व शंभरांवरच्या आयुष्याचीं उदाहरणें जरी संशयित असलीं, तर त्यांमध्ये पुष्कळ दीर्घायुषी अस्तित्वात, यांत शंका नाही.

उत्तम औषधेः—ऊन, आणि स्वच्छ हवा, यांसारखी दुसरी औषधे नाहीत. इंग्रजीत म्हण आहे, कीं 'जेथे सूर्य जातो तेथे वैद्य जात नाही,' याचें कारण हेंच आहे. ऊन व स्वच्छ मोकळी हवा यांचे योगानें मोठ्या क्षयरोगापासून तों साध्या पडशा खोकल्यापर्यंत हवा तो रोग बरा होतो. यासाठीं दिवसास सूर्याचें ऊन जेवढें घरांत घेण्यास सांपडेल, तेवढें घ्यावें; व त्याचप्रमाणें मोकळी स्वच्छ हवा ही चोर्हीकडून सांपडेल तेवढी घ्यावी. अनेक रोगांचीं बीजे हवेंत फिरत असतात, व त्यांपैकीं बहुतेकांना काळोख वाण व अस्वच्छपणा फार प्रिय असतो. तर नेहमीं ऊन व स्वच्छ हवा तर मुबलक पाहिजेतच, पण विशेषकरून एखादी सांतबीत आली असतांना या दोर्हींची जरूरी विशेष. मोकळ्या हवेंत जेथें ऊन पुष्कळ मिळतें, अशा ठिकाणीं हल्लींच्या प्लेगसारखी साथ देखील पसरत नाही, याचा अनुभव आज सर्वास ठाऊक झाला आहे. यासाठीं प्रत्येक पुरुष व बायको यांनीं नेमच करावा कीं आपण साऱ्या दिवसरात्रीत सांपडेल तेवढी स्वच्छ हवा व ऊन साध्य करून घेऊं, व आपल्या लहान मुलांनाही त्या गोष्टी साध्य करून देऊं. विशेषतः मोठाल्या शहरांत रहाणाऱ्यांनीं या गोष्टीकडे मुदाम लक्ष दिलें पाहिजे, कारण त्यांचीं विहाडे कोंडलेलीं असतात.

तंबाकू ओढणें—अलीकडे अमेरिका व फ्रान्स या देशांत शाळा, उद्योगालये व कालेजं यांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये तंबाकू ओढण्याची संघय फार पसरत चालली आहे. यामुळें नुकताच एका अमेरिकन डाक्टरानें यासंबंधानें नीट शोध केला. त्यावरून त्यानें आंकड्यांनीं असे सिद्ध केलें आहे कीं तंबाकू न ओढणारे विद्यार्थी यांचा अभ्यास ओढणारांपेक्षा फारच चांगला होतो, व तंबाकू ओढणारांचे बुद्धीस मांद येत जाते, आणि त्यांच्यापैकीं परीक्षांमध्येही थोडेच पास होतात.

एक सृष्टिचमत्कारः—फ्रान्स देशांत ग्यारोन नदीशीं संगम पावणारी डोइडोन या नांवाची नदी आहे. त्या नदीच्या पाण्यावर नेहमीं एक

विलक्षण चमत्कार होत असतो. या नदीला पाणी कमी असते तेव्हां, म्हणजे विशेषतः उन्हाळ्यांत, या नदीचा ग्यारोन नदीशी जेथें संगम झाला आहे, तेथून एक मोठ्याशा घराएवढा पाण्याचा लोंढा उठतो, व तो मोठ्या जोरानें नदीच्या उगमाकडे धांवत जातो. याच्या सपाट्यांत तीरावरील झाडे मोडतात, होड्या वगैरे नाश पावतात, नदीच्या तीरा-मध्ये फेरफार होतो; इतकेंच नव्हे, तर केव्हां फार मोठा लोंढा येऊन या नदीच्या प्रवाहाचा मार्ग बदलल्याचीही उदाहरणे आहेत. अशा प्रकारचा चमत्कार दुसरे कोठें होत नाही. गंगा नदीला लोंढा येत असतो, पण तो सौम्य असून असला कांहीं एक भयंकर प्रकार त्यापासून होत नाही.

चिनांतील मरणाची शिक्षाः—मरणाची शिक्षा अमलांत आणण्याचें निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे प्रकार आहेत. चिनांत जशा सगळ्याच गोष्टी चमत्कारिक, तसा हाही प्रकार चमत्कारिक आहे. तेथें मरणाची शिक्षा झालेल्यास झोंप येऊं देत नाहींत; व अशा रीतीने त्यास त्रासवून मारितात. असें मरण येण्यास कमीत कमी १२ दिवस लागतात, व कित्येक अपराधी वीस दिवसही जगतात.

गवई दीर्घायुषी असतात—अशी पाश्चिमात्य देशांत बरेच दिवसां-पासून समजूत आहे, व ती अलीकडील शरीररचनेच्या शोधांवरून खरी ठरते, असें कित्येक म्हणतात. मनुष्याची प्रकृति चांगली असण्यास याचे फुफ्फुसांत ताजी हवा विपुल गेली पाहिजे. गवयाच्या फुफ्फुसांत इतरांपेक्षा ताजी हवा जास्त जात असेल यांत शंका नाही. तेव्हां गाणें हें मनुष्यास निरोगी करण्यास व त्यामुळे मनुष्य दीर्घायुषी होण्यास साधनीभूत आहे असें जर अनुभवानें ठरेल, तर निरोगी होण्याची ही सोपी युक्ती आहे! गवई जर दीर्घायुषी होतात, तर वक्तेही कां होऊं नयेत? आपल्या लोकांत ही अशी एक जुनी समजूत आहे, कीं मूळ रडवें असले तर निरोगी असतें. या प्राच्यदेशीय समजूतीचा वरील पाश्चिमात्य समजूतीशी कांहीं संबंध असेल काय ?

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्रवेश परीक्षा.

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरिता जिल्ह्याच्या डी. ए. इन्सपेक्टर साहेबांनी निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश परीक्षा चालू साली सोमवार तारीख १२ डिसेंबर १८९८ इ.स.ची रोजी सुरू होईल. तर त्या दिवशी सकाळी मद्रास ११ वाजता उमेदवारांनी पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावे. या खेपेस सुमारे ७० इ.स.म नवीन व्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा महाव्या इयत्तेच्या विषयांत होईल. कविता, भूमिती, शुद्धलेखन आणि अक्षर या विषयांकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, वर्णोच्चार इत्यादिकांसंबंधे व्यंग नसावे. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांस घेतले जाणार नाही.

४. उमेदवारांनी आपल्या वगेवर चांगल्या वर्तणुकीबद्दल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखल्या आगावा, आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचे सर्टिफिकेटही आगावे. हे दाखले आणण्यास चुकू नये.

५. आंगातील कपडे व आंथरूण पांघरूण अशीं बरोबर आणावयाचे; त्यांत आंगाबरोबर घालावयास दोन गरम कपडे, एक जाड पांथोडा व एक कांबळा इतकीं जरूर आणावीं.

६. व्याघ्रमाणेंच पुस्तके आणावयाचीं त्यांत पुढें लिहिलेलीं पुस्तके अवश्य आतावी. बालबोध पुस्तके १ ते ४, मोडी पुस्तके १ ते ३. हिंदूस्थानचा इतिहास—मुंबई इलाखा हिंदूस्थान व पृथ्वी यांची वर्जने.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तके व चित्रकलेचे सामान वगैरे घेण्याकरिता प्रत्येक इसात परीक्षेच्या नमयां १० रुपये डिपॉझिट ठेविले पाहिजेत. कॉलेजांत घेण्यास नालायक ठरताल त्या इसमांचे डिपॉझिट पुरत केले जाईल.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेज, } K N SANE.
ता. १९ माहे नोवेंबर सन १८९८. } प्रिन्सिपल

रा० भि० जोशीकृत प्रौढबोध मराठी व्याकरण.

म्याट्रिकयुलेशन व स्कूल-फायनल या परीक्षांचे विद्यार्थ्यांस
फार उपयोगी

नामांची व क्रियापदांचीं रूपें, समास, प्रयोग, कारक, वाक्यरचनेचे
सर्व प्रकार, वाक्यपरिच्छेद, व्याकरण करणें, वगैरे व्याकरणाच्या
निरनिराळ्या अंगांची माहिती या पुस्तका-इतकी दुसऱ्या कोणच्याही व्या-
करणांत नाही. पृष्ठसंख्या ९००; किंमत १ रु० ८ आणे; ट. हं. ३ आणे.

वरील परीक्षांचे विद्यार्थ्यांस उत्तरे इंग्रजींत घावीं लागतात, त्यासाठीं
ग्रंथकारांनींच केलें 'इंग्लिश इंपानियन' किं० वारा आणे, ट०
खर्च एक आणा. दोन्हीं पुस्तकें एकदम घेतल्यास किं० रु० २ ट. ख. ४ आ.

चित्रशाळा प्रेस पुणे.

चित्रशाळेचे दुकान काळ्या देवी रोड गुंबई.

रा० भि० जोशीकृत—लहान मुलांस सहज शिकवितां येईल
असें वाचनाच्या धड्यांच्या व्यवस्थेन लिहिलेले. शास्त्रीय विषयांवर
इंग्रजींत पुष्कळ सोपीं पुस्तकें झालीं आहेत, त्यांचे तद्देवर याची रचना
आहे. असलें पुस्तक हें पहिलेंच आहे. पृष्ठ १४४ किं० त सहा आणे,
ट. ख. एक आणा. म्यानेजर चित्रशाळा.

शिक्षणसार—(हरी कृष्ण दानलेकृत) किं० त ४२, ट० ख० ४१.

ग्रंथ डफच्या इतिहासावरील टीका—किं० त ८ आणे ट. ख. १ आ.

विजापूरवर्णन—ठिकठिकाणीं विजापुरांतील उत्तम देखावे आहेत.

किं० त १ रु०, ट. ख. २ आणे.

जॉन ब्राईटचे चरित्र—थोडक्यांत सर्व वृत्तांत आलेला आहे.

किं० त १ आणा टपालखर्च ६ पै.

म्यानेजर चित्रशाळा.

गोपाळ नारायण कंपनी, बुकसेलर्स, मुंबई.

मराठी पुस्तके.

खालील ग्रंथ जाड कागदावर मोठ्या टायपांनी छापिलेले आहेत. त्यांत सुंदर चित्रे दिली आहेत, व प्रत्येक पृष्ठाखाली कठीण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

	रु० आ०		रु० आ०
रामविजय.	१—६	जैमिनी अश्वमेध.	३—८
हरीविजय.	१—६	संतर्लालामृत.	१—१२
भक्तविजय.	२—८	नाथर्लालामृत.	२—०
पांढवप्रताप.	३—०	गणेशप्रताप.	३—०
दासबोध.	१—५२	काशीखड.	३—८
शिवलालामृत.	०—८	शनिमहात्म्य.	०—२
एकनाथ भागवत.	४—८	कथासारामृत.	२—८
गुरुचरित्र	२—०	नवनाथभक्तसार.	३—०
ज्ञानेश्वरीटिपांसहीत.	१—८	कल्कीविजय.	२—०
अद्भुत रागविजय.	२—०	भावार्थरामायण	१०—०
भक्तर्लालामृत.	५—०	उपयुक्त सर्वसंग्रह (वि. ४०) बुक. १—४	
संतविजय.	४—०		

मराठी कायद्याची पुस्तके.

पीनलकोड सटीक	७—०	क्रिमिनल प्रोसीजर सटीक.	५—०
पीनलकोड मूल.	१—८	पुराव्याचा आवट.	०—८
सीव्हील प्रोसीजर सटीक.	५—०	कराराचा आवट.	०—१४

वादव्या, शालोपयोगी इत्यादि पुस्तके.

संगीत शाकुंतल.	०—१२	आरेबियन नाइट्स.	४—०
संगीत मृच्छकटिक.	०—१२	मंडलीककृत हिंदुस्थानचा इति-	
संगीत सोभद्र.	०—१२	हास, भाग २ रा.	१—०
वेपथारी पंजाबी.	१—६	विक्रम चरित्र.	०—४
केकावली टिपणीसहीत.	०—२॥	मराठी इंग्रजी डिक्शनरी.	२—०
तळेकर कृत इंग्रजी मराठी		तुकारामाची गाथा दोन भाग.	४—८
डिक्शनरी.	१—०	” ” लहान.	१—१२
भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक		संगीत रामराजवियोग.	१—०
कोश.	६—०	सार्थ गीता.	०—१०

गोपाळ नारायण कंपनी.

बुकसेलर्स, मुंबई.

सुबक छपाई ! मोहक बांधणी ! !
मराठीत मूळ 'लिहिलेल्या उत्कृष्ट नाटकांपैकीं
वरिष्ठ प्रतीचें नाटक.

कांचनगडची मोहना.

या नाटकांतील कथाभाग विजापूर व विजयानगर यामधील १५६९ सालच्या तार्कीकोटच्या भयंकर रणसंग्रामानंतर घडून आलेला असून तो फारच चटकदार आहे. या नाटकांत निरनिराळ्या मनोवि-
कारांचें चित्र इतकें उत्कृष्ट रेखलें आहे कीं, नाटक वाचतांना वाचकांच्या मनोवृत्ती तल्लीन झाल्यावांचून राहात नाहींत. विजापूर-
रहा घुळीला मिळवून विजयानगरास पुनः गादी स्थापण्याची प्रतापराव
जाधवांची घनघोर प्रतिज्ञा, मोहनचें अपूर्व पतिप्रेम, पापी हंवीररावाच्या
अस्थानीं प्रेमातिशय, आपमतलवी व विश्वासघातकी पिलाजीरावानें
गढाथळी कोठान्यांचे घरांत नीचपणानें भेद करून, दारूचे व धान्याचे
कोठारास आग लावून, कांचनगडची केलेली राखरांगोळी, शत्रूस शरण
न जातां घोरार्थीं मरून जगास उदात्त कित्ता घालून देण्याचा प्रताप-
रावाचा निश्चय, व पतीशेजारीं लढून मोहनेचें महाराष्ट्र बंधूना साजेसं
धारातीर्ण सहगमन, यांपैकीं एखादाही प्रसंग वाचकांस नाटक वाचून
झाल्यानंतर कित्त्येक दिवस चुटपुट लावण्यास पुरेसा आहे. किं. ४१२
आणें, टपाल स्वर्ध ४१ आणा.

मुंबई, चित्रशाळा दुकान }
काळवादेवी रोड. } म्यानेजर चित्रशाळा पुणे.

जाहिरात.

मराठी सहोदर, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थबोधार्ची पुस्त-
के किं० अनुक्रमें नऊ आणे, सात आणे, चार आणे, आणि समास व
संभाबोध किं० दोन आणे; व 'पाटीलबोवा अर्थात महादजी शिंदे', पं-
चांकी ऐतिहासिक नाटक, किं० बारा आणे; हीं पुस्तके खालील पत्त्यावर
विकत मिळतील.

ना० धों० जोशी, ट्रेनिंगस्कूल धुळे.

पुस्तक ९.

॥ श्री ॥

अंक १२.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

डिसेंबर १८९८.

विषयक्रम.

विषय.	पृ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार	१
—खरें प्राथमिक शिक्षण—टाटा युनिव्हर्सिटी—अभ्यासाच्या मदतीची पुस्तके व पत्रके—चाटफील्ड बक्षिस.	
गणित विषय शिकविण्याचा उपयोग	८
वार्षिक परीक्षेचे प्रश्न.	
—पुणे ट्रेनिंग कालेज	१२
—धुळे ट्रेनिंग स्कूल	२४

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

प्रकाशक—विनायक त्रिंबक चिपळूणकर.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १८३.

कुटुंब भंडार ८३.

नवीन मराठी शाळा.

येथील न्यू-इंग्लिश-स्कूलाचे चालक, अथवा डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, आपल्या इंग्रजी शाळेला जोडून एक नवीन प्राथमिक मराठी शाळा, येत्या जानेवारीपासून काढणार आहे. इंग्रजी शाळेत जीं मुलें येतात, त्यांना स्वभाषा व दुसरे जरूरीचे विषय यांचें जें ज्ञान पाहिजे, तें नीट नसतें, यामुळें पुढें शिकविण्यास अडचण पडते. ही उणीव दूर करण्याचे उद्देशानें ही शाळा सुरू करणार आहेत. ही शाळा इंग्रजी शाळेंत येणारीं मुलें तयार करण्याची शाळा होईल, स्वतंत्र प्राथमरी स्कूल होणार नाही, हें खरें. परंतु ज्यांना शिक्षणांत उणीव काय आहे व जास्त काय करावयास पाहिजे आहे हें उत्तम रीतीनें कळत आहे, अशा मंडळींच्या हातून ही शाळा स्थापन होत आहे, तेव्हां ह्या शाळेची व्यवस्था केवळ जुन्या चालत आलेल्या ठरीव वहिवाटीप्रमाणें न होतां तींत कांहीं तरी नवीन अनुकरणीय प्रकार दिसून येईल, अशी आशा वाटत आहे. या शाळेची फी पहिल्या चार यत्तांस दरमहा चार आणे असून, चौथ्या यत्तेंत इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ करण्याचा विचार आहे; व प्रथमार्भ्याच्या मुलांसाठीं उत्तम नमुन्यावर 'इन्फन्ट क्लास' काढणार आहेत. ह्या कामांत सोसायटीस चांगलें यश येऊन त्यांची ही नवीन शाळा इतर प्राथमिक शाळांना कित्यादाखल होईल, अशी आम्ही आशा करितों.

वासकोडिगामा यांची तसवीर.

ज्ञामोरीन या क्यालीकतच्या राजाची भेट झाली त्या वेळच्या देखाव्यासह किंमत चार आणे. म्यानेजर चित्रशाळा.

विद्यार्थी यांची रोजनिशी सन १८९९ सालची.

किंमत दीड आणा, १ आण्याच्या टिकिटांत तीन रोजनिशा पाठवितां येतात. एका रोजनिशीस अर्ध्या आण्याचें टिकिट लागतें. मुद्दाम शाळामास्तर यांस - ध्यापाण्यास २० टक्के कमिशन देऊं. मागविणारांनीं नांव व पत्ता सुवाच्य टि

पुणे, इंदिरा प्रेस.

विद्यार्थी
मोरे भाणि वझे.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळं जनां ॥

रामदास.

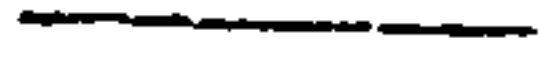
पुस्तक ९. ता० १५ डिसेंबर १८९८. अंक १२.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

लंदन शहरचे मुख्य विशप म्हणजे धर्माध्यक्ष रे० क्रीटन या नांवा-
खरें प्राथमिक शिक्षण. चे वृद्ध व अनुभविक गृहस्थ आहेत. यांना
शिक्षणसंबंधी गोष्टींचा विचार करण्याची हौस
आहे. त्यांनीं आपल्या एका भाषणांत प्राथमिक शिक्षण कसें असावें,
याविषयीं जें सांगितलें, तें ध्यानांत धरण्यासारखें आहे. ते म्हणाले कीं
वाचन, लेखन व थोडकेसें सोपें गणित, या शिवाय आणखी कोणचाही विषय
मुलांना शिकविणें मला योग्य वाटत नाहीं. एकतर दुसरा कोणचा-
ही विषय त्यांना शिकविण्याची जरूर नाहीं; शिवाय तो लहान मुलांना-
चांगला शिकविला जात नाहीं, व त्यामुळे त्यांच्या कोवळ्या मनावर उगाच
ओझे पडते. मुलांचे सभेवतीं ज्या गोष्टी रात्रंदिवस असतात, त्या
काय आहेत, हें जिलेंकें त्यांस समजणें शक्य असेल तितकें समजलें
पाहिजे. कारण मुलांना पुष्कळदां बाहेरच्या भासागर निरर्थक गोष्टी
पाठ करून घेतल्यानें ठाऊक होतात व घरांतल्याच गोष्टी ठाऊक न-

सतात. तेव्हां त्याच्या सभोवतालच्या पदार्थांची माहिती त्यांच्या वाच-
नाचे पुस्तकांत असावी व शिवाय ती त्यांस गोष्टींच्या रूपानें सांगावी. •
तसेंच त्यांस भूगोल, इतिहास, असल्या विषयांचें वास्तविक नांवही
नको. तर त्या विषयांचे संबंधाची माहिती मनोरंजक गोष्टींचे द्वारे सांगा-
वी. भूगोलाचीं स्थळें, व ऐतिहासिक पुरुष यांच्या गोष्टी त्यांस सांगितल्या
असतां चांगल्या ध्यानांत राहून, खेरीज त्यांचें मनोरंजन होईल; व शिकण्याची
होस वाटेल हें निराळेंच. शहरांतल्या मुलांना ' रस्त्यांतले दिवे कोण
लावितो ? ' ' तुमच्या घराभोवतावचा केरकचरा कोण नेतात ? ' ' चो-
राला शिक्षा कोण करितें ? ' ' क्राळ्या पोपागाचे शिपाई हे कोण आहे-
त ? ' इत्यादि प्रश्न करून म्युनिसिपालिटी व पोलीस यांच्या द्वारे सरकार
व राज्यव्यवस्था यांची सोपी माहिती सहज करून देतां येईल. असली
माहिती मुलें कधीं विसरणार नाहींत व ती फार उपयुक्तही असते. तसेंच
त्यांचे कडून पर्वत, नद्या, शहरें, सरोवरे, इत्यादिकांचीं नांवे वोकून घे-
ण्यापेक्षां नदी म्हणजे काय, पाऊस कसा पडतो, मेघगर्जना कां होते,
सूर्य काय आहे, तो रात्रीं जातो कोठें व सकाळीं येतो कोठून, चंद्र
कधीं अर्धा, कधीं चौथा हिस्सा, कधीं पूर्ण, कधीं पूर्वरात्रीं, कधीं पहाटे-
स, असा कां असतो, वारा कसा वाहतो, समुद्राचें पाणी चढतें उतरतें
कां ? वगैरे गोष्टी जर सोप्या भाषेत सांगितल्या, तर त्यांस मजा वांटून
तीं चौकस व जिज्ञासू होतील व ज्ञानार्जनाचा होस त्यांचे मनांत उपन्न
होईल; व शाळेंत जाणें म्हणजे एक गमतीची गोष्ट आहे असें वाटेल.
तसेंच मुलाला प्रश्न करावयास लावून, व आपण त्यास थोडी थोडी मदत
करून प्रश्नांची उत्तरे त्यांसच देण्यास लावणें, यापासून बुद्धिवर्धन
किती होईल? हे सर्व विशप साहेब यांनीं सांगितलेले प्रकार नवीन आहेत
असें नाहीं. अनेक अनुभविक प्रख्यात शिक्षकांचें नेहमीं हेंच सांगणें आहे.
व विशप साहेबासारख्यांच्या अभिप्रायांची त्यांत भर पडत आहे. परंतु
अशा प्रकारें शिकविण्याचें काम केवळ पगारावर लक्ष देणाऱ्या शिक्षकांक-
डून चांगले रातीनें कधींच व्हावयाचें नाहीं. तें होण्यास त्यांत आईबापांनीं

- मन घातलें पाहिजे, व केवळ शिक्षणाभिलाषी असे लोक उत्पन्न होऊन त्यांनीं केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें लोकशिक्षणांत मन गातलें पाहिजे. त्या शिवाय नुसत्या यत्नांनीं, नियमांनीं व वरिष्ठांच्या हुकुमांनीं कांहीं होणार नाहीं.

आमच्या देशांतील कालेजांमधून शिकून पुढें युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या घेऊन जे लोक तयार होतात, त्यांस टाटा युनिव्हर्सिटी.

सांप्रत केवळ पंडितगिरीचें शिक्षण मिळतें.

- कोणच्याही उपयुक्त उद्योगांत निष्णात असा कोणीच तयार होत नाही. वैद्यकी, इंजनियरिंग, वगैरे विषयांमध्ये प्रत्यक्ष ज्ञान पाहिजेच असतें, यामुळें तें अंशतः मिळतें. परंतु त्यांतही जी पारंगतता मिळावयास पाहिजे, ती मिळत नाही. यासाठीं युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या घेऊन लोक तयार झाल्यावर निरनिराळ्या उद्योगांचें, कलांचें व विद्यांचें प्रत्यक्ष अनुभविक ज्ञान मिळावें, यासाठीं कांहीं तजवीज होणें अवश्य आहे. सध्या अशा प्रकारचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास परदेशांत मुद्दाम गेल्या-खेरीज गत्यंतर नाही. परदेशांत जाणें अनेक प्रकारें फार गैरसोयीचें आहे; व ग्न्याजुएट होऊन थोडेवहुत पैसे मिळविण्याची योग्यता आंगीं आल्यावर तिकडे मुद्दाम जाण्याचा त्रास कोण काय म्हणून करील? ग्न्याजुएट न झालेले लोक तिकडे जण्यांत फारसा अर्थ नसतो; कारण कठीण विषय आकलन करण्याची योग्यता त्यांचे आंगीं फारशी नसते. यासाठीं अशा प्रकारची ज्ञान मिळविण्याची सोय सुशिक्षित तरूण लोकां-साठीं इकडेसच होणें फार अगत्याचें आहे. पाश्चिमात्य देशांत अनेक उद्योग, कारखाने चोर्हीकडे सारखे चालू असल्यामुळें तिकडे हें ज्ञान मिळविण्याची सहज सोय आहे; ती आमचे इकडे नाही. यासाठीं इकडे एकादी तसले विषय शिकविणारी युनिव्हर्सिटी स्थापन करावी, या उद्देशानें मि० टाटा या जांबाच्या एका पारशी गृहस्थानें दरवर्षी सव्वा लाख रुपये उत्पन्न होईल अशी जमीन मुद्दाम देण्याचें योजिलें आहे; व या कामा-साठीं एक 'शिकविणारी युनिव्हर्सिटी' स्थापन करण्याचा त्या उदार

गृहस्थाचा उद्देश आहे. शिकविणारी युनिव्हर्सिटी म्हणजे काय, हे आमच्या वाचकांस नीटसे कळण्यासारखे नाही. आमच्या इकडल्या सर्व युनिव्हर्सिटीच्या ' परीक्षा घेणाऱ्या युनिव्हर्सिटीच्या ' आहेत. म्हणजे त्या जे उमेदवार तयार होऊन येतील, त्यांची नुस्ती परीक्षा घेतात. यामुळे मोठे नुकसान होते. ते कोणचे, तर यामुळे विद्यार्थी ठरलेल्या विषयांची धोकंपट्टी करून ते विषय केवळ परीक्षेत उत्तरे देण्यापुरते तयार करतात. आमच्या युनिव्हर्सिटींनी प्रत्येक विद्यार्थ्याने अमुक एक परीक्षेपूर्वी पसंत केलेल्या कालेजांत अमुक दिवसपर्यंत शिकलेच पाहिजे, असा नियम घातलेला आहे. परंतु स्वतःच शिकवून मग पदवी देणे व शिकल्याबद्दल सर्टिफिकेटे घेऊन आलेल्यांची परीक्षा घेऊन पदव्या देणे, यांत फार अंतर आहे. स्वतः शिकविणारी युनिव्हर्सिटी असते, ती प्रत्येक विषयांत निष्णात असे प्रोफेसर नेमून त्यांच्या द्वारे विषयांवर व्याख्याने देवविते; शिवाय विद्यार्थी त्या त्या विषयांवरील ठरलेली पुस्तके वाचतात, व मग प्रत्यक्ष शिकणे जाले की, नाही व विषय येतो की नाही हे पाहून युनिव्हर्सिटी पदव्या देते. इंग्लंडांत बहुतेक जुन्या युनिव्हर्सिटीच्या अशा आहेत, व लंडन युनिव्हर्सिटीसारख्या कांहीं थोड्या नुस्त्या परीक्षा घेणाऱ्या आहेत. आतां या सव्वालाखाच्या खर्चाने जी युनिव्हर्सिटी होणार, ती शिकविणारी होणार. तींत पदवीधर असे विद्यार्थी घ्यावयाचे, व मग त्यांस एकेक विषय प्रत्यक्ष अनुभवद्वारा शिकवून तो चांगला तयार झाला म्हणजे सर्टिफिकेटे द्यावयाची. या कामासाठी एकेका विषयांत निष्णात असे प्रोफेसर नेमले जातात. मि० टाटा यांचे हे औदार्य अत्यंत प्रशंसनीय आहे; परंतु एवढ्या प्रचंड उद्योगास वार्षिक सव्वालाख रुपये वास्तविक थोडेच आहेत. प्रथमतः आरंभास कदाचित् एवढे पुरे होतील. परंतु पुढे इतक्या निरनिळ्या विषयांत निरनिराळे अनेक हुषार प्रोफेसर नेण्यास व तत्संबंधाने होणाऱ्या शिक्षणसंबंधाच्या खर्चास मोठीच रक्कम दरसाल मिळविली पाहिजे. तेव्हां मि० टाटा यांच्या रकमेच्या जोडीला

दुसऱ्या रकमा आल्या पाहिजेत. इकडे आमच्या संस्थानिकांचें व राजे रजवाड्यांचें लक्ष्य जाणें फार अगत्याचें आहे. कित्येक संस्थानिकांनीं असल्या लहानसान संस्था स्थापिल्या आहेत व कित्येक बाहेर देशांत विद्यार्थी पाठवितात. श्रीमंत गायकवाड महाराज यांचे आश्रयानें बरेच लोक बाहेर देशांत जाऊन आले आहेत व गेलेही आहेत. तसेंच त्यांचें ' कलाभवन ' या नांवाचें अशा प्रकारचें एक विद्यालयही आहे. तेव्हां सर्वांनीं मिळून आपापले सह एकत्र करून मि० टाटा यांच्या अत्यंत प्रशंसनीय अशा उद्योगासच हातभार लाविला, ता सगळ्या देशासाठीं एक मोठा प्रचंड उपयुक्त उद्योग जुळेल. मि० टाटा हे कोणी मोठे संस्थानिक नसून, केवळ एक मोठे व्यापारी आहेत, व त्यांनीं आपल्या उद्योगावर पैसा मिळविला आहे. यांचेसारखे धनिक लोकही पुष्कळ आहेत. त्यांनीं पुष्कळ दौलत राखून ठेवून आपल्या संततीस निरुद्योगी बनवून ठेवण्यापेक्षां, किंवा संतती नसल्यास उडवून टाकण्यासाठीं आपला दौलत एकाद्या दत्तकाचे स्वार्थीन करण्यापेक्षां या उद्योगास हातभार लाविला असतां निरंतर नांव राहिल, व काहीं तरी देशहित केल्याचें श्रेय येईल. मि० टाटा यांच्या या उद्योगानें आमच्या उच्च विद्याक्रमास निराळेंच स्वरूप येणार आहे; तेव्हां याची व्यवस्था कशी लागते, इकडे विद्यावृद्धीची इच्छा करणाऱ्या लोकांचे डोळे लागून राहिले आहेत. या नवीन युनिव्हर्सिटींत जे विषय शिकविले जातील, त्यांत शिक्षणकला व तिच्या निरनिराळ्या शाखा यांचे शिक्षण देणें, हा विषयही अवश्य असण्याचा संभव आहे. पाश्चिमात्य देशांत जे निरनिराळे शिक्षणमार्ग आहेत, त्यांची माहिती आपल्याकडील सुशिक्षितांस अवश्य झाली पाहिजे. तेव्हां या नवीन संस्थेकडे इतर लोकांप्रमाणेंच आमच्या शिक्षकवर्गाचें ही लक्ष लागेल, हें उघड आहे.

गेल्या अंकांत ' दस्तुदर्शन शिक्षण ' या विषयामध्ये भूगोल-इतिहासा-अभ्यासाच्या मदती-चीं संक्षिप्त पत्रकें, अन्वयार्थाचीं पुस्तकें, वगैरे चीं पुस्तकें व पत्रकें. पुस्तकांचा उल्लेख करून, तीं शाळेंत चालू अ-

सल्यानें मुलांचें फार नुकसान होतें, यासाठीं तीं शाळाखात्यांतील काम-गारांनीं बंद करावीं असें सुचविलें होतें. शाळांतून अमकींच पुस्तकें चालवावीं असें शाळाखातें ठरवितें; परंतु असलीं पत्रकें वगैरे शिकवूं नयेत असा सक्त हुकूम आहे असें आम्हांस माहीत नव्हतें. अशा प्रकारचीं पुस्तकें न चालविण्याविषयींच्या सक्त ताकिदींचीं सरक्युलरें निघालेलीं आहेत व त्याप्रमाणें वागण्याविषयीं वारंवार सूचना होत असतात, असें रा० सा० प्रिन्सिपाल ट्रेनिंग कॉलेज हे कळवितात. ही माहिती दिल्यावरुल आम्हीं रावसाहेब यांचे आभारी आहों. परंतु यावरून आणखी एक शंका उत्पन्न झाली. ती ही, कीं अशा प्रकारची जर सक्त ताकीद आहे, तर असलीं पुस्तकें शाळांतून चालतात हें कसें ? इतिहास पत्रकें व भूगोल पत्रकें व शब्दार्थाचीं व अन्वयाचीं पुस्तकें हीं नेहमीं तयार होत असून कित्येकांच्या अनेक अवृत्तीहि निवडल्या आहेत; त्या उगाच त्यांचा खप असल्याखेरीज कोणी काढणार नाही. शिवाय हीं घेऊन देण्याविषयीं मुलांची आईबापांचे मार्गें नेहमीं कटकट असते, हें आम्हांस ठाऊक आहे. तेव्हां त्यांचा खप होतो व त्यांचा उपयोग करितात हें अगदीं उघड दिसतें. शिक्षक लोक मुलांना ही पुस्तकें वगैरे मुद्दाम वेण्यास लावीत नसले, तरी आपले श्रम कमी व्हावे म्हणून तीं कोणी घेतल्यास तिकडे कानाडोळा करीत असतील असें दिसतें. तर तसें त्यांनीं करूं नये. तीं मुलांना घेऊ देणें म्हणजे आपल्यास ट्रेनिंग कालेजामध्ये मिळालेल्या शिक्षणाचे उलट वागणें व पर्यायानें वरिष्ठांचा हुकूम न मानणें होय. खेरीज त्यांपासून सकृददर्शनी फायदा आहे असें वाटलें, तरी परिणामी फार नुकसान आहे, हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. तसेंच शाळांचे तपासनीस यांजकडे ही यांतील दोषाचा वांटा थोडाबहुत येऊं पाहतो. नुसतें सरक्यूलर निघाले कीं मग आपण जबाबदारींतून सुटलो, व अमकी एक गोष्ट मग खचित व्हावयाची नाही, असें मानून उपयोगीं नाही. तर वर्षोवर्ष छापलीं जाणारीं पत्रकें व अन्वयाचीं पुस्तकें यांचा विनियोग होत असेल कोठें, हें लक्षांत आणून आपल्या सरक्युलराचा अंमल होतो कीं नाही, हें पाहिलें पाहिजे. प्रत्येक

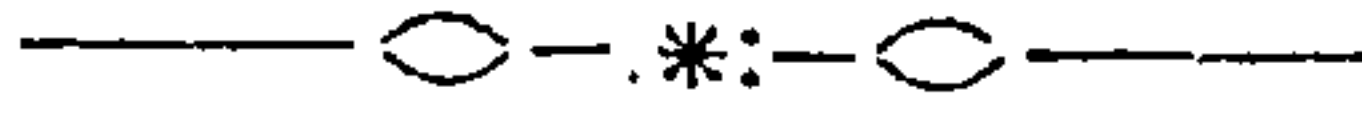
शाळा व तपासनीस यांची गांठ बहुधा वर्षांतून एकच वेळ पडत असते. व त्यावेळीं ही अमुकएक नियमित वेळांत सर्व वर्गांची परीक्षा आटपावयाची असते. तेव्हां इतक्या अवधींत सर्व गोष्टींचा तलाप लागणें वरेंच कठीण खरें. पण तो लावणें फार अगत्याचें आहे. अमुकएक गोष्ट होऊं नये असें सरक्युलर निघाल्यावर त्याची अंमलबजावणी होते कीं नाहीं, हें ही पाहणें अगत्याचें आहे. कारण प्रत्येकानें आपलें कर्तव्य स्मरून इमानानें काम करावें, अशा प्रकारची संवय अजून आमच्या लोकांस लागली नाहीं.

गेल्या खेपेस चाटफील्ड स्मारकाचे व्यवस्थेंत जें म्याट्रिक्युलेशन चाटफील्ड बक्षीस. परीक्षेंत वर येणाऱ्या मुलींस चाटफील्ड बक्षीस मिळेल म्हणून लिहिलें आहे, तें फक्त एतदेशीय मुलींस मिळावें असें ठरलेलें आहे. जिला बक्षीस मिळावयाचें त्या मुलींचीं आईवापें केवळ एतदेशीयच असलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें गेल्या खेपेस आगच्या शिक्षकमंडळींस निराळें चाटफील्ड स्मारक काढण्याचे संबंधानें जी सूचना केली होती, तिच्याकडे बऱ्याच जणांचें लक्ष जाऊन त्यांनीं आपापले अभिप्राय, आमच्याकडे धाडले आहेत. तथापि हा फंड खर्चात जमेल, असा भ्रंवसा वाटण्याजोगीं पत्रें अजून आलीं नाहींत, याबद्दल दिलगिरी वाटते. तेव्हां या संबंधानें आपापले अभिप्राय पाठविण्याविषयीं पुनः एकदां सूचना करितों. आमची शिक्षकमंडळी अगदीं गरीब आहे, ही गोष्ट खरी आहे. तरी या कामांत विशेषी रक्कम द्यावयाची आहे असें नाहीं, व यांत आपली आपणासच मदत व्हावयाची आहे. स्मारक ही गोष्ट केवळ निमित्तमात्र आहे. इकडे सर्वांनीं लक्ष देऊन ही अल्प रक्कम जमविण्याविषयीं झटणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें समजावें.

गणित-विषय शिक्षाविषयाचा उपयोग.

एक दिवस आमची व एका वृद्ध गृहस्थाची गांठ पडली व सध्याच्या शिक्षणपद्धतीच्या संबंधानें सहज वोलणें निघालें. त्या वेळीं जें संभाषण झालें त्यांतली कित्येक गोष्टी फार महत्वाच्या आहेत. सदरहु वृद्ध गृहस्थ हा जुन्या तऱ्हेनें हिशोबठिशोब शिकलेला असून मोठा संसारी, अनुभविक व व्यवहारज्ञ आहे. त्याचे अनेक मुलगे, पुतणें नातू वगैरे शाळेंत जाऊन नवीन रीतीनें शिकून तयार झालेले असे पाहिले आहेत. त्याचें म्हणणें असें होते, कीं सध्याची जी शिक्षणपद्धती आहे, तींत पुष्कळ गोष्टी निरर्थक आहेत, व कित्येक मार्गें जशा शिकविल्या जात, तशा चांगले रीतीनें शिकविल्या जात नाहींत. सर्व संभाषणांत मुख्य वोलणें गणित या विषयाचे संबंधानें झालें. तो वृद्ध गृहस्थ म्हणाला कीं परवां एकदां आमचे घरच्या एक दोन मुलांस चिरकामाचा एक हिशोब करावयास सांगितला. तो त्यांस मुळींच आला नाहीं. पुढें कांहीं धान्य खरीदी केलें होते, त्याचा हिशोब करावयास सांगितला असतां त्यांना पाटी-पेनशिलीची गरज लागली ! आमच्या वेळेस आम्हीं असले हिशोब सहज तोंडानें सोडवून सांगत असूं. आतांचे मुलांच्या पंचवी, सहावी, अशा मोठाल्या यत्ता आहेत, व व्याज, ठेव, नफा-तोटा, सर्वतवांटणी, असल्या मोठाल्या विषयांचें शिक्षण मिळतें, पण एकादा लाहानसा साधा हिशोब देखील धंडपणें करितां येत नाहीं. उजळणी तर कोणास वेईनाशीच झाली. पायल्या, शेर, मण, खंडी वगैरे कशीं मांडावीं, हें ठाऊक नाहीं. मांडायला सांगितलें म्हणजे आंकडे मांडून त्यांचेवर अक्षरें घालतात ?—अशा रीतीनें या वृद्ध गृहस्थाच्या कुरकुरी होत्या. असल्या तक्रारी सांगणारें लोक आतां फारसे नाहींत, व सध्या जुने नवे असे बहुतेक लोक नव्या तऱ्हेनें शिकलेले आहेत. परंतु याच गृहस्थानें ‘तुम्ही जे अनेक प्रकारचे गणिताचे विषय जीं नाना प्रकारचीं उदाहरणें वगैरे शिकवितां, त्यांचा उपयोग

काय ?' असा प्रश्न केला, त्यासंबंधाने येथे थोडीशी चर्चा करावी असे मनांत आले. कारण असा प्रश्न केवळ जुनेच लोक करितात असे नाही, तर अलीकडलेही पुष्कळ लोक करीत असतात.

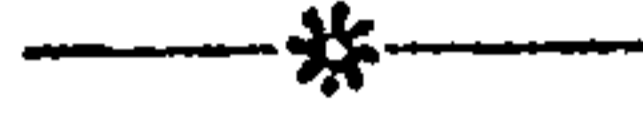
प्रथमतः जुनी उजळणीची पद्धती. सांप्रत गणित हा विषय जितका काळजीने शिकविला जातो, व त्याच्या विषयीच्या जितक्या गोष्टी शिकवितात, तितक्या काळजीने व तितक्या गोष्टी पूर्वी व्यवहार जरी एवढा जास्त होता, तरी कधी ही शिकवीत नसत. तेव्हां मार्गे उजळणी म्हणून जेवढी शिकवीत, तिचा सांप्रत जर उपयोग असता, तर ती कोणी ही सोडून दिली नसती. तेव्हां जे उपयोगी असते ते टिकते व जे निरुपयोगी असेल त्याचा हळू हळू विसर पडतो. यान्यायाने जुन्या उजळणीच्या संबन्धाच्या पुष्कळ गोष्टी नष्ट झाल्या यांत नवल नाही. लेखे, पायकी, निमकी, सवायकी, वगैरे यांचा उपयोग सांप्रत आहे; तेव्हां तीं कोणी शिकवीत नाही व कोणी ध्यानांत धरीत नाही, असे होत नाही. परंतु आळ्यावरील उजळणीचे महत्व सध्या राहिले नाही. मण, पायल्या, शेर, वगैरे सांप्रत जुन्या तऱ्हेने आळी घालून आतांशा फारसे कोणी लिहीत नाही; यामुळे तो प्रकार सांप्रत कोणी शिकवीत नाही हे उघड आहे. आतां तोंडचे हिशोब व त्यांच्या रीती, यांविषयी पाहिले तर तोंडचे हिशोबाच्या रीति व तोडाने हिशोब करणे, ही शिकविण्यासाठी जरी सांप्रत पुस्तके आहेत व तो विषय जरी यत्नेत आहे, तरी त्याचेकडे शिकणारे व शिकविणारे यांचा भर नाही. याचे कारण पूर्वीची व सांप्रतची शिक्षणपद्धती व नित्यव्यवहार यांतला मोठा भेद हेच आहे. तो मोठा भेद, असा आहे, कीं पूर्वी सगळ्या गोष्टी पाठ करून ध्यानांत ठेवीत. आतां तसे करण्याची गरज नसते. याचे कारण सांप्रत छापी पुस्तके, कागदांचा सुकाळ, पेनशिला स्लेटपाठ्या, वगैरे साधनें झाली आहेत. सध्या व्यवहार करणारे विशांत एक लहानसें नोटबुक व शिशाच्या पेनशिलीचा तुकडा ही सहज वाळगतात. तेव्हां पूर्वी जशा अनेक गोष्टी सम्यगीं उपयोगी पडण्यासाठी पाठ करून डोक्या-मध्ये वागवाल्या लागत असत तसे आतां करण्याची गरज उरली नाही.

आतां एकदा हिशोब करण्याची गरज पडल्यास हिशोबाची ठरलेली सारणी किंवा कच्चा आठवीत डोकें खाजवीत वसावयास नको. तर चटदिशीं नोटबुक व पेनशील काढून, त्रैराशिक मांडून हिशोब करितां येतो. यांत कांहीं वावगें झालें, किंवा त्यामुळें आपलें पाऊल मागें गेलें, असें समजण्याची मुळींच गरज नाही. उलट डोकें वरच हलकें झालें, व त्यांत भरून ठेवण्याच्या निरर्थक गोष्टी पुष्कळ कमी झाल्या, असेंच समजलें पाहिजे. या संबंधानें जुन्याचा अभिमान धरून आक्षेप घेणारे आतां फारसे कोणी राहिले नाहीत. यासाठीं ही चर्चा सोडून देऊन आपण शंकेच्या दुसऱ्या भागाकडे वळूं.

आपण गणितशास्त्रांत जे निरनिराळे विषय शिकवितों, त्यांतले कित्येक व्यवहारांत तादृश उपयोगाचे नसतात. तसेंच जीं अनेक वांकडीं तिकडीं उदाहरणें घालतां, तसलीं सोडविण्याचे प्रसंगही व्यवहारांत कधीं पडत नाहीत. मग त्यांचा त्रास उगाच कशाळा, असें कित्येक विचारतात. तर त्यांस उत्तर असें आहे, कीं, गणितांतलीं पुष्कळ गोष्टी नेहमीं व्यवहारांत त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग व्हावा म्हणून कधींच शिकवावयाच्या नसतात. सर्व विषयांचा अप्रत्यक्षरीत्या तर उपयोग आहेच. पण प्रत्यक्ष उपयोग बुद्धीला कसरत घडून, व्यवहारांत एकेका कामांत युक्तिप्रयुक्ती कशा लढवाव्या, यांकडे त्यांचा उपयोग फार होतो. गणितामध्ये कित्येक सिद्धांत, रीती किंवा सारण्या ठरलेल्या आहेत, त्यांवरून नेहमींचे व्यवहारांतले हिशोब सोडवितां येतात. परंतु या सारणी किंवा रीती बसल्या कशा, हें समजण्यासाठीं गणिताच्या संवंधाच्या दुसऱ्या अनेकविध प्रकारांचा उपयोग असतो. हें समजल्यापासून रीती व सारण्या या धांगल्या प्रकारें मनांत ठसतात, हें तर आहेच; परंतु त्यांच्या सादर्यावरून आणखी रीती कशा काढाव्या, हें समजलें असतां मनुष्याच्या बुद्धीस फार कसरत घडते, व बुद्धी घाटण्यास व तिला प्रगल्भपणा प्राप्त होण्यास त्यांचा फार उपयोग असतो. गणिताची शाखा जी भूमिती, तिच्या तऱ्हे बढिकर्षनामाटीकें फ एच मोठा उपयोग आहे. वादविवादांत एके-

क गोष्टीच्या सिद्धतेसाठी प्रमाणे कशी पुढे आणावी, मादामध्ये
 • कोणच्या गोष्टी गृहीत ध्याव्या, कोणच्या सिद्ध करून दाखवाव्या
 व कोणच्या गोष्टीची कल्पना करावी, किंवा कोणच्या गोष्टी अनुमाना-
 वरून काढाव्या; एका गोष्टीवरून दुसरीचा, दुसरीवरून तिसरीचा,
 असे तर्क कसे वांघावे, हे सर्व समजण्यास व शिकण्यास भूमितीचा
 कृती तरी उपयोग आहे. तसेच प्रतिपक्ष्यास कोटिक्रम करून
 कसे निरुत्तर करावे, हेही या विषयाच्या अभ्यासाने मनुष्य शिकेल.
 • भूमितीची प्रमाणे देऊन एकादी गोष्ट सिद्ध करण्यास कधीं वायफळ वोलून
 चालणार नाही, व मनुष्यास मग व्यवहारांत तशीच संवय लागेल. हाच प्रकार
 पर्यायकरून गणित संबंधाच्या अनेक विषयांचा आहे. सर्वांत वाटणी-
 च्या, ठेवीच्या, नफ्यातोट्याच्या व्याजवट्याच्या उदाहरणांचा उपयोग
 व्यवहारांत थोडा-फार असतोच. पण प्रमाणगणित, पंचराशीक व त्रैयराशिक
 यांतलीं व वरच्या सर्व गणित प्रकरणांतलीं तऱ्हेतऱ्हेचीं उलटसुलट उ-
 दाहरणे, यापासून व्यवहारांत नेहमींच उपयोग नसला, तरी मनुष्या-
 चे मन प्रगल्भ होऊन तो युक्तिवान व कोटीवाज बनण्यास व
 त्याची कल्पनाशक्ती वाढण्यास त्यांचा फार उपयोग आहे. या त्रिविध जगांत
 मनुष्य भोळसर असून उपयोगी नाही. त्यास नेहमीं सावध व दक्ष राहून व्यवहार
 करावा लागतो. एकाने आपले बुद्धिसामर्थ्य दाखवून दुसऱ्यास फसवावे,
 असा व्यवहार सारखा चालू आहे; व चांगले रीतीने दुसऱ्यास फसविणे,
 यालाच जगांत चातुर्य, हुबारी, चलाखी इत्यादि नावे देतात. तेव्हां ते चातुर्य,
 हुबारी किंवा चलाखी आंगीं येऊन मनुष्य चतुर व कोटीवाज बनण्यास
 व त्याचा निरंतर प्रतिपक्ष्यावर पगडा बसण्यास गणितासारखा अत्यंत
 उपयोगी असा दुसरा विषय नाही. यासाठीच प्राचीनकालापासून त्या विषयाला
 एवढे महत्त्व आले आहे; त्यांमध्ये पुष्कळांनी परिश्रम करून मोठाले ग्रंथ लिहून
 ठेविले आहेत, व उदाहरणे व सिद्धांत ठरविले आहेत; आणि त्यामुळेच पुष्कळ
 लोक तो विषय जरी कठीण आहे तरी तो शिकण्यांत व शिकाविण्यांत
 एवढे परिश्रम करीत असतात. हा विषय सर्व विषयांचा प्राया म्हणून
 जो समजला जात आहे, तो समजूत अगदी यथोयोग्य आहे.

ट्रेनिंग कॉलेज, पुणे वार्षिक परीक्षा.

शिक्षण आणि अध्ययन (वर्ष तिसरे)

१. शिक्षणाचे प्रकार कोणते ? त्यांपैकी आपल्या शाळांत विशेषतः कोणत्या प्रकारांकडे लक्ष असते ? ज्या प्रकारांची हयगय होत आहे असे तुम्हांस वाटत असेल त्या प्रकारचे शिक्षण देण्याचा यत्न तुम्ही कसा कराल ? अशी हयगय होत नाही असे तुम्हांस वाटत असेल तर हल्ली त्या प्रकारचे शिक्षण कसे देतात ?

५. अध्यापकांचे अध्यापन पूर्णपणे फलप्रद होण्यासाठी—

क. स्वतः त्याच्या आंगी गुण कोणते असावे ?

ख. कोणत्या बाह्य साधनांचे सहाय्य त्याने घ्यावे ?

३. शाळागृहे कशी अशाची ? हल्ली सर्व शाळागृहे तशी आहेत की नाहीत ? उत्तराचे समर्थन करा.

४. तुम्ही पाठांची टांचणे वाचली आहेत त्यांतील खाली लिहिलेल्या पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ सांगा. स्पष्टीकरणार्थ उदाहरणे द्या.

(१) विषय. (२) मुद्रा. (३) शब्दाघात. (४) परिस्थिती.
(५) उत्क्रमण-तत्व.

५. ' गुरुत्व-मध्य ' हा विषय कसा शिकवाल ? "

६. भागीरथी, नैल, न्हाइन, आभाज्ञान ह्या नद्यांपैकी कोणत्याही एकीवर पाठ देणे आहे. ह्या पाठाचे टांचण करा.

७. अमुक वर्तन चांगले अमुक वाईट असा निर्णय कसा करावा ?

८. सत्यशीलतेचे महत्व विविध्याची साधने कोणती ?

९. ' संवय ' म्हणजे काय ? मुलांस चांगल्या संवयी कशा लावण्या ? त्या उत्तम प्रकारे लागल्या असे केव्हां म्हणता येईल ?

शिक्षण व अध्यापन. (वर्ष दुसरे.)

१. पाठ चालवितांना कोणत्या सूचना शिक्षकाने लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत व त्यांची आवश्यकता काय आहे?

२. शिक्षकानें मुलांवर आपलें वजन पडण्यास कोणते उपाय योजावे त्याचें विवेचन करा.
३. ' दिलेला हुकूम कधीही विसरूं नये ' ह्या नियमाचें विवेचन करा.
४. ' शिक्षेचे कांहीं प्रकार शिक्षा वाटविणें, हें शिक्षकाच्या अकलेचें काम आहे ' याचा खुलासा करा.
५. मुलांची स्वाभाविक बुद्धी हातीं घेऊन मुलांचा स्वभाव कसा सुधारावा हें खुलासेवार लिहा.
६. ' न्यवहारी अपुर्णांक ' ह्या विषयावर ४ थ्या इयतेच्या मुलांस पाठ देणें आहे तर तो कसा द्याल ?
७. न्यायाच्या व कोर्टाकडून बोलावणें आलें असतां शिक्षकानें काय तजवीज करावी
८. शाळेच्या दसरांत कोणकोणते कागद असतात व त्यापासून कोणकोणता उपयोग होतो ?
९. गांवकऱ्यांच्या संवधानें शिक्षकाची वर्तणूक कशी असावी ?
१०. शाळेच्या रिपेरीचें काम शिक्षकाकडे सोंपविलें असतां त्यानें त्याची कशी व्यवस्था ठेवावी.

शिक्षण आणि अध्ययन (वर्ष पहिलें)

१. शाळेंतील वंदोवस्ताकरितां एके इंग्रजी ग्रंथांतील सूचना सांगून त्यांचें विवरण करा.
२. शारीरशिक्षेविषयीं आर्नोल्ड व लॉक साहेबांचे अभिप्राय द्या.
३. विद्यार्थ्यांवर वजन राहण्याकरितां शिक्षकानें कोणते गुण संपादन केले पाहिजेत व कां?
४. अध्यापनाचें खरें स्वरूप समजून सांगा.
५. विषय सुलभ केल्यानंतर तो युक्तीनें वर्गास कसा शिकवावा ते सविस्तर सांगा. व या बाबतींत आर्नोल्ड साहेबांचा अभिप्राय द्या.
६. पहिल्या यत्नेच्या मुलांस ' पाणी ' या विषयावर पाठ देणें झाल्यास कसा द्याल ?
७. " आपले देशांतील माल परदेशास जातो व तेथून त्याचेबद्दल दुसरा माल इकडे येतो, " या वाक्यांत ज्या शब्दांखालीं रेघा मारल्या आहेत त्यांचे व्याकरणांत विद्यार्थ्यांच्या काय चुका होण्याचा संभव आहे ? व त्यांचे निरसन तुम्ही कसें कराल ?
८. बक्षिसांपासून काय उपयोग होतो व केव्हां होतो ?

मराठी भाषा—अथ व-पद्य (वर्ष सिसरे)

१. खाली दिलेल्या पद्यांचा अर्थ लिहून हों पद्ये कोणत्या प्रसंगास अनुसूचून लिहिली आहेत ते सांगा :—

- (अ) स्वपर म्हणुनि ज्याची मोहिते स्वैर माया ।
स्ववश करि तिला जो षड्गुणत्वी रमाया ॥
नमिन भि भगवंता जो तुम्हां आकळेना ।
स्वपरकुमतिभेदे तोचि आत्मा कळेना ॥ १ ॥
- (ब) स्वामीस जो वेंचिल काज्यवाणी । वाणिज्य ते भक्तिहि दीनवाणी ।
वाणीच कीं सेवक वेतनाचा । निष्काम तो पंथ पुरातनाचा ॥ २ ॥
- (क) स्मर बुध दत्त रुचिरंतर ऐसें म्हणणार जे न ते लटिके ।
हैयंगवीन जैसे सुरसिक रसनेपुढे न तेल टिके ॥ ३ ॥
- (ङ) मागावा कामाधरिपरिभव वर वरदनायका परि तो ॥
सत्परिभव वर मागे खळ न पराहित निजाहितचि करितो ॥
- (इ) काळ शुद्धि त्रिकाळी । जीवदशा धूप जाळी ।
ज्ञानदीपे ओवाळी । निरंतर ॥ ५ ॥
एकें आढ मोडविली । अजंगमार्चा खाल काढविली ।
एके गर्भिणीं उकडविलीं । पुढ्यामाजी ॥ ६ ॥

२. वरील (अ) कवितेचे वृत्त सांगून प्रहाषिणी व तोटक या वृत्तांची लक्षणे यतीसह सांगा. पहिल्या प्रश्नातील अधोरेखित सामासिक शब्दांचे विग्रह करा.

३. नृसिंहावतारचरित्रांतील नृसिंहस्वरूपाचे वर्णन करा. ज्ञानेश्वरांनी ' स्वैर्य ' या गुणासंबंधी काय म्हटले आहे ? तसेच वामन पंडितांनी ' राजा व कर्वा ह्यांमध्ये अंतर नाही ' हे कसे दाखविले आहे ?

४. खाली दिलेल्या पद्यावयव्यांचा अर्थ सांगून त्यांत कांहीं विशेष प्रकार किंवा कथानक असल्यास त्याचे स्पष्टीकरण करा:—

म्हणशी साजण हे चोर लाजवितो मजला ।
झालासि तू स्वपददायक त्या गजाला ।
मेरु असो बहु हेही जरि लंगुनि कुलगिरास पंगु निधे ।
पुढां स्नेहे पाझरे माघां चालतीं अक्षरें ।
अक्षरारिं रामजावी क्षुद्रता आणि थोरी ।
सरला सुवंशजा तीं झाली धात्रेयिकाचि हो धमनी ।

प्रेयूनि कोटरेतं प्रेम्यानें जैवि वाण वांचविला ।

५. इम्लक कर्वाचा यात्रा व कवित्वशक्ति यांसंबंधी काय अभिप्राय आहे ?
६. केरो शहरांताल विद्वान्मंडळांत जोग्याच्या वर्तनावर कोणत्या टीका झाल्या ? सृष्टिनियमाप्रमाणें वागणें याचा खरा अर्थ काय ?
७. यूरोपांतल लोकस्थितीचें जें वर्णन केलें आहे त्यावरून व रासलस याजपार्शीं कारागिराचें जें भाषण झालें त्यावरून शास्त्रीय शोधांची मर्यादा यूरोपांत कोठपर्यंत झाली असावी ?
८. ' जें पुनः नीट होत नाहीं त्यावरून खेद करून काय उपयोग ? ' हें म्हणणें कोणाचें व याचा परिणाम राजपुत्राच्या वृत्त्यावर काय झाला ?
९. खाली दिलेल्या शब्दांचा व शब्दसमुच्चयाचा अर्थ सांगून पहिल्या सह शब्दांचा उपयोग कसा केला आहे तो तेथील वाक्ये देऊन सांगा:—
बुद्धिवाद, मर्दुमकी धौतालपणा, फिसाद, अनुवाद, ठेवणाईत, डोळ्यांत तेल घालून वसणें, तोंडचा शब्द झेलणें, मिरका धनगर, पाण्यांत पाहणें, हाडें क्षिजविणें.
१०. खाली दिलेल्या शब्दसमुच्चयांत भाषादृष्टीनें किंवा अर्थदृष्टीनें कांहीं दोष असल्यास तो शुद्ध करा.
दृष्टींत थेंपें; हातानें सडक व मनानें कनवाळू ; ख्याली खुशाली; असल्या जगांत कोण तरी दुःखी असेल वरें ! जिवांत जीव असणें; मंडळा फुटल्यावर तो गेला; धरधन्यास त्यांनीं रहावयाची इच्छा विशेष वाटून त्यानें आप्रह केला.
११. रूपक, अर्थान्तरन्यास व उत्प्रेक्षा यांचीं लक्षणें सांगून एक एक उदाहरण द्या.

धराठी भाषा (वर्ष तिसरें.)

१. कांहीं व्याकरणग्रंथांतील ज्या न्यूनता शास्त्रीवृत्तांनीं दाखविल्या आहेत त्या सकारण सांगा,
२. शब्द व प्रत्यय यांतील भेद सांगून ' प्रत्ययास शब्द मानण्यास कांहीं बाध दिसत नाही ' हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखवा.
- ३- लिंगानर्देश करण्यासाठीं दादोबांनीं जे नियम केले आहेत त्यांत दोष कोण कोणते आहेत, ते उदाहरणें देऊन सांगा.
४. (अ) ज्या प्रत्ययांवरून लिंगाचा बोध होतो त्यांचा संस्कृत प्रत्ययांशीं संबंध कसा आहे तो उदाहरणानें स्पष्ट करा.
(ब) सामान्यलिंग असा निराळा लिंगाचा प्रकार कां मांनूं नये ?
५. इकारान्त व उकारान्त प्रातिपदिकांचे प्रत्येकीं ऱ्हस्व व दीर्घ असे दोन भेद मानून त्यावरून शास्त्रीवृत्तांचें म्हणणें काय आहे

६. तृतीयेचे एं व ई हे प्रत्यय कोणत्या नामांन लागतात? हे लावयाण्वद्दल दादोवांनी कोणता नियम केला आहे? त्या नियमाचें खंडन शास्त्रीयुवांनी कसे केले आहे?

७. प्रथमेच्या एकवचनाचें जें रूप तेंच मूळरूप ही समजूत सर्व ठिकाणी खरी नाहीत हें कसे?

८. (अ) विशेषणें व नामें ही अर्थाच्या दृष्टीनें भिन्न नाहींत हें सिद्ध करून दाखवा.

(ब) कांहीं शब्द सामान्यनामें असतांही त्यांचा विशेषनामाप्रमाणें प्रयोग होतो, ह्याची उदाहरणे द्या. अशा शब्दांस योगरूढ शब्द म्हटले असतां चालेल काय?

९. (अ) ' साडे ' व ' पाऊण ' यांस आगम असें झटले आहे तें यथार्थ आहे काय?

(ब) भावकर्तृक क्रियापदास अकर्तृक कां म्हणावें?

१०. खाली दिलेल्या वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांचें व्याकरण करा:—

तो मजवूत आहे पण व्हावा तर क्षणांत फोडीन. तुला वरें वाटतें काय? निघंट म्हणजे कोश. घ्या तर गग आतां. व्याघ्रविवरा न वचवे. हें जाणोनि गताचें न शोची जो. रामानें उगाच त्याचें ऐकून घेतलें. तो तें काम करूं इच्छितो. तूं पाहिजे तें कर.

११. खालील दिलेले शब्द कोणत्या शब्दांपासून विकार पावून झाले आहेत:—
आरपार, राऊळ, लोणा, रान, आर्जव, तुंवणें, हत्यार, ओशट, वेधडक, स्वार

मराठी भाषा. (वर्ष दुसरें.)

१. पाणद, तळपणें, ठाकला, प्रतिष्ठा, शर्क, सजला, धर्ममूढ, केंद्र, वायुविद्या, व अलौकिक, या शब्दांचा अर्थ सामून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करून दाखवा.

२. खाली दिलेल्या प्रत्येक जोडीतील शब्दांचा अर्थभेद स्पष्ट रीतीनें सांगा:—
प्रसंगावधान आणि धारिष्ट; शूर आणि हिंमतवान; धार्मिक आणि कर्मठ; छांदस आणि छांदिष्ट; आगस्त आणि लंपट.

३. कोरीव लेणी, दुर्वाण, व प्रवालकीटक यांविषयीं तुम्हांस काय माहिती असेल ती लिहा.

४. मेणवात पेटविली म्हणजे जातेशी वाटते, पण थोड्या वेळानें चांगली जळू लागते व उजेड वाढतो; असें कां?

पाण्यांत बोट घातलें असतां तें जाड व वांकडे असें कां दिसतें ? घन पदार्थांत व प्रवाही पदार्थांत उष्णता पसरते ती सारख्याच रीतीनें कां कसें ? फरक असल्यास कोणता ?

मनुष्याचें विशिष्टगुणत्व पाण्यापेक्षां कर्मा असतां पुष्कळांस पाहतां येत नाहीं असें कां ?

हवेंत उंच गेल्यानें प्राण्यांवर काय काय परिणाम घडतात ?

५. पुढील वाक्यें तुमच्या पुस्तकांत कोणत्या संदर्भानें आली आहेत तें सांगून त्यांचा अर्थ लिहा:---

एकपुती रडे व सातपुती रडे; सर्घास पोंकळी आवडत नाहीं;

न लाभ मणिहेमभूपतिसं जोडिल्या आयसें;

अन्योन्यकृताघातें वा मूर्च्छा पावले अदभ्रा ते ।

६. पुढील पद्यांचा अर्थ स्पष्टपणें लिहा:---

(क) प्रभो शरण आलियावारि न व्हा कधीं वांकडे
म्हणोनि इतुकोंचि हें स्वहितकृत्य जीवांकडे ।
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब वापा खरें
धनांवु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पोंखरें ॥

(ख) संस्कारधर्मलोपें दुष्टजनसमागमें उडे शुद्धी ।
मग गुणवंताचीहा सदाधिक्षेपीं प्रवर्तती बुद्धी ॥

(ग) शास्त्रमते मासद्वय पांचा वर्षांत अधिक लेखावें ।
अज्ञातवास यास्तव सरलाचि असेच तत्व देखावें ॥
तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पडती ।
चांद्रशरन्मानें हे संख्या संख्यावदाहता घडती ॥

व्याकरण, व्युत्पत्ति, व छंदःशास्त्र.

७. सामान्यरूप, भेदान्वय, पररूपसंधी, कारक आणि उपान्त्य या पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या देऊन उदाहरणें द्या.

८. पुढील शब्द संधित्तियमांनीं जोडून लिहा:—

सुख + ऋत ; रामा + भ्रष्ट ; स्व + ईरिणी ; गो + यूति ; वाक् + मन ;
मृद + मय , विश् + नुह ; अस्मान् + शरण्यः ; शरत् + श्री ; निः + रदन.

९. (अ) संस्कृतान्त व मराठींत विभक्तौ सारख्याच आहेत काय ? नस-
ल्यास फरक कोणता ?

(ब) स, ना, नें, आणि ई, या प्रत्ययांची व्युत्पत्ती सांगा.

(क) नेहमी बहुवचनांत असणारी चार नामें सांगा.

१०. मराठींत तृतीया व चतुर्थी कोणकोणत्या अर्थानीं योजितात तें सोदाहरण सांगा.

११. खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांचें व्याकरण करा:—

मला शपथेस देखील माणूस भेटले नाही.

त्याणें मुलाला टोपलीभर जिरें आणूं सांगितले.

पाहे ह्यासि लव निर्भयतेंकरोनी.

एवढे बोलून तो निजावयास गेला.

१२. छप्पर, जिराईत, उरवुर, तुसडा, तान्हे, दांद, पाजळणें, पानपूड, महाळुं
म, लोंकर या शब्दांतील मूळ शब्द सांगा.

मरु(देश), फराळ व पारोसा यांतील मूळ शब्द सांगून त्यांचे हल्लीं प्रच-
लित असलेले अर्थ कसे निघाले ते सांगा.

१३. पुढील चरणांतील वृत्त कोणतें ? त्यांतील गण पाडून त्यांचीं नांवे लिहा:—

१ झोंबला करुं काय तस्कर नाकळे मज माधवा ॥

२ मित्र थोरवी व्यर्थ दावितां ॥

यमक, यति, मात्रागण, आणि दिंडी म्हणजे काय ?

मराठी भाषा. (वर्ष पहिलें.)

१ हिंदुस्थानांत सांप्रत मुख्य भाषा किती? चालू आहेत, व त्यांचें वर्गीकरण कसे करितात ?

२. इंग्लंडांतील लोकांच्या सामाजिक स्थितीचें थोडक्यांत वर्णन द्या.

३. डोंगर, नद्या व झाडे, यांमून शेतांस फायदे किंवा तोटे कोणते होतात तें सांग.

४. खालील पद्याचा सान्बय अर्थ देऊन त्याच्या उत्तरार्धांत दाशित केलेली स्थिती कधी घडून येते तें शास्त्रीय रीतीने सांगा:—

न तेजस्वी साहे प्रकट परतजेचलमदा.
जयाचा जो आहे प्रकृतिगुण लोपे न च कदा ॥
मयूखांनीं जेव्हां प्रखरतर चडांशु तपतो
रविप्रावा तेव्हां अनलसम तेजास वमतो ॥

५. खालील पद्यांचा पूर्वापर संबंध सांगून सान्वय अर्थ द्या:—

- (१) शाखाग्रपल्लवकरें कुसुमास वाहे ।
- (२) होउनि अंकित वायुहि तुष्ट करी त्यास सुस्वरें गानें ।
- (३) तेंही विघ्नशताभिभूतचि असे नाही च रे वानवा ।
- (४) कीं वस्तु स्थळवैभवे करूनियां मेठिपणा पावती ।
- (५) सौंदर्य हें पाहाया जीवांचें नयनवृंद लोभविलें ।
- (६) तद्भोग रोग केवळ दुःखद हीं भिन्न मात्र यां नावें ।
- (७) ज्यासी आपंगिता नाही त्यासी धरी जो हृदयीं ।
- (८) अदृश्य असतां रवी पथिक यास संतोषितो ।
- (९) न कल्पांतीं पावे निधन धन विद्याभिध असे ।
- (१०) काइसेनें ही न वासिपे, व्योम जैसे ।

६. मराठी भाषा कशी बनली तें सांगा; व घोंस, कवाडी, चिवूड, सुरी, उघडा, गांठ, पालट, चावट, आणि बुर्णुस, या शब्दांची व्युत्पत्ति द्या.

७. वर्णांची संयुक्त स्थाने कोणतीं व किती आहेत, कोणत्या वर्णांचा उच्चार दोन प्रकारांनीं होतो ?

८. सामान्यरूप म्हणजे काय, तें कसें होतें व त्याचे प्रकार किती व कोणते आहेत तें उदाहरणांसह सांगा.

९. विभक्ती म्हणजे काय, व कर्ता, कर्म, आणि अधिकरण, हे अर्थ कोणत्या विभक्तींचे असतात ?

१०. प्रश्न ४ व ५ यांतील कवितांत ज्या शब्दांखालीं रेघ दिली आहे त्यांतील समासांची नावे देऊन त्यांचा विग्रह करा. खालील वाक्यांतील सर्व शब्दांचें पूर्ण व्याकरण करा:—

फार तर वर जाईल; उजवेकडचें त्यास काय मिळावयाचें आहे.

अंकगणीत (वर्ष तिसरें.)

१. चक्रवाड व्याजानें कांहीं एक मुद्दल्याची रास तीन वर्षांनीं १८६ रु. ९ आ. ५ इ. ४ पै इतकी होते. व तिसऱ्या आणि चवथ्या वर्षांच्या राशींमधील प्रमाण १ : १.४२८५७ असें आहे ; तर मुद्दल व व्याजाचा दर काय ?
२. एका पिंपांत दारू व पाणी ४ १ या प्रमाणांत आहेत ; व दुसऱ्या पिंपांत त्यांचें प्रमाण ६ : ५ असें आहे. तर प्रत्येकांतून किती ग्यालून काढून त्यांचें मिश्रण केलें असतां नवीन मिश्रणांत निम्में पाणी व निम्मी दारू होईल ?
३. एका गणितश्रेढीचें १४ वें पद ६६, १३४ वें पद ६६६, व शेवठ्याचें पद ६६६६ आहे, तर आदि व गच्छ काय ?
४. २, -- ३, ४, -- ५, ६, -- ७ इ. ३० पदांची वेराज काय ?

(वर्ष दुसरें)

१. संख्यांचे भेद किती व कोणत्या प्रकारांनीं होतात ?
सन १८९८ च्या जानेवारी महिन्याची १ ला तारीख शनिवारी पडली ; तेव्हां डिसेंबर महिन्याची ३१ वा तारीखही त्याच वारी पडेल हें सिद्ध करून दाखवा.
२. एक मनुष्य दर तासास ३ मैल प्रमाणें पायांनीं चालून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं गेला, तेथें एक तास राहून परत गाडींतून पूर्व ठिकाणीं आला. गाडीचा वेग दर तासास ५ मैल होता, व जाऊन परत येईपर्यंत त्यास एकंदर २ तास २० मिनिटें लागली. तर त्या दोन ठिकाणांमधील अंतर किती मैल होतें ?
३. खरी कसर व व्यापारी कसर म्हणजे काय तें भांगून त्यांतील फरक उदाहरण देऊन स्पष्ट करून दाखवा.
एका रकमेचें सहा वर्षांचें सरळ व्याज ५० पौड आहे, व त्याच रकमेची तीन वर्षांची खरी कसर २२ पौड आहे. तर ती रकम किती व व्याजाचा दर काय ?
४. अकडून वरें एक घोडा विकत घेतला. व तो कस शंकडा १० तोटा करून विकला. कसे तो ८९१ रुपयांस विकून शंकडा २० रुपये नफा मिळविला. तर वरें त्यास किती किंमत दिली होती, व पहिल्या किंमतीवर शेवटची किंमत शंकडा किती नफ्याची होती ?

५. एका गृहस्थानें कांहीं रकमेचा शेंकडा तीन व्याजाच्या दराची ठेव ९० भा-
घानें घेतली. पुढें तिचा भाव ९३ व एक द्वितीयांश झाला तेव्हां त्यापैकी १,०००
पौड ठेव विकली, व बाकीची ८८ व एक चतुर्थांश भाव झाला तेव्हां विकली. आणि
उत्पन्न झालेल्या एकंदर रकमेचा वरोवरीस असलेल्या भावाचा शेंकडा ४ व्याजाच्या
दराची ठेव घेतली. असें केल्यामुळे त्याचा वार्षिक प्राप्ती ९ पौड व ५ शिलिंग
अधिक झाली. तर मूळची रकम किती होती ?

६. एका गृहस्थास दर पौडास ७ पेन्स प्रमाणें प्राप्तीवरच्या कराची कांहीं रक-
म द्यावी लागत होती. पुढें त्याची प्राप्ती २९५ पौड अधिक झाली, व कर दर
पौडास ४ पेन्स झाला. तेव्हां त्याची कराची रकम पूर्वोपेक्षां ६९ पौड ५ शिलिंग
११ पेन्स कमी झाली. तर त्याची मूळची प्राप्ति किती होती.

— — —

(वर्ष पहिलें)

१. खाली दिलेल्या विषयांच्या उपपत्ती सांगा:—

(अ) गुणाकारांत गुणकांतील प्रत्येक अंकाचा गुणाकार उजवेकडोल एक
अंक सोडून डावीकडे मांडण्याचा रीति आहे तिचे कारण काय ?

(ब) रेषांच्या भागाकारांत बाकीचा दसपट कां करावयाची ?

(क) साध्या भागाकारांत ९ चे वर भाग कां लागत नाही व रेषांच्या भा-
गाकारांत कधी कधी १०, ११, १२, इत्यादि ९ चे वर भाग कां लागतो, ते सांगा.

(ढ) दृढभाजनाची उपपत्ति उदाहरण देऊन स्पष्ट करून दाखवा.

$$२. \frac{२.८३ \text{ चे } ३.२७}{४.६३} + \left[\frac{२.४ - ६}{२.६ \text{ चे } १.१२५} \right] \text{ ह्या-}$$

स अतिसंक्षेप रूप द्या.

३. एका दुकानदारास एका पुस्तकाचा किंमत १४ शिलिंग याची अशी इच्छा
आहे. तर त्यानें त्या पुस्तकाचा किंमत किती ठेवावी म्हणजे त्यास गिऱ्हाइकास
शेंकडा तास कमिशन देतां येईल.

४. एके पिशवींत ६ पेन्सांचें, शिलिंगाचें व अर्ध्या क्राऊनचें अशा तीन प्रकारचे
नाण्यांची एकंदर संख्या १०२ असून तिन्हीं प्रकारचे नाण्यांची किंमत सारखी
होती. तर प्रत्येक प्रकारच्या नाण्याची संख्या काय होते ?

५. कांहीं एका रकमेचें चक्रवाड व्याजानें पहिल्या वर्षाचें ६५ पौंड २ शि. व १ पे.; आणि दुसरें वर्षाचें ७१ पौंड १२ शि. व ३ व एक द्वितियांश पेन्स व्याज होते, तर दरसाल दरशेकडा व्याजाचा दर काय व मुद्दल किती होतें ?

६. अने ८ गाई व ६ म्हशी ५.४० रुपयास घेतल्या व वने तेवढ्याच किंमतीस व त्याच दरानें ३ गाई व ९ म्हशी घेतल्या, तर प्रत्येक गाईची व म्हशीची किंमत काय ?

महत्त्वमापन (वर्ष तिसरें)

१. (अ) एका दिलेल्या सरळ रेषेचे आपल्यास पाहिजे तितके सारखे भाग कसे करिता येतील हें दाखवा.

(ब) एका वर्तुळाच्या परिघातील एका बिंदूपासून परस्पराशीं काटकोन करणाऱ्या अशा दोन ज्या काढिल्या असता त्यांच्या लांब्या १३ इंच व १७ इंच भरतात; तर त्या वर्तुळाचें क्षेत्रफळ काढा.

२. एका सिलिंडराच्या आकाराचें व ३१४१६ घनइंच पोकळीचें झांकणासह भांडें आहे, त्याची उंची पायाच्या त्रिज्येच्या तिप्पट आहे; तर त्याच्या आतील एकंदर क्षेत्राचें क्षेत्रमान चौरस इंचांत काढा.

३. एका शंकूचें घनफळ ३१४१६० घनइंच आहे, व त्याची उंची त्याच्या पायाच्या त्रिज्येच्या तृतीयांश आहे, तर त्याचें एकंदर पृष्ठफळ किती चौरसइंच भरेल हें काढा.

४. एका शेताचें टिपण खाली लिहिल्याप्रमाणें टिपण बुकांत केलेलें आहे, त्यावरून त्याचा नकाशा व क्षेत्रफळ हीं काढा. टिपणांतील लांब्या लिंकमध्ये आहेत."

	०१३९४	
२७०	१११२	
२२०	९४०	
१८४	६१४	
	३६८	२३५
	१६०	६२
	३८	४२
	()	

५. १० फूट लांबाच्या एका चौकोनी तुळईची रुंदी व जाडी सर्वत्र दोन फूट आहे; ती तुळई तामून तिचें जितकें मोठें सिलिंडर तयार करतां आले तितकें मोठें केलें; तर त्या सिलिंडराचें घनफळ किती घनफूट होईल ? आणि तासण्याचे कामीं लांकूड किती व्यर्थ जाईल ?

(वर्ष दुसरे)

६. (अ) वर्तुलपाद, चाहूर, शंकूचा वेध, व सिलिंडर यांच्या व्याख्या द्या.

(ब) एक ४० फूट लांबीचा शिडी एका गळींताल एका बाजूच्या २४ फूट उंचीवरच्या खिडकीस पोहोचेल अशा वेताने ठेवलेली आहे; तिचे फिरवून दुसऱ्या बाजूकडे नेली असता तिकडील ३२ फूट उंचीवरच्या खिडकीस पोहोचते. तर रस्त्याची रुंदी काढा.

७. एका दरवाज्याची उंची २० फूट व रुंदी १२ फूट आहे, आणि त्याच्यावर एक कंसाकृति कमान आहे, तिचा मध्य जमिनीपासून २२ फूट आहे. तर त्या कमानाच्या बाकाची त्रिज्या किती असेल ?

८. सिलिंडराची लांबी व त्याच्या शेवटच्या त्रिज्या ह्यांच्या वेरजेला परिघाने गुणावे म्हणजे सिलिंडराचे क्षेत्रफळ येते. हा नियम कसा उत्पन्न होतो हे दाखवा.

९. एक सोऱ्याचा गोळा २५२० औंस वजनाचा आहे; तर एक घन इंच सोऱ्याचे वजन ११.१९४ औंस मानिले असता त्या गोळ्याचा व्यास किती इंच भरेल ?

१०. एका शंकूच्या पायाचा व्यास, त्याची उंची व एका गोलाचा व्यास हीं प्रत्येकीं एकेक फूट आहेत; तर त्या गोलाचे घनफळ त्या शंकूच्या घनफळाच्या किती पटीवरावर असेल ?

(वर्ष पहिले)

१. वर्तुळाचे क्षेत्रफळ काढावयाच्या कोणत्याही तीन रीति उपपत्तीसह सांगा.

२. एक समांतर चौकोनाकृति वाग आहे. त्याची लांबी ५० फूट आणि रुंदी ६० फूट आहे, व त्याच्यामध्ये रुंदीशीं समांतर असून एक टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत जाणारा ५ फूट रुंदीचा एक रस्ता व तसेंच लांबीशीं समांतर असून एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत जाणारे तीन फूट रुंदीचे दोन रस्ते असे तीन रस्ते आहेत. तर ह्या तीन रस्त्यांनी व्यापलेली जागा वजा जाता बाकीची केवळ वागेच्या उपयोगासाठी अशी किती जागा राहिल ?

३. एक गोल, एक शंकू आणि एक सिलिंडर ह्या तिहींचीं पृष्ठफळे सारखीं आहेत. तसेंच गोलाची त्रिज्या आणि सिलिंडर आणि शंकू यांच्या पायांच्या त्रिज्यांचीही लांबी सारखीच म्हणजे ४ फूट आहे, तर सिलिंडराची उंची आणि शंकूच्या कर्णाची लांबी किती असावी तें काढा

४. २० हात लांब, १५ हात रुंद आणि १० हात त्तोल असा एक हौद चांधून त्यांत एक वर्तुळाकृति कारंजें उभें करावयाचें आहे; आणि तसेंच वरच्या वाजूस ३ हात रुंदीचा व जमिनीपासून दोन हात उंचीचा असा एक चौफेर कठडा करावयाचा आहे. तर दर चौरस फुटास १॥ आणा ह्या दरानें कारंजाच्या बैठकीची जागा खेरीज करून बाकीच्या भागास आंतून, बाहेरून आणि वरून फरमवंदी करण्यास किती तर्च लागेल ? कारंजाची वर्तुळाकृति बैठकीची मोज्या १ हात आहे.

५. एका चौरसाचा कर्ण २५ फूट आहे; तर त्याच्या एवढ्या वर्तुळाचा परिघ किती फूट असेल ?

धुळे ट्रेनिंग स्कूल.

वार्षिक परीक्षा.

—*—

शिक्षणपद्धति (वर्ष दुसरें)

१. शिक्षकांचें वर्तन हें नीतिशिक्षणाचें उत्तम साधन होय हें सिद्ध करून दाखवा.

२. एक विद्वान गृहस्थ म्हणतो कीं “| मुलांस एखादा विषय शिकवितांना त्यांस कांहींच सांगूं नये; त्यांजकडूनच सर्व विचारून घ्यावें ” या म्हणण्यावर तुमचे काय आक्षेप असतील ते सांगा.

३. मुलांस प्रश्नद्वारा शिकविण्याचा उद्देश काय व प्रश्न कोणत्या तऱ्हेचे असावेत याजबद्दल साधारण नियम सांगा.

४. जो शिक्षक होईल तितका फळ्याचा उपयोग करित नार्हीं तो शिक्षक च नव्हे हें सिद्ध करून दाखवा.

५. शारीर शिक्षे संबंधीं आर्नोल्ड व जॉनसन यांचें म्हणणें काय आहे तें सांगा.

६. भूगोल ल्यकरण मुलांस कोणत्या रीतीनें शिकविले असतां विशेष फायदेशीर होईल याचें विवेचन करा.

७. पदार्थांची माहिती देतांना कोण कोणत्या गोष्टीं लक्षांत ठेवाव्या लागतात हें सांगा व बाल वर्गास “ खडू ” या पदार्थांची माहिती शिकवून दाखवा.

८. (अ) हक्काचे रजेसंबंधी काय काय नियम आहेत ते सविस्तर सांगा.
 (ब) खासगी कामाची रजा किती मिळू शकते व ती घेतली असता फर्ले रजा मिळू शकते की काय ?
९. (अ) एखादा मुलगा एका महिन्यांत फी देऊन शाळा सोडून गेला व त्याच महिन्यांत पुन्हा आला तर त्याजकडून फी द्यावयाची की नाही व कां ?
 (ब) एखादे मुलाचे नांव पहिले तारखेचे दिवशी उतरले गेले व तो १० वे तारखेच्या आंत शाळा सोडून गेला तर तो फी देण्यास पात्र होईल की नाही तें सांगा.
 (क) शेकडा १५ नादार मुले घेण्याचे प्रमाण ठरले आहे. त्याजबद्दल शेकडा ३० अर्धे नादार घेण्यास हरकत आहे की काय ?
 (ड) नादार मुलांचे शेकडा १५ हें प्रमाण केव्हां केव्हां वाढवितां येईल ते सांगा.
१०. (अ) मुलांचे वय नोंदण्यासंबंधाने काय काय तजविशी केल्या पाहिजे आहेत तें सांगा.
 (ब) मुलगा केव्हांही शाळेत घेण्यास हरकत आहे की काय ?
 (क) महार मांगाचीं मुले शाळेत आल्यास इतर मुलांप्रमाणेच त्यांस शिक्षण मिळावे ह्मणून त्यास वसविण्याची कशी तजविज कराव्या?
 (ड) एका जिल्ह्यांत लोकलसेस भरणारा मुलगा परजिल्ह्यांतिल शाळेत गेल्यास लोकलसेस देणाऱ्या मुलांप्रमाणे त्याजकडून फी घेतां येईल की काय ?

शिक्षणपद्धती (वर्ष पहिलें.)

१. शिक्षकाच्या खऱ्या योग्यतेबद्दल प्रोफेसर टिंडल काय म्हणतात तें सांगा.

२. (अ) अडाणी लोकांस देखील विद्येबद्दल संशय येऊं नये म्हणून काय केले पाहिजे.

(ब) शिक्षकाचे अर्गी कोणते गुण असले म्हणजे शाळेची बंदोबस्त राखण्यास मुलांचे स्वभावाखेरीज दुसरें काहीं एक साधन नको.

(क) उत्तम शिक्षक कोणाला म्हणावें ?

३. शिक्षकाच्या वागणुकीने विद्यार्थ्यांस आपोआप चांगली शिक्षा लागत असते हें सिद्ध करून दाखवा.

४. शिक्षकानें दिलेला हुकूम विसरला गेला असतां काय परिणाम घडतात हें सांगा.

५. विद्यार्थ्यांस सन्मार्गास लावण्यास शिक्षा हाच अतिप्रशस्त मार्ग आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; याजवर काय आक्षेप आहेत तें सांगा.

६. भक्तिपुरःसर शिकविण्याचें काम ज्या शिक्षकास आवडत नाही तो शिक्षकाचे कामास लायक नाही हें सिद्ध करून दाखवा.

७. (अ) शाळेंत मुलांस मारण्याची शिक्षा करण्याचा अधिकार कोणास आहे तो सांगा.

(ब) एकदां मंजूर झालेली रजा वाढविणें असेल तर काय तजबिज केली पाहिजे तें सांगा.

(क) हजिरी कशी भरावी तें सांगा.

८. (अ) किरकोळ रजेबद्दल काय नियम आहेत ते सांगा.

(ब) मुख्य मास्तर गावांत हजर नसले तर पगार घेण्याची काय व्यवस्था करावी तें सांगा.

(क) शिक्षकानें कोणतीं कामें करावीं व कोणतीं न करावीं तीं सांगा.

९. एखाद्या इन्साफाच्या कोर्टापुढें हजर राहाण्यास समन्स आल्यास काय तजवीज केली पाहिजे तें सांगा.

१०. तुमच्या वर्गास दिडकीं शिकव्याचीं आहेत तर घोकंपटी न करवितां समंजस रितीनें तीं मुलांस यावीं म्हणून पाठ कसा द्याल तो सांगा.

मराठी भाषा (वर्ष दुसरें)

१. खाली दिलेल्या पद्यांचा अर्थ सांगा आणि तुम्हांस योग्य दिसेल त्या स्थळां व्याकरणसंबंधी कांहीं विशेष माहिती द्या:—

(अ) उदंडा अक्षरां करोत भरोवरी । परि ते नेणवे थोरी ईश्वराची

(ब) निंबाचिया झाडा साखरेचें आळें । आपलीं तीं फळें न संडीच

(क) बरें जालियाचे अवघे सांगाती । वाइटाचे अंतीं कोणी नाहीं

(ड) हा समरांत मरों या क्षत्रिय जन, काय बोध या करितां

२. खाली दिलेल्या पद्यांचा अन्वय व अर्थ सांगा:—

निंदोत वानोत सुनीतिमंत । चलो असो वा कमला गृहांत ॥

हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं । सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥ १ ॥

जे का ज्ञानें लाधले सद्विचारा । संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ॥

पद्माचा जो तंतु तो वारणाला । वारायाला पै म्हणे सिद्ध झाला ॥ २ ॥

येणेंपरी परिसतां अतिदीन वाचा । हेलावंला नळ पयोधि दयारसाचा ॥

सोडी म्हणें विहर जा अथवा फिराया । राहे यथा-निज-मनोरथ हंसराया ॥ ३ ॥

क्षत्रिय शरीर जें तें पात्र सुशस्त्रा न आमयातें हो ।

हा पक्क विचार तुझी म्हणतां कां व्यर्थ आम यातें हो ॥ ४ ॥

तुझे यशचि तारितें, परि न केवला तारवे ।

सहाय्य असिला असे तरिच शत्रुला मारवे ॥

न भागवत भेटतां न घडतां हि सत्संगती ।

न अज्ञहृदयें तशीं तव यशोरसीं रंगती ॥ ५ ॥

३. पांचव्या इयत्तेतील मुलांस खाली दिलेली आर्या शिकवून दाखवा:—

उत्तर म्हणे असें जरी मी एकाकी लहान परि सवतें ।

यश जोडितोंचि असता सारथि तरि कथन मज न परिसवतें ॥

४. उमज गणांतील धातू सांगून त्यांत इतर धातूपेक्षां विशेष काय आहे तें उदाहरणांनीं स्पष्ट करा.

५. साधित धातूंचे प्रकार सांगून प्रत्येक प्रकारचे दोन दोन धातू द्या.

६. ऊन-प्रत्ययांत आणि आवें-प्रत्ययांत कृदंतांचा वाक्यांत कोणकोणत्या अर्थी उपयोग होतो हें उदाहरणांनीं स्पष्ट करून दाखवा

७. कर्मधारय, द्विगु आणि बहुव्रीहि समासांचीं लक्षणें सांगा आणि प्रत्येकाचीं तीन तीन मराठींत उदाहरणें द्या.

८. खालील शब्दांची व्युत्पत्ती सांगा:—

मराठी, बुगडी, सचकार, साधु, मसण, ओसाड, उसळ, खौडा आणि भिजणें.

९. पदार्थास किंमत कां पडते यांचीं कारणें सांगून तीं कशीं योग्य आहेत हें स्पष्ट करून दाखवा.

१०. मनुष्याच्या शरीराच्या रचनेविषयींची माहिती सांगा.

मराठी भाषा (वर्ष पहिलें.)

१. खालील पद्यांचा अर्थ संदर्भ देऊन लिहा:—

- (१) जितां वोलती सर्व ही जीव मी मी.
- (२) छाया फळें सतत तृप्ति परासि देती.
- (३) जाणपणें भरीं भरे । क्रिया शब्दास अंतरे.
- (४) विद्युलता नरें ती केली संदेशहारिका दासी.
- (५) सदा शृंगार भूषणें कांता लवे बहूमानें.
- (६) याचें नांव दोष, राहे अंतरीं किल्मिष ।
मना अंगीं पुण्यपाप शुभ उत्तम संकल्प ।
- (७) घेतो हंस जसा पयोन्वितजलापासून एक्या दुधा.
- (८) जैसें उगवतां सूर्यमंडळ भगणें सर्व लोपवी.
- (९) आत्मस्तुति परानिंदा मिथ्या भाषण कधीं न यो वदना.
- (१०) न्यायोपार्जित धन तें बहुकाल टिकोनि फार सुख देतें.

२. पुढील शब्द तुमच्या वाचनपुस्तकांत ज्या अर्थां योजिले असतील ते अर्थ लिहा:—बाणें; भरी; दंडक; आवाळ; अनुत्तम; कल्पतरु; चपेटा; आपंगिता; टी; गोवे; अशरीरिणी; तळपे; आणि गव्हर.

३. खालील धड्यांपासून काय बोध घ्यावा?

- (अ) लावीपक्षीण आणि तिचीं पिलें.
- (ब) पोट आणि अवयव.
- (क) मनोराज्य.

४. नाफेची शक्ती आणि तीपासून लाभ त्यांविषयींची माहिती सांगा.

५. पुढील वाक्यांचा अर्थ संदर्भास धरून लिहा:—

(१) अब्रूची चाड सर्वास आहे.

(२) त्या उदार राजपुत्राचें मन पाण्यांत टाकलेल्या ढेंकळाप्रमाणें विरघळलें.

(३) पुष्कळ भवति न भवति झाली.

(४) माझ्या बापाला तितकें एक पोट तरी कमी होईल.

(५) तो दंडासारखा भुईवर पडून देवाचा फार उतराई झाला.

(६) ओल्या मडक्याचा कांठ जसा लवविला तसा लवतो.

(७) नंतर वारा अगदीं पडला.

(व) व्याकरण व्युत्पत्ति वगैरे.

६. (अ) प्रश्न १ यांतील अधोरेखित शब्दांचें व्याकरण करा.

(ब) प्रश्न १ यांतील अधोरेखित समासांचीं नांवे सांगा व विग्रह करा.

(क) प्रश्न १ पैकीं (१), (२) व (७) ह्यांतील पद्यांचीं वृत्ते सांगून त्यांचे गणविभाग करून दाखवा.

(ड) उत्प्रेक्षा या अलंकाराचें लक्षण लिहून तुमच्या पाठांतील दोन उदाहरणें द्या.

७. सर्वनाम, शब्दयोगी अव्यय व सामान्यरूप ह्यांच्या व्याख्या लिहून उदाहरणें द्या, व सामान्यरूप केव्हां होतें तें सांगा.

८. पुल्लिंगी नामापीसून स्त्रीलिंगी नामें किती प्रकारांनीं करितां येतील ? दोन, दोघे, तीन, तिघे व चार, चौघे यांतील भेद उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.

९. खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांच्या विभक्तींचे अर्थ लिहा:—

(अ) पुण्यास भाजी तोलून विकतात.

(ब) भुंबईस लोक रात्रीचे जागतात,

(क) धुळ्यास काल दोन इंच पाऊस पडला.

(ड) तो पायानें लंगडा आहे.

१०. प्रयोग, कारक, उपात्य व गौण क्रियापदे ह्यांच्या व्याख्या लिहा.

११. पुढील शब्दांची व्युत्पत्ती लिहा:—देऊळ, ओंजळ, गंगाळ, भावजय, कोंबट व पाहुणा.

अंकगणीत (वर्ष दुसरें.)

१. (अ) $\sqrt{.०२७}$ हा $\sqrt[३]{.०३७}$ ह्याचा कितवा अंश आहे.

(ब) ४. पौ. १६ शि. .०७८१२५+२ पौंड १ शि. ३ पे. .३३०
-२.५३१२५ शि.—. ४ ह्याची किंमत काढा.

२. अ, ब आणि क असे तिघे भाऊ आहेत व त्यांची वयें अनुक्रमें १०, १२ आणि १५ अशीं आहेत; तर प्रत्येकाला किती किती रुपये दिले असतां त्य प्रत्येक मुलाचे २१ सावे वर्षी दरसाल दर शेंकडा ५ रुपये सरळ व्याजा प्रमाणें ती रकम एकंदर ४१८६ रुपये होईल ?

३. एके दिवशीं एका लहान घड्याळांत सकाळचे आठ वाजले, त्यावेळीं मोठ्यांत ७ वाजून ५५ मिनिटें झालीं होतीं. पुढें ३ दिवसांनीं लहान घड्याळांत सकाळचे ८ वाजले असतां मोठ्यांत ७ वाजून ५८ मिनिटें झालीं होतीं. जर मोठें घड्याळ दररोज ३० सेकंद पुढें जात असलें, तर लहान घड्याळ किती पुढें किंवा मागे जात असावें ?

४. २ पुरुष आणि १६ मुली कांहीं काम जितक्या वेळांत करितात, तेवढ्याच वेळांत तेंच काम तीन पुरुष, ४ मुलगे करितात. व १२ मुलगे व १२ मुली ह्यांचे काम ४ पुरुष व २ मुलगे ह्यांचे कामावरोबर आहे. अशा प्रमाणानें एका पुरुषानें एक मुलगी व एक मुलगा मदतीस घेऊन एक काम संपवून ४४ शि. मिळविले; तर ते त्या तिघांस कसे विभागून द्यावेत ?

५. अ आणि ब सर्कतीनें व्यापार करितात. त्या व्यापारांत त्यांचें भांडवल ११ : १२ अशा प्रमाणानें आहे आणि त्यांस ६ : ५ अशा प्रमाणानें नफा मिळतो. अ चे भांडवल त्या व्यापारांत १८ महिने असलें तर बचें किती महिने असावें ?

६. एका मनुष्यानें २५० आंबे खरेदी केले, त्यांपैकीं २५ निरुपयोगी म्हणून फकून दिले. बाकीचे ठरविलेल्या दरानें विकले असते, तर त्यास ५ आंब्याच्या विक्रीच्या किंमतीइतका नफा झाला असता, परंतु त्यानें कांहीं दिवस वाट पाहिल्यामुळें ३० आंबे सडून गेले. मग त्यानें बाकीचे आंबे ठरविलेल्या किंमतीस विकल्यामुळें एकंदरीनें १० आणे तोटा झाला. तर त्यानें एक एक आंबा केवढ्याला खरेदी केला होता.

अंकगणित (वर्ष पहिलें).

१. व्यवहारी अपूर्णाकांत विद्यार्थ्यांनीं कोणकोणतें सिद्धांत लक्षांत ठेविले पाहिजेत ?

१. (अ) $9\frac{9}{9} - \frac{9 - \frac{9}{2}}{2 - \frac{9}{3}} + \frac{9^2}{3^{\frac{9}{2}}} - \frac{4^{\frac{5}{2}}}{6^{\frac{9}{8}}}$ चे $\left\{ \frac{9}{5} - \frac{\frac{9}{2} - \frac{9}{3}}{4\frac{3}{4} - 3\frac{2}{5}} \right\}$

(ब) ५ मनुष्ये एका वर्तुळाकार क्षेत्राभोवती ४, ५, ६, ७ व ८ तासांत अनुक्रमे प्रदक्षिणा करितात. तर ते सर्व एकाच ठिकाणाहून निघाले असता त्याच स्थळां एकमेकांस कमीत कमी किती तासांनी भेटतील ?

३. १० घोडे व १८ बैल देऊन २० म्हशी व २५ गाई मिळतात. मजपारीं जर दोन घोडे कमी असते व दोन बैल जास्त असते तर मला १९ म्हशी व २५ गाई मिळाल्या असल्या. आतां जर घोड्याची किंमत २० पौड व बैलाची किंमत १२ पौड असली तर म्हशीची किंमत किती असावी ?

४. एका गृहस्थानें अंतकाळीं आपले दोन पुत्रांस ५०६४ रुपये दिले ते अशा रीतीने कीं, प्रत्येक पुत्राचा वाटा त्याचे २० सावें, वर्षी दुसऱ्या पुत्राचे वाढ्याबरोबर होईल, जर सरळ व्याजानें दरसाल दरशेंकडा ५ रुपये व्याजाप्रमाणें व्याज आकारिलें आणि त्या पुत्रांची वयें वाप मरते समयीं १८ व १६ अशीं असलीं, तर प्रत्येक मुलाला किती किती रकम ठेविली असावी ?

५. एक व्यापारी ४९० क्वार्टर धान्य शेंकडा ७ पौड प्रमाणें नफा करून विकतो व ८४० क्वार्टर धान्य ११ पौड नफ्यानें विकतो. जर त्यानें ते सर्व धान्य शेंकडा ९ पौड नफ्यानें विकले तर त्याला २ पौड, १० शि. ९ पेन्स कमी येतात, तर त्यानें त्या धान्याची किती किंमत दिली होती ?

६. एका मनुष्यानें आपलें भांडवल साडेचार दराच्या १११ भावच्या ठेवींत घातलें असतां जो फायदा होतो, त्या पेक्षां जर त्यानें ४ दराच्या ९६ भावच्या ठेवींत घातलें तर १०० रुपये जास्त मिळतात; तर त्याचें भांडवल किती होतें ?

महत्वमापन (वर्ष दुसरें.)

१. शंकु, तिरकस, उंची, समभूज समकोन, चिति व अयत ह्या पारिभाषिक शब्दांचें स्पष्टीकरण करून दाखवा ?

२. जिचा व्यास ३ फूट, पांच इंच होईल अशी एक वर्तुळाकृती विहीर खाणितांना, २१ घनयार्ड माती खणून काढावी लागली; तर ती विहीर किती खोल होईल.

३. एक वर्तुळाकार खोली आहे, तिचा १० फूट ९ इंच व्यास आहे. तिच्या समोवती १ फूट, ३ इंच जाड व १२ फूट उंच अशी एक भित आहे. ती भित बाहेरून रंगविण्यास १ चौ. फुटास ६ आणे व आंतून रंगविण्यास ४ आणे पडतात; तर एकंदर खर्च किती लागेल ?

४. ४० फूट लांब, तीस फूट रुंद, आणि ९० फूट खोल अशी एक काटकोन

चौकोनाकृती कोरडी विहीर आहे. ती भरण्याकरिता २ काटकोन चौकोनाकृती नळ लाविले आहेत. एका नळाचे तोंड ४ इंच उंच व ३ इंच रुंद व दुसऱ्याचे ३ इंच उंच व २॥ इंच रुंद आहे. दोन्ही नळांवाटे दर सेकंदास ८ फूट पाणी येत असले तर ती विहीर भरण्यास किती वेळ लागेल.

५. एक समभुज त्रिकोण, एक चौरस व एक वर्तुळ ह्यांच्या परिमिती जर सारख्या असतील, तर त्यांपैकी वर्तुळाचे क्षेत्रफळ महत्तम असते व समभुज त्रिकोणाचे लघुतम असते; हा सिद्धांत एका उदाहरणाच्या योगाने प्रत्ययास आणून द्या.

६. एक लोखंडी ओतीव नळ आहे. त्याची लांबी ९ फूट आहे. त्याच्या पोकळीचा व्यास २ फूट व जाडी ३ इंच आहे; तर त्याच्या बाहेरीस वक्र पृष्ठाचे क्षेत्रफळ किती होईल ?

महत्त्वमापन (वर्ष पहिले)

१. अवकाश, सूची व पृष्ठभेद ह्यांच्या व्याख्या लिहा.
२. एक वानर १० फूट लांबीच्या एका साखळीने एका खांबास बांधिला आहे. तर त्याची त्या खांबाभोवती फिरण्याची मर्यादा केवढी होईल ?
३. २२ फूट लांब, १६ फूट रुंद आणि ११ फूट उंच अशी एक खोली आहे तिला ५ फूट उंच ३॥ फूट रुंद असा एक दरवाजा आहे; २॥ फूट उंच, ३ फूट रुंद अशा दोन खिडक्या आहेत व ३ फूट उंच व २॥ फूट रुंद आणि २ फूट खोल असा एक चौकोनी कोनाडा आहे. तर दर चौरस यार्डास ६ आणे प्रमाणे ती खोली रंगविण्यास खर्च काय लागेल ?

४. ४२ यार्ड लांब, ८ फूट उंच आणि १४ इंच जाड अशी एक भिंत बांधण्याची आहे व तीत ८ फूट उंच व ४ फूट रुंदीचा एक दरवाजा ठेवावयाचा आहे; तर तिला विटा किती लागतील? प्रत्येक विटा ८ इंच लांब ४ इंच रुंद आणि २ इंच जाड आहे; आणि शंभर विटांची किंमत ७ रुपये आहे तर एकंदर खर्च किती लागेल ?

५. एकच मध्याविंदु असणारी दोन वर्तुळे आहेत. आतील वर्तुळाची त्रिज्या दोन फूट आहे व बाहेरील वर्तुळाची त्रिज्या ४ फूट आहे तर त्या वर्तुळाच्या दम्यानेचे क्षेत्रफळ किती होईल ?

६. एका चितीचा पाया समांतर द्विभुज चौकोनाकृती आहे; त्या समांतरभुज चौकोनाच्या समांतर बाजूंची बेरीज २० फूट आहे. जर त्या चितीचे परिमा ४८० घनफूट असले आणि चिती उंची ८ फूट असली तर पायाच्या समांतर बाजूंमधील लंबाकृती अंतर किती असेल ?

गोपाळ नारायण कंपनी, बुकसेलर्स, मुंबई.

मराठी पुस्तके.

खालील ग्रंथ जाड कागदावर भोळ्या टाइपांनी छापिलेले आहेत. त्यांत सुंदर चित्रे दिली आहेत, व प्रत्येक पृष्ठाखाली कठीण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत.

	रु० आ०		रु० आ०
रामविजय.	१—६	जैमिनी अश्वमेध.	३—०
हरीविजय.	१—६	संतलीलामृत.	१—१२
भक्तविजय.	२—८	नाथलीलामृत.	२—०
षांडवप्रताप.	३—०	गणेशप्रताप.	३—०
दासबोध.	१—५२	काशीखंड.	३—०
शिवलीलामृत.	०—८	शनिमहात्म्य.	०—३
एकनार्थी भागवत.	४—८	कथासारामृत.	२—८
गुरुचरित्र	२—०	नवनाथभक्तसार.	२—०
ज्ञानेश्वरीटिपांसहीत.	१—८	कल्कीविजय.	२—०
अद्भुत रामविजय.	२—०	भावार्थरामायण	१०—०
भक्तलीलामृत.	५—०	उपयुक्त सर्वसंग्रह (वि. ४०) बुक: १—०	
संतविजय.	४—०		

मराठी कायद्याची पुस्तके.

पीनलकोड सटीक	७—०	क्रिमिनल प्रोसीजर सटीक.	५—०
पीनलकोड मूळ.	१—८	पुराव्याचा आक्ट.	०—०
सीव्हील प्रोसीजर सटीक.	५—०	कराराचा आक्ट.	०—१

कादंबऱ्या, शालोपयोगी इत्यादि पुस्तके.

संगीत शाकुतल.	०—१२	आरेवियन नाइट्स	२—०
संगीत मृच्छकटीक.	०—१२	मंडलीककृत हिंदुस्थानचा इति-	
संगीत सौभद्र.	०—१२	हास, भाग २, रा.	१—०
बंधधारी पंजाबी.	१—६	विक्रम चरित्र.	०—०
केकावली टिपणीसहीत.	०—२॥	मराठी इंग्रजी डिकशनरी.	२—०
तळेकर कृत इंग्रजी मराठी		तुकारामाची गाथा दोन भाग.	४—०
डिकशनरी.	१—०	” ” लहान.	१—१
भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक		संगीत रामराजवियोग.	१—०
कोश.	६—०	सार्थ गीता.	०—१

गोपाळ नारायण कंपनी.

बुकसेलर्स, मुंबई.

नोटीस.

शाळापत्रकाचे वर्गणीदार व शाळा मास्तर यांस विनयपूर्वक कळविण्यांत येतें कीं, वर्गणीदारांस शाळापत्रकाचा अंक वेळेवर पोहोचत नाही अशा पुष्कळ लोकांच्या तक्रारी येतात; याकरितां वर्गणीदारांनीं आपले गांव, पोष्ट गांवीं पोष्ट नसल्यास नजीक जें पोष्ट असेल तें, तालुका व जिल्हा असा पत्ता सुवाच्य बालबोधमध्ये लिहून पाठवावा म्हणजे अंक वेळेवर पोहोचत जाईल. पत्ते लिहून आले म्हणजे नवीन पत्ते छापण्यास बरे पडेल.

शाळापत्रकाचे म्यानेजर.

जाहिरात—माहे नवेंबर १८९८ अखेर नवीन बुकें छापून विक्रीस तयार आहेत तीं:—मराठी बा. पहिलें, ४१४३; वृत्तदर्पण, ४२; क्यांडी-एडियामेटिक सेंटेंसिस, ४१०; संस्कृत बालकांड रामायण, ४१४; भट्टिकाव्य व्हा. दुसरें ६ रु.

J. C. DUBASH.

क्युरेटर ग. से. बूकडीपो मुंबई.

जाहिरात.

मराठी सहावे, पांचवे व चवथे पुस्तकांतील गद्यपद्यार्थ बोधाचीं पुस्तकें किं. अनुक्रमें ४९, ४७, ४४ आणि समास व संधिवोध ४२ व 'पाटीलबोवा अर्थात् महादजी शिंदे' पंचांकी ऐतिहासिक नाटक ४१२ मध्यम व्याकरण ४१० हीं पुस्तकें खालील पत्यावर विकत मिळतील.

ना. धों. जोशी.

ट्रेनिंग स्कूल, धुळे.

जाहिरात.

डाइंगची सेकंडग्रेड पास झालेल्या लोकांनीं चित्रशाळेंत म्यानेजर यांजला भेटावे. कांहीं जागा भरणें आहेत.

कै. शंकर बालकृष्ण दीक्षितकृत सृष्टचमत्कार (किं. ४२) रा. काशिनाथ ठक्कर जोशी, पुणें शनिवार पेठ, घर नंबर ११५ यांजकडे मिळेल.

